"જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા;" પુસ્તક ૪૪ મું.

હૃષીકેશચંદ્ર

(એક સાંસારિક નવલકથા)

ભાગ ત્રીજો.

કર્તા

રામપ્રસાદ કાશીપ્રસાદ દેસાઈ, બી. એ.

પેટલાદ.

(લાઈફ ઑફ સ્વામી વિવેકાનંદ; ગોલ્ડસ્મિથ્સ ડીઝર્ટેડ વિલેજ વિથ નોટસ વગેરે; અને સ્વામી વિવેકાનંદનું જીવનચરિત્ર; ધર્મનાં મૂળતત્વો, વિવિધ ધર્મવિચાર, ઇત્યાદિનો કર્તા.)

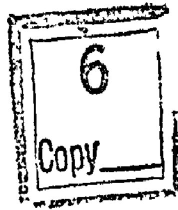
પ્રકાશક

જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

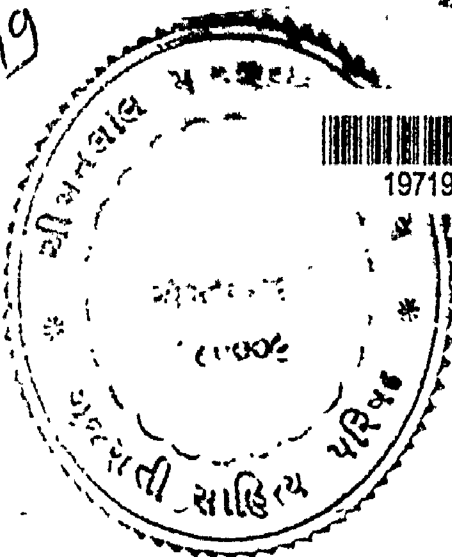
સંપાદકઃ—"જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા;" અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૧ લી] પ્રત ૧૧૦૦ [ઈ. સ. ૧૯૨૫

કિંમત ૩-૦-૦

મુદ્રકઃ ચીમનલાલ ઈશ્વરલાલ મહેતા
મુદ્રણસ્થાનઃ 'વસંત' મુદ્રણાલય
ઘીકાંટા રોડ, પાનાભાઈની વાડી, અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

હૃષીકેશચંદ્રનો ત્રીજો ભાગ ગુર્જર પ્રજાની સમક્ષ મુકતાં લેખક ના હર્ષમાં અભિવૃદ્ધિ થાય છે. જે આનંદથી પહેલા બે ભાગને ગુર્જર પ્રજાએ વધાવી લીધા છે, તે જ આનંદથી આ ભાગને પણ વધાવી લેશે એમ લેખક આશા રાખે છે. ત્રીજા ભાગમાં કથાનું સ્વરૂપ તેનું તે જ ચાલુ છે, માત્ર તેના કેટલાક અંશોને વધારે સ્ફુટ કરી, આપણી કેટલીક પ્રચલિત સામાજીક ભાવનાઓનાં સ્વરૂપોનું આલેખન કરી, તેનાં પરિણામોનું દિગ્દર્શન કરાવી, નવલકથાના ઉચ્ચ ધ્યેય તરફ વાંચકવર્ગને લઇ જવાનો તેમાં પ્રયાસ આદરેલો છે.

આપણી આસપાસ પાશ્ચાત્યવિદ્યા, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ, પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને આધિભૌતિક કલાઓ પ્રસરી રહેલાં છે. આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ભયમાં આવી પડેલી છે. મેક્સમુલર, ડયુસન, શોપનહુર, જેવા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ વખાણેલી આપણી પ્રાચીનવિદ્યા નષ્ટપ્રાય થઇ, તેને સ્થાને ઇંગ્રેજી પ્રધાનપદ ભોગવવા લાગ્યું છે. આર્યોનાં પરાક્રમો, બળ, શૂરાતન, આધુનિક પ્રજામાંથી નષ્ટ થઇ તેનું સ્થાન શારીરિક અને માનસિક દૌર્બલ્યે ગ્રહ્યું છે. આપણા પ્રાચીન સંગીન સદ્‌ગુણોનો હ્રાસ થતો જાય છે અને તેનું સ્થાન પાશ્ચાત્યોના રીતરિવાજો વધારે શ્રેયસ્કર મનાઇને લેતા જાય છે.

જાણે આપણામાં જ્ઞાન જ ન હોય તેમ ઇંગ્રેજી વિદ્યાથી જ આપણે પોતાને કેળવાયલા માનીએ છીએ. જાણે આપણામાં બળ કે પરાક્રમ ન હોય તેમ પાશ્ચાત્યોને આપણે બળવાન અને પરાક્રમી ગણી અનુસરીએ છીએ. આવી પરિસ્થિતિ શોચનીય છે. આર્ય પ્રજાજીવનની તે વિરોધી છે. તે સ્થિતિનું કંઇક ભાન કરાવી આર્યપ્રજામાં સંગીન સદ્‌ગુણોનો વાસ કરાવી, તેને સશક્ત, સુદૃઢ અને ચારિત્ર્યવાન બનાવી અમુક ધ્યેય તરફ દોરવી એવો પ્રસ્તુત લેખકનો આશય છે.

વિશ્વ આજે પ્રગતિ કરી રહ્યું છે. તે પ્રગતિમાં આગળ હતું એમ કહેવાનો લેખકનો હેતુ નથી. આપણા પ્રાચીન સંગીન સદ્‌ગુણોને ખીલવી પ્રજાના જીવનપ્રવાહમાં ઉત્સાહ, બળ, અને સંયમને રેડવાં અને તેની સાથે સાથે પાશ્ચાત્યોની સાહસિકવૃત્તિ, સ્વદેશપ્રીતિ વગેરેને જાગ્રત કરી, પ્રજાજીવનમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં શ્રેષ્ઠ તત્ત્વોનું સંમેલન કરવું એ જ સર્વથા શ્રેયસ્કર છે.

અફસોસની વાત છે કે પાશ્ચાત્ય વિદ્યા, કલા અને વિજ્ઞાનથી અખિલ ભારતવર્ષ મોહાંધ બની રહ્યું છે. પરદેશીઓના અનુકરણમાં વિવેકને ભૂલી આર્યો પોતાના સંગીન સદ્‌ગુણોને ચુકયા છે. તેમણે જાણવું જોઈએ કે પૂર્વજોનાં પરાક્રમોનાં ભાન અને સ્વાભિમાન વગર કોઇપણ પ્રજાનું ચારિત્ર્ય ઘડાતું નથી. પોતાના બાપદાદાના સંગીન સદ્‌ગુણો, બળ, પરાક્રમ અને સંયમને ધારણ કર્યા વગર કોઈપણ પ્રજા ઉદયને શિખરે ચહડતી જ નથી. એવા સંગીન સદ્‌ગુણો વગર તે માત્ર હાલતું ચાલતું પુતળું જ છે. પૂર્વજોના સદ્‌ગુણોનું પાલન કરી, સ્વધર્મ અને સ્વદેશપ્રીતિને જાગ્રત કરીને ઘડાયલા ચારિત્ર્યમાં જ પ્રજાઓનો ઉદય છે, શ્રેય છે, કલ્યાણ છે, તો પછી પૂર્વજોએ રચેલી ભવ્ય અને સંગીન ઇમારતના જુના પાયા ઉપર નવીન ઈમારત રચવી એજ સર્વથા ઇષ્ટ છે.

પાશ્ચાત્ય વિદ્યા, કલા, રીતભાત, સર્વથી આપણે મોહાંધ બન્યા અને સારાસારનો વિવેક દૂર કરી મર્કટાનુકરણમાં જ આપણે આગળ વધ્યા. જગતમાં કોઇપણ પ્રજા સર્વાંશે શ્રેષ્ઠ હોઇ ન શકે. સર્વમાં ગુણ દોષ તો હોય જ. એથી કોઇપણ પ્રજાનું સર્વાંશે અનુકરણ અનિષ્ટકર જ હોય !

આવા અનુકરણનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે આપણે પશ્ચિમના ઉપર મોહી ગયા અને તેના અવગુણોને ગ્રહી આપણા પૂર્વજોના સંગીન સદ્‌ગુણો—જેવા કે બ્રહ્મચર્ય, સત્ય, બળ, પરાક્રમ, સર્વેને ખોઇ બેઠા અને ચારિત્ર્યહીન, શૌર્યહીન, વીર્યહીન, તથા વિદ્યાહીન બની અહર્નિશ સેવાવૃત્તિને સેવનારા બની રહ્યા અને પરદેશીઓને મન નમાલા લેખાયા.

કોઇપણ બે પ્રજાઓ વચ્ચે મૈત્રી કયારે હોઇ શકે ? બંને એક બીજાના સદ્‌ગુણોની આપ લે કરે ત્યારે જ. હિંદ સદાએ શિષ્ય

અને સેવક તરીકે જ પશ્ચિમ પાસે બેસે તો પરિણામ તેના તિરસ્કારમાં જ આવે !

આપણી આ સર્વ પ્રકારની નિર્માલ્યતાનું કારણ શું? પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ આપણી સામે આવીને ઉભી છે. તેનાથી મોહાંધ બની આપણે સારાસારનો વિવેક ભૂલી આપણા પ્રાચીન સંગીન સદ્‌ગુણોને ભૂલીએ છીએ. પોતાની સંસ્કૃતિના પુરેપુરા ભાન અને પાલન વગર કોઇપણ પ્રજાનો ઉદય નથી. પોતાની સંસ્કૃતિમાં દૃઢ થયા વગર અન્યોના ખોટા અનુકરણમાં પ્રજાત્વનો નાશ જ હોય ! સ્વધર્મ અને સ્વાભિમાન વગર કોઇપણ પ્રજામાં બળ કે પરાક્રમની આશા રાખવી વ્યર્થ છે ! સ્વસંસ્કૃતિના પાલનમાં જ પ્રજા બળ, પરાક્રમ, અને શૌર્યને ધારણ કરે ! તેની ઉપેક્ષાથી પ્રજા નિર્માલ્ય અને નિઃસત્વ બની રહે ! સ્વભાન, સ્વમાન અને દેશાભિમાન વગર આપણો ઉદય નથી એ વાત સારી પેડે સમજવી એ સર્વથા ઇષ્ટ છે અને દરેક ભારતવાસીનું કર્ત્તવ્ય છે.

નવલકથાકાર એક સામાન્ય નવલકથામાં સર્વ બાબતોનો પૂર્ણાશે વિચાર કરી ન શકે. તે યથાશક્તિ તેમને કથાના રૂપમાં ઘટાવે છે અને તેમાંથી ફલિત થતા ઉચ્ચ ધ્યેય તરફ વાંચકવર્ગને પ્રેરે છે. આ ભાગમાં પણ તેજ પ્રયાસ ઓતપ્રેત છે. આશા છે કે વાંચકવર્ગ તેને વધાવી લઇ તેના ઉચ્ચ ધ્યેય તરફ પ્રેરાશે ! તેમ થશે તો લેખકનો શ્રમ સફળ થયો એમ લેખાશે ! તથાસ્તુ !

આ નવલકથાનું વસ્તુ શરૂઆતથીજ ચાર ભાગોમાં ગોઠવાયલું છે. ચોથો ભાગ "પુસ્તકમાળા" ના ગ્રાહકોને જેમ બનશે તેમ વ્હેલો આપવાની લેખક ઉમેદ રાખે છે.

રામપ્રસાદ કાશીપ્રસાદ દેસાઇ.

અર્પણ પત્રિકા

સ્વર્ગસ્થ મુરબ્બી

દેસાઇ કાશીપ્રસાદ મુગટરામ

પૂજ્ય પિતાજી,

જીવનમાં સર્વ પ્રત્યે ઉદારતા, નિખાલસપણું, સ્નેહાળતા, અને સમાનભાવ સર્વદા દર્શાવી, એ ગુણોની ઉંડી છાપ તમે મારા હૃદયમાં પાડી છે. અમો બાળકો પ્રત્યે ઘણા સ્નેહથી પિતાની ફરજો તમે અદા કરી છે. પ્રભુ તમારા આત્માને શાંતિ આપો ! તમારૂં પવિત્ર સ્મરણ સદાએ આ પુસ્તક સાથે જોડાઈ રહો !

હું છું તમારો
આજ્ઞાંકિત પુત્ર
રામપ્રસાદ.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ		પૃષ્ઠ
૧ લું.	કારભારની કેફ	૧
૨ જું.	રાજ્યખટપટ	૫૪
૩ જું.	સ્વતંત્રતા કે નિરંકુશતા?	૬૩
૪ થું.	બિચારી વિધવા	૭૫
૫ મું.	પ્રેમ કે વિષયવાસના?	૯૩
૬ ઠું.	મોટાનું છોરૂ	૧૦૩
૭ મું.	ભીમસિંહનું કાવતરૂં	૧૩૩
૮ મું.	કનકપુરના સમાચાર	૧૫૪
૯ મું.	પ્રિયંવદાની શોધમાં	૧૬૮
૧૦ મું.	પતિ પત્ની	૧૮૮
૧૧ મું.	યુદ્ધની તૈયારી	૨૦૫
૧૨ મું.	વિજયી વનરાજ	૨૩૫
૧૩ મું.	વિપત્તિનું દર્શન	૨૪૪
૧૪ મું.	કાશીમાં	૨૫૯

મૂળ સંસ્કૃતના જ આધારે અઢારે પર્વના સાર રૂપે

સંક્ષિપ્ત મહાભારત

લખનારઃ—રતિપતિરામ ઉ૦ પંડયા; બી. એ.

[નવાં દસ ચિત્રો છતાં–કીમત રૂ. માત્ર સાડા ચાર.]

ઘણાક ધર્મજીજ્ઞાસુ જનો "મહાભારત" માટેપચાસ રૂપીઆ સુધી ખર્ચી નાખવા તૈયાર થાય છે, તેમને મૂળ સંસ્કૃતનાજ આધારે, સરળ ભાષામાં કથા–વાર્તા રૂપે લખાયેલું આ "મહાભારત" માત્ર ચાર રૂપીઆમાં મળે એ એક આશીર્વાદ રૂપ જરૂર થઇ પડશે.

કદ—રૉયલ આઠ પેજી સાઈઝનાં વિસ્તૃત ઉપોદ્ઘાત સાથે લગભગ ૪૦૦ પાનાં, ઝાડાએન્ટીક કાગળ, મજબુત સળંગ છીંટનું પુંઠું.

"જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા"ના ઈ. સ. ૧૯૨૬ તથા ૨૭ ની સાલના બે વર્ષના ગ્રાહક હશે કે એ બે વર્ષ માટે નવા થશે તેને આ "મહાભારત" અર્ધી કીમતે એટલે માત્ર સવા બે રૂપીઆમાંજ આપીશું. આટલું બધું સસ્તું–મફત જેવું આપવાનું કારણ એજ કે પુસ્તકમાળાના જુના તથા નવા ગ્રાહકો તેનો લાભ લઈ શકે. આ ગ્રન્થની અનુક્રમણિકા વાંચવાથી કાંઈક તેનો ખ્યાલ આવશેઃ—

અનુક્રમણિકા.

૧ આદિપર્વ. ... ... પૃષ્ઠાંક ૧—૬૪

પ્રકરણ ૧ પૂર્વ ઇતિહાસ ૧

„ ૨ વ્યાસની ઉત્પતિ ... ૪

„ ૩ શાન્તનુ રાજા અને વંશ વિસ્તાર ૮

„ ૪ કુંતીની કૌમાર્યાવસ્થા કૌરવો–પાંડવોનો જન્મ ૧૬

„ ૫ પાંડવો અને કૌરવોનો સહવાસ ૨૧

„ ૬ આચાર્ય દ્રોણ... ... ૨૪

„ ૭ રાજકુમારનો ધનુર્વિદ્યાભ્યાસ ૨૬

„ ૮ ગુરૂદક્ષિણા અને દ્રુપદનો પરાજય ૩૦

„ ૯ વૈરનો આરંભ–લાક્ષાગૃહમાં પાંડવો ૩૩

પ્રકરણ ૧૦ વનવાસી પાંડવો-હિડિંબ અને બક રાક્ષસોનો વધ ૪૦
,, ૧૧ પાંચાલી સ્વયંવર ... ૪૭
,, ૧૨ ઇંદ્રપ્રસ્થમાં પાંડવો-અર્જુનનો વનવાસ ૫૭
,, ૧૩ વસંતવિહાર—સુભદ્રાહરણ ૬૦
,, ૧૪ ખાંડવવનદહન ... ૬૩

૨ સભાપર્વ. ... ... પૃષ્ટાંક ૬૫—૯૨

પ્રકરણ ૧૫ મયસભા અને રાજધર્મો ૬૫
,, ૧૬ રાજસૂય યજ્ઞ-કલહનાં બીજ રોપાયાં ૬૮
,, ૧૭ દ્યૂતનો આરંભ ... ૭૬
,, ૧૮ અનીતિની પરાકાષ્ટા-દ્રૌપદીનાં વસ્ત્ર હરણું-પ્રભુએ તેની લાજ રાખી ૮૧
,, ૧૯ દ્યૂતનું પુનઃમંડાણુ-પાંડવોનો પરાજય ૮૯

૩ વનપર્વ. ... ... પૃષ્ટાંક ૯૩-૧૩૭

પ્રકરણ ૨૦ ધૃતરાષ્ટ્રની અસ્વસ્થતા... ૯૩
,, ૨૧ વનવાસ-સ્નેહીઓનો મેળાપ ૯૫
,, ૨૨ કૌરવો સ્હામે યુદ્ધ કેમ ન કરવું? ૯૯
,, ૨૩ અર્જુનની તપશ્ચર્યા-દિવ્ય અસ્ત્રોની પ્રાપ્તિ ૧૦૪
,, ૨૪ પાંડવો પ્રવાસે નીકળ્યા—બદરિકાશ્રમમાં નિવાસ ૧૧૩
,, ૨૫ પ્રવાસમાં ભીમસેનનું સાહસ—અર્જુનનું આગમન ૧૧૭
,, ૨૬ અવિચારી સાહસનું ફળ—પતિપરાયણા સતી ૧૨૩
,, ૨૭ ખોદે તે પડે... ... ૧૨૮
,, ૨૮ દાનેશ્વરી કર્ણ ... ૧૩૫

૪ વિરાટપર્વ. ... ... પૃષ્ટાંક ૧૩૮-૧૭૬

પ્રકરણ ૨૯ ગુપ્ત નિવાસ... ... ૧૩૮
,, ૩૦ જીમુત વધ ૧૪૯
,, ૩૧ સૈરંધ્રીના સતીત્વની કસોટી ૧૫૨
,, ૩૨ પાંડવો ઓળખાયા ... ૧૬૩
,, ૩૩ દુષ્ટવૃત્તિનું પરિણામ ... ૧૭૧

૫ ઉદ્યોગપર્વ. ... ... પૃષ્ટાંક ૧૭૭-૨૧૦
પ્રકરણ ૩૪ વિષ્ટની વાટાઘાટ-સૈન્યનો જમાવ ૧૭૭
,, ૩૫ સંધિના નિષ્ફળ પ્રયત્નો—
ધૃતરાષ્ટ્રને થયેલો બોધ ૧૮૫
,, ૩૬ શ્રીકૃષ્ણનો છેલ્લો પ્રયત્ન ૧૯૨
,, ૩૭ શ્રીકૃષ્ણનો નિષ્ફળ પ્રયાસ ૧૯૯
૬ ભીષ્મપર્વ. ... ... પૃષ્ટાંક ૨૧૧-૨૬૧
પ્રકરણ ૩૮ કુરૂક્ષેત્રમાં અર્જુનનો વિષાદ—
શ્રીકૃષ્ણનું પ્રોત્સાહન ૨૧૧
,, ૩૯ શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાસાર ... ૨૧૯
,, ૪૦ ,, [ચાલુ] ... ૨૧૯
,, ૪૧ વિજયનો પ્રભાવ ... ૨૩૫
,, ૪૨ સેનાપતિ ભીષ્મ-
દસ દિવસનોભયંકર સંગ્રામ ૨૪૦
,, ૪૩ ભીષ્મ પડયા ૨૫૩
૭ દ્રોણપર્વ. ... ... પૃષ્ટાંક ૨૬૧-૨૯૪
પ્રકરણ ૪૪ સેનાપતિ દ્રોણ-અભિમન્યુમરાયો ૨૬૧
,, ૪૫ અર્જુનનું પરાક્રમ ... ૨૭૨
,, ૪૬ છળથી દ્રોણ હણાયા ... ૨૮૬
૮ કર્ણપર્વ. ... ... પૃષ્ટાંક ૨૯૫-૩૦૮
પ્રકરણ ૪૭ સેનાપતિ કર્ણ-
કારવોનો અસ્તથતો તારો ૨૯૫
,, ૪૮ દુઃશાસન રૂધિરપાન-કર્ણ પડયો ૩૦૪
૯ શલ્યપર્વ. ... ... પૃષ્ટાંક ૩૦૯-૩૧૭
પ્રકરણ ૪૯ દુર્યોધન પડયો ... ૩૦૯
૧૦-૧૧ સૌપ્તિકપર્વ અને સ્ત્રીપર્વ. પૃષ્ટાંક ૩૧૭-૩૨૨
પ્રકરણ ૫૦ કજળતા અંગારનો અંતિમ પ્રકાશ ૩૧૭
૧૨ શાન્તિપર્વ. ... ... પૃષ્ટાંક ૩૨૩-૩૩૫
પ્રકરણ ૫૧ રાજ્યારોહણ-ભીષ્મનો શાન્તિબોધ ૩૨૩
૧૩ અનુશાસનપર્વ. ૧૪ અશ્વમેધપર્વ. ૧૫ આશ્રમવાસિકપર્વ. } પ્રકરણ ૫૨ ... ભીષ્મનો દેહ વિલય— અશ્વમેધ યજ્ઞ. પૃષ્ટાંક ૩૩૫-૩૩૮
૧૬ મૌષલપર્વ. ૧૭ મહાપ્રસ્થાનિકપર્વ. ૧૮ સ્વર્ગારોહણપર્વ. } પ્રકરણ ૫૩ પાંડવોનું મહાપ્રસ્થાન અને સ્વર્ગ ગમન. ૩૩૮

હૃષીકેશચંદ્ર.

ભાગ ૩ જો.

પ્રકરણ ૧ લું.

કારભારની કેફ.

હૃષીકેશચંદ્ર લાંબે પંથે પરવર્યો. એક ગાઢ જંગલના મધ્ય ભાગમાં તે ઉતરી પડયો અને રસ્તામાં ભૂલો પડયો. બે ત્રણ દિવસ તે ભૂખ્યો ને તરસ્યો અહીં તહીં ભટકયો. આખરે એક પારધિ તેને મળ્યો. તે પારધિને હૃષીકેશચંદ્રની દયા આવી; તેણે તેને માર્ગ બતાવ્યો અને થોડે સુધી આવીને એક ગામની ભાગોળ સુધી મુકી ગયો.

પારધિને કંઇ આપવાના ઇરાદાથી હૃષીકેશચંદ્રે ખીસ્સામાં હાથ ઘાલ્યો. ખીસ્સામાં એક પાઇ પણ હતી નહીં. ગર્ભશ્રીમંત લાચાર બન્યો અને દીનવદને પારધિ સામે જોઇ રહ્યો. પારધિ તેની લાચારી સમજી ગયો અને કંઇ બોલ્યા ચાલ્યા વગર પાછો ચાલ્યો ગયો. પારધિના ગયા પછી હૃષીકેશચંદ્ર તે ગામની ભાગોળે આવેલા એક તળાવની પાળ ઉપર હાથનું ઉશીકું કરીને સુતો અને ઘસઘસાટ ઉંઘી ગયો.

તે તળાવની સામે એક મંદિર હતું. તેનો પૂજારી સાયંકાળનો સમય થયેલો હોવાથી ત્યાં સ્નાન કરવાને આવ્યો અને હૃષીકેશ-ચંદ્રને પાળ ઉપર છેક પાણીની નજીક સુતેલો જોઇને તે તેની પાસે ગયો અને તેને જગાડીને કહેવા લાગ્યોઃ "ભાઇ, જરા વેગળા સુવો, પાણીમાં પડી જશો."

પૂજારીની સામે જોઇને હૃષીકેશચંદ્ર કંઇક હસ્યો અને બોલ્યોઃ "આ દેહને પડી જવાની બ્હીક નથી."

પૂજારી આશ્ચર્ય પામ્યો અને મનમાં બોલ્યો: "આ તો કોઈ વિચિત્ર પુરૂષ જણાય છે."

હૃષીકેશચંદ્રને તેણે કહ્યું: "ભાઇ, તમે તો કોઇ વિચિત્ર પુરૂષ જણાવ છો."

હૃષીકેશચંદ્રે જવાબ આપ્યો: "દરેક મનુષ્યમાં કંઇને કંઇ વિચિત્રતા હોય છે અને મારામાં પણ કંઇ હોય તો તેમાં નવાઇ નથી!"

પૂજારી વધારે આશ્ચર્ય પામ્યો અને હૃષીકેશચંદ્ર સામે જોઇ રહ્યો. તેને હઠીલો મનુષ્ય ધારી તે પાછો સ્નાન કરવાને સામે કિનારે ચાલ્યો ગયો.

હૃષીકેશચંદ્ર બેઠો થયો અને આમ તેમ દૃષ્ટિ નાંખવા લાગ્યો.

ન્હાતે ન્હાતે પૂજારી નર્મદાષ્ટક બોલતો હતો. હૃષીકેશચંદ્રને બેઠો થયેલો જોઇને તે જરા ઘાંટો પાડીને બોલવા લાગ્યો. તેનાથી હૃષીકેશચંદ્રનું ધ્યાન ખેંચાયું અને પૂજારીના અશુદ્ધ ઉચ્ચારથી તેને કંઇક હસવું આવ્યું. સ્નાન કરી રહ્યા પછી કંઇ પાઇ પૈસો મળવાની આશાથી પૂજારી પાછો હૃષીકેશચંદ્રની પાસે ગયો અને તેની ભવ્ય આકૃતિ જોઇને ચકિત થતો આશ્ચર્યથી તેને ક્ષણવાર નિહાળી રહ્યો. પછી તે બોલ્યો:

"ભાઇ, તમે ક્યાંથી આવો છો? ભૂખ્યા હશો, ચાલો આપણે ઘેર."

"પ્રભુ કોઇને નાગો ભૂખ્યો રાખતો નથી; તમે મારી કાળજી કરશો નહીં."

"તમે કહો તો હું તમને અમારા કારભારી સાહેબને ઘેર તેડી જઉં."

"હું કોઇની પાસે યાચના કરતો નથી."

"તમે ઘણા નિસ્પૃહી મનુષ્ય જણાવ છો."

"સ્પૃહા માત્ર પ્રભુની. બીજા કોઇની હું સ્પૃહા રાખતો નથી."

"જગતમાં એવી નિસ્પૃહા ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે."

"જગતના કોઇ પણ પદાર્થની મને ઇચ્છા નથી; જેને ઇચ્છા હોય તેને સ્પૃહા હોય."

"તમે તો દુનિયાની પારના મનુષ્ય જણાવ છો!"

એમ બોલતે બોલતે પૂજારી વધારે આશ્ચર્યથી હૃષીકેશચંદ્ર સામે પાછો જોઇ રહ્યો.

હૃષીકેશચંદ્રે જવાબ આપ્યોઃ "તમારે જેમ કહેવું હોય તેમ કહો."

કારભારી સાથેનો પોતાનો કંઇક સંબંધ જણાવતો પૂજારી પાછો બોલ્યોઃ "અમારા કારભારી સાહેબને ઘેર તો ચાલો. એમના ઓળખાણથી તમને કંઇક લાભ થશે."

હૃષીકેશચંદ્ર કંઇક તિરસ્કારથી બોલ્યોઃ "મને દ્રવ્ય કે સત્તાનો લોભ નથી. જ્યાં એ લોભ હોય છે ત્યાં અધમતા હોય છે. તેથી મારે કારભારી સાથે ઓળખાણ કરવું નથી."

લોભી બ્રાહ્મણને હૃષીકેશચંદ્રનાં વાક્યો બાણ સમાન લાગ્યાં અને તેણે જરા ગુસ્સો કરીને પુછ્યું: "ત્યારે તમારે જવું છે કયાં?"

હૃષીકેશચંદ્રે જવાબ આપ્યોઃ "જ્યાં જવાય ત્યાં."

જરા વધારે ગુસ્સો કરીને પૂજારી બોલ્યોઃ "આ પેલી ધર્મ-શાળા જણાય છે ત્યાં જઇને રાત સુઈ રહેજો અને પછી 'જ્યાં જવાય ત્યાં' જજો." પૂજારીએ હાથ લાંબો કર્યો અને કંઇક તિર-સ્કારથી ધર્મશાળા બતાવી.

એટલું કહીને પૂજારી ચાલતો થયો. હૃષીકેશચંદ્ર ઉઠયો અને તે ધર્મશાળા ભણી ગયો.

આ ગામનું નામ **વીરપુર** હતું. વિશ્રાંતિસ્થાન તરીકે **વીરપુર** બધી સગવડ અને અનુકૂળતાવાળું હતું, અને તેથી કરીને મુસાફરો રસ્તામાં જતે જતે અહીં મુકામ કરતા અને ગામના લોકોની દયા, ભાવ, અને લાગણીનો લાભ લેતા. વળી રાજ્ય તરફથી **વીરપુર**માં સારી સારી અને મોટી ધર્મશાળાઓ બંધાવેલી હતી અને તેમાં મુસાફરોને માટે જોઇએ તેવી સગવડો કરી રાખી હતી. આ ધર્મ-શાળા તેમાંની એક હતી.

હૃષીકેશચંદ્ર ધર્મશાળાની અંદર ગયો અને મુકામ કરવાને સારી જગ્યા ખોળવા લાગ્યો. એ ધર્મશાળામાં બીજા પણ મુસાફરો ઉતરેલા હતા. ધર્મશાળાની અંદરની બધી ઓરડીઓ રોકાઇ ગયેલી હતી તેથી હૃષીકેશચંદ્રને બહારની ઓસરીના મોટા ખુલ્લા ભાગમાં પોતાનો મુકામ કરવો પડયો. તે ખુલ્લા ભાગમાં બીજા મુસાફરો પણ હતા. તે મુસાફરોમાં એક વાણીઓ હતો, બીજો દક્ષણી બ્રાહ્મણ

હતો; અને બહાર ગમે તેને પડી રહેવાની છુટ હોવાથી ત્યાં એક કાબુલી અને એક યુરેઝીયન પણ આવીને ઉતર્યા હતા. રાત પડવા આવી એટલે સૌ પોતપોતાનું ખાવાનું ઓસરીના નીચેના ભાગમાં કરી, ખાઇ પરવારીને, પેલા મોટા ખુલ્લા ભાગમાં પોતપોતની સુવા બેસવાની જગ્યાએ આવીને બિછાના ઉપર બેઠા. રાત પડી અને અંધારૂં થયું, પણ સૌનો સહીઆરો મુકામ એટલે કોઇએ દીવો કર્યો નહીં અને સર્વે અંધારામાં જ સુઇ ગયા.

ધર્મશાળાની બહારનો ભાગ ખુલ્લો હતો. તેની ત્રણ બાજુએ દિવાલો હતી પણ એક બાજુ તદ્દન ખુલ્લી જ હતી. ધર્મશાળાના મુખ્ય મકાનની બહારની બાજુએ એ ભાગ હતો અને તેથી ધર્મશાળાનો દરવાજો રાતે બંધ થાય એટલે એ ભાગ ધર્મશાળાથી તદ્દન જુદો પડયા જેવો અને વસ્તી વગરનો થઇ રહેતો. એ બહારના ભાગમાં હૃષીકેશચંદ્ર અંધારામાં એક ખુણે હાથનું ઉશીકું કરી કલાંઠીએ સુતો.

મધરાત થવા આવી. બધાએ ભર ઉંઘમાં પડી ગયા હતા. સૌએ પોતપોતાનાં પાથરણાં પાથર્યાં હતાં અને તેની એક બાજુએ પોતાનો સામાન, કપડાં, વગેરે મુકી તેનું જ ઉશીકું કરી સૌ ઉંઘતા હતા. રાતમાં એક ચોર ફરતો ફરતો ત્યાં આવી ન્હડયો. સૌ ખુલ્લામાં સુતા છે અને તે જગ્યાએ અંધારૂં છે એમ જાણી પેલો ચોર તેમના તરફ જ ગયો. બધાનાં ખીસ્સાં તેણે તપાસ્યાં પણ તેમાંથી કંઇ મળ્યું નહીં. ચોર નિરાશ થયો. ફરીથી તેણે તપાસ કરવા માંડયો. પેલો દક્ષણી દસ દસ રૂપિઆની બે નોટો ખીસ્સામાં રાખી તેને પડખે દબાવીને સુતો હતો. પેલા ચોરે છીંકણીની ડાબલી કહાડીને એક ચપટી ભરીને તેને સુંઘાડી. પેલો દક્ષણી ઉંઘમાં ને ઉંઘમાં નાક ચીંબોળતો પાસું ફેરવીને સુતો અને પાછો ઘસઘસાટ ઉંઘી ગયો. પેલા ચોરે તેના ખીસ્સામાં હાથ ઘાલ્યો; તેના હાથમાં પેલી બે નોટો આવી; પણ સરકારી કાગળીયાં હશે એમ ધારીને તેણે તે ત્યાં જ પડતી મુકી.

પેલા યુરેઝીયન પાસેથી તેનું ઘડીયાળ, લૉકેટ અને એક સુંદર પાકીટ ચોરે તેવીજ રીતે મેળવ્યાં; પણ તેવો મુદ્દા માલ તેને પકડાવે એમ ધારીને તેમને તેણે ત્યાં ને ત્યાં જ રહેવા દીધાં.

પેલા કાબુલી તથા વાણીઆ પાસેથી તે ચોરને કંઇ જ મળ્યું નહીં. પેલો વાણીઓ પોતાની પેટીએ સુતરની જાડી દોરી વીંટાળીને તેના બે છેડા પોતાના બે હાથે બાંધીને સુતો હતો. તેની પેટીને હલાવવી એ વાણીઆને જગાડવા જેવું છે એમ ધારી વાણીઆને તો એણે પડતો જ મુકયો. ચોર મનમાં બડબડચો: “ મારા હાહરા, ડાહીમાના ડિચરા તો ખરા ! બહુ જ પાકા ! ”

કંઈ પણ લેવા જેવો માલ નહીં મળવાથી ચોર નિરાશ થયો, પણ એણે વિચાર્યું: “ લાવ જરાક મજાગ તો કરૂં ! આ ડાહી માના ડિચરાને તો પુરો ધડાવું. ”

એમ વિચાર કરીને પેલા ચોરે પેલા કાબુલીની પોટલી લઇને વાણીઆના માથા તળે મુકી. પેલા દક્ષણીની નોટો લઇને પેલા સુરેઝીયનના ખીસ્સામાં મુકી. સુરેઝીયનનું ઘડીયાળ અને પાકીટ લઇને પેલા દક્ષણીના ખીસ્સામાં મુકયાં અને અછોડો તથા લૉકેટ બહાર દેખાય તેમ લટકાવ્યાં.

સવાર પડી. સૌ જાગ્યા. જુવે છે તો પોતાનો સામાન વેરણ છેરણ થયેલો ! પેલો કાબુલી તો સાફ્ળો ફ્રાફ્ળો ઉઠયો અને આમ તેમ જોઇને પોતાની પોટલી ખોળવા લાગ્યો. તેણે પોતાની પોટલી પેલા વાણીઆના માથા તળે દીઠી. કાબુલીનો મિજાજ ગયો. તે દોડચો અને બોલી ઉઠચો:

“ કમબખ્ત, નાદાન, મેરા માલ ચુરાયા હૈ. મેં તેરા જાન લઉંગા.”

પેલો વાણીઓ હજી ઉંઘતો જ હતો. કાબુલીએ તેની બે કાનપટ્ટીઓ પકડી, સારી ચીંબોળી, અને તેને હલાવીને જગાડવા માંડયો. વાણીઓ બાવરો બનીને પથારીમાં બેઠો થયો અને બડબડયો: “ જે શી ગોડધનનાથ ! જે શી ડાવું ડયાળ ! ”

પેલો કાબુલી ધમકાવવા લાગ્યો: “ મેરા માલ ચુરાય કે બેઠા હૈ.”

વાણીઓ બોલ્યો: “ જે શી ડવારકાનાથજી ! માલ શો, વાટ શી, ચીટ શી ! ”

કાબુલીએ હાથ ખેંચીને તેને ઉભો કર્યો અને એક તમાચ ખખડાવી કહાડી. પછી તે બોલ્યો: “ દેખ, એ માલ અમારા કે તેરા ? ”

વાણીઓ સ્તબ્ધ થઈ ગયો. “ જે શી ગોડધનનાથ ! ” એમ સુખેથી બોલતો તે વિચારમાં પડચો.

પેલો દક્ષણી અને યુરેઝીયન પણ જાગી ઉઠયા. વિસ્મય પામતા તે પોતાની આસપાસ જોવા લાગ્યા. તેમણે પોતાનાં ખીસ્સામાં હાથ ઘાલ્યા, અને અંદર તપાસવા લાગ્યા. દક્ષણી જુવે છે તો પોતાની નોટો મળે નહીં. યુરેઝીયન જુવે છે તો પોતાનું ઘડીયાળ, પાકીટ, અછોડો વગેરે મળે નહીં. બંને આમ તેમ જોવા લાગ્યા: પેલા દક્ષણીએ પોતાની નોટો યુરેઝીયનના હાથમાં જોઈ, અને યુરેઝીયને પોતાનું ઘડીયાળ, અછોડો વગેરે પેલા દક્ષણીની પાસે જોયાં. બંને એક બીજા તરફ જોઈ રહ્યા; ડોળા કહાડવા લાગ્યા; લાલચોળ બની ગયા; ઉંચાનીચા થયા, અને પોતાનો માલ શી રીતે ગયો અને બીજાનો માલ પોતાની પાસે શી રીતે આવ્યો તેનો વિચાર કરતા, આશ્ચર્ય પામતા, અને વારેઘડીએ આમતેમ જોતા એક બીજાને ધમકાવવા લાગ્યા.

અહીં મોટું તોફાન મચી રહ્યું. યુરેઝીયન કંઈક ખ્રીસ્તીપણાના તોરમાં તણાતો હતો, અને પેલો દક્ષણી બ્રાહ્મણ મનમાં કંઈક પેશવાઈનો ફાંકો રાખતો હતો. એક ગામઠી સાહેબનો ડોળ કરતો, અને બીજો જુનો દરબારી ઠાઠ દાખવતો. એક બીજાથી કોઈ હઠે તેમ નહોતું. યુરેઝીયન કંઈક ઈંગ્રેજીમાં અને કંઈક ભાગ્યાતુટયા હિંદુસ્તાનીમાં બોલતો અને તેનો જવાબ પેલો દક્ષણી અડધો ઈંગ્રેજીમાં અને અડધો મરાઠીમાં ભરડતો. એકબીજાની ભાષા બંને બરાબર સમજતા નહોતા, તેથી મારામારી થવાનો પ્રસંગ આવ્યો.

હૃષીકેશચંદ્ર આઘે ઉભો ઉભો સઘળું જોતો હતો અને કંઈક વિસ્મય પામતો “ આ શું થયું. ” એમ મનમાં વિચાર કરતો હતો. પેલો વાણીઓ તો પેલા કાબુલીનો માલ આપી મુઠીઓ વાળીને ત્યાંથી ન્હાશી જવાની તૈયારીમાં હતો. એટલામાં પેલા દક્ષણી અને યુરેઝીયનની તકરાર સાંભળીને દરબારના સિપાઈઓ ધાઈ આવ્યા અને કોટવાળને ખબર કરી. કોટવાળ સાહેબે ત્યાં આવી સૌની હકીકત સાંભળી અને બધાને ગુન્હાઈત કામમાં દાખલ કરી પેલા ચારે મુસાફર તથા હૃષીકેશચંદ્રને લઈને કચેરીમાં ચાલતા થયા.

કચેરીમાં સૌની જુબાની લેવાની હતી, અને તેમના ઉપર કામ ચલાવવાનું હતું. કાચા કામના કેદીઓ તરીકે સૌને અટકમાં રાખવામાં આવ્યા. પોતાની જામીનગીરી આપી તેમાંથી છુટા થવાનો હૃષીકેશચંદ્રે વિચાર કર્યો, પણ એ અજાણ્યા ગામમાં એનો જામીન

કોણ થાય ? વિચાર કરતાં હૃષીકેશચંદ્રને માલમ પડ્યું કે વીરપુરના કારભારી ચંદુલાલના દિકરા સાથે મનહરપુરના અરવિંદલાલની દિકરી ઉપાનું લગ્ન થયેલું છે, અને તેથી કરીને વખતે ચંદુલાલ તેના પિતા ચારુચંદ્રને ઓળખતો હોય અને એને પણ નામથી જાણતો હોય !

હૃષીકેશચંદ્રે કોટવાળને જામીન ઉપર છુટવાની અરજી આપી. કોટવાળે જામીન હાજર કરવાનું કહ્યું. હૃષીકેશચંદ્રનો ચહેરો, સૌમ્ય આકૃતિ, ગૌર વર્ણ, ભવ્ય વિશાળ લલાટ, નમ્રતા, અને સભ્ય રીત-ભાત જોઈને કોટવાળને લાગ્યું કે એ કોઈ સદ્ગૃહસ્થનો પુત્ર છે. એની મુખાકૃતિ ઉપરથી એની સજ્જનતા અને નિર્દોષતા કોટવાળના મનમાં વસવા લાગ્યાં. પણ કાયદેસર સઘળું કરવું પડે તેથી તે બોલ્યો: " તમે કોઈ સજ્જન પુરુષ જણાવ છો: તમે ગામમાં જાવ અને જામીન લઈ આવો: હું તમને રજા આપું છું. "

હૃષીકેશચંદ્રે ધીમેથી પુછ્યું: " અહીંના કારભારીસાહેબ ચંદુ-લાલભાઈ છે ને ? "

કોટવાળ—હા, ચંદુલાલભાઈ જ છે. તમારે તેમનું ઓળ-ખાણ છે ?

હૃષીકેશચંદ્ર—મને જાતે તો એમણે જોયો હશે કે નહીં: પણ મેં એમને જોયા છે: મારા પિતાને તે ઓળખતા હશે.

કારભારીના ઓળખીતા હશે એમ જાણી જરા બ્હીતે બ્હીતે કોટવાળે પુછ્યું: " તમારે કયે ગામ રહેવું ? "

હૃષીકેશચંદ્રે નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો: " મનહરપુર. ત્યાંના અરવિંદલાલની દિકરી કારભારીના દિકરા સાથે પરણાવેલી છે; અને અમે કારભારીના વેવાઈના કંઈક સંબંધમાં છીએ. કારભારીનું ઘર બતાવવા તમે એક માણસ આપશો ? "

કોટવાળે ઝટ હા પાડી અને હૃષીકેશચંદ્રને જવાની રજા આપી.

મનહરપુર અને વીરપુરના લોકો વચ્ચે રોટી વ્યવહાર તેમ બેટી વ્યવહાર પણ હતો. મનહરપુરનાં નામાંકિત કુટુંબો વીરપુરના સદ્ગૃહસ્થો સાથે સંબંધમાં જોડાયલાં હતાં અને તેથી તેઓ એક-બીજાને ઓળખતાં. હૃષીકેશચંદ્ર ઘણે ભાગે મુંબઈમાં જ રહેતો એટલે એ ઘણા થોડા પુરુષોને ઓળખતો અને એને પણ થોડા માણસો જ ઓળખતા; પણ કારભારી ચંદુલાલનો દિકરો મનહર-

પુરમાં પરણેલો હોવાથી તેના ઘરનાં માણસો મનહરપુર આવતાં અને અરવિંદલાલને ઘેર રહેતાં, એથી ચંદુલાલના કુટુંબની સઘળી વાત વિચાર મનહરપુરમાં સૌ જાણતું અને તેથી હૃષીકેશચંદ્ર પણ તેનાથી માહિતગાર હતો. પણ મોટાના ઘરનાં માણસોને સૌએ ઓળખે અને તેમની વાત જલદીથી બહાર પડે અને સૌએ જાણે, અને નાનાંને કોઇ જાણેએ નહીં અને તેમની વાત બહુ બહાર પણ આવે નહીં, તેમ હૃષીકેશચંદ્ર ચંદુલાલના ઘરનાં માણસોને ઓળખતો અને તેમનો ઇતિહાસ જાણતો પણ એને ચંદુલાલના ઘરનાં કોઈ ઓળખતાં નહીં.

કોટવાળે આપેલા સિપાઇને લઇને હૃષીકેશચંદ્ર કારભારીને ઘેર જવાને નીકળ્યો. કારભારીનો બંગલો ગામની બીજી બાજુએ, ગામથી એકાદ બે ખેતરવાને છેટે આવેલો હતો. આપણાં જુનાં રાજરજવાડાંની જુની રીત પ્રમાણે તે બાંધેલો હતો, પણ આધુનિક રિવાજને અનુસરીને તેમાં ઘટતો ફેરફાર કરેલો હતો. બંગલાની આસપાસ થોડેક સુધી બાગ હતો અને તેમાં વૃક્ષોની ઘટાઓ, આંબાવાડીયું વગેરે જુની ઢબ પ્રમાણે આવેલાં દેખાતાં હતાં. વૃક્ષવાટિકાઓ તથા લતામંડપો ત્યાં બનાવવામાં આવ્યા હતા, અને તેમાં ચકચકતા સુંદર આરસપહાણની બાંકડીઓ મુકવામાં આવી હતી. બગીચામાં ફુલઝાડ ક્વચિત જ માલમ પડતું, પણ પત્રોની ઘટાની શોભા આપતાં અને શીતળતા પ્રસારતાં અનેક વૃક્ષ અહીં તહીં રોપેલાં દેખાતાં હતાં. બંગલામાં પેસવાના દ્વારની સામે, બગીચાના મધ્ય ભાગમાં, સંગેમરમરનો ફુવારો ઉડી રહ્યો હતો. સઘળું શાંત અને પ્રદેશ નિર્જન જણાતો હતો.

સમય પ્રભાતનો હતો. સૂર્યનારાયણ પોતાનાં કેસરસરીખાં—કસુંબીયાં—કિરણ વૃક્ષોની ઘટાઓ ઉપર પ્રસારી તેમને રક્ત રંગે રંગી રહ્યા હતા. પેલો સિપાઈ હૃષીકેશચંદ્રને લઇને એ બંગલાની નજીક નજીક આવતો હતો. જરા વધારે પાસે તેઓ બંને આવ્યા. એક સુંદર ગાન જાણે આઘેથી વૃક્ષોની ઘટાને ભેદીને આવતું હોય તેમ કંઇક કંઇક મધુરૂં મધુરૂં સંભળાવા લાગ્યું. તે ક્ષણવાર સંભળાય, અને પાછું પોતાનાં પગલાંના અવાજમાં ઢંકાઇ જાય. જરા વધારે પાસે તેઓ ગયા. ગંધર્વનગરીની જાણે કોઇ કિંનરી ગાતી હોય તેવો કોમળ અને મધુર સ્વર તેમને કાને પડ્યો. આસપાસ જુવે છે તો

વૃક્ષોમાં ફરતાં પક્ષીઓ એ આલાપના મધુર તાનમાં લીન થઇ ગયાં હોય તેમ શાંત બની લપ્પાઇને ચુપચુપ બેશી રહેલાં જણાયાં.

હૃષીકેશચંદ્રના મનમાં વિચાર થયોઃ " શું આ મધુર સ્વર મદકલિકાનો હશે ? "

વળી વધારે પાસે તેઓ ગયા. ઇંદ્રના ઘરની કોઈ અપ્સરા જાણે કે દીવ્ય ગાન કરી તેના કામળ સ્વરથી આસપાસનું સઘળું વાતાવરણ ભેદતી હોય તેમ આકાશમાં, હવામાં, વૃક્ષોમાં, સઘળે આ મધુર સંગીત વ્યાપી રહેલું તેમને લાગ્યું.

વળી વધારે પાસે તેઓ ગયા. સંગીતના શબ્દો સ્પષ્ટ સમજાવા લાગ્યા. હૃષીકેશચંદ્ર કાન દઇને સાંભળી રહ્યો.

(મ્હાડ)

કહેજે સંદેશો આજ,
પંખીડા આ...આ...આ...કહેજે સંદેશો આજ.
કહેજે સંદે...એ...એ...એ...શો...આજ,
પંખી...ઈ...ઈ...ઈ...ડા...કહેજે સંદેશો આજ.
નણદલ મારી કાયર કરે છે,
પીયુ પળાવે છે લાજ...પંખીડા કહેજે સંદેશો આજ.
પીયુ...પળા...આ...આ...વે છે લાજ,
પંખી...ઈ...ઈ...ડા, કહેજે સંદેશો આજ.

હૃષીકેશચંદ્ર મનમાં બોલ્યોઃ " ખરેખર, આ સ્વર મદકલિકાનો જ હોય. મેં ઓળખ્યો. આ શબ્દો પણ એના જ. "

એ સંગીતના શબ્દોમાં મદકલિકાના વિચારોને તે વાંચતો હોય તેમ હૃષીકેશચંદ્ર તેને કાન દઇને સાંભળવા લાગ્યો.

" પીયુ પળાવે છે લાજ. " ભાર દઇ દઇને એ શબ્દોને હૃષીકેશચંદ્ર બે ત્રણ વાર મનમાં બોલ્યો અને પછી બડબડયોઃ " હા, ખરૂં જ ! પીયેરની લક્ષ્મીના છાકમાં છકેલી મદકલિકાને સાસરામાં તો બંદીવાસ જ લાગે. એને તો સ્વતંત્રતા જોઇએ, ખુલ્લું ફરવું હરવું જોઇએ, અને એનો પતિ મનોહરલાલ, બિચારો સજ્જન, સુશિક્ષિત અને વિનયશીલ, તે એને લાજ શરમ પળાવે, અને એને મર્યાદામાં રાખે, એ એને કેમ પાલવે ! સ્ત્રીઓનું સ્વાભાવિક ભૂષણ લજ્જા જ છે. લાજ શરમ વગરની સ્ત્રી, સ્ત્રી જ નથી. **त्रपा हि अंगनानां विभूषणम्.**

વળી પાછો તે કાન દઈને સાંભળવા લાગ્યો. શ્રીકૃષ્ણની બંસરી-નો અવાજ સાંભળીને જેમ ગોપીઓ ઘેલી થઇ જાય અને બંસરી તરફ ખેંચાય, જેમ વાદીની તુંબીના નાદથી નાગ આકર્ષાય, તેમ હૃષીકેશચંદ્ર, મદકલિકાના સંગીતથી મહેલ તરફ વધારે ને વધારે તણાવા લાગ્યો. તેણે પોતાનાં પગલાં ઝટ ઝટ ઉપાડવા માંડયાં; સંગીતનો મધુર સ્વર વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ થવા લાગ્યો; તેણે સાંભળવા માંડયું:

સાસુડી મારી શેકે ઘણુંએ, દે છે મુને બહુ કાજ. પંખીડા...
કાજ કરૂં ને સંભારૂં પીયેરીયું, પીયેરીયું નાનુંસુ રાજ. પંખીડા...
કહેજે સંદે...એ...એ...શો...આજ...પંખીડા...આ...કહેજે.

મદકલિકાના શબ્દે શબ્દ ઉપર વિચાર કરતો હૃષીકેશચંદ્ર વિચાર પરંપરામાં ડુબી ગયો. "સાસુ મારી શેકે ઘણુંએ..." સાસુ બિચારી પવિત્ર, ધાર્મિક, અને મરતાને પણ મેર ન કહે એવી છે. 'દે છે મુને બહુ કાજ...' નોકર ચાકરમાં ઉછરેલી, અને વળી બે આંકડા ભણેલી, એટલે કામ શેનું ગમે ! આધુનિક કેળવણીનું એ પરિણામ હશે કે શું ? 'પીયેરીયું નાનું રાજ.' જેણે મુકી લાજ તેને નાનું સરખું રાજ. મદકલિકા, તારે રાજ્ય તો ખરૂંસ્તો ?

"મદકલિકા, ગુમાનને ત્યજી દે. તને પણ આધુનિક સમયનો વા વાયો છે કે શું ? ગર્વ છોડ. પીયેરના રાજ્ય કરતાં પતિની ઝુંપડી વધારે સારી. અનેક લતાઓ વૃક્ષને વળગીને સુખ અને વૃદ્ધિમાં ડોલે છે. અનેક નદીઓ જન્મભૂમિમાંથી નીકળી આવી સાગરને મળે છે. પવિત્ર જાન્હવી સાગરને મળવાને સ્વર્ગમાંથી પણ નીચે પૃથ્વી ઉપર આવી છે."

હૃષીકેશચંદ્રનું મગજ ચગડોળે ચ્હડયું અને તે આખરે મનમાં બડબડયો: "અફ્સોસ ! આધુનિક સમય લક્ષ્મીને સુખ અને શાંતિનું સાધન ગણે છે, પણ ભૂલ છે. મદકલિકા પણ એવા જ વિચારમાં તણાતી હોય એમ લાગે છે."

હૃષીકેશચંદ્રે વળી પાછું કાન દઈને સાંભળવા માંડયું:

માતા મારી રૂદન કરે તો, તું પણ રોજે સાથ.
પંખી...ઇ...ઇ...ડા...તું પણ રોજે સાથ...પંખીડા કહેજે.

એ સાંભળીને હૃષીકેશચંદ્રથી મોટેથી બોલાઇ ગયું: "મદકલિકા, તું પણ સાથે સાથે રોજે."

સિપાઈ એ સાંભળીને બોલી ઉઠયો: "કુચ ભૂત ખૂત હૈ કયા સાબ ! કીસકી સાથ આપ બાત કરતે હો."

હૃષીકેશચંદ્રે વાત ફેરવી વાળી. બંને છેક મહેલની પાસે આવી પહોંચ્યા. મહેલની સામે છેક પાસે જ પુર બ્હારમાં ઉડતો, પાણીના પડવાથી ચકચકતો દેખાતો આરસપહાણનો ફુવારો જોઇને મદકલિકાના ગુમાન અને તોરનો આરોપ એ ફુવારામાં હૃષીકેશચંદ્ર કરવા લાગ્યો અને મનમાં બોલ્યો: "મદકલિકાની અસર એને પણ લાગી છે કે શું ? એનોયે પણ તોર માતો નથી." એમ બોલીને હૃષીકેશચંદ્ર મનમાં ને મનમાં હસ્યો.

એટલામાં તો તેઓ મહેલના દ્વારનાં પગથીયાંની છેક નજીક આવી પહોંચ્યા. હૃષીકેશચંદ્રે પોતાનું નામ ઠામ લખીને આપ્યું અને કારભારી સાહેબને વરધી કહેવરાવી.

કારભારી ચંદુલાલ હૃષીકેશચંદ્રને ઓળખતો હતો. તેના બાપને તેણે જાતે જોયા હતા અને તેમની પ્રતિષ્ઠા અને ખ્યાતિથી તે વાકેફ હતો. હૃષીકેશચંદ્રની વિદ્યા, સદ્ગુણ, અને લાયકાત વિષે તે કંઇક જાણતો હતો, અને તેને માટે તેનો અભિપ્રાય સારો હતો. એક વખત મદકલિકાનું લગ્ન હૃષીકેશચંદ્ર સાથે કરવું એવો એનો વિચાર નક્કી પણ થઈ ગયો હતો અને ઘરનાં માણસોને તેણે તે વાત પણ કરી હતી; મદકલિકા પણ તે વાત જાણતી હતી; પણ હૃષીકેશચંદ્રના સુભાગ્યે એ પ્રસંગ પ્રભુએ આવવા દીધો નહોતો. હૃષીકેશચંદ્રને એમાંની કશીએ ખબર નહોતી.

સિપાઇએ વરધી આપી એટલે ચંદુલાલે કંઈક આનંદથી અને કંઇક હૃષીકેશચંદ્રનાં માન, પ્રતિષ્ઠા, અને વિદ્યાથી આકર્ષાઇને તેને તરત અંદર લાવવાનું કહ્યું. ચંદુલાલ દિવાનખાનામાં બેઠો હતો. ત્યાં હૃષીકેશચંદ્ર આવ્યો. સ્વાભાવિક રીતે એમ બને છે કે વિદ્યા અને સદ્ગુણ આગળ ગમે તેવા હોદ્દેદારનું પણ મિથ્યાભિમાન અને ડોળ ક્ષણવાર દબાઇ જાય છે. વિદ્વાનની વિદ્યા અને લાયકાતની કંઇક ઉંડી છાપ તેના મનમાં પડી જાય છે અને તે તેનાં માન પ્રતિષ્ઠા જાળવવાને જાણે કે બ્હાવરો બનતો હોય તેમ જણાય છે. ગમે તેવો પણ શઠ પુરૂષ સાધુ પુરૂષની આગળ નમી પડે છે. એથી કરીને હૃષીકેશચંદ્ર અંદર આવ્યો એટલે પોતાની પદવી અને સત્તાનું

ગુમાન ધરીને ખુરશી ઉપર પડેલો ચંદુલાલ તેને જોઇને, તેની વિદ્યાના તેજમાં કંઇક તણાઇને, પોતાની ખુરશી ઉપરથી સ્હેજ ઉભો થયો અને " આવો " કહીને એને બેસાડયો. પછી કંઇક બેદરકારી ભરેલી દૃષ્ટિ કરી, મુછોને મરડતે મરડતે ચંદુલાલે પુછ્યું: "તમે તમે ઓચીંત્યા અહીં ક્યાંથી આવ્યા ?"

હૃષીકેશચંદ્રે જવાબ આપ્યો: " એ બધી વાત હું તમને પછી કહીશ. અત્યારે તો એક આફ્ત મારે માથે આવી પડી છે, તેમાંથી મને છુટો કરો. "

કંઇક ડોળ કરતો, કંઇક ગર્વ ધરતો, મનમાં કંઇક બીજી જ વાતનો વિચાર કરતો અને હૃષીકેશચંદ્રની વાતને જરા ટોળમાં ઉડાવતો ચંદુલાલ જરા હસતે હસતે બોલ્યો: " તમારે માથે વળી આફ્ત કેવી ! "

હૃષીકેશચંદ્રે પોતાની સઘળી હકીકત કહી સંભળાવી. એ સાંભળીને ચંદુલાલે કોટવાળના ઉપર ચીઠ્ઠી લખી અને તેમાં હૃષીકેશચંદ્રને તદ્દન છુટા કરવાનું લખી તે ચીઠ્ઠી હૃષીકેશચંદ્રના હાથમાં આપીને કહ્યું: " લ્યો, આ ચીઠ્ઠી તમારી સાથે આવેલા સિપાઇને આપો કે તે કોટવાળને આપે. કોટવાળ તમને તદ્દન છુટા કરશે. તમારે હવે પાછા જવાની જરૂર નથી. "

હૃષીકેશચંદ્ર બહાર આવ્યો અને પેલી ચીઠ્ઠી સિપાઇને આપી પાછો દિવાનખાનામાં જઇને બેઠો. ચંદુલાલે તેને પોતાના બંગલામાં બે ચાર દિવસ રહી જવાનું કહ્યું. હૃષીકેશચંદ્રે તે માન્યું. તેની પાસે કપડાં, જોડા, વગેરે કંઇ નથી એ જોઇને ચંદુલાલે તેને છાજે એવાં સારાં કપડાં વગેરે આણી આપવાનો એક કારકુનને હુકમ કર્યો પણ હૃષીકેશચંદ્રે કંઇ પણ લેવાની ના પાડી. ચંદુલાલે તેનું કારણ પુછ્યું ત્યારે હૃષીકેશચંદ્રે જવાબ આપ્યો: " અડધું ભારતવર્ષ વસ્ત્ર વગર નગ્ન ફરે છે; તે સારાં વસ્ત્રો પહેરશે ત્યારે હું પહેરીશ. "

હૃષીકેશચંદ્રની દેશદાઝથી નવાઇ પામતો ચંદુલાલ કંઇક મોં મલકાવતો તેની સામે જોઈ રહ્યો. ક્ષણવાર પછી તે પોતાનું કામ કરવા લાગ્યો અને હૃષીકેશચંદ્ર ત્યાંથી ઉઠીને પોતાને આપેલી એક ઓરડીમાં જઇને બેઠો. કારભારીના બંગલામાં તે કેટલાક દિવસ અતિથિ તરીકે રહ્યો. ત્યાં કેટલાક અવનવા બનાવો તેની દૃષ્ટિએ

પડયા. તે સર્વ ઉપર વિચાર કરતો અને કારભારીના કુટુંબનું જીવન નિહાળતો તે પોતાનો સમય વ્યતીત કરવા લાગ્યો.

ચંદુલાલ વંશપરંપરાથી ચાલતું આવતું કારભારીપણું ભોગવી રહ્યો હતો. દેશી રાજ્યોના કારભારના ઠાઠ, મદ, અને તોરમાં તણાતો તે કારભારીઓમાં જણાઇ આવતું આવડનું મિથ્યાભિમાન રાખતો, કારભાર મળ્યાનો ગર્વ ધરતો અને પોતાના બાપદાદાની દોલતનો ફાંકો બતાવતો. હોંશીઆરીમાંથી તે હાથ કહાડતો નહીં; વાતમાં મુછ ઉપર તાલ દેવાનું ચુકતો નહીં; તેના બોલવામાં અને ચાલવામાં તેનું મિથ્યાભિમાન, પદવી અને દોલતના ગર્વની છાપ પડી રહેતી; તેની આંખોમાં સત્તાની ખુમારી દેખાતી; અને તે ચાલતો ત્યારે જાણે કે ધરતી ઉપર તે પગ મુકતો જ ન હોય એમ સૌને લાગતું.

ચંદુલાલનાં ચક્ષુ તરફ નજર કરતાં એની ભ્રકુટિ હમેશાં ચ્હડેલી જ જણાતી; એની નજર કરડી લેખાતી; જાણે કે સર્વનો તિરસ્કાર કરતો હોય તેમ આસપાસ જોયા વગર, છાતી કહાડી, ટટાર થઇને તે ચાલતો અને વારે ઘડીએ ખોંખારો કરતો અને મુછ મરડતો. પોતાનું અને પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવામાં, મોજશોખનાં સાધનો પુરાં પાડવામાં, જરાક માથું દુઃખે તો દાક્તરોનાં ઘર ભરવામાં, અને એક રાજેશ્રી કુટુંબની માફક રહેવામાં અને ગાડીઘોડે ફરવામાં જ ચંદુલાલનું સઘળું દ્રવ્ય વપરાતું. પ્રતિષ્ઠિત પરોણાઓ આવે તો તેમની બરદાશ ઘરના મોભા પ્રમાણે થાય અને તેમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય વપરાય, પણ દ્રવ્યની તાણ વેઠતાં ભાઇબ્હેનો, ભત્રીજા, અને ભાણેજોનું દુઃખ કમી કરવા તરફ આંખ આડા કાન થાય; યુરોપિયનોને મોટાં મોટાં ખાણાં અપાય, પણ ગરીબની આંતરડી કદિ ન ઠરાવાય; એ ન્યાય આ કારભારના તોરમાં તણાતા કારભારીના ઘરમાં ચાલી રહ્યો હતો.

પોતાની ઓફીસમાં અને રાજ્યમાં પોતાના હાથ નીચે કેટલાક ગ્રેજ્યુએટો કામ કરતા હોવાથી પોતે એક ગ્રેજ્યુએટ કરતાં પણ અધિક છે એમ ચંદુલાલ માનતો. ગ્રેજ્યુએટોની વ્યાપક અને સામાન્ય રીતે ગણાતી ઉત્તમતા સર્વની બાબતમાં પ્રમાણ તરીકે ન લેવાય એમ તે ગણતો; પણ કેટલાક ચાલાક અને એને પણ ટપી જાય એવા ગ્રેજ્યુએટોની અગાધ બુદ્ધિ, વિશાળ જ્ઞાન, કાર્ય સમજી લેવાની

શક્તિ, કર્ત્તવ્યનિષ્ઠા, સત્યતા અને નિડરતા જોઇને તે વિસ્મય પામતો અને તેનું હૃદય પરાણે કબુલ કરતું કે કેટલાક સારા અને હોંશીઆર ગ્રેજ્યુએટો ઘણું સારૂં કામ કરી શકે છે. એક અનુભવી ખલાસી જેમ પોતાનું વહાણુ પોતાને પરિચિત માર્ગે હમેશાં લાવે છે અને લઇ જાય છે, પણ અપરિચિત માર્ગે જવાની તે હિંમત ધરતો નથી અથવા ધરે છે તો તેનું વહાણુ વખતે અખડાઇ પડે છે, તેમ એક જુનો અને અનુભવી અમલદાર પોતાને પરિચિત હમેશને માર્ગે ચાલ્યો જાય છે, પણ અણુધાર્યાં કામો આવી પડે છે ત્યારે તે ગુંચવાય છે; પરંતુ તેની જગ્યાએ જો કોઇ વિદ્વાન પુરૂષ હોય તો તે પોતાની બુદ્ધિના બળથી ઝટ માર્ગ કહાડી શકે, અથવા પ્રથમથી જ દીર્ઘ દૃષ્ટિ વાપરી તેવા અણુધાર્યા પ્રસંગો આવવા જ ન દે; એવું એવું તેનો જાતઅનુભવ ચંદુલાલના મનમાં ખૂબ ઠસાવતો છતાં પણ પદવી અને અધિકારને લીધે તે પોતાની જ શ્રેષ્ઠતા આગળ કરતો અને “ એ તો વેદીયાં ઢોર; એ તો પરીક્ષાઓ જ પાસ કરી જાણે; દુનિયાદારીનું એમને શું ભાન ! ” એમ તે વારંવાર કહેતો અને ગ્રેજ્યુએટોને હલકા પાડી પોતાની જ મહત્તા સાબીત કરવાનો પ્રયાસ કરતો.

સામાન્ય રીતે નિયમ એવો હોય છે કે જે ભણેલા નથી તે ભણેલાઓની અદેખાઈ કરે છે, અથવા તો દંભી બની વિદ્વાન હોવાનો અને સાક્ષર ગણાવાનો ડોળ ઘાલે છે. એથી કરીને એમ બનતું કે જોકે ચંદુલાલ વાસ્તવિક રીતે પાંચ છ ચોપડીઓ ભણ્યો હતો, તેનામાં કંઇ ઉંડું જ્ઞાન નહોતું, સાહિત્ય તેણે ચ્યું નહોતું, અને તે વાંચવાનો તેને શોખ પણ નહોતો, પણ ઉંચી પદવીને લઇને વિદ્વાનની ગણતરીમાં ગણાવું એમ ધારી એકાદ સારૂં પુસ્તક લઇ તેનાં પાનાં તે ફેરવતો, બે ચાર બાબતો તેમાંથી વાંચી લેતો, કોઇ વિદ્વાન આવે તો તેનાં બોલેલાં બે ચાર વાક્યો ગોખી લેતો અને વખત આવ્યે તે બોલીને સાક્ષર હોવાનો ડોળ તે ઘાલતો.

વિદ્વાનની આગળ ચંદુલાલ ખપ જેટલું જ બોલતો અને પોતાની નિરક્ષરતાને ઢાંકતો પણ પોતાના હાથ નીચેના માણસો આગળ તે જરા મોંનો ફુંફાડો રાખતો, રોફ પાડતો, પોતાની કમ-હોંશીઆરીને જણાવા નહીં દેતો અને આવડના કમીપણાનું સાટું મોંનું જોર રાખીને વાળતો. તે નોકર ચાકરને ધમકાવતો, કારકુનોની

ધૂળ કહાડી નાખતો, તેનાથી વધારે ભણેલા હોય તેમને કંઇક તેવું જ શરમાવા જેવું કહીને શરમાવતો, ઘડીકમાં તેમની ભૂલ હોય તે આગળ કરતો, અને તેમને અડાવતો રહેતો. ઘડીકમાં તેમના સારા કામને માટે શાબાશી આપતો, અને પોતાનાથી ન સમજાય એવું કંઇ હોય તો તે વિષે ચુપ જ રહેતો; આમ તાબાના નોકરો ઉપર દાબ પાડતો, પોતાનું માન જાળવતો, પોતાનો બોલ ઉપર ને ઉપર રાખતો, પોતાની કમ અક્કલને બહાર પડવા નહીં દેતો, અને માત્ર પોલે પાને જ મતું કરતો, ચંદુલાલ વીરપુરનો કારભાર ચલાવી રહ્યો હતો.

સંસ્કારી હૃદયના હૃષીકેશચંદ્રને આવી દંભી પ્રકૃતિવાળા ચંદુ-લાલના ઘરમાં રહેવું વસમું થઈ પડ્યું. અહીં તેને બરાબર ગોઠ્યું નહીં. અભણ ચંદુલાલ વિદ્વાન અને સાહિત્યનો રસિક હોવાનો ડોળ ઘાલતો અને વારંવાર હૃષીકેશચંદ્ર સાથે વિવાદ કરી તેની કિંમત ઓછી કરવાનો પ્રયત્ન કરતો. હૃષીકેશચંદ્રને તે ઓછું પાલવતું; પણ ખુનીએ કરેલો ઘા હજી રૂઝાયો નહોતો; તેમાંથી લોહી નીકળ્યા કરતું હતું; તેથી સઘળું સહન કરી, ઘા રૂઝાતા સુધી વીરપુરમાં રહેવાનો નિશ્ચય કરી, તે પોતાનો સમય જેમ તેમ નિર્ગમન કરતો હતો.

ચંદુલાલનું કૃત્રિમ અને દાંભિક જીવન, નિરક્ષરતા, અને ખોટા ઠાઠથી હૃષીકેશચંદ્રને ઘણો કંટાળો આવતો અને પોતાના સાદા જીવન અને ઉચ્ચ વિચારથી તે સૌમાં ભાત પાડતો.

એક નિરૂદ્યમી પુરૂષ પોતાની ડાયરીમાં લખતો હતો: “ મેં શુક્રવારે બપોરે પાંચ રોટલી ખાધી ! સાંજે મને ચાર છીંકો આવી ! રાતે હું બે કલાક ઉંઘ્યો.” તેવી રીતે ચંદુલાલ કારભારીની ડાયરીનાં પાનાં “ આજે ભજીયાં નડયાં ! કાલે જરા વધારે જમાયું ! જમ્યા પછી બે કલાક ઉંઘ્યો પણ સુસ્તી ઉડી નહીં. આજે સહીના કાગળો બહુ હતા—પચ્ચીસ ત્રીસ. ” વગેરે વગેરેથી ભરાતાં હતાં. ચંદુલાલ સવારે આઠ વાગ્યે ઉઠતો; બહાર દાતણ કરવાને મોટો પાટલો, ચાંદીનો લોટો, દાતણ, પાણી, મંજન, મશી, બ્રશ, ટુવાલ વગેરે મુકાતાં અને પોતે પાટલા ઉપર બેશી દાતણનો ગોદો મોંમાં ઘાલીને બીજાઓ જોડે વાતોના તડાકા મારતો, દાતણ ચાવતો, થુંકની પીચકારીઓ મારતો, ઘડીકમાં દાંતે મંજન ઘસતો, ઘડીકમાં મશી

લગાડતો, કંઇક કામ સમજાવવાને આવેલા કારકુનોને જવાબ દેતો, કારકુને ખરો શેરો કર્યો હોય છતાં પણ પોતાનો કક્કો ખરો કરવાને ના–આ–આ–એમ નહીં, ચાલો પણ હશે, હવે લખ્યું તે લખ્યું, એમ લહેકાવીને બોલતો. આ રીતે લગભગ દોઢ કલાક ચંદુલાલ દાતણ કરવામાં જ ગાળતો.

જાણે કે કારભારીપણું બહુ જ ઠાઠથી જમવામાં, ઠાઠથી રહેવામાં, અને ઠાઠથી હરવાફરવામાં જ સમાઈ રહ્યું હોય તેમ ચંદુલાલ બહુ જ ઠાઠથી—પાંચ પચ્ચીસ ચટણી અથાણાં સાથે ચાંદીના ટાટમાં જમતો; બહુ જ ઠાઠથી—મુખમલની ગાદી, મુખમલના કોચ, મુખમલના તકીયા અને તળાઇઓ, તથા ઉંચા પ્રકારનાં ટેબલ ખુરશીઓ રાખીને તે રહેતો, અને કપડાંલત્તાં પણ ઘણા ઠાઠથી જ પહેરતો. જમ્યા પછી એક કલાક પથારીમાં તે આળોટતો અને વર્તમાનપત્ર વાંચવાનો ડોળ કરતો. પછી કચેરીમાં જઇને કાગળો ઉપર સહીઓ કરતો અને જરા હા, હો, કરી બહુ કામમાં છું એવો ડોળ કરી કચેરીમાંથી તે નીકળતો, કંઇક બ્હાનું કહાડીને રાજમહેલમાં ડોકું ઘાલતો, અને રાણાજીને મોં બતાવી તે ફરવા નીકળી પડતો.

“ શેઠ આવ્યા તો કહે નાંખો વખારે. ” કારભારીના ઘરમાં એ સ્થિતિ હૃષીકેશચંદ્રની થઇ રહી. તેને રહેવાને એક ઓરડી આપવામાં આવી હતી અને તેને જોઇતું કરતું આપવાને નોકરોને હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો. પણ મોટાનાં ઘર એટલે ગેરવ્યવસ્થાનું તો પુછવું જ શું? અને મોટાના ચાકરો એટલે ગમે તેમ વર્તે. કુટુંબનાં માણસોને પરોણાની મેમાનગીરી કરવાનું કામ હલકું લાગે અને સૌ પોતપોતાના તાનમાં ગુલતાન હોય, એથી કરીને હૃષીકેશચંદ્રને અનેક મુસ્કેલીઓ વેઠવી પડતી, અને કેટલીક વાર તો નોકરો ચાકરોની બેદરકારીથી અપમાન પણ સહન કરવાનો તેને પ્રસંગ આવતો. ચંદુલાલનો દિકરો ધીરેન્દ્ર તેનો સઘળો સમય ખાનપાન, નિદ્રા અને રમતગમતમાં જ વીતાડતો હતો. ઉપર ઉપરથી તે મોંઢાની મીઠાશ વાપરતો અને હૃષીકેશચંદ્ર સાથે કંઇક સભ્યતાથી વર્તતો; પણ નોકરો ચાકરોને હાથે ઉછરેલો તે વિવેકશૂન્ય હતો અને નવા અતિથિની એને બીલકુલ દરકાર નહોતી.

ચંદુલાલની દિકરી મદકલિકાની ઉમ્મર લગભગ અરાઢ

વર્ષની થવા આવી હતી. યૌવનમદમાં તણાતી તે જાણે મદની કળી જ હોય તેમ દેખાતી હતી. કારભારીની પુત્રી, વૈભવમાં ઉછરેલી, લક્ષ્મીના મદમાં ડુબેલી, રૂપના ગર્વથી ભરેલી, બાપની પદવીના અહંકારથી છકેલી, સૌંદર્યના શશી સરીખડી, મદકલિકા સોળ સત્તર વર્ષ પુરાં કરી યુવાવસ્થાના વસંતદ્વારમાં દાખલ થવા લાગી હતી. સુંદર પણ ચંચળ અને અસ્થિર, નાચતી કુદતી, છણુછણાટ કરતી ચાલતી, યૌવનની પરિસીમા તે દાખવતી હતી. તેની મુખમુદ્રા ઉપર ફુટી નીકળતી લાલ સુરખી સૂર્યોદયના કુંકુમ સરખા તેજ જેવી રક્ત અને તેજસ્વી જણાતી હતી. જુવાનીના જોરમાં મુકાતાં પગલાંના જોરથી ધરતીને કંપાવતી અને વેગથી ઘરને ગજવતી, મદમસ્ત હાથિણીની માફક તે ડોલતી અને મ્હાલતી ચાલતી હતી. તેની આંખોમાં પિતાની લક્ષ્મીની કેફ દેખાતી અને તે ઘુમરાયલી અને ગુમાનવાળી જણાતી. પોતે જાણે બીજાનો તિરસ્કાર કરતી હોય તેમ તેના નાકની અણી ઉંચી ને ઉંચી રહેતી. તે સૌની સામે થતી અને કોઇને ગણકારતી નહીં; લોકો કહેતા કે છોકરી એના બાપ ઉપર પડી છે, એની માનું એનામાં રૂવું એ નથી.

મદકલિકા સ્વભાવે જાજલમાન હતી. કોઇનો બોલ તે સાંખતી નહીં અને કોઇને તે ગાંઠતી નહીં. માબાપની એકનો એક પુત્રી હોવાથી તે લાડમાં ઉછરેલી હતી; તેથી કોઇ એને એક શબ્દ કહે તો એ એને સામા દસ સંભળાવતી. કોઇને તે પત કરતી નહીં. સ્ત્રીઓની સ્વાભાવિક લજ્જા તેનામાં ન હતી, પણ પોતાના બાપની આબરૂ, માન, પ્રતિષ્ઠા, અને પદવીને લીધે તે કંઇક મર્યાદામાં રહેતી અને નીતિનો ભંગ કરતી નહીં. નોકરોને તે ધમકાવે, અને રસોઇઆની પણ તે ધૂળ કહાડી નાંખે. એથી સૌ "બ્હેન, બ્હેન," મોંઢે કરે, પણ પાછળથી તેને "ભુંડી કોશ" કે "કપાતરનો કકડો" કહીને તેની વાતો કરે, અને બ્હેન પડે આખડે કે બ્હેનને કંઈ વાગે તો નોકરવર્ગ મનમાં રાજી થાય.

કુદરતનો સામાન્ય નિયમ એવો હોય છે કે મોટાનાં છોકરાં સંસ્કારી ભાગ્યે જ હોય છે. તેમની કેળવણી ઉપર પુરતું લક્ષ્ય ભાગ્યે જ અપાય છે. તેઓ ઉપરચોટીયું થોડું ભણી પોતાનો સમય કોઈ વાદ્ય વગાડવામાં કે વાર્તાઓ વાંચવામાં કે નિદ્રા અને આલસ્ય-

માં જ કહાડે છે. એથી કરીને મદકલિકા સારંગી વગાડતાં શિખી હતી અને આખો દિવસ તે વાદ્ય વગાડયા કરતી હતી.

મદિકલિકાનું લગ્ન ગામના એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના દિકરા મનોહરલાલ જોડે થયું હતું. મનોહરલાલ સુશિક્ષિત અને સારા વિચારનો હતો અને તેનું કુટુંબ જુના અને ધાર્મિક વિચારવાળું હોવાથી તેનામાં પણ તેવા ગુણો ઉતર્યા હતા અને તેથી તેને ઘેર મદકલિકાની સ્વતંત્ર રીતભાત, લજ્જા રહિત વર્તણુંક, અને ગર્વીષ્ટ સ્વભાવ સ્ત્રીઓને અણછાજતાં આચરણો તરીકે લેખાતાં હતાં. મનોહરલાલના ઘરમાં સઘળું સુવ્યવસ્થિતપણે અને સુમર્યાદિતપણે ચાલતું અને સ્ત્રીઓ પોતપોતાની મર્યાદામાં રહી, જનાનાના પવિત્ર અને અગમ્ય પ્રદેશમાં પોતપોતાનું કાર્ય કરતી અને કર્તવ્ય બજાવતી. સૌને નિયમસર ફરવા હરવાની છુટ હતી, પણ અમુક હદમાં રહીને જ. સૌ મનોહરલાલની વૃદ્ધ માતાના કહ્યામાં રહેતાં અને તેમની દેખરેખ નીચે ફરતાં, હરતાં અને પોતાનું કામકાજ કરતાં.

પિતાના કારભારના તોરમાં તણાયલી મદકલિકાને સાસરામાં મર્યાદામાં રહેવું તે પાંજરામાં પુરાયા જેવું લાગતું. પિતાના ઘરમાં સ્વાતંત્ર્યમાં ઉછરેલી અને યૌવનમાં ગમે ત્યાં ફરેલી મદકલિકાની બ્હેકેલી મનોવૃત્તિ સ્ત્રીની સ્વાભાવિક લજ્જાને બ્હીકણપણું ગણતી અને પતિની ધાક કે ઠોકને પણ ગણકારતી નહીં. પિતાનો પૂર્ણ વૈભવ ભોગવી રહેલી મદકલિકાને સાસરામાં ગોઠતું નહીં અને છએક મહિના પીએર રહી આવું એમ કહીને તે પીયેરમાં આવી હતી અને મોટાની દિકરીઓ કરે છે તેમ તે પીયેરમાં પડી રહી હતી અને સાસરે જવાનો વિચાર પણ કરતી નહીં.

ચંદુલાલના કહેવાથી ધીરેન્દ્ર હૃષીકેશચંદ્રને પોતાની સાથે ઘોડાગાડીમાં બેસાડીને સાંજ સવાર ફરવાને લઇ જતો અને તેને જોવા લાયક જગ્યાઓ બતાવતો. મદકલિકા હૃષીકેશચંદ્રના તેજમાં કંઇક અંજાતી, તેના ભવ્ય અને વિશાળ કપાળ તરફ દૃષ્ટિ કરતી, તેનાં દિવ્ય નેત્રો નિહાળતી, તેની વાતો સાંભળવાને બેસતી અને પોતાના ગુમાનને જરાક નમાવતી.

હૃષીકેશચંદ્રના પ્રભાવશાળી વર્તનથી મદકલિકાનાં માન અને ગુમાન કંઇક દબાતાં. મદકલિકા ગમે તેવો ગુમાની હતી, પણ

યુનિવર્સીટિની પદવી વાળા, વિદ્વાનમાં લેખાતા અને પ્રતિષ્ઠા પામેલા પુરૂષોની આગળ તેનો સર્વ ગર્વ ગળી જતો, તેની લક્ષ્મીની કેફ ઉતરી જતી અને તેનું ગુમાન કંઈક નરમ થઇ જતું. શ્રીકૃષ્ણની મોરલીથી જેમ ગોપીઓ આકર્ષાય તેમ તે હૃષીકેશચંદ્રના વાર્તાલાપથી ખેંચાતી. કમલપુષ્પની સુવાસથી જેમ ભ્રમર લોભાય અને તેમાં જ બંધાય તેમ મદકલિકા હૃષીકેશચંદ્રના પવિત્ર વાતાવરણથી લોભાતી અને તેમાં જ બંધાતી. જેમ બાજીગરની મોરલીનો મીઠો સૂર નાગને અનેક નાચ નચાવે તેમ મદકલિકારૂપી નાગણ હૃષીકેશચંદ્રના શબ્દોથી અનેક નાચ નાચતી. હૃષીકેશચંદ્રની વિદ્યા, પ્રતિષ્ઠા અને માનથી મદકલિકા લોભાતી, અંજાતી, તણાતી, અને દબાતી. કોઇ કોઇ વાર તે નવા અતિથિનું સન્માન કરવાને આગળ આવતી અને હૃષીકેશચંદ્રને કશી અડચણ પડે નહીં તેની કાળજી રાખતી. પણ પિતાની લક્ષ્મીનો મદ અને સત્તાના તોરમાં તણાયલી તે ઘણીવાર બેદરકારી બતાવતી અને સામે જોયું ન જોયું કરીને તે આઘી ખશી જતી. જ્યારે તે તેની કાળજી કરતી ત્યારે ઘરમાં હૃષીકેશચંદ્રનું માન વધતું.

સવારમાં ચાહ પીતાં કે નાસતો કરતાં કારભારીનું આખું કુટુંબ ભરાઇને બેસતું અને તેમાં નવા અતિથિ હૃષીકેશચંદ્રને યોગ્ય સ્થાન મળતું. એકાદ વર્તમાનપત્ર તે વખતે વંચાતું અને કોઇ માસિકના લેખો વિષે ચર્ચાઓ થતી. સર્વમાં પોતે જાણે કે સૌથી વધારે અને અગ્રભાગ લેતો હોય એવો ડોળ ચંદુલાલ તે વખતે ઘાલતો અને નવા અતિથિના મનમાં પોતાની હોંશીઆરીનો સારો ખ્યાલ આણવાનો પ્રયત્ન કરતો. ઘડીકમાં તે સાહિત્યની વાત કરતો; નર્મદ, દલપત, કે નવલરામની તે એક બે લીંટીઓ બોલતો; તેના ઉપર ટીકા કરતો; પોતાનું અજ્ઞાન છુપાવવાને પાછો ડુબકી મારી જતો; અને બહુ થાય તો વળી પાછો જાણે પોતાનો અભિપ્રાય આપતો હોય તેમ મોઘમ બે શબ્દો બોલતો. એક વખત સૌ ભરાઇને બેઠાં હતાં તે વખતે એકાદ વિષય ઉપર ટીકા કરતો ચંદુલાલ બોલ્યો: "કવિતા તો નર્મદાશંકરની, અને ટીકા તો નવલરામની; બાકી હાલના કવિઓ તો ઠીકઠીક."

એ વખતે સર્વની દૃષ્ટિ નવા મેમાન તરફ દોરાઈ. તેના મુખમાંથી શું નીકળે છે તે સાંભળવાને સૌ આતુર બની રહ્યાં.

હૃષીકેશચંદ્રની વિદ્યા, સુવિચાર, અને પ્રતિષ્ઠાથી ઘરનાં સૌ માણસ વાકેફ હતાં. તેથી વળી તેમની જીજ્ઞાસામાં વિશેષ વધારો થયો. સૌ છાનાં રહ્યાં. સૌનું ધ્યાન હૃષીકેશચંદ્ર તરફ ખેંચાયું. શરમને લીધે સૌ આડું અવળું જુવે પણ સૌનું મન હૃષીકેશચંદ્ર તરફ જ હતું. વિદ્વાન અને પ્રતિષ્ઠિત પરોણાના વિચાર સાંભળવાને સૌએ આતુર બન્યાં.

ચંદુલાલ તરફ દૃષ્ટિ કરી હૃષીકેશચંદ્રે કહ્યું:

" વડઝવર્થ, ટેનીસન, બાયરન વગેરે ઇંગ્રેજી કવિઓની કવિતાઓ આજકાલ વધારે વંચાય છે. તેમનાં કાવ્યોની રસિકતા, પ્રેમની ગુંથણી, સૃષ્ટિસૌંદર્યનું વર્ણન, વગેરે હાલના કવિઓ પોતાનાં કાવ્યોમાં ઉતારવાને ઘણુંએ મથે છે; પણ એ કૃત્રિમતા જ છે. તેમનો પ્રયાસ સુંદર વસ્તુને બેડોળ કરવામાં જ પરિણમે છે. તેમાં કોઇ અપવાદરૂપે સારા હશે ! "

પોતે જાણે સાહિત્ય અને કવિતાના પ્રદેશમાં કુશળ હોય અને તેનું પુષ્કળ જ્ઞાન ધરાવતો હોય તેવો ડોળ ઘાલતો અને લાંબો હાથ કરી એક આંગળી વડે પોતાના શબ્દો ઉપર ભાર દેતો હોય તેમ ચંદુલાલ બોલી ઉઠ્યો: " બસ, બસ, તમે ખરૂં જ કહો છો. હાલની કવિતા હૈયાના ઉદ્ગાર નથી પણ હોઠના લવારા છે. તમારા અભિપ્રાયને હું મળતો છું. "

હૃષીકેશચંદ્રે પોતાનો અભિપ્રાય આગળ દર્શાવ્યો: " આધુનિક કવિઓનાં કાવ્યોમાં નર્મદાશંકર, પ્રેમાનંદ, કે દયારામ જેવો રસ જામતો નથી. વડઝવર્થ, ટેનીસન, નરસીંહ મહેતો, કે ધીરાની ધાર્મિકતા કે સંસ્કારિતા તો તેમનાં જ કાવ્યોમાં રહી ગઈ છે. હાલની કવિતાઓમાં ચેતન નથી, કે આત્મા નથી. એક વિદ્વાને ખરૂં જ કહ્યું છે: ' કવિતા એ શબ્દો નથી; કવિતા એ ખોટા ઉદ્ગાર નથી; કવિતા એ રાગડા નથી; કવિતા એ જડ નથી, પણ ચેતન છે. કવિતા એ કવિનો આત્મા છે. "

બહુ આનંદમાં આવી ગયો હોય તેવો ડોળ કરીને ચંદુલાલ બોલ્યો: " બસ, બસ, હૃષીકેશભાઈ, ખૂબ કરી. આપનું કહેવું સત્તર આની છે. "

હૃષીકેશચંદ્રે વળી આગળ કહ્યું:

"કવિતાને માટે ઉંડું વાંચન જોઇએ. હૃદયની ઉર્મિ જોઇએ. કવિનો આત્માં કુદરત સાથે ઓતપ્રોત થવો જોઇએ. કવિતા એ બુદ્ધિનો વિલાસ નથી. આત્માના ઉંડાણમાંથી નીકળતું તે ગાન છે. આત્માને હલાવનારી તે વીણા છે. તેથી તે સર્વ સામાન્ય અને એક જ રૂપે રહેનારી છે."

"બસ, બસ, તમે તો હદ વાળી નાંખી, ભાઇસાબ." બહુ જ ઉલ્લાસમાં આવી જઇ, બે હાથ પહોળા કરી, વિદ્વત્તાનો ડોળ કરતો અને મુછોને આમળા દેતો, કંઇક હસતો અને જાણે પોતે મોટો કવિ હોય અને હાલના કવિઓ તરફ તિરસ્કારથી જોતો હોય તેમ ચંદુલાલ બોલ્યો.

બોલતે બોલતે ચંદુલાલ ડોળાના ઉંચે શિખરે ડોલવા લાગ્યો. ધીરેન્દ્ર વિસ્મયતાથી સઘળું સાંભળી રહ્યો, અને મદકલિકાના ઉંડા અંતરાત્મામાં જાણે કે હૃષીકેશચંદ્રના બોલ પેશીને અટકી રહ્યા હોય તેમ તે સ્તબ્ધ બનીને તેની સામે જોઇ જ રહી. તેની સઘળી વૃત્તિઓ દબાઇ ગઇ અને હૃષીકેશચંદ્રના જ વિચારો એના માનસિક પટ ઉપર તરવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણની મધુરી મોરલી સુણી જેમ ગોપી પોતાનું ભાન ભૂલી જતી તેમ મદકાલિકા પિતાની પદવી, યૌવનમદ, સ્વભાવની વક્રતા, સઘળું ભૂલી ગઈ અને હૃષીકશચંદ્રના આત્માના ઉંડા પ્રદેશમાંથી નીકળતી ઉક્તિઓ સાંભળીને ત્યાં ને ત્યાં જ તે ઠરી ગઈ. આત્મિક ઉન્નતિના શિખર ઉપર ચ્હડેલા મનુષ્યના ઉદ્‌ગારો, અરે, માત્ર તેની હાજરી જ, લક્ષ્મી અને સત્તાના તોરમાં તણાતાં મનુષ્યોનું પણ કેવું માન મુકાવે છે! જ્ઞાની આગળ અજ્ઞાનીઓ કેવા પાણી ભરે છે! તેનો દાખલો હૃષીકશચંદ્રનું ચારિત્ર્ય આપી રહ્યું.

સર્વ મંડળ વેરાયું. પોતપોતાને કામે વળગ્યું. ચંદુલાલ દિવાનખાનામાં બેશીને સરકારી કામના કાગળો તપાસવા લાગ્યો. હૃષીકશચંદ્ર એકલો પડયો પણ ચંદુલાલે તેને વર્તમાનપત્રો, માસિકો તથા કેટલાંક પુસ્તકોવાળી એક ઓરડી બતાવીને કહ્યું હતું કે નવરા પડો ત્યારે એમાં બેસજો અને તમારો વખત વાંચનમાં ચાલ્યો જશે. એથી કરીને હૃષીકેશચંદ્ર એ ઓરડીમાં જઇને વર્તમાનપત્રો વાંચતો ત્યાં બેઠો. વાંચતે વાંચતે મદકલિકાના વિચાર તેનાં મનમાં આવવા લાગ્યા. વળી ઉપા અહીં છે કે નહીં, હશે તો ખરી, વગેરે

વાતો એના મનમાં ઘોળાવા લાગી. સાથે સાથે ધીરેન્દ્રનો મોજ-શોખ, આળસુ સ્વભાવ, પડી રહેવાની જ ટેવ, નિરક્ષરતા, સાધન છતાં પણ બે અક્ષર શિખવાની અનિચ્છા, મોટાનાં છોકરાંનાં વ્યસનો, ઘોડે બેસવું, ફરવું, હરવું એમાં જ સમયને ગાળી નાંખવાની ટેવ વગેરે વગેરે બાબતો તરફ તેનું મન જવા લાગ્યું. વળી મદકલિકાનો પતિ કેવો હશે, આ નાગણ જેવી મદકલિકા એને માથે કોણે મારી હશે, મદકલિકા પોતાનો અને તેના પતિનો ભવ બગાડવા બેઠી છે, એવા એવા અનેક તરંગોમાં તેનું ચિત્ત અથડાવા લાગ્યું.

બપોર થયા. જમવાની વેળા થઇ. ચંદુલાલ, ધીરેન્દ્ર વગેરે મંડળી જમવાને માટે નીચે જવા લાગી. હૃષીકેશચંદ્રને બોલાવવામાં આવ્યો. મકરસંક્રાંતિનો દિવસ હોવાથી જમાઇરાજ મનોહરલાલને પણ જમવાને નોતરવામાં આવ્યો હતો. તે આવીને નીચે એક ઓરડી-માં બેઠો હતો, ત્યાંથી રસોડામાં આવ્યો. જમવાની તૈયારી થઇ, પાટલા મંડાયા, થાળીયો પીરસાઇ; ધીરેન્દ્ર "ચીરૂટ" ફુંકતો ફુંકતો પાંચે લુગડાં પહેરીને ત્યાં આવ્યો. કમ્મરથી તે વાંકો વળી ગયેલો હતો. તેનું શરીર "ફ્રેન્ચ પેપર" જેવું તકલદી હતું. ફટાકાનો પણ અવાજ સાંભળીને દોઢ ગાઉ ન્હાસે એવો તે સ્વભાવે બ્હીકણ હતો. તે ખુ ખુ કરતો, અને તેનું શરીર સહેજ જીર્ણ જવરથી ધીકેલું રહેતું. શરીરમાં લોહી વગર ફીકો ફચ દેખાતો, લાકડા જેવા સુકા હાથ પગવાળો, શૂર નૂર કે બળ વગરનો, ચાર ડગલાં ચાલીને આવતાં હાંફતો ધીરેન્દ્ર માથામાં સુંદર સેંથો પાડી, કોટ, કોલર, નેકટાઈ, પીન, ધારણ કરી ફક્કડ બની સુધરેલામાં ખપવાનો ડોળ ઘાલતો ત્યાં આવ્યો હતો. તેના આવ્યા પછી ચંદુલાલ, મદ-કલિકા વગેરે પણ પહેરેલાં લુગડાં સાથે ત્યાં આવ્યાં અને બધાં એકાદ બે કપડાં કહાડયાં, ન કહાડયાં કરી, ન્હાયા ધોયા વગર પાટલે બેશી ગયાં.

એ જોઇને ધીરેન્દ્રની મા કૃષ્ણલક્ષ્મી બોલી ઉઠી: "અલ્યા ધીરૂ, જરા ન્હા, ધો, તો ખરો! જરા સંધ્યાના બે છાંટા તો નાંખ! કંઇક વૃત્તિ નિર્મળ થાય અને દેહનું કલ્યાણ થાય!"

ધીરેન્દ્રે જવાબ આપ્યો: "મને નવરાશ નથી."

કૃષ્ણલક્ષ્મી જરા ગુસ્સો કરીને બોલી: "વાળ હોળવાની

તને નવરાશ મળે છે, કેમ ? બીજાં બધાંને તો હું શું કહું !" એમ બોલી કૃષ્ણલક્ષ્મી પતિ માટે પોતાની લાચારી બતાવવા લાગી.

કૃષ્ણલક્ષ્મી સ્વભાવે ભોળી હતી પણ કાજળની કોટડીમાં રહેનાર મનુષ્યને જેમ કાજળનો કંઇ પણ ડાઘ લાગ્યા વગર રહે નહીં તેમ તેને પણ ઘરની મોટાઇના ગર્વનો કંઇ પણ પાસ લાગ્યો હતો. " અમારાં તો કારભારીનાં ઘર " એમ કહીને તે વાતચીતમાં કોઈ કોઇ વખત ગર્વીષ્ટપણાનો અંશ દાખવતી પણ તેના ભોળપણને લીધે તે બહુ બહાર પડતો જણાતો નહીં. કારભારીના મોટા ઘરને છાજે તેવાં લુગડાં અને ઘરેણાં તે શરીરે ધારણ કરતી અને તેથી જ જાણે મોટાઈ જણાતી હોય તેમ માની તેને માટે ખાસ કાળજી રાખતી.

કૃષ્ણલક્ષ્મીનાં માબાપ જુના વિચારનાં ધાર્મિક હતાં. માબાપના સંસ્કારો છોકરીમાં પણ ઉતરી આવ્યા હતા, અને તેથી કૃષ્ણલક્ષ્મી અંધશ્રદ્ધાથી પૂજાપાઠ કરતી, અને ઘરમાં દેવ રાખતી. ઈશ્વરભક્તિના વિચારથી નહીં પણ પીયેરમાં જુના કાળથી ચાલતા આવતા રિવાજને વળગી રહીને તે આટલું કરતી. વળી ઘરમાં દેવગૃહ હોય, અને ત્યાં ઠાકોરજીથી ભરેલા બે ચાર પાલખાઓ મુકાય અને તેમની પૂજા બ્રાહ્મણ પાસે કરાવાય, એ પણ મોટાઇનું એક ચિન્હ છે એમ જુના વિચારની કૃષ્ણલક્ષ્મી માનતી અને ઘરમાં ઘણા દેવ એકઠા કરતી.

કહેવત છે કે ચમત્કાર વગર નમસ્કાર નહીં. ભાવતું હતું ને વૈદ્યે કહ્યું, તેમ એક વખત ધીરેન્દ્ર માંદો પડયો અને કૃષ્ણલક્ષ્મીએ બાધા રાખી કે મારા ધીરેન્દ્રને મટશે તો ઘરમાં માતાજીની મૂર્તિ લાવીને પધરાવીશ. એ બાધા રાખ્યા પછી ધીરેન્દ્રને મટયું, કૃષ્ણલક્ષ્મીની શ્રદ્ધા વધી, અને તેણે માતાજીની મૂર્તિ કરાવી ને ઘરમાં તેની સ્થાપના કરી. આમ કેટલાક દેવ બાધાઓથી આણેલા, કેટલાકને નિવારસીયા પધરાવેલા અને કેટલાકને એમ ને એમ અમુક ફળદાતા તરીકે આણવામાં આવ્યા હતા.

કૃષ્ણલક્ષ્મી આ પ્રમાણે કંઇક ધાર્મિકતા અને શ્રદ્ધા રાખતી પણ તેના એ ગુણો પતિ, પુત્ર, અને પુત્રીના સુધરેલાપણાના વિચાર અને આચાર આગળ કાળાં વાદળાંથી જેમ

ચંદ્ર ઢંકાઈ જાય તેમ ઢંકાઇ જતા અને આખા ઘરમાં સુધારો અને ફેશનનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તી રહેલું ત્યાં આવનાર અજાણ્યાની નજરે આવતું. કૃષ્ણલક્ષ્મીના દેવને બંગલાના પાછલા ભાગમાં એક નાની ઓરડીમાં રાખવામાં આવતા અને ત્યાં એકલી કૃષ્ણલક્ષ્મી જતી અને બારોબાર બ્રાહ્મણ પાસે પૂજા કરાવીને તેને વિદાય કરી દેતી. બંગલાના મુખ્ય ભાગમાં ધાર્મિકતા કે સંસ્કારિતાનો લેશ પણ નજરે આવતો નહીં.

આજે પૂજા કરાવીને બ્રાહ્મણને બારોબાર વિદાય કરીને કૃષ્ણ-લક્ષ્મી રસોડામાં આવીને બેઠી હતી. તેના હૃદયમાં પૂજાના વિચારો તાજા જ હતા અને તેથી પુત્રની નાસ્તિકતા જોઇને તેણે તેને ઠપકા-રૂપ ઉદ્ગારો કહાડયા હતા. પણ પુત્રના ઉદ્ધતાઈ ભરેલા જવાબથી જરા મનમાં ખોટું લગાડી ગુસ્સો કરીને તે જરા આઘે જઇને બેઠી અને બોલીઃ “ તમારે ફાવે તેમ કરો, હું તો મારે આ બેઠી. ”

હૃષીકેશચંદ્ર આઘે બેઠો બેઠો માદીકરાનો સંવાદ સાંભળ્યા કરતો હતો. ધીરેન્દ્રની ઉદ્ધતાઇ, અને પિતાપુત્રની નાસ્તિકતા જોઇને તેને તિરસ્કાર આવ્યો. માતાપિતાએ અર્પેલી ધાર્મિક ભાવના તેના હૃદયમાં જાગૃત થઇ અને કંઇક ધિક્કાર આણીને તે મનમાં બોલ્યોઃ “ ચંદુલાલ, ચંદુલાલ, ન મળે તારા કુટુંબમાં સ્નાન, સંધ્યા, પ્રભુ-ભક્તિ કે દેવાર્ચન ! દેવાર્ચન વગરનું ઘર સ્મશાન જેવું છે. ખાવું, પીવું, અને મોજ કરવી, શું એમાં જ જીવનની બલીહારિ છે ? ”

હૃષીકશચંદ્ર હિંદુઓની વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થાને માન આપતો, અને તે જ્ઞાન અને શુદ્ધિના પાયા ઉપર રચાયલી છે એમ માનતો. ચંદુ-લાલના કુટુંબની નાસ્તિકતા જોઇને તેના મનનાં હિંદના ભાવી વિષે અનેક વિચારો ઉત્પન્ન થયા અને તે નાસ્તિકતામાં તે આર્યોના ભાવી વિનાશનાં ચિન્હોનું ચિત્ર ચિતરવા લાગ્યો. ઘણા ખેદ સાથે તેણે મનમાં ને મનમાં વિચાર કર્યોઃ “ કેટલો બધો વિનિપાત ! પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોથી આપણું હિંદુ જીવન હણાયું છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કારો-એ સાધુસંતની પૂજા વીસરાવી અને તેને સ્થાને સાહેબપૂજા સ્થાપિત કરી, અને સકળ ધર્મની જનની આ ભારતભૂમિમાં નાસ્તિકતા-નાં બીજ રોપી દેવ બ્રાહ્મણની વિડંબના કરાવી; મર્યાદાની ભાવના તોડી સ્વાતંત્ર્યને બ્હાને સ્વચ્છંદ શિખવ્યો; આપણી ધાર્મિકતા, આપણો ત્યાગ, સર્વ પ્રત્યે ભ્રાતૃભાવ, અને સાદું જીવન, એ

સર્વને ત્યજાવી આપણને અધમ સ્વાર્થી બનાવ્યા અને ક્ષુદ્ર વાસનાઓ પાછળ ગાંડા કર્યા; આપણું ઘર ભંગાયું, કુટુંબો તુટયાં, ન્યાતો તુટી, ભાવનાની ભ્રષ્ટતા દાખલ થઈ, સંયમ ગયો, ગૌરવ ગયું અને સમસ્ત જીવન છિન્નભિન્ન થયું. આવી છિન્નભિન્નતા વ્યક્તિ, પ્રજા, અને દેશનો વિનાશ જ સૂચવે છે. અફસોસ !"

હૃષીકેશચંદ્રનું મુખ લેવાઇ ગયું. નાસ્તિકતામાં રહેલી ભારતની ભાવી અવનતિનું ખેદજનક ચિત્ર તેના મનમાં ચિતરાઇ રહ્યું અને તે ચિત્રમાં આર્યોની આત્મશ્રદ્ધા, સ્વમાન, અને સ્વાતંત્ર્યનો વિનાશ તેની દૃષ્ટિ આગળ ખડો થઇ રહ્યો. હૃષીકેશચંદ્રના હૃદયમાં અત્યંત વ્યથા ઉત્પન્ન થઇ અને એ અંતર્વ્યથાનાં ચિન્હ તેના મુખ ઉપર છવાઇ રહ્યાં. તે શોકમાં ડુબી ગયો અને પીડિત હૃદયે, ગદગદ કંઠે બોલી ઉઠયોઃ "ભારતવર્ષ ! ભારતવર્ષ ! તારી આ દશા !"

સ્વદેશભક્તના મુખમાંથી શોકના ઉદ્ગારો નીકળ્યા પણ રસોડામાં મળેલી સર્વ મંડળીના ગપાટા અને કોલાહલમાં તે તણાઈ ગયા અને કોઇના સાંભળવામાં આવ્યા નહીં. સૌ સૌના તાનમાં હતું. સૌ ખાવાપીવાની અને પહેરવા ઓઢવાની તથા ફરવા જવાની વાતોમાં મશગુલ હતાં. હૃષીકેશચંદ્ર એકલો વિચાર કરતો કરતો એક બાજુએ બેશી રહ્યો. તેના વિચાર મનમાં ને મનમાં ઉત્પન્ન થયા અને મનમાં ને મનમાં જ શમવા લાગ્યા એટલામાં સૌએ જમવાનું શરૂ કર્યું એટલે એણે પણ મોંમાં કોળીયા મુકવા માંડયા, પણ સ્વદેશના વિચારોથી દુઃખિત થયેલાને ગળે અન્ન ઉતર્યું નહીં અને તેના મુખ ઉપર શોકની છાયા વધારે વધારે છવાઈ રહી. એટલામાં ધીરેન્દ્રે જમતે જમતે કેદારસિંહના બ્હારવટાની વાત કરવા માંડી.

એ સાંભળીને હૃષીકેશચંદ્ર એકદમ ચમકયો. તેને બિપિનચંદ્ર, પ્રિયંવદા, વગેરેના વિચાર આવ્યા. તેણે વધારે આતુર થઇને ધીરેન્દ્રને પુછ્યું: "તમે તે કયાંથી જાણ્યું ?"

"આજના 'પેપરમાં' તે બધું આવ્યું છે."

"શું આવ્યું છે ?"

"કેદારસિંહ બ્હારવટે નીકળ્યો છે, એમ આવ્યું છે. એમાં તમારી પણ કંઈ વાત છે."

"શી છે ?"

" હૃષીકેશચંદ્ર નામના મનુષ્યનો પત્તો નથી, એવું તેમાં લખ્યું છે. તમારૂં નામ તથા શરીરની નિશાનીઓ તેમાં આપ્યાં છે."

" વળી બીજું શું લખ્યું છે ?"

" કેદારસિંહ જેલ તોડીને નાઠો છે અને તેને પકડવા માટે રાણા પ્રતાપસિંહે ઇનામ કહાડયું છે."

" એમાં બિપિનચંદ્ર, પ્રિયંવદા, કે મૃણાલિનિ વિષે કંઇ લખ્યું છે ? "

" હા, મનહરપુર જતાં પ્રિયંવદા અને મૃણાલિનિને બ્હાર-વટીઆઓએ લુંટયાં છે, અને તે ગુમ થયાં છે. એ બધું કરાવનાર કેદારસિંહ છે. "

ઉંડો નિસાસો નાંખીને હૃષીકેશચંદ્ર બોલ્યો: " કેદારસિંહ ! તેં ગજબ કર્યો. "

" પણ હૃષીકેશભાઇ ગભરાશો નહીં; તેમને શોધવાને બિપિન-ચંદ્રે સ્વારો દોડાવ્યા છે અને અમારે ત્યાં પણ લખાઇ આવ્યું છે કે વીરપુરની પોલીસે એ બાબત તપાસ કરવો અને અમારી પોલીસ તેનો તપાસ કરી તેમને સહીસલામત ઘેર પહોંચાડશે."

હૃષીકેશચંદ્રના જીવને કંઇક નિરાંત વળી. તેણે પાછું આગળ પુછ્યું: " બીજા શા શા સમાચાર ' પેપર 'માં આવ્યા છે ? "

" તમને ખોળવાને અને કેદારસિંહને પકડવાને પણ ઘોડેસ્વારો બહાર નીકળી પડયા છે. "

" કેદારસિંહ વિષે કંઇ વધારે હકીકત આવી છે ? "

" હા; કનકપુરના ઘોડેસ્વારો અને કેદારસિંહનાં માણસો વચ્ચે ભારે ઝપાઝપી થઇ."

" કયાં થઈ ? "

" કનકપુરથી એક રસ્તો મનહરપુર જાય છે. તે રસ્તામાં વચ્ચે સુવર્ણા નદી અને શાંતિપુરના ઠાકોરની હદ આવે છે, તે હદના સિમાડા ઉપર થઇ. "

" ઠીક થયું. "

" ઠીક તો શું થયું ? "

" એમ કેમ ? "

" બ્હારવટીયાઓએ ત્યાં એક ગાડામાં બેઠેલાં બે ચાર માણસો-

ને લુટયાં અને તેમનો માલ લઇને તેઓ જતા હતા એવામાં કનકપુરના ઘોડેસ્વારો તેમને મળ્યા. તેમની સાથે ઝપાઝપી થઈ પણ બ્હારવટીયાઓ ઉલટા તેમાંના એકને ઘાયલ કરી બધો માલ લઇને ચાલતા થયા. ”

“ પ્રિયંવદા અને મૃણાલિનિ વિષે કંઇ વધારે હકીકત આવી છે ? ”

“ તેઓ પકડાયાં છે અને તેમનો પત્તો નથી. એટલું જ. ”

“ ચંદુલાલભાઇ, મારાથી હવે એક ઘડીવાર પણ અહીં રહેવાશે નહીં. પ્રિયંવદા અને મૃણાલિનિનો પત્તો લગાડવો એ મારી ફરજ છે. તેમની મારા ઉપર ઘણી મમતા છે. આવી વખતે કામ ન આવીએ તો પછી ક્યારે આવવાના ! ”

એ સાંભળીને ચંદુલાલ હસ્યો અને બોલ્યો: “ હેં, તમે આજના ભણેલાઓ શું કરવાના ? એક ગાઉ ચાલો કે થાકીને લોથ થઇને પડો. તમે માત્ર બોલી જાણો કે કંઇ લખી જાણો. તમારી પાસે મોંનું જોર, હાથનું નહીં. ”

હૃષીકેશચંદ્ર સાંભળી રહ્યો અને કંઈક હસ્યો. ચંદુલાલને જવાબ આપવાનું એને મન તો થયું પણ એ જરા ગમ ખાઇ ગયો. પોતાના બે હાથની બાંહ્યો ઉંચી કરી, બે મજબૂત ભુજાઓને દાખવતો, અને મુછ ઉપર તાલ દેતો હૃષીકેશચંદ્ર બોલ્યો: “ જવું એ ઠીક છે. ”

ચંદુલાલે કંઈક બેદરકારીથી જવાબ આપ્યો: “ હા, જજો. જેવી તમારી ઇચ્છા. પણ આ તમારો ઘા તો રૂઝાવા દ્યો ? ”

“ એવા ઘા તો કંઇએ પડશે અને રૂઝાશે. મરદો એવા ઘાથી પાછા પડતા નથી. ” હૃષીકેશચંદ્રે કહ્યું.

ચંદુલાલ આશ્ચર્ય પામતો હૃષીકેશચંદ્ર તરફ જોઈ રહ્યો. તેની બહાદુરી અને શૌર્ય વિષે તેણે ઉંચો અભિપ્રાય બાંધ્યો અને વધારે સુંવાળા થવામાં મોટાઇ માનતો ચંદુલાલ હૃષીકેશચંદ્રની સહનશક્તિનાં વખાણ કરવા લાગ્યો.

એવામાં ધીરેન્દ્ર બોલી ઉઠયો: “ હૃષીકેશભાઇ, તમે અહીં છો એવી ખબર બધાંને કેમ કરતા નથી ? ”

હૃષી૦—થોડોક વખત મારે ગુપ્ત રહેવું છે. સગાંસંબંધીથી થોડોક વખત દૂર રહ્યા વગર મોટું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી.

ધીરેન્દ્ર—એમ કેમ ?

હૃષી૦—મોટાં કાર્યોમાં સગાંસંબંધી પણ બંધનરૂપ છે. તે આપણને તેમની પાસેથી ખસવા દેતાં નથી.

ધીરેન્દ્ર—પણ તમારા વગર તે દુઃખી થશે.

હૃષી૦—ઘણાંના સુખની વાત હોય ત્યાં બે ચારના દુઃખનો વિચાર કરાતો નથી. ”

ધીરેન્દ્ર હૃષીકેશચંદ્રની મુખમુદ્રા સામે જોઇ રહ્યો. તેનું અસંસ્કારી હૃદય હૃષીકેશચંદ્રના ઉંડા વિચારોને બરાબર કળી શક્યું નહીં.

ક્ષણવાર પછી હૃષીકેશચંદ્રે પાછું કહ્યું: “ તમે પણ આ વાત છાની રાખજો. હું અહીં છું તે કોઇને કહેશો નહીં. ”

“ ઠીક. ” કહીને ધીરેન્દ્ર નવાઇ પામતો પામતો તેની સામે એક ટહશે જોઇજ રહ્યો.

એવામાં ચંદુલાલ બોલી ઉઠયો: “ હૃષીકેશભાઈ, આ મનોહરલાલ મારા જમાઈ થાય. ભદ્રકલિકાનું લગ્ન એમની સાથે કરેલું છે. ”

તરતજ હૃષીકેશચંદ્રે મનોહરલાલની સામે જોયું. તેની મુખાકૃતિ ઉપર તેના વિચાર વાંચતો હોય તેમ નિહાળી નિહાળીને તે તેની સામે જોઈ જ રહ્યો. મનોહરલાલને નીચે એક ઓરડીમાં બેસાડયો હતો એ વાત તેની નજર આગળ ખડી થવા લાગી. મનમાં જ તે બોલ્યો: “ મોટાના ઘરમાં જમાઇની પણ કિંમત આવી જ હોય.”

મનોહરલાલની મુખાકૃતિ તથા વર્તન જોઈને તે સાલસ છે, સજ્જન છે, શાંત છે, એવો ભાસ હૃષીકેશચંદ્રના મગજમાં થયો. ધીમે ધીમે સૌએ વાતચિત કરવા માંડી. વાતચિત જેમ જેમ થતી ગઇ તેમ તેમ મનોહરલાલની કુલિનતા, સુવિચાર અને વિદ્વતા સમજાતાં ગયાં. એક કવિએ ખરૂંજ કહ્યું છે: **यदा यदा मुञ्चति वाक्यवाणं तदा तदा जातिकुलप्रमाणम्.** પણ હીરાને તો ઝવેરી જ પારખે. તેમ હૃષીકેશચંદ્ર ને મનોહરલાલ વાતો કરે પણ ચંદુલાલ અને ધીરેન્દ્ર તો ખાધા જ કરે. બાપદિકરો પોતાની થાળીઓ સાફ કરીને બેઠા. હૃષીકેશચંદ્રે અને મનોહરલાલે તો હજી કંઈ પણ ખાધું નહોતું. બાપદિકરાને જોઇને હૃષીકેશચંદ્રના મનમાં વિચાર થયો: “ જેણે માત્ર આમ ખાવાપીવાને અને મોજશોખ મારવાને જ અવતાર લીધો હોય તેના ઘરમાં બિચારા મનોહરલાલ જેવાની તે

શી ખુજ થાય ? અફસોસ ! પાશ્ચાત્ય જડવાદથી આપણામાં ઉંડું વાંચન, ઉંડા વિચાર, કે ઉંડી વિદ્યા રહ્યાં નથી. તેમનું સ્થાન દ્રવ્ય-લાલસા અને મોજશોખે લીધું છે. વૈભવ, ભપકો, ટાપટીપ અને મિથ્યા ડોળમાં સર્વ ભારત મોહિત થઇ રહ્યું છે."

ક્ષણવાર પછી હૃષીકેશચંદ્રે મનોહરલાલને પુછ્યું: "તમારો અભ્યાસ કયાં સુધીનો છે ?"

મનોહરલાલે જવાબ આપ્યો: "મેં ઇંટરમીજીએટની પરીક્ષા પાસ કરી છે. પછી વતન સંભાળવાનું માથે પડવાથી મેં કૉલેજ છોડી છે. પણ ઘેર રહે રહે સારાં પુસ્તકો વાંચીને અભ્યાસ વધારૂં છું. જાહેર જીવનમાં પણ ભાગ લઉં છું."

હૃષીકેશચંદ્રે કહ્યું: "હા, તમારી વાતચિત ઉપરથી તે જણાય જ છે." એમ બોલતે બોલતે હૃષીકેશચંદ્ર મનોહરલાલ તરફ ક્ષણ-વાર જોઇ રહ્યો અને પોતાના હૃદયપટ ઉપર ફરી ફરીને વાંચવા લાગ્યો: "મનોહરલાલ સાદો છે, વિનયશીલ છે, સભ્ય છે, ઉંડા વિચારવાળો છે અને ઠાવકો છે. સારાં સારાં પુસ્તકોના વાંચનથી તે પોતાના જ્ઞાનમાં ઉમેરો કરે છે અને જાહેરજીવનમાં ભાગ લઇ ઘરની આબરૂ વધારે છે."

એક બાજુએ મનોહરલાલના વિચાર ચાલતા હતા અને બીજી બાજુએ મદકલિકાની મૂર્તિ તેની માનસિક દૃષ્ટિમાં ખડી થઇ રહી: "મદકલિકા, મોજશોખમાં ઉછરેલી, અભણ માબાપની દિકરી, લાડ-ઘેલી, વિદ્યાનાં મીઠાં ફળના સ્વાદ વગરની, અભણ, સારંગીના સૂરથી જ રીઝનારી, મોટાઇના ડોળમાં તેં ન મેળવી વિદ્યા કે ન ઘડયું ચારિત્ર્ય—"

આમ મદકલિકા અને મનોરહરલાલના વિચારોની વચમાં હૃષીકેશચંદ્રનું મગજ અથડાવા લાગ્યું. વળી નિશ્વાસ નાંખીને તે મનમાં બડબડયો: " ગાવું અથવા કંઇ વાદ્ય વગાડતાં શિખવું, શું એનું જ નામ સુધારો ? યુરોપમાં એ સામાજીક દંભ ચાલી રહ્યો છે. આય લલનાઓ ! લીલાવતી, મૈત્રેયી, ગાર્ગી કે સીતા થવાનું છોડી, શું તમારે બૉલમાં નાચનારી યુરોપની સ્વચ્છંદી સ્ત્રીઓ થવું છે ?"

હૃષીકેશચંદ્રની વિચારપરંપરા ચાલી રહી. ચંદુલાલ અને

ધીરેન્દ્ર તો ઉઠવાને અધીરા થઇ રહ્યા. આખરે સૌ જમી રહ્યા અને પોતપોતાને ઠેકાણે ગયા. મનોહરલાલ જેવો આવ્યો હતો તેવો જ કંઇ પણ માનપાન પામ્યા વગર નીચેથી કપડાં પહેરીને વિદાય થયો. હૃષીકેશચંદ્રના સમાગમથી તેને સંતોષ થયો હતો. રસ્તે જતે જતે મનોહરલાલ હૃષીકેશચંદ્રની વિદ્યા અને ચારિત્ર્ય ઉપર વિચાર કરવા લાગ્યો. બંનેની વચમાં વિચારોની કંઇક સામ્યતાને લીધે સહજ મૈત્રી બંધાઇ હતી અને તેમનાં હૃદય એક બીજા તરફ ખેંચાતાં હતાં. ચંદુલાલના ઘરમાં મનોહરલાલનો ભાવ પુછાતો નહીં; આજ તેના તરફ સૌએ દર્શાવેલી વર્તણુંક જોઇને હૃષીકેશચંદ્ર પાછો મનમાં બડબડયો: " મોટાઓના ઘરમાં જમાઇઓની શું આવી જ વલે થતી હશે ? "

ચંદુલાલના ઘરમાં સૌને–સ્ત્રીઓને પણ, હરવાની, ફરવાની, ગમે તેની જોડે બેસવાની, ઉઠવાની અને વાતચિત કરવાની છુટ હતી. ધીરેન્દ્રને ઘણા ભાઇબંધ દોસ્તદારો હતા; તે તેને ઘેરે આવતા જતા અને તેમની સાથે ધીરેન્દ્ર બહુ છુટથી વર્તતો, અને વાતો કરવામાં કદિ કદિ મર્યાદા મુકતો. ધીરેન્દ્ર અને તેના દોસ્તદારો ભરાઇને બેઠા હોય ત્યાં વખતે મદકલિકા પણ જતી અને સૌની સાથે છુટથી વાત કરતી. ત્યાં હસાહસ થતી, અનેક વાતો નીકળતી, ઉપાની વાતો પણ ચાલતી, અને મનોહરલાલની મશ્કરીઓ પણ થતી. કેટલીક વખત તો ચંદુલાલ, તેની પત્ની, દિકરી, દિકરો, અને બીજા આવેલા પરોણાઓ, ધીરેન્દ્રના ભાઇબંધો, કોઈ મળવાને આવેલા સ્નેહીઓ, સગાંઓ, સૌ ભરાઇને બેસતાં, હસાહસ કરતાં, ગપ્પાં મારતાં અને એક બીજાના વિષે ટોળ કરીને પણ બોલતાં.

કોઇ વાર સર્વે ગાડીઓમાં બેશી ફરવા જતાં, રસ્તામાં વાર્તા વિનોદ કરતાં, અને પછી થોડોક સમય પગે ચાલીને ફરતાં. ફરતે ફરતે મદકલિકા ધીરેન્દ્રના કોઇ દોસ્તદાર જોડે ચાલતી અને વાતો કરતી. તેના ઘરની, સ્ત્રીની, છોકરાંની, હકીકત પુછતી અને સ્હેજ મશ્કરી પણ કરતી. આમ પુરૂષ વર્ગ સાથે તેની ભળ ભાગી ગઇ હતી; અને તેથી કરીને પુરૂષો સાથે ફરવામાં, બેસવામાં, બોલવામાં તેણે હિંદુ સ્ત્રીઓની સ્વાભાવિક લજ્જાનો ત્યાગ કર્યો હતો. ગમે તેમ તે બોલતી, ગમે તેમ તે વર્તતી, અને ગમે તેમ તે બેસતી ઉઠતી. તોપણ તેનો ગર્વીષ્ઠ સ્વભાવ તેની વાચાળતા અને સર્વ

સાથે છુટ લેવાની ટેવ ઉપર કંઈક અંકુશ મુકતો, વખતે તેને રીસાવતો, અને વખતે બધાં ભરાઈને બેઠાં હોય ત્યાંથી તેને વેગળી પણ ખસેડી મુકતો.

ચંદુલાલના ઘરમાં અપાતી આ છુટ, નોકરો, ચાકરો, સિપાઈઓ પણ જોતા, અને વખતે તેનો ખોટો લાભ પણ લેતા. મદકલિકા સૌને ધમકાવતી, તેથી તેનો અંટસ નોકરો મનમાં રાખતા, તેનું કામ હોય તો સાંભળ્યું ના સાંભળ્યું, કર્યું ના કર્યું કરતા, અને “ જુવોને પીયેરમાં પડી રહી છે, ધણીનેયે ગાંઠતી નથી, એનો કોઈ મદ ભાગે તો ઠીક પડે, ” એમ માંહેમાંહે વાતો કરતા અને મદકલિકા તરફ કરડી નજરથી જોતા.

ચંદુલાલ આખો દિવસ ઈંદ્રિયસુખની શોધમાં–કમાવા ધમાવામાં, હરવાફરવામાં, ખાવા પીવામાં, પહેરવા ઓઢવામાં અને ગાનતાનમાં જ ગાળતો, અને તેમાં જ મઝા માનતો. વિદ્યાર્થી તરીકે વાંચનારને તે વેદીયા ઢોર કહેતો. નવરાશનો વખત ઉંડા વાંચનમાં ગાળનારને તે વ્યવહારશૂન્ય ગણુતો. ભણેલાઓ નોકરીને અર્થે જ ભણ્યા છે, મારે ક્યાં નોકરી ખોળવા જવું છે, એમ કહી કોઈ પણ જાતના અધ્યયનને તે તિલાંજલી જ આપતો. ચંદુલાલને બંગલે મહિનામાં એકાદ બે વાર ગાયનની કે નાચની મિજલસ થતી. તે ગાયનનો શોખીન હતો અને નાચ જોવો એને બહુ ગમતો. મિજલસમાં ગામના શેઠ શાહુકારો, રાજ્યના સરદારો, દરકદારો, ભાયાતો વગેરેને આમંત્રણ થતાં, અને કોઈ દિવસ ચાહ પાણી તો કોઈ દિવસ કઢેલું દુધ, અને કોઈ દિવસ એકલો મેવો, એમ વારાફરતી કંઈ ને કંઈ વપરાતું અને સોએક રૂપિઆ ઉપર પાણી ફરતું.

હૃષીકેશચંદ્ર જે દહાડે આવ્યો તેના બે ચાર દિવસ પછી એવી એક મિજલસ ચંદુલાલને બંગલે થઈ. રાતના લગભગ અગીઆર બાર વાગવા આવ્યા હતા. સર્વ મંડળ, શેઠ શાહુકાર, સરદારો, ભાયાતો, કારકુનો, પ્રજાજનો, નોકરો, ચાકરો, સિપાઈઓ, વગેરે સૌ ઠંડે પહોરે ગામગપાટા હાંકતા, નાચરંગ અને તમાશાની વાતો કરતા કારભારીના બંગલા તરફ આવવા લાગ્યા. બારેક વાગ્યા એટલે સર્વ મંડળ ભરાઈ રહ્યું. કેટલાક અહીં તહીં જોવા લાગ્યા અને કારભારીની લક્ષ્મી અને ઠાઠની વાતો કરવા લાગ્યા.

કેટલાક ગઇ મિજલસમાં આવેલી ગુણિકાનું રૂપ, લાવણ્ય, વગેરેની વાતો કરતા, તેની મશ્કરી કરતા, આવનારી ગુણિકા સાથે તેને સરખાવતા, તેનું શરીર, અવયવો વગેરેનું વર્ણન કરતા અને કંઇ કંઇ કામવિકાર મનમાં અનુભવતા, બીભત્સ બોલતા, પરસ્પર મશ્કરી કરતા, અને કેટલાક અધમ સ્વાર્થને પોષવાને અમલદારોની ખુશામત કરતા, તેમને પાનબીડી બનાવી આપતા, હાજી હા કરતા, તેમના ગુણ ગાતા, રજવાડાની પ્રજાની કુટીલ રીતિ, અનીતિ, અને અધમ વિચારોનું પ્રદર્શન ભરી રહ્યા હતા.

ચંદુલાલનો ઘણો આગ્રહ હોવાથી હૃષીકેશચંદ્ર મિજલસમાં આવ્યો. સર્વ મંડળ ભરાઇને બેઠું હતું. સ્ત્રીઓને બેસવાને બાજુ ઉપર એક ખાસ ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. કેટલાક વાતો કરતા હતા, કેટલાક મુંગે મોંઢે બેશી રહ્યા હતા, અને કેટલાક નાચનારીના આવવાની રાહ જોતા ઘણા ઉત્સુક બની દાદર તરફ વારંવાર નજર કર્યા કરતા હતા. પાએક કલાક એમ વીત્યો એટલામાં ગુણિકા આવી પહોંચી. તેના તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચાયું. કેટલાક તેનાં કપડાં તરફ, કેટલાક તેના રૂપ તરફ, કેટલાક તેના હસતા મુખ તરફ અને કેટલાક તેની આંખના પલકારા તરફ જોઈ રહ્યા. મિજલસમાં હસાહસ અને ગણગણાટ થઇ રહ્યો. એ સર્વની વચમાં, જાણે કોઈ અજાણ્યા પ્રદેશમાં કોઇ પરદેશી આવ્યો હોય અને માત્ર સાક્ષી રૂપે સઘળું નિહાળી રહ્યો હોય તેમ, હૃષીકેશચંદ્ર કંઇ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર, સર્વ તરફ દષ્ટિ નાંખતો, રજવાડાના રીતરિવાજ અને વિચારોનું બારીક અવલોકન કરતો અને તે વિષે પોતાનો અભિપ્રાય બાંધતો ગુપચુપ બેશી રહ્યો.

એટલામાં નાચ શરૂ થયો. સર્વનું ચિત્ત નાચ જોવામાં પરોવાયું. કેટલાકની દષ્ટિ નાચનારીના પગ તરફ વળી. કેટલાકના કાન સારંગીના મધુર સ્વર તરફ મંડાયા. કેટલાક શોખીનોનાં ડોકાં "શાબાશ, શાબાશ," કહેતે કહેતે હાલવા લાગ્યાં. કેટલાકે હાથ વડે અને કેટલાકે પગ વડે તાલ આપી. કેટલાક ગુણિકાનું ગાયન સાંભળી રહ્યા. કેટલાક તેના આવભાવ અને લટકા સામી નજર કરી રહ્યા. કેટલાક તેનો પોશાક નિહાળી રહ્યા. કેટલાક તેનું સૌંદર્ય અવલોકી રહ્યા. કેટલાક તબલાંનો ઠેકો અને તબલચીનો રૂઆબ જોઇ રહ્યા. સર્વ મંડળ આમ નાચરંગમાં તન્મય થઈ રહ્યું.

રાજ્યના કેટલાક ભાયાતોને પણ આ મિજલસમાં નોતરવામાં આવ્યા હતા. રાજવંશી હોવાનો તે હોળ કરતા. સંગીતનો તેમને શોખ છે એમ દેખાડવાને વારંવાર ગુણકા તરફ જોઇને તે પોતાનું ડોકું ધુણાવતા, રાગરાગણી વિષે પરસ્પર વાતો કરતા, અને પાસે મુંગા બેસી રહેલાઓનું અજ્ઞાન જાહેરમાં લાવતા. તેમાંનો એક ભાયાત ભીમસિંહ જરા વધારે બોલકણો હતો. ચંદુલાલને ઘેર તે ઘણુંખરૂં આવતો અને કોઈ કોઈ વાર હૃષીકેશચંદ્ર સાથે વાતોના ગપાટા મારતો. ભીમસિંહ અભણ હતો અને સ્વભાવનો ટોળી હોવાથી કોઈ કોઈ વાર ભણેલાઓની મશ્કરી કરતો અને તેમનું વજન ઓછું કરવાનો પ્રયાસ આદરતો. મિજલસમાં તે ચંદુલાલ પાસે બેઠો હતો અને તેની પાસે હૃષીકેશચંદ્ર બેઠો હતો. આ ઠીક લાગ છે એમ ધારીને ભીમસિંહ બોલી ઉઠ્યો: "હૃષીકેશભાઈ, તમે સંગીતનો આનંદ લઇ શકો છો ?"

"હં, શું લઇ શકે, બિચારા ? આજનું ભણતર તો જુઓ ! ભણતા હોય ત્યારે બોચીએ કાંકરો મુકીને અભ્યાસ કરે, આંખો ખુવે, અને શરીરને કચડી નાંખે !" ચંદુલાલ વચમાં બોલી ઉઠ્યો.

"અને ભણી ઉતરે ત્યારે એકે કામના રહે નહીં." ભીમસિંહે કહ્યું અને તે ખડખડ હશી પડ્યો. બીજા ભાયાતો પણ હસ્યા અને બોલ્યા: "હા, ખરૂં છે."

હૃષીકેશચંદ્ર સાંભળી રહ્યો. શો જવાબ આપવો તે એને સુઝ્યું નહીં.

ચંદુલાલ આગળ બોલ્યો: "અને પછી કમાવાની લાલ્ય એટલે એ તો મનનાએ બળેલા ઝળેલા અને તનનાએ બળેલા ઝળેલા."

હૃષીકેશચંદ્રે ધીમેથી જવાબ આપ્યો: "આપનું કહેવું કંઇક ખરૂં છે."

"કંઇક કેમ ? બધું જ ખરૂં છે." ભીમસિંહે ટાપશી પુરી.

"એ તો ઠીક. પણ–અ–અ–ભણીને તમે કરવાના શું ? કહો જોઇએ, ભણેલા માણસને વેચવા કહાડ્યો હોય તો એને કોણ લે ? એની કેટલી કિંમત આવે ?" ચંદુલાલે ભણતરની કિંમત આંકી અને પુછ્યું.

"વિદ્યા એ જ વિદ્યાની કિંમત છે. ભણ્યાનો આનંદ ઓર છે. એ જ એની કિંમત." હૃષીકેશચંદ્રે જવાબ આપ્યો.

ઇરાદાથી અને કંઇક મદકલિકા સૌની સાથે છુટ લે છે તેથી તેની છુટનો લાભ તેને પણ મળશે એમ મનમાં ધારી, પોતાના ગૌર વર્ણનો ગર્વ ધરી, હુસેને આ લાગ સાધ્યો હતો. સર્વ મંડળી મિજલસમાં હતી. સૌ ગાનતાનમાં ચકચૂર હતા. સૌનાં ચિત્ત નાચથી આકર્ષાયલાં હતાં. નાચ, રંગ, આલાપ, તાન, સારંગીનો સ્વર, એ બધામાં શ્રોતાજનો તલ્લીન થઇ રહ્યા હતા. એ વખતે હુસેને મદકલિકાના હૉલમાં પ્રવેશ કર્યો. હૉલમાં એક દીવો ઝાંખો બળતો હતો. રાતના ત્રણેક વાગવા આવેલા હોવાથી બીજા દિવાઓ હોલવાઇ ગયા હતા. હુસેન એકદમ તે હૉલમાં ઘુસ્યો. મદકલિકા અડધી જાગતી, અડધી ઉંઘતી, આંખો મીંચીને પલંગમાં પડેલી હતી. હુસેને છાનેમાને જઈ એકદમ તેના મુખ ઉપર એક હાથ મુકી દીધો, તેનું મુખ બંધ કર્યું, અને બીજે હાથે, તે પાપીએ, મદકલિકાના અસ્પર્શ્ય ભાગને સ્પર્શ કર્યો. મદકલિકા તદ્દન જાગૃત થઇ, ચેતી, સાવધ થઇ. તેણે એકદમ હુસેનનો હાથ તરછોડી કહાડયો; પણ પાપી તેનાથી હઠ્યો નહીં. અબળા તે સબળા થઇ. એકદમ તે જોર કરીને બેઠી થઇ. એક તમાચો તેણે જોરથી હુસેનના ગાલ ઉપર ચ્હોડી કહાડ્યો.

ગાલ પંપાળતો પંપાળતો પાપી હુસેન નાઠો. દાદરેથી તે ધડબડ ધડબડ ઉતરવા જતો હતો. મદકલિકાએ બૂમો પાડી. પણ સૌ ગાન તાનમાં ચકચૂર હતું. કોણ સાંભળે ? કેટલીયે બૂમો પાડી ત્યારે એકાદ બૂમ સંભળાઇ. મિજલસમાં ભંગાણ પડયું. "શું છે, શું છે," એમ બોલતા સર્વે આમ તેમ જવા લાગ્યા. સ્ત્રીઓ મદકલિકાની પાસે ગઇ. શું થયું, એમ પુછવા લાગી. કહે તોયે દુઃખ, ન કહે તોયે દુઃખ. શરમનું માર્યું કહેવાય નહીં, કહ્યા વગર તપાસ થાય નહીં. સૌ મનમાં જ સમજ્યાં કે કંઇ તોફાન થયું. કારભારીના ઘરમાં શોરબકોર થઇ રહ્યો. મિજલસ મિજલસને ઠેકાણે રહી. સૌ પોતપોતાને ઘેર વેરાઇ જવા લાગ્યા. ચાહપાણી, અત્તર, ગુલાબ, હાર, તોરા, કલગીઓ, હતાં ત્યાં ને ત્યાં પડી રહ્યાં. નાચનારીને રંગમાં ભંગ પડયો તેથી તે નારાજ થઇ. "એ કેસા બંદોબસ્ત" એમ કહેતો અને ખુબ ચ્હીડાતો તબલચી તબલાં બાંધી દેવા લાગ્યો. સારંગીવાળાઓ "વાહ કેસી મઝા આઇથી; ખુદાકુ માલુમ ક્યા હુઆ. !" એમ કહેતા, નારાજ થતા, સારંગીઓને ઠેકાણે મુકવા

લાગ્યા. મિજલસવાળા હૉલમાં દીવાઓ ઝાંખા થઇ ગયા. ચંદુ-લાલ ક્રોધાયમાન થઇ રહ્યો. ધીરેન્દ્ર મિજલસમાં ભંગાણ પડવાથી નાખુશ થયો. હૃષીકેશચંદ્ર કંઇક આશ્ચર્ય પામતો મનમાં બડબડયો: “ આવી મિજલસોનાં પરિણામ આવાં જ હોય ! મોટાને ઘેર સો મણ તેલે અંધારૂં જ હોય ! ” અને પછી મનમાં ને મનમાં જ શાંત થયો.

રીસમાં ને રીસમાં ચંદુલાલે પાણી મુકયું કે હવે ફરીથી આવી મિજલસ ન કરૂં. ભદ્રકલિકા મનમાં ને મનમાં સમજી કે નોકર, ચાકર, સિપાઇનો કેડો લેવો એનું પરિણામ ભયંકર નીપજે છે. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે કદિ એકાન્તમાં એકલા સુવું નહીં. નોકર, ચાકર, દેખતાં બીજાની સાથે છુટથી વર્તવું નહીં. તે સમજી કે સ્ત્રીને કાયાનો અને માયાનો ભય છે.

કેટલાક દિવસ આમ ને આમ વીતી ગયા. ચંદુલાલે લીધેલું પણ જુનું થવા આવ્યું. મિજલસના માઠા પરિણામની અસર તેના મનમાંથી ખસવા લાગી. શેઠની શિખામણ ઝાંપા સુધી એમ થવા માંડયું. ચંદુલાલ પાછો પોતાની મૂળ સ્થિતિએ જવા લાગ્યો, અને નાચ તમાશામાં દ્રવ્ય ખરચવા લાગ્યો.

હૃષીકેશચંદ્રની વૃત્તિને એ ન ગમ્યું. ઉંઘ વેચીને ઉજાગરો લેવો એને ઠીક લાગ્યું નહીં. આવી મિજલસોમાં થતો વ્યર્થ ખર્ચ તેનાથી વેઠી શકાયો નહીં. તેના મનમાં વિચાર થયો: “ આપણા રાજા મહારાજાઓ, કારભારીઓ, શેઠીઆઓ, આવી મિજલસોમાં કેટલો બધો પૈસો ખરચી નાંખે છે ! નાટકો જેવામાં પ્રજાનું ધન કેટલું બધું ખાલી થાય છે ! નાટકો અને મિજલસો મનુષ્યની પશુવૃત્તિઓને જ પોષે છે. તેઓ અધમ વૃત્તિઓને ઉશ્કેરે છે. ”

હૃષીકેશચંદ્રના મનમાં ખેદ થયો. તેને મુંબઇ સાંભર્યું. નાટક ચેટકમાં ખરચાઇ જતી મુંબઇની પ્રજાની લક્ષ્મીનો આબેહુબ ચિતાર તેના મનમાં ખડો થઇ રહ્યો. સાથે સાથે રજવાડાં યાદ આવ્યાં. તેમની રીતભાત, આચાર વિચાર વગેરે તરફ તેની માનસિક દૃષ્ટિ વળી, અને ઉંડો નિસાસો નાંખતો હૃષીકેશચંદ્ર મનમાં બોલ્યો: “ જે પ્રજામાં ઉંડા વિચારની ખામી હોય, વૃત્તિઓ ઉચ્છૃંખલ થઇ રહી હોય, વિવેક હાંકી મુકાયો હોય, કેળવણી અસંસ્કારી હોય,

અને ધાર્મિક વિચારોને તિલાંજલી અપાઇ હોય, તે પ્રજાનો ઉદય શી રીતે થાય !"

રજવાડાના વિચાર ઉપરથી સ્વદેશપ્રીતિ જાગૃત થઇ અને હૃષીકેશચંદ્ર મનમાં રાજાઓ, મહારાજાઓ અને શેઠીઆઓને કહેવા લાગ્યો: "અડધું ભારતવર્ષ ભૂખે ટળવળી રહ્યું છે અને તમે મિજલસો ભરવામાં અને મોટરો દોડાવવામાં મઝા માની રહ્યા છો ! શરમ છે તમને, શરમ છે !"

એક વિષય ઉપરથી બીજા વિષય ઉપર વિચાર ગયો. હૃષીકેશચંદ્રની વિચારમાળા ચાલી રહી. તેના મનમાં આધુનિક પ્રજાના આચાર વિચારનું બારીક મંથન થઇ રહ્યું અને આખરે કંટાળીને હૃષીકેશચંદ્ર મોટેથી બોલી ઉઠ્યો: "This is all vulgar taste; vulgar taste."

હૃષીકેશચંદ્ર બોલતો બોલતો બેઠો હતો ત્યાંથી એકદમ ઉભો થયો અને કંટાળો ખાઇને લાયબ્રેરીમાં જતો રહ્યો. ત્યાં પણ તેની વિચારપરંપરા ચાલી રહી; પણ એટલામાં ત્યાં ચંદુલાલ આવ્યો તેથી તે અટકી. મિજલસમાંથી સૌ ચારેક વાગ્યે વેરાયા પછી ચંદુલાલ સુતો હતો. સવારે તે મોડો આઠ નવ વાગ્યે ઉઠ્યો હતો. તેની આંખો લાલચોળ થઇ ગઇ હતી. તેને બગાસાં આવ્યા કરતાં હતાં. ઉજાગરાથી શરીર ભારે ભારે લાગતું હતું. માથું જરા ધુમ થઇ ગયું હતું. તેને કંઇ ચેન પડતું નહીં. તેની આંખો ઘેરાયા કરતી હતી. હૃષીકેશચંદ્ર પાસે પડેલી આરામ ખુરશી ઉપર તે પડ્યો. જરાક તે આડો પડે અને પાછો બેઠો થાય. કવખતની તેને ઉંઘ આવે નહીં. તે બેઠો થયો. બગાસાં ખાવા લાગ્યો, આંખો ચોળવા લાગ્યો, અને આળસ મરડવા લાગ્યો.

એ સઘળું જોઇને હૃષીકેશચંદ્રે તેને કહ્યું: "તમે કાલે નહીં નહીં તો સો દોઢસો રૂપિઆ બગાડ્યા હશે. એના બદલામાં તમને તો આ આળસ અને બગાસાં મળ્યાં."

પોતાની ભૂલ સમજતો હોય તેમ ચંદુલાલ ધીમેથી બોલ્યો: "સાળું માથું પણ દુ:ખે છે, અને આંખોયે બળે છે."

હૃષીકેશચંદ્રે કંઇક તિરસ્કાર અને કંઇક ગુસ્સાથી કહ્યું: "સો દોઢસો રૂપિઆ આપીને તમે આ સઘળું વેચાતું લીધું. તમે તમારે

શરીર અને દ્રવ્ય આમ બગાડો છો. તમારાં છોકરાં ઉપર આવી મિજલસોની અસર કેવી થતી હશે તેનો તમે વિચાર કરો છો ? માબાપ તેવાં છોકરાં, એ તમે નક્કી જ સમજજો. તમે ઘેર મિજલસો ઉડાવશો અને તમે તમારાં છોકરાંને વિદ્વાન, નીતિવાન, ડાહ્યાં અને ઠાવકાં કરવાં ધારશો તે કેમ થશે ? આમ તે બનવું અશક્ય છે. મનમાં નક્કી સમજજો કે છોકરાં જેવાં અનુકરણ કરનારાં દુનિયામાં બીજાં કોઇ નથી. તમે તમારા દોષ ગમે તેટલા છુપાવશો પણ તે તમારાં છોકરાંમાં ઉતરવાના જ. તેઓ મોટા "ડીટેકટીવો" છે, જાસુસો છે, અને છુપા ભેદુઓ છે. તેઓ ઝટ તમારા દોષ જાણી જશે, તેમનું અનુકરણ કરશે, અને તેમના વર્તનદ્વારા તમારા દોષ ઉઘાડા કરશે.

ચંદુલાલ અને હૃષીકેશચંદ્ર આમ વાત કરતા હતા એવામાં એક સિપાઈ બહાર દરવાજા આગળ આવ્યો. તેના હાથમાં એક ચીઠ્ઠી હતી અને તે મનોહરલાલને ઘેરથી આવ્યો હતો. બહાર એક પહેરાવાળો બેઠો હતો તેને તે સિપાઇએ કહ્યું: "રચીકચ, કયા સાલા, રચીકેચ, સાલા નામ બી બડા અટપટા હૈ તો—રશીકભાઈ, કોન હૈ ? ઇનકી એ ચીઠ્ઠી હૈ."

પહેરેગીરે જવાબ આપ્યો: "રશીકભાઇ તો યહાં કોઇ ભી નહીં હૈ. જાવ, બરાબર નામ પુછ કે આવ."

સિપાઇ બડબડતો બડબડતો જરા પાછો વળ્યો: "સાલે સકર્મીકી જીભ ઔર અકર્મીકે ટાંટીયે. નામ ભી કેસે રખતે હૈ. અચ્છા સીધા નામ રખના હોવે તો એસે ગામમેં આના, નહીં તો આના નહીં. શહેર મેં રહેના અચ્છા." સિપાઇ મનમાં ને મનમાં બડબડયો અને પાછો પહેરેગીરને કહેવા લાગ્યો: "અરે, ભાઇ, ઇનકા નામ હૃચીકચભાઇ; અબ સાલા યાદ આયા."

પહેરેગીરે પુછ્યું: "હૃષીકેશભાઈ ?"

સિપાઇએ કહ્યું: "હાં, હાં, ઓઈ."

પહેરેગીરે કહ્યું: "અચ્છા ચીઠ્ઠી લાવ."

ચીઠ્ઠી લઇને પહેરેગીર અંદર આવ્યો અને તેણે તે હૃષીકેશ-ચંદ્રને આપી. હૃષીકેશચંદ્રના સમાગમથી મનોહરલાલને સંતોષ થયો હતો અને તેની વિદ્યા તથા ચારિત્ર્ય ઉપર વિચાર કરતો કરતો તે

ઘેર ગયો હતો. હૃષીકેશચંદ્રને પોતાને ઘેર એક વાર બોલાવવો એવા ઈરાદાથી તેણે આજે ચીઠ્ઠી લખી મોકલી હતી. હૃષીકેશચંદ્રે ચીઠ્ઠી હાથમાં લીધી અને વાંચવા માંડી.

"રા. રા. શ્રીયુત હૃષીકેશભાઇ,

તે દિવસના આપ સાથેના ટુંક સમાગમથી લોભાઇ, આપ સાથે વધારે પરિચયમાં આવવું એવી હૃદયની તીવ્ર ઇચ્છા થવાથી તથા આપના વિચારોની કંઇક સામ્યતા હોવાથી, વિચારોની પરસ્પર લ્હાણી કરી કંઇક નવું જાણવાની જીજ્ઞાસા થવાથી, તથા આપ જેવા મહાશયની સંનિધિમાં કેટલોક સમય ગાળી જીવનને કૃતાર્થ કરવાની અભિલાષા હોવાથી, વિનંતિ કરૂં છું કે આપ ફુરસદ ક્હાડી આ તરફ પધારવાની તસ્દી લેશો. સર્વથા લાભ તો મને જ છે. **परोपकाराय सतां विभूतयः** સત્પુરૂષો બીજાઓ ઉપર ઉપકાર કરવાને જ સરજાયલા છે. બપોરનું જમવાનું પણ અહીં જ રાખશો, કે જેથી નિરાંતે સમય સુવિચારમાં ગળાય.

લી. આપનો સ્નેહાધીન

મનોહરલાલ."

કાગળ વંચાયો. ચંદુલાલે તે સાંભળ્યો. તેનું ચિત્ત મનોહરલાલ તરફ દોરાયું. મનોહરલાલ, તેનું ઘર, તેના વિચાર–સર્વ તરફ ચંદુલાલની માનસિક દૃષ્ટિ ફરવા લાગી. એકદમ ચંદુલાલ બોલી ઉઠ્યો: "શું મનોહરલાલના વિચારો સાથે તમારા વિચારો મળતા આવે છે?"

આધુનિક સમય, અને આધુનિક આચારવિચારને શ્રેષ્ઠ ગણતો અને સુધારાનો ડોળ ઘાલતો ચંદુલાલ બોલ્યો. સર્વ બાબતમાં તે સુધારાને નામે પરદેશીઓનું વગર વિચાર્યે અનુકરણ કરતો અને પોતે સુધરેલો છે એમ જણાવવાને તે બુટ, મોજાં, પાટલુન, કોલર, નેકટાઇ પહેરતો, ઘરમાં ઇંગ્રેજી ઠાઠ રાખતો, અને ઇંગ્રેજી પોશાક ધારણ કરતો. હિંદુઓના પ્રાચીન સિદ્ધાંતોને તે વખોડતો અને તેથી કરીને સસરા જમાઇના આચારવિચારમાં ઘણો ભેદ પડતો. કંઇક લક્ષ્મી, કંઇક સત્તા, અને કંઇક વિચારના ભેદને લીધે જમાઇ તરફ પણ તિરસ્કારની નજરથી જોતો ચંદુલાલ આગળ બોલ્યો: "એ તો બહુ જુના વિચારના માણસ છે."

હૃષીકેશચંદ્ર—જુનું અને નવું; સત્ય તો એકનું એક જ છે. એક ઢાલની તે બે બાજુઓ છે. પેલી વાતમાંના બે સિપાઇઓ જેમ લઢી મર્યા તેમ જુના અને નવા વિચારનાઓ આજે લઢી મરે છે.

ચંદુલાલ—સ્ત્રીઓને પડદામાં જ રાખવી, એમને બીલકુલ સ્વાતંત્ર્ય આપવું જ નહીં, એવા મુર્ખાઇ ભરેલા તેમના વિચાર છે.

હૃષીકેશચંદ્ર—તમે સ્વતંત્રતા કોને કહો છો ? સ્વાતંત્ર્યને નામે તમે સ્વચ્છંદે ચાલો છો. શું પડદે રહીને સ્ત્રીઓએ સારાં સારાં કામો કર્યાં નથી ? સ્વામી વિવેકાનંદની માતા ભુવનેશ્વરી દેવી પડદાની બહાર કદિયે આવ્યાં નથી, તોપણ વિવેકાનંદનું ચારિત્ર્ય ઘડનાર માતા તરીકે તેમનું નામ જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. પૃથુરાજની રાણી લાલબા અને બીજી રજપુતાણીઓએ પડદાનો ત્યાગ કર્યો નથી છતાં પણ તેમનાં પરાક્રમોથી હિંદનો ઇતિહાસ ભરપુર. છે. સ્ત્રીઓને સ્વાતંત્ર્ય અવશ્ય જોઇએ, પણ વિદ્યા અને સુસંસ્કારોની ખીલવણી વગરનું સ્વાતંત્ર્ય હાનિકારક છે.

ચંદુલાલની મનોવૃત્તિઓ કંઇક દબાઇ, તેના મિથ્યાભિમાનને કંઇક ધક્કો લાગ્યો, અને તેના સુધારાના વિચારમાં કંઇક વિક્ષેપ આવ્યો. પોતાનું યથેચ્છ વર્તન, અને કુટુંબનું તે પ્રમાણેનું અનુકરણ તેની દૃષ્ટિ આગળ તરી રહ્યાં. એટલામાં જાણે તેના વિચારોને વાંચતો હોય તેમ હૃષીકેશચંદ્ર આગળ બોલ્યો: “કોઇ પણ નિયમને વશ રહેવું એને શું તમે પરતંત્રતા કહો છો ? નિયમ વગરના યથેચ્છ વતનને શું તમે સ્વાતંત્ર્ય કહો છો ? આખી સૃષ્ટિ પણ નિયમથી જ ચાલે છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, નિયમને અનુસરે છે. એ નિયમ ન હોય તો સૃષ્ટિ ઉંધી જ વળી જાય. મહાન પુરૂષો પણ પોતે જ નિયમ ઘડીને તેને વશ વર્તે છે. એમાં પરતંત્રતા શેની ? વારે ઘડીએ તમારી વૃત્તિઓ બદલાય, અને તેને અનુસરીને તમારાં આચરણ બદલાય; એનું જ નામ તમારી સ્વતંત્રતા, કેમ ? ત્યારે એમ જ કહોની કે સ્વતંત્રતા એટલે નિરંકુશપણે યથેચ્છ વર્તન !”

ચંદુલાલના દરજ્જાને એ વાત ગમી નહીં. મનમાં તે ઘણુંએ ચ્હીડાયો, મુંઝાયો, પણ શું કરે ! બીજો હોય તો તેને “ચુપ રહો,

તમારામાં અક્કલ નથી" વગેરે કહે, પણ હૃષીકેશચંદ્રને માટે તેને ઉંચો અભિપ્રાય હોવાથી તેનું કહેવું અયોગ્ય છે એમ શી રીતે કહેવાય!

પવિત્રતા, ધાર્મિકતા અને ઉચ્ચ સંસ્કારોમાં ઉછરેલો હૃષીકેશચંદ્ર, ચંદુલાલ જોડે વાત કરતાં, પવિત્રતા અને અધ્યાત્મિકતાના ઉંચા સિદ્ધાંતો ઉપર ઘડાયલા ચારિત્ર્યમાં રહેલું શૌર્ય, નિડરતા, અને જાહેર હિંમત દર્શાવતો જે ને તે તડ ને ફડ સાચું જ કહી દેવા લાગ્યો. કારભારીના કારભારની શેહેમાં તે જરાકે તણાયો નહીં. તેના તેજમાં તે જરાકે અંજાયો નહીં. રજવાડામાં કદિ કોઇએ કારભારીનો બોલ ઉથાપેલો નહીં હોવાથી આજે ચંદુલાલને હૃષીકેશચંદ્રના શબ્દો બહુ ભારે થઇ પડયા. તેનું મગજ ફરી ગયું. તેણે ઘણા ફુંફાડા માર્યા, આંખો કરડી કરી, અને મુછોને મરડતો મરડતો તે મોઢું કટામણું કરવા લાગ્યો, પણ હૃષીકેશચંદ્ર પોતાના સિદ્ધાંતમાંથી જરાકે ડગ્યો નહીં, અને પોતે જે ખરૂં માનતો હતો તે બેધડક કહે જ ગયો.

ચંદુલાલ સઘળું સાંભળી રહ્યો. હૃષીકેશચંદ્ર આગળ બોલ્યો: "તમે તમારી ઑફીસમાં સ્વતંત્ર છો, પણ રાણાજીએ ઘડેલા નિયમોને આધીન છો. શું તેથી તમે એક પાંજરામાં પુરાયલા પક્ષી જેવા કે કેદખાનામાં નંખાયલા કેદી જેવા પરતંત્ર છો? નિયમ વગરના યથેચ્છચારી જીવનની ગણના જીવનમાં નથી. આપણા પૂર્વજો ઋષિમુનિઓએ જીવનને યથાર્થ નિયમમાં રાખવાને નિત્યકર્મો રચ્યાં છે, અને તે કરવાનાં કહ્યાં છે. એ કર્મો નહીં કરનાર વ્યક્તિનું જીવન ભરદરીયે તોફાનમાં મુકાયલા વહાણ જેવું છે. શું એને તમે જીવન કહો છો?"

ચંદુલાલ સાંભળી રહ્યો. એટલામાં બહુ વાર થવાથી મનોહરલાલનો સિપાઈ ફરીથી આવ્યો અને પહેરેગીરને ચીઠ્ઠી આપીને બોલ્યો: "વો રુષીકચભાઇ હય ને! ખુદાકું માલુમ, કહાંસે એસે આતે હૈ ઔર પાંઉ તુડવાતે હૈ! આના હોવે તો આ જાવે! ભાઇ, જરા ચીઠ્ઠી તો દો!"

પહેરેગીર—અભી તો બાતમેં બેઠે હૈ.

સિપાંઇ—જલ્દી ઇનકીં બાતેં. મેરેકું તો રોટી-પકાનેકી હૈ.

પહેરેગીર—ક્યોં ? બીબી નહીં ?

સિપાઇ—જલી એ નોકરી. ઇનકે ઘર સત્તરસેં એસે આવે; અપના ઠીકાણા નહીં. બીબી કહેને લગી કે મેં તો મરજાઉં ! દીનમેં તુમકો ફુરસદ નહીં, ઔર રાતકું બી તુંમ બારા બજે આવ. મેં એકીલી કયા કરૂં ! ઇયું કહે કર વો તો ઘરકું ચલી ગઇ.

પહેરેગીરે ચીઠ્ઠી લીધી અને અંદર જઇને હૃષીકેશચંદ્રને આપી. હૃષીકેશચંદ્ર તે વાંચતો હતો એવામાં વળી ચંદુલાલ બોલી ઉઠયો: "તમારા વિચાર જુના જેવા લાગે છે."

હૃષીકેશચંદ્રે કંઇક ગંભીરતાથી જવાબ આપ્યો: "જુના વિચારમાં હું ઉછર્યો છું અને નવામાં કેળવાયો છું. મારો માર્ગ એની વચમાં છે."

જરા અધીરા થઇને ચંદુલાલે પુછ્યું: "ત્યારે તમારા વિચાર પ્રમાણે તો સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા ન જ મળવી જોઇએ !"

હૃષીકેશચંદ્ર જરા વિચાર કરીને બોલ્યો: "પાશ્ચાત્ય વિચારો શિખવે છે કે સ્ત્રીઓને સ્વાતંત્ર્ય આપવું; અને આપણા ઋષિમુનિઓ કહે છે કે સ્ત્રીની બુદ્ધિને સુસંસ્કારી બનાવવી."

"એ બંને શી રીતે બને ?" ચંદુલાલ પાછો અધીરો થઇને વચમાં બોલી ઉઠયો.

"બંનેનો સુયોગ સાધવો એ જ વધારે શ્રેયસ્કર છે." હૃષીકેશચંદ્રે જવાબ આપ્યો.

વખત ઘણો થયો હતો અને મનોહરલાલનું માણસ ફરીથી બોલાવવાને આવ્યું છે એમ જાણી હૃષીકેશચંદ્રે એકદમ વાત પડતી મુકી અને બોલ્યો: "મનોહરલાલ વાટ જુવે છે, માટે હું રજા લઇશ. આપણે તો વળી ફરી વાત કરીશું."

હૃષીકેશચંદ્ર ગયો, પણ તેણે પ્રસારેલું પવિત્ર વાતાવરણ તેમનું તેમજ રહ્યું અને પારધિની જાળમાં જાણે કોઇ પંખી ફસાઇ પડયું હોય તેમ ચંદુલાલનું મન હૃષીકેશચંદ્ર વિષેના વિચારોમાં ફસાઇ રહ્યું. હૃષીકેશચંદ્રનાં વાક્બાણ તેના શરીરને ભેદીને જાણે હૃદયમાં ઉંડાં ઉતર્યાં હોય તેમ તેના શબ્દો, અને તે સમય, તેની માનસિક નજર આગળ ખડાં ને ખડાં જ રહ્યાં. વીરપુરનો કાર-

ભારી ગુમાન ત્યજી, પોતે કંઇ હિસાબમાં નથી એમ માનતો, પોતાને તૃણવત્ આલેખતો, ક્ષણવાર હૃષીકેશચંદ્રના ગુણ ગાઈ રહ્યો, અને મુછને મરડતો મરડતો વિચારપરંપરામાં લીન થયો. તેને મદકલિકા સાંભરી: હૃષીકેશચંદ્ર સાથે તેનું લગ્ન કરવાનો જુનો સંકલ્પ યાદ આવ્યો અને કારભારી ખેદભરી દૃષ્ટિ કરી કપાળે હાથ દઇને મનમાં બોલ્યો: “ દિકરી, તારૂં ભાગ્ય જ નહીં; બાકી આવું રત્ન હાથમાંથી જાય ! ”

હૃષીકેશચંદ્ર મનોહરલાલને ઘેર ગયો. મનોહરલાલ તેની વાટ જોઇને જ બેઠો હતો. હૃષીકેશચંદ્ર આવ્યો એટલે તે ઘણા હર્ષભેર તેને લેવાને સામો ગયો. બંને આવ્યા અને ઘરમાં બેઠા. હૃષીકેશચંદ્ર બોલી ઉઠયો: “ જરા આવતાં વાર થઈ, માફ કરજો. ”

મનોહરલાલે ધીમે રહીને હસતે હસતે જવાબ આપ્યો: “ જેવી આવતાં વાર કરી તેવી જ વાર જતાંયે પણ કરજો. ”

બંને હશી પડયા. થોડી વાર બંને જણ બેઠા અને વાતચીત કરી. પછી મનોહરલાલ પોતાનું મકાન બતાવવાને હૃષીકેશચંદ્રને લઈ ગયો.

મનોહરલાલનું મકાન જુની તરેહની પણ ભવ્ય અને રોનકદાર ઇમારત હતી. તેની આગલી બાજુએ મોટું કમ્પાઉન્ડ હતું. તેમાં એક બાજુએ છાપરી બાંધી, બળદ, ઘોડા, ગાડી, બગી વગેરે રાખવામાં આવતાં. કમ્પાઉન્ડને એક નાનો દરવાજો હતો, ત્યાં એક નાની સુંદર દેવડી હતી. ત્યાં જુના વખતમાં એક ભૈયો દરવાન તરીકે બેશી રહેતો. કમ્પાઉન્ડ મુકીને આગળ જતાં ઘરમાં પેસવાનું એક મોટું દ્વાર આવતું અને એક મોટા હૉલમાં પ્રવેશ કરાતો. એ હૉલમાં પોપટ, કાકાકૌવા વગેરે પક્ષીઓનાં પાંજરાં લટકાવેલાં માલમ પડતાં હતાં. હૃષીકેશચંદ્રને દેખીને “ કોણ છે, કોણ છે, ” એવા અવાજ કાકાકૌવાએ કર્યા. પોપટ બોલ્યો:

“ ચિત્રકુટ કે ઘાટ પર ભઇ સંતનકી ભીડ,
તુલસીદાસ ચંદન ઘસે તિલક કરે રઘુવીર. ”

ભારતવર્ષના પ્રાચીન ગૌરવનો અભિમાની અને તેના સંતોનાં કાવ્યોનો રસિક હૃષીકેશચંદ્ર તુલસીદાસની મીઠી વાણીના રસમાં લદબદ થઇ રહ્યો અને ચિત્રકુટને સંભારતો, શ્રીરામચંદ્ર

અને તુલસીદાસની પ્રતિમાઓને માનસિક દૃષ્ટિ આગળ ખડી કરતો તે પોપટના બોલ સાંભળી રહ્યો. ભૂતકાળના ઇતિહાસમાં તેનું મન તરવા લાગ્યું. તેનું મસ્તક ચગડોળે ચ્હડ્યું. તે બોલી ઉઠ્યો: "મનોહરલાલ, મનોહરલાલ, ક્યાં છે એ રામ અને સીતા! ક્યાં છે એ તુળસીદાસ! એ મહાત્માઓનો કેવો અપૂર્વ ત્યાગ! તેમનું કેવું ધાર્મિક જીવન! શ્રીરામનું એક વચન, એક પત્ની, એક બાણ! અને અહાહા! તુળસીદાસની કેવી મીઠી વાણી! મને એમનો એક દુહો યાદ આવે છે:

સત્ય વચન ઓર દીનતા, પરસ્ત્રી માત સમાન
જો ચાહે સો હરિ મીલે, તુલસીદાસ જમાન.

"મનોહરલાલ, મનોહરલાલ! એ બે વાક્યોમાં તુળસીદાસે જગતનાં સર્વ નીતિશાસ્ત્રોનો સમાવેશ શું નથી કર્યો? કવિઓ તો એવાજ જોઇએ. ક્યાં ગયો એ સર્વ પ્રભાવ? શાથી ગયો?" વગેરે વિચારોમાં હૃષીકેશચંદ્રનું મન ડુબકાં મારવા લાગ્યું.

બંને જણ આગળ ગયા. એક મનોહર અને વિશાળ ચોક નજરે પડ્યો. તેની આસપાસ ઓસરી હતી, અને સામેની બાજુએ મકાનનો મુખ્ય ભાગ હતો. આ મુખ્ય ભાગની આજુબાજુએ ચોકની ઓસરીમાં દ્વાર પડે તેમ એક બાજુએ રસોડું અને એક બાજુએ દેવઘર આવેલાં હતાં. દેવઘરમાં બેસીને મનોહરલાલનાં વૃદ્ધ માતા, બ્હેનો, ફોઇઓ, કાકીઓ, વગેરે પૂજાપાઠ કરતાં હતાં. મકાનના મુખ્ય ભાગમાં ચાર પાંચ મોટા ઓરડાઓ કહાડેલા હતા, અને તે દરેક ઓરડામાં હિંદોળા, ખાટ, વગેરે આરામનાં સાધનો રાખવામાં આવેલાં હતાં. પછવાડે વાડો હતો, અને વાડામાં કુવો હતો, અને તેની પાસે ન્હાવાની ઓરડી હતી. મકાનને ત્રણ મજલા હતા. નીચે સ્ત્રીઓનો વાસ હતો અને બીજે મજલે પુરૂષવર્ગ રહેતો. બીજે તથા ત્રીજે મજલે પણ એટલા જ હૉલ, અને તેટલી જ સવડ હતી.

બીજે મજલે મનોહરલાલનું શયનગૃહ, લાયબ્રેરી, બેસવા ઉઠવાની ઓરડી, અને પરોણાઓની મુલાકાત લેવા તથા તેમને સુવા બેસવાને માટે નિર્માણ કરેલી મોટી ઓરડીઓ હતી. બંને મિત્રો લાયબ્રેરીમાં પેઠા. લાયબ્રેરીની ભીંતો સુંદર સફેદ રંગથી

ધોળેલી હતી અને તેના ઉપર થોડે થોડે અંતરે તુળસીદાસના દુહા, તુકારામના અભંગ, કાળીદાસ અને ભવભૂતિની ઉક્તિઓ, અને શ્રુતિનાં મહાવાક્યો લખેલાં હતાં. આ લખાણની વચમાં વચમાં, શ્રીરામકૃષ્ણ, વિવેકાનંદ, દયાનંદ, રામતીર્થ, રાનડે, ગ્લૅડસ્ટન, વડઝવર્થ વગેરેની સુંદર છબીઓ ટાંગેલી હતી. એ જોતાં જ હૃષીકેશચંદ્ર ચમક્યો હોય તેમ બોલ્યો:

"કેટલો બધો વિનિપાત ! કારભારી ચંદુલાલના દિવાનખાનામાં, લાયબ્રેરીમાં અને ધીરેન્દ્રના શયનગૃહમાં સઘળાં ચિત્રો ઈંગ્રેજી સ્ત્રીઓનાં જ છે: અને તે પણ અધમ અને માનસિક વૃત્તિઓને ખોટે રસ્તે દોરનારાં જ."

એક બે સુંદર નાનાં કબાટ ઉઘાડીને મનોહરલાલ વચમાં બોલ્યો: "જુવો, આ મારાં પુસ્તકો !" પણ હૃષીકેશચંદ્ર સ્વામી વિવેકાનંદની ભવ્ય મૂર્તિ, વિશાળ લલાટ, મોટી અને તેજસ્વી આંખો, બહોળું વક્ષઃસ્થળ, અને પહેલવાન જેવું શરીર જોતો હતો તે જોઈ જ રહ્યો. તે શરીરમાં ઢંકાઇ, વ્યાપી રહેલો તેમનો સુંદર અને દિવ્ય આત્મા પોતાનું દિવ્ય તેજ તે શરીરને ભેદીને ચારે બાજુએ પ્રસારતો હોય તેમ હૃષીકેશચંદ્રની નજરે પડયો. હૃષીકેશચંદ્ર ઘણા ઉલ્લાસમાં આવી ગયો. તેના હૃદયમાં સાધુ, સંતો તરફનો ભાવ પ્રકટી રહ્યો. નમન કરતો કરતો તે ગદગદ કંઠે બોલ્યો:

"Thou angel of peace and purity ! Harbinger of light ! Teacher of sublimest truths ! Thou hast done the greatest social service in reawakening the spiritual soul of India. Thou hast lived, still livest, and shalt live in future in the heart of each and every Indian. Thou the upholder of the banner of Vedanta ! Thou sufferer for humanity ! Purity, renunciation, and self-sacrifice, these were thy ornaments ! Thou exemplary *Sannyasin* !"

છબી તરફથી દૃષ્ટિ ક્ષણવાર ખસી. ક્ષણવાર ચિત્ત બીજી બાબતોમાં ભમ્યું. હૃષીકેશચંદ્ર અહીં તહીં જોવા લાગ્યો. તેનું હૃદય અનેક વિચારો-

થી ઉભરાઇ રહ્યું. હિંદનું પ્રાચીન ગૌરવ, આર્યોની આધ્યાત્મિક શક્તિઓ, બળવાન શરીર, વગેરેના વિચારો મસ્તકમાં રમી રહ્યા. સાથે સાથે આધુનિક હિંદ તરફ દૃષ્ટિ થઇ અને નિસાસા નાંખતો ખેદભરી દૃષ્ટિએ હૃષીકેશચંદ્ર હાલની શૂર, નૂર કે સત્ત્વ વગરની આર્ય પ્રજાને નિહાળી તેની પડતીનાં કારણો શોધી રહ્યો. તેના મનમાં વિચાર આવ્યોઃ

" સત્ય. અહિંસા, બ્રહ્મચર્યઃ એ ત્રણે મનુષ્યની અગાધ શક્તિઓ છે. પવિત્રતા, આધ્યાત્મિકતા, સંસ્કારિતા, એ શક્તિઓને જગવનારા મહામંત્રો છે. આધ્યાત્મિકતા, સત્ય, અને બ્રહ્મચર્યના પાયા ઉપર રચાયલા ચારિત્ર્યમાં કેવી અગાધ આત્મશ્રદ્ધા, શૌર્ય, નિડરતા, બળ, અને જાહેર હિંમત રહેલાં છે, તેનો ખ્યાલ સામાન્ય મનુષ્યોને આવવો મુશ્કેલ છે. જે પ્રજામાં આધ્યાત્મિકતા, સત્ય, અને બ્રહ્મચર્ય છે તે શૌર્યવાન, આત્મશ્રદ્ધાવાન, નિડર અને ચારંજીવી છે. જેનામાં એ ત્રણ શક્તિઓ નથી તે સત્વહીન અને નિર્જીવ છે. તે માત્ર એક હાલતું ચાલતું પુતળું જ છે. પોતાનો ઉદય કરવાને તે શક્તિવાન નથી. તેના શરીરને ફાડી ખાનારાં સ્વાર્થ, ઇર્ષ્યા, અને દ્વેષ રૂપી ગીધ તેની પાછળ લાગેલાં જ છે. સ્વામી રામતીર્થે ખરૂં જ કહ્યું છે કે હિંદમાંથી આધ્યાત્મિકવિદ્યા ગઇ ત્યારથી જ હિંદની અધોગતિ થવા બેઠી છે."

બીજા મહાપુરૂષો તરફ દૃષ્ટિ નાંખતો, અને તેવો જ ભાવ દાખવતો હૃષીકેશચંદ્ર પુસ્તકોના કબાટ તરફ આવ્યો. ગુજરાતી, સંસ્કૃત અને ઇંગ્રેજી સાહિત્યનો ભંડાર તેણે જોયો. જોતાં વળી તેને વિચાર સ્ફુર્યોઃ " ચંદુલાલની લાયબ્રેરીમાં સઘળી નવલકથાઓ જ ભરી છે; અને તેમાંયે ઘણી તો રેનોલ્ડઝની ! એનું નામ શું વાંચન કહેવાય ? ધીરેન્દ્ર વહી જાય એમાં નવાઇ શી ?"

બંને શયનગૃહમાં પેઠા. સુવાના પલંગની સામી બાજુએ જ શ્રીકૃષ્ણની મનોહર મૂર્તિ, એક કદમ્બના વૃક્ષ નીચે ઉભેલી, શિર પર મોરમુગટ ધારણ કરી મુખથી મોરલી બજાવતી, ચૌદ ભુવનને ગજવતી અને ડોલાવતી, નાનાં નાનાં શૃંગવાળી નાની નાની ગાયોને ચારતી, કમળપુષ્પની માળાથી અલંકૃત થયેલી, સ્યામ પણ સુંદર અને ભવ્ય, છબીમાં ચીતરેલી એની નજરે પડી. હૃષીકેશચંદ્રનો ભક્તિભાવ

જાગૃત થયો. ગોકુળ, મથુરાં, વૃંદાવન, શ્રીકૃષ્ણ, સર્વ નજર આગળ તરી આવ્યાં. સાથે સાથે એક ભક્ત કવિનું મનોહર વર્ણન પણ યાદ આવ્યું. તે ગાવા લાગ્યો:

મોર મુગટ શિર પર ધર્યો, મુખ મોરલી ધમઘોર,
બીન્દ્રાબન કી કુંજમેં, જય જય જુગલકિશોર.

ગાઇ રહેતાં જ એકદમ હૃષીકેશચંદ્ર બોલી ઉઠયો: “ મનોહરલાલ, આ ભક્ત કવિની લીંટીઓ આ છબીમાં ચીતરાઇ રહી છે. આપણા ચિત્રકારો આકૃતિને નહોતા ચીતરતા પણ તેમાં રહેલા આત્માના સુંદર ભાવોને જ ચીતરતા. ”

મનોહરલાલે કહ્યું: “ એ સુંદર ભાવોને લીધે જ એ છબી મેં અહીં રાખી છે. ”

કંઇક ઉંડા વિચારમાં પડયો હોય એવો જણાતો હૃષીકેશચંદ્ર બોલ્યો: “ એ ભાવોને ને અરણ્યના પ્રદેશોને કંઇ પણ સંબંધ હશે એમ લાગે છે. માટે જ આ ચિત્રકારે શ્રીકૃષ્ણના આત્માની સુંદર વાણી મોરલી દ્વારા પ્રગટ કરાવતાં તેમને અરણ્યમાં ઉભા કર્યા છે.”

“ સૃષ્ટિસૌંદર્ય અને આત્માનું સૌંદર્ય એ બંનેના ભાવ વચ્ચે ઘણી સામ્યતા છે. તે એક જ છે એમ કહીએ તોપણ ચાલે. માટે જ સુંદર આત્મા સૃષ્ટિસૌંદર્યમાં વાસ કરવાનું ઇચ્છે છે. ”

“શ્રીકૃષ્ણને ગોવાળીયા પણ તેટલા માટે જ કહ્યા હશે. કારણ કે ગોવાળીયાનો જ વાસ અરણ્યમાં હોય. ”

“ આવા શ્રીકૃષ્ણ જેવા સંસારી અને ત્યાગી, જે ગામમાં રહે પણ અરણ્યવાસને ઇચ્છે, એવાને માટે આપણી ભાષામાં કયો શબ્દ હોય ! માટે સહેલું ને સટ લોકોએ એમને ગોવાળીયા કહેવા માંડયું!”

હૃષીકેશચંદ્ર ખડખડ હશી પડયો અને મનોહરલાલની બુદ્ધિ તરફ સવિસ્મય જોઇ રહ્યો. તેને મદકલિકા સાંભરી. “ મદકલિકા, પીયેરના અનિત્ય સુખમાં અને અસંસ્કારી વાતાવરણમાં તું શું સુખ માને છે ? તું પસ્તાઇશ ! તું રખડીશ ! રવડીશ ! તારા પિતાના સ્વાતંત્ર્યના વિચારોએ જ તને પતિવિમુખ કરી છે. તેથી જ તને મનોહરલાલનાં નિયમો અઘરા લાગે છે, અને સાસરાને તું બંધિવાસ ગણે છે. પણ તું પસ્તાઇશ ! હું ઇચ્છું છું કે તું પસ્તાજે જ ! ”

એટલામાં એક નોકર ઉપર આવ્યો અને બોલ્યો: "મહારાજ, જમવાનો સમય થયો છે."

બંને નીચે ગયા, ન્હાયા, સંધ્યા કરી, અને ગાયત્રી મંત્રનો જપ કરી "શિવ, શિવ, શ્રીકૃષ્ણ, શ્રીકૃષ્ણ," મુખે બોલતા બંને જણ જમવાને બેઠા.

મનોહરલાલ જમતે જમતે બોલ્યો: "ભવભૂતિએ ખરૂં જ કહ્યું છે; **सतां सद्भिमस्संगः कथमपि पुण्येन भवति.** મારૂં કોઇ મોટું પુણ્ય મને ફળ આપવાને તૈયાર થયું હશે કે જેથી આપ જેવા ધાર્મિક અને સંસ્કારી વિદ્વાનનો મને સમાગમ થયો."

હૃષીકેશચંદ્રે ધીમેથી જવાબ આપ્યો: "એ તો અન્યોઅન્ય છે. મોંઢે કહેવાથી કંઈ વધારે નથી. તમારા જેવું ગૃહજીવન ભાગ્યે જ કોઇ કુટુંબમાં ગળાતું હશે."

મનોહરલાલ શરમાતો શરમાતો બોલ્યો: "મને હાલનો સુધારો પસંદ નથી."

હૃષીકેશચંદ્રે કહ્યું: "પ્રાચીન અને અર્વાચીન ભાવનાઓનું સંમેલન કરી તે રસ્તે જીવનને વહેવરાવવું એ વાત જો કે કઠિન છે, પણ એજ માર્ગ શ્રેયસ્કર છે. હિંદનો ઉદય તેમાં જ છે. હિંદનું પ્રાચીન ગૌરવ, પ્રાચીન કીર્તિ, અને પ્રાચીન વિભૂતિની કદર કરતાં આપણે શિખીએ, અને દરેક બાબતમાં પશ્ચિમનું અનુકરણ કરવાની અનિષ્ટ પદ્ધતિને દૂર કરી પશ્ચિમના સુધારામાં જે શ્રેષ્ટ હોય તેટલું જ ગ્રહણ કરવાનો વિવેક રાખતાં શિખીએ; આમ પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિચારોનો આપણાં જીવનમાં સુયોગ સાધીએ, એ જ માર્ગ ઉચિત અને કલ્યાણકારી છે. પશ્ચિમના સુધારાની અનિત્યતા, કૃત્રિમતા અને અનિષ્ટતાનો પુરેપુરો ખ્યાલ સ્વામી વિવેકાનંદે એમનાં ભાષણોમાં આપ્યો છે."

મનોહરલાલ વિચાર કરતો કરતો હૃષીકેશચંદ્ર સામે જોઇ રહ્યો. હૃષીકેશચંદ્રની વિવેકબુદ્ધિથી તે વિસ્મય પામ્યો. તે વિચારમાં ડુબ્યો: "હૃષીકેશચંદ્રમાં સાત્વિકતા, સભ્યતા, અને નમ્રતાની સપાટી નીચે જ્ઞાન અને વિવેકનો કેવો અમૂલ્ય ખજાનો ઢંકાયલો છે?" તેણે હવે હૃષીકેશચંદ્રને કહ્યું: "પાશ્ચાત્ય વિચારોથી દોરવાયલાઓ સાત્વિકતા

કે નમ્રતાને મનની નબળાઈ ગણી વધારે ને વધારે રજોગુણી થતા જાય છે. તેઓ સાધુતાને દંભ અને અશક્તિમત્તા ગણે છે, અને પ્રપંચી જીવનને વધારે પસંદ કરે છે."

હૃષીકેશચંદ્રે ઉત્તર આપ્યો: "એ તેમનો મિથ્યા મોહ છે. એ મિથ્યા મોહમાં ફસાઇને તેઓ જીવનને આડે માર્ગે વહેવરાવી તેને પરતંત્ર અને કૃત્રિમ બનાવી રહ્યા છે."

મનોહરલાલે કહ્યું: "પરતંત્રતા અને કૃત્રિમતાનાં પરિણામો અનિષ્ટ જ હોય !"

હૃષીકેશચંદ્ર બોલી ઉઠ્યો: "જગતના મહાન વિચારકોએ એ અનિષ્ટ પરિણામોને સારી રીતે વર્ણવ્યાં છે."

એક બે મિનિટ બંને મિત્રો ચુપ રહ્યા. જમવાનું પુરૂં થયું. હાથ મોં ધોઇને બંને જણ પરવાર્યા અને પાછા મેડીએ ગયા. મનોહરલાલે હૃષીકેશચંદ્રને વધારે બેસવાનું કહ્યું પણ વખત ઘણો થયેલો હોવાથી વળી ફરી આવીશ એમ કહીને હૃષીકેશચંદ્ર ચંદુલાલને ઘેર જવાને નીકળ્યો.

રસ્તામાં જતે જતે તેને પાછા મદકલિકાના વિચાર આવ્યા: "આવું ઘરબાર, આવો પતિ ! તેને ત્યજીને મદકલિકા, તું તુચ્છ વાસનાઓને વળગી રહી છે. ફેશનની પૂજામાં તેં ન મેળવ્યું ઉંડું જ્ઞાન, કે ન આવી તારામાં કંઈ આવડ."

વિચારમાં મગ્ન થઇને હૃષીકેશચંદ્ર આગળ પગલાં ભરતો હતો. મદકલિકા ઉપર હુસેને કરેલો હુમલો તેને યાદ આવ્યો અને તેના હૃદયમાં પુષ્કળ ખેદ થયો: "મનોહરલાલની પત્નીના આ ભવાડા ! પ્રભુ ! પ્રભુ ! આમ થવાનું કારણ શું ?"

મનમાં અનેક ભાંજગડો કરતો કરતો હૃષીકેશચંદ્ર આગળ જવા લાગ્યો, એવામાં સામેથી આવતો એક પુરુષ તેની દૃષ્ટિએ પડયો. તે ચંદુલાલનો નોકર રામો હતો. રામો ઉતાવળો ઉતાવળો જતો હતો. તેણે હૃષીકેશચંદ્રને જોયો એટલે તે સલામ કરીને બોલ્યો: "ભાઇસાહેબ, કયાં જઇ આવ્યા ?"

હૃષીકેશચંદ્રે જવાબ આપ્યો: "મનોહરલાલને ઘેર."

"એ તો પ્રભુના માણસ છે."

"અલ્યા, એમ કેમ ?"

"હા, ભાઇસાહેબ, શું ખોટું કહું છું ! અને આ—"

રામો હસ્યો, બોલતો એકદમ બંધ થયો અને આગળ ચાલતો થયો.

હૃપીકેશચંદ્રે તેને બૂમ પાડીને ઉભો રાખ્યો અને કહ્યું: "ઉભો રહે, કેમ બોલતો બંધ થઈ ગયો ? શું કહેતો હતો ?"

"ભાઇસાહેબ, શું કહેવરાવો છો ? તમે જોયું નથી ? તે દિવસે પેલા ત્રણ બદામના હુસેને મદકલિકાબ્હેન ઉપર હુમલો કર્યો હતો તે."

"અલ્યા, એમ કરવાનું કારણ શું ?"

"નોકરો ચાકરો જોડે છુટ લે તેનું એ પરિણામ આવે."

"મદકલિકાનો એમાં દોષ નહીં હોય ! અલ્યા, કેમ ?"

"ભાઇસાહેબ, બે હાથ વગર તાળી પડે ?"

એ સાંભળીને હૃષીકેશચંદ્રને મદકલિકા ઉપર અત્યંત તિરસ્કાર આવ્યો. નોકર ચાકરોના મનમાં તેના વિષે કેવો હલકો અભિપ્રાય બંધાઇ ગયો છે એ વિચારથી હૃપીકેશચંદ્રને તેનાં ઉપર દયા આવી. મનોહરલાલ તરફ પ્રેમની લાગણીથી જોનારનું હૃદય અત્યંત ખિન્ન થયું અને હૃપીકેશચંદ્ર ક્ષણવાર ગળગળો થઇ ગયો અને કંઇ બોલ્યા ચાલ્યા વગર રામાની સામે ટગર ટગર જોઇ રહ્યો. રામો તેના મનના ભાવને સમજી ગયો અને મોં મલકાવતો ઉંચો નીચો થવા લાગ્યો. એવામાં પાછો હૃપીકેશચંદ્ર બોલ્યો: "પણ મદકલિકા તો નિર્દોષ જ હશે."

"સાહેબ, સારા માણસને તો બધાં નિર્દોષ જ લાગે."

હૃપીકેશચંદ્રે ઉંડો નિસાસો મુક્યો.

રામો પાછો આગળ કહેવા લાગ્યો: "સાહેબ, નોકર ચાકર જોડે બહુ છુટ લે અને પછી નિર્દોષ શેનાં ?"

હૃપીકેશચંદ્રે દાંત પીસ્યા. તેને એ વાત વધારે સાંભળવી ગમી નહીં. તે મનમાં બડબડ્યો: "ભારતવર્ષ, ભારતવર્ષ ! સુધારાની પૂજામાં તું સંગીન સદ્‌ગુણોનો નાશ કરી રહ્યું છે. અફ્સોસ !"

રામો આગળ બોલ્યો: "ભાઇસાહેબ, આવી છુટ તો સાહેબ લોકનાં બૈરાંને હોય. લાજ શરમ પાળવામાં જ આપણી શોભા.

આ તો કાગડો હંસની ચાલ ચાલવા જાય તે હંસની શિખે નહીં અને પોતાની હોય તે ભુલે."

હૃષીકેશચંદ્રે પુછ્યું: "અલ્યા, એમ કેમ?"

રામાએ કહ્યું: "ભાઇસાહેબ, હું સાહેબલોકમાં ઘણું રહ્યો છું. એ લોકો જબરા તો ખરા. એમનાં બૈરાં પણ હોંશીઆર. સ્વચ્છ અને ઉદ્યમી. ઘરમાં બંધુએ એમને વ્યવસ્થિત જોઇએ, અને આપણામાં તો જેમ ઘરમાં વધારે રમણભમણ પડેલું હોય તેમ વધારે મોટાઇ મનાય. બાઇસાહેબને જ તેવું ગમતું હોય પછી ચાકરો તે શું કરે? કોઇ સારે ઠેકાણે જવામાં જીવ મળે નહીં એટલે ચાકરો જોડે વાતો કરે અને તેમને બ્હેકાવે. મડમો તો નોકરોને કહ્યામાં રાખે અને તેની સાથે ખપ જેટલી વાત કરી પોતાનો મોભો જાળવે."

"અલ્યા, તેં ક્યાં ક્યાં નોકરી કરી છે?"

"પેલા લોરેન્સ સાહેબને ત્યાં હું પહેલો બેએક વરસ રહ્યો. બધુંએ ત્યાં સારૂં હતું પણ એક વાતથી તોબા. મડમ સાહેબ આઘે ને આઘે ઉભો રાખે. જરાક પણ ખસાય નહીં. ઘંટડી વાગે કે જીસાબ, કહીને આવવું જ પડે. કંઇ કામ કરીએ તો માથા ઉપર ડાવાં જેવી ઉભીજ હોય. જરાકે ચસકાય નહીં, કે બોલાય નહીં. વખતસર બધું થવું જ જોઇએ. એક વખત બોલે અને પછી જો તે ન થયું તો ગદ્ધા, બેવકુફની પ્રસાદી મળે."

"વળી સાહેબ ધમકાવે તે તો જુદું જ, કેમ?"

"સાહેબ તો વળી ચાબુક લઇને ઉઠે. પણ કહ્યા પ્રમાણે જો કામ થયું તો પછી મોજ કરો. કારણ કે તે પગાર ભરપટ્ટે આપતા અને મનથી બહુ દયા રાખતા. મડમ, બાઇડી માણસ પણ કેવી નિયમસર ઉઠે, નિયમસર કામ કરે, ફરે, હરે, બધું નિયમસર. આપણને પણ નિયમસર બનાવી દીધા, ભાઇસાહેબ."

છેલ્લા શબ્દો બોલતે બોલતે રામો હસ્યો.

થોડીવાર રહીને પાછું રામાએ કહ્યું: "સાહેબ, મડમોની તો બલિહારી. પોતે વ્યવસ્થા રાખે અને બીજાને રાખતાં શિખવે."

હૃષીકેશચંદ્રે ધીમેથી કહ્યું: "ત્યારે તું આપણા લોકોમાં બહુ રહ્યો નથી, કેમ?"

"ભાઇસાહેબ, આપણા લોકોમાં પણ બહુ રહ્યો છું, અને તે વળી મોટા લોકોમાં જ. આપણામાં તો જેમ વધારે મોટું ઘર તેમ તે ઘરનાં બૈરાં વધારે મોડાં ઉઠે, મોડું દાતણ કરે, મોડું ન્હાય અને મોડું જમે."

"અલ્યા તું તો બડો હોંશીઆર દેખાય છે. તારી નજરે આવું આવું ભલું પડે છે?"

"ભાઇસાહેબ, મારી નજરે એવું પહેલું જ આવે છે."

"ત્યારે તું તો લોકોનાં છિદ્રો જેતો ફરે છે, એમ જ કહેને."

"ના, ભાઇસાહેબ, એમ નહીં, મારાથી એવું વેઠાતું નથી. સાહેબ લોકમાં રહ્યા પછી મને એવું ગમતું નથી. કંઈ કામ નહીં, કાજ નહીં, અને આખો દહાડો મોજશોખ મારવો અને મનમાં આવે તેમ ફરવું હરવું. બૈરાં પણ તેવું કરે. આપણાથી તો ભાઇસાબ, એવું જેયું જાય નહીં."

હૃષીકેશચંદ્ર ઉંડા વિચારમાં પડયો: "શું આ મોજશોખ, આ સ્વચ્છંદી વર્તન, એનું નામ સુધરેલાપણું! બેકન! બેકન! તેં ખરૂ જ કહ્યું છે: 'જ્યારે સદ્‌ગુણનો હ્રાસ થાય છે ત્યારે પ્રજામાં મોજશોખ અને તેનાં સાધન વધે છે.' વૈભવ અને સદ્‌ગુણને પરસ્પર વેર છે. સાદાઇ સાથે તેને મૈત્રી છે. સાદા જીવન વગર ઉચ્ચ વિચાર નથી, ઉચ્ચ વિચાર વગર ચારિત્ર્ય નથી, અને ચારિત્ર્ય વગરનો મનુષ્ય કોડીનો છે."

એટલામાં પાછો રામો બોલી ઉઠયો: "સાહેબ, હું રજપૂત છું. ગરાસીયાનું ફરજન છું. અમે તો આવું મદદલિકાબ્હેન જેવું દેખીએ તો ગળું વાઢી નાંખીએ."

"ચંદુલાલના ઘરમાં તારૂં ચલણ બહુ જણાય છે!"

"મોટાનાં ઘરમાં તો અમો નોકર ચાકરનું જ રાજ્ય. જરા સાહેબની મરજી રાખીએ એટલે અમારા પાસા પોબાર. મોટાના ઘરમાં કોણ કોને પુછે? એક આ ખુણે પડયું હોય તો બીજું પેલે ખુણે પડયું હોય. સૌ સૌના તાનમાં હોય. એક બીજાની કોઇને દરકાર નહીં. રાત દહાડો નવરાં અને નોકરો ચાકરો સાથે કામ; એટલે નોકરો ફાવે તેમ વર્તે."

ખીના એ હતી કે વીરપુરના રાણા સરદારસિંહે ચંદુલાલની કેટલાંક કામોમાં બિનમાહિતગારી જોઇને બંગાળાના એક પ્રસિદ્ધ અને અનુભવી બાબુ નલિનિકાન્તને પોતાના રાજ્યમાં ખાનગી સલાહકાર તરીકે નીમ્યો હતો. બાબુએ આવીને પોતાનો ચાર્જ લીધો હતો. ચંદુલાલ કારભારી તરીકે કામ કરતો અને બાબુ ખાનગી સલાહકાર તરીકે રાણાજીને સર્વ બાબતમાં યોગ્ય સલાહ આપતો. ચંદુલાલને પગાર પાંચસોનો હતો પણ નલિનિકાન્તને આઠસેં આપવામાં આવતા હતા. ચંદુલાલની પદવીને ધોક્કો ન લાગે અને એ કારભારી તરીકે કાયમ રહે અને રાજ્યનું કામ પણ જોઇએ તેવી રીતે બુદ્ધિપૂર્વક થાય તેટલા માટે રાણાએ આ ગોઠવણ ઉતારી હતી. પણ ચંદુલાલ એમ માનતો કે એ ગોઠવણથી તો નલિનકાન્ત ખરો કારભારી અને એ તો માત્ર નામનો જ કારભારી. નલિનિકાન્ત કહે તે જ રાણાજી કરે એટલે એની સત્તા શી એમ તે મનમાં સમજતો. વળી નલિનિકાન્તનો આઠસેનો પગાર તેના મનમાં ખુંચતો અને તેનું મિથ્યાભિમાન તેને કહેતુંઃ “એ તો વેદીયાં ઢોર! એમને શો અનુભવ! ભણ્યા તેમાં શું! એ તો જેનાં કામ જે કરે!”

ચંદુલાલ નલિનિકાન્તને પોતાના શત્રુ સમાન દેખતો. એને કોઇ પણ રસ્તે, ગમે તો કંઈ તહોમત મુકી કહડાવી મુકીને કે કંઇ ન ચાલે તો આખરે તેનું ખુન પણ કરીને, પોતાના માર્ગમાંથી દૂર કરવો એવો નિશ્ચય ચંદુલાલે કર્યો હતો, અને તે વિષે કાવતરૂં રચવામાં તે અને ભીમસિંહ આજે ભેગા થયા હતા.

ઇંદ્રિયોને જ સંતોષવી એજ એના જીવનનું લક્ષ્ય હોવાથી ચંદુલાલ અધમમાં અધમ કાર્ય કરવાને પણ જરાકે ડરતો નહીં કે આચકો ખાતો નહીં. તેમાં વળી રજવાડાનું ખટપટી જીવન, પ્રપંચ, હાજી હા કરવાની પદ્ધતિ, અમલદારીની કેફ, રોફ, અને ટેક, દંભ, અને ડોળ, મોટા કહેવરાવવાની ઇચ્છા, સૌને દબાવવાનો ઇરાદો, વગેરે જ્યાં હોય ત્યાં પછી કશી વાતની મણાજ શી રહે! રંક હોય કે શ્રીમંત, ન્યાયી હોય કે અન્યાયી હોય, ભક્ત હોય કે પાપી હોય, પણ કારભારીની નજરમાં તો સૌએ સરખા જ—નીચા! જે એને રીઝવે, હાજી હા કરે, તે એની કૃપા ક્ષણવાર મેળવે. નહીં તો ન જોવાય ન્યાય કે હક્ક. કારભારીની મરજીમાં આવે તે જ

કાયદો ! કારભારીએ માન્યો તે જ લાયક, તે જ હોંશીયાર, અને તે જ હક્કદાર ગણાય, અને કારભારીએ જેને શત્રુ માન્યો તેના તો બાર જ વાગી ગયા. એ ન્યાય, અને એ રીતભાતમાં ઉછરેલો ચંદુલાલ ગુમાનથી છલકાતો અને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને કોઇ પણ બાબતને હલકી કે અશક્ય ગણતો નહીં. વાત કરતે કરતે મુછોને આમળતે આમળતે ચંદુલાલે પુછ્યું: "તમે પછી કોઇ માણુસ ઉભો કર્યો ?"

ભીમસિંહ—હા, મેં એક માણુસ ઉભો કર્યો છે.

ચંદુલાલ—પણ તે ખોટા પુરાવો આપશે ?

ભીમસિંહ—ખોટા પુરાવો તો શું પણ નલિનિકાન્તની સહી સાથેની પહોંચ સુદ્ધાંત પણ તે રજુ કરશે.

ચંદુલાલ—તે ક્યાંથી લાવીને ? શી રીતે ?

ભીમસિંહ—એ બધી વાતમાં તમારે ઉંડા ઉતરીને શું કરવું છે ? બધુંયે થશે. કેટલીક વખત ઘરની આ ભીંતોને પણ કાન હોય છે, કારભારીજી. માટે ચુપ.

આ અધમ કૃત્યને લીધે પોતાનો અંતરાત્મા જાણે કે ઠપકો દેતા હોય તેમ જરા દબાતે અને સત્યના રક્ષણાર્થે પ્રાણાર્પણ કરનાર ક્ષત્રીયોના વંશનો છું એમ ભાન થતાં જરા શરમાતે ભીમસિંહે પોતાની આંગળી નાક આગળ ધરી.

ચંદુલાલ—પણ એનું નામ શું ? એ શી ન્યાતનો છે ?

ભીમસિંહ—તમારે નામનું અને ન્યાતનું શું કામ છે ? એનું નામ નંદકુમાર, લ્યો થયું.

એ સાંભળીને "હેસ્ટીંગ્સના વખતનો નંદકુમાર શું ફરીથી અહીં જન્મ્યો છે કે શું ?" એમ મનમાં બોલીને હૃષીકેશચંદ્ર પોતાની ઓરડીમાં બેઠો બેઠો મનમાં ને મનમાં હસ્યો.

ચંદુલાલ—ઠીક; ત્યારે ખોટા રૂપિઆ લીધાનો આરોપ મુકાવવો, કેમ ?

ભીમસિંહ—મારી સલાહ પુછતા હો તો મેં એક સહેલો ને સટ ઉપાય શોધી કહાડયો છે.

ચંદુલાલ—તે કહો તો ખરા !

ભીમસિંહ—સાહેબજી, મેં એક વાર આપને કહ્યું છે કે કેટલીક વખત આ ભીંતોને પણ કાન હોય છે. હું બધુંએ કરીશ.

કશુંએ બાકી નહીં રાખું. **નલિનિકાન્ત** રાજ્યમાંથી ગયો, એટલું જ તમે સાંભળશો.

કંઇક આચકો ખાતો, કંઇક જે થાય છે તે ઠીક જ થાય છે એમ માનતો **ચંદુલાલ** બોલી ઉઠયો: “ ઉં, હું, હું. જીવહત્યા કરવી એ મહા પાપ છે.” આમ કહેતે કહેતે **ચંદુલાલ** થરથર્યો અને તેણે કંપારી ખાધી.

ભીમસિંહ—ત્યારે આ ખોટો કેસ માંડવો એ પાપ નહીં કે?

ચંદુલાલ—**शठं प्रति शाठ्यं कुर्यात्.**

ભીમસિંહ—“ અને ન ફાવ્યા તો હત્યા કુર્યાત્.”

ભ્રકુટિ ચ્હડાવી, ઘુમરાયલી આંખો કરીને **ચંદુલાલ** તરફ તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ નાંખતો નાંખતો **ભીમ**સિંહ બોલ્યો.

ચંદુલાલ—બીજો કંઇ રસ્તો હોય તો બતાવો.

ભીમસિંહ—મેં મારા મન સાથે એ વાતો નક્કી કરી મુકી છે. હવે તેમાંથી ફરવું અશક્ય છે.

એક બાજુએ આવું અઘોર કૃત્ય કરવાને તત્પર થયેલા **ભીમ**સિંહ તરફ **ચંદુલાલ**ને કંઇક ધિક્કાર આવ્યો. બીજી બાજુએ તેણે શું કરવું તેના ગુચવાડાભરેલા વિચારોમાં તે તણાવા લાગ્યો. તે જરા કાયર અને બ્હીકણુ બન્યો. તેણે ઉંડો નિઃશ્વાસ નાંખ્યો.

તેને નિસાસો નાંખતો સાંભળીને હૃષીકેશચંદ્ર મનમાં બોલ્યો: “ **ચંદુલાલ** તારે શી કમી છે? તેં તારે હાથે જ આ ઉપાધિ વ્હોરી લીધી છે. મિથ્યાભિમાની! તારા લોભને કંઇ થોભ છે? તું તારી યોગ્યતાનો વિચાર કર. તારાથી પીવાતું નથી તે તું ઢોળી નાંખવા ઉભો થયો છે. તારૂં મિથ્યાભિમાન જ તને મનવે છે કે તારી સત્તા ઓછી છે. બાકી રાણાજીએ તો બંનેને કામની અને સત્તાની બરાબર વહેંચણુ કરી આપી છે.”

અઘોર કૃત્ય કરવાની શરમ **ચંદુલાલ**ને નહોતી પણ તે કરતાં તે ડરતો હતો. ખુનને બદલે ખુન આપવું જ પડશે એમ તે મનમાં બ્હીતો અને ખુનના વિચારથી આઘો ન્હાસતો. વળી તેણે એક વાર ફરીથી **ભીમ**સિંહને કહ્યું: “ હજી કંઇ બીજો રસ્તો કહાડો.”

ભીમસિંહે જરા કરડી નજર કરી ભાર દઇને કહ્યું: “ હવે શો બીજો રસ્તો? સર્વ સાધન તૈયાર થઇ ગયું છે. વાત બહાર

કહાડી છે અને હવે જો તે પ્રમાણે નહીં વર્તીએ તો મારૂં અને તમારૂં બંનેનું આવી બન્યું સમજજો. હું હવે જઉં છું, કાલે પાછો આવીશ. ”

“ ખાડો ખોદે તે પડે જ. ” અંદર ઓરડીમાં બેઠે બેઠે હૃષીકેશચંદ્ર મનમાં બડબડ્યો.

ચંદુલાલની સ્વાર્થવૃત્તિએ તેની શરમ અને બ્હીકને વેગળાં ખસેડી નાંખ્યાં. જેમ ચંદ્રનું અજવાળું કાળાં વાદળાંના એકઠા થવાથી ધીમે ધીમે ઢંકાતું જાય તેમ મલિન વિચારોથી ચંદુલાલની વિવેકબુદ્ધિ ઢંકાઇ જવા લાગી અને મનના માલિન્યની શ્યામતા મુખ ઉપર ફરી વળવાથી નિસ્તેજ થઈ ગયેલો ચંદુલાલ જાણે પરાણે પરાણે સંમતિ આપતો હોય તેમ બોલ્યો: “ ત્યારે ઠી... ઇ...ઇ...ક. ”

ભીમસિંહ ઉઠ્યો, જવાને બહાર નીકળ્યો, અને ધીમે ધીમે ચાલતો થયો. ચંદુલાલ તેને બહારના કુવારા સુધી વળાવવાને ગયો.

પોતાની ઓરડીની બારીમાંથી બંને તરફ દૃષ્ટિ નાંખતો હૃષીકેશચંદ્ર નીચેની લીંટીઓ મોટેથી ગાવા લાગ્યો:

“ નારાયન કો જવાબ દેના.
દેના, દેના, દેના; નારાયન કો.
પરજીવ, પરધન, માલ પરાયા, કરમેં કભી ન લેના,
પરસ્ત્રી અપની બ્હેન જાનો, સચ્ચા હોય સો કહેના.–નારાયનકો.
પાપી પસ્તાવેગા જરૂર વ્હો, પવિત્રતામેં રહેના,
રામ નામકી ધૂન લગાકે, ટુકડા કીસીકુ દેના.—નારાયનકો.
સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્યકા, પાલન કરતે રહેના,
હરિ નામ કા આશ્રય લે કર, સંકટ કું ભી સહેના.–નારાયનકો.
મોહમદિરા પીકર બેઠી, નાચત હૈ સબ દુનિયા,
દાનત વેસી બરકત પાવે, ન દોષ કીસીકું દેના.—નારાયનકો.

ઘણા દિવસની મેંશથી કાળા થઇ ગયેલા કપડાને પાણી સ્પર્શ કરે પણ તેના ઉપર ટકે નહીં તેમ હૃષીકેશચંદ્રના શબ્દોએ ચંદુલાલની કઠોર શ્રવણેંદ્રિયને સ્પર્શ કર્યો પણ ત્યાં જરાકે ટક્યા નહીં; તે પોતાની ધૂનમાં ને ધૂનમાં પાછો ફર્યો અને દિવાનખાનામાં પેશી ગયો.

ભીમસિંહ ગયો. હૃષીકેશચંદ્ર પોતાની ઓરડીમાં પાછો સ્વસ્થ થઇને બેઠો, અને વર્તમાનપત્રનાં પાનાં આમતેમ ઉથલાવવા લાગ્યો. ચંદુલાલ દિવાનખાનામાં આમ તેમ આંટા મારવા લાગ્યો. ભીમસિંહ સાથેની વાતચીતના જ વિચારો તેના મનમાં ઘોળાયા કરતા હતા. તેને કંઈ ચેન પડે નહીં. શું કરવું તે સુઝે નહીં. આમ તેમ ફરતે ફરતે તેને હૃષીકેશચંદ્ર સાંભર્યો અને તેણે તેને બોલાવ્યો. હૃષીકેશચંદ્ર દિવાનખાનામાં આવ્યો. આ વખતે ચંદુલાલના મુખ ઉપર વ્યથા, ચિંતા, અને કંઈક શોકનાં ચિન્હ દેખાતાં હતાં. બંને જણ બેઠા. બહાર એક સંત્રી પોતાના પહેરાનું કામ પરવારી નીચે, જમીન ઉપર કાંકરામાં પણ ધસઘસાટ ઉંઘતો દેખાતો હતો. તેને જોઇને ચંદુલાલે કહ્યું: " હૃષીકેશભાઇ, જુઓ પેલો સંત્રી કેવો ધસઘસાટ ઉંઘે છે! એ પોતાનું કામ પરવારી ગયો છે. એને હવે કંઇ ચિંતા કે ફીકર છે? એક વિદ્વાને ખરૂં જ કહ્યું છે:

" ધન્ય ધન્ય આ જગતમાં, ધન્ય ધન્ય અવતાર,
ચિંતા બાંધી ચાકડે, સુખે સુવે કુંભાર. "

મને તો એમાં કહેલું ખરૂં લાગે છે. "

હૃષીકેશચંદ્રે જવાબ આપ્યો: " હા. એક રાજા જેવો માણસ એક કુંભાર જેવા માણસને સુખી ગણે છે અને એ લીંટીઓ બોલે છે. ભાઇ, જે સંતોષી અને પ્રમાણિક છે તે રાજા કરતાં પણ વધારે સુખી છે. "

મનના માલિન્યથી કાળો મેંશ જેવો થઇ રહેલો ચંદુલાલ હૃષીકેશચંદ્રના કહેવાનો મર્મ સમજ્યો અને તેથી તેનાં વાક્‌બાણ તેને વધારે અસહ્ય થઈ પડયાં. તેના શબ્દો જાણે તેના હૃદયને ભેદીને આરપાર નીકળી જતા હોય તેમ ચંદુલાલનું હૃદય વીંધાયું, અને તેમાંથી છુટેલી રક્તની ધારા જેમ આખા શરીરમાં ફરી વળે તેમ હૃષીકેશચંદ્રના શબ્દો તેના હૃદયમાં, મગજમાં અને શરીરને રૂવે રૂવે ફરી વળ્યા. ચંદુલાલ જડ જેવો બની ગયો. તેનું મસ્તક ભમ્યું. તેના ગર્વને ધક્કો લાગ્યો. તેનું મિથ્યાભિમાન ગળ્યું, અને અઘોર કૃત્ય કરવાના ઇરાદાના ભાનની માઠી અસર તેના આખા શરીરમાં વ્યાપી રહી. તે થરથર કંપી ઉઠયો.

વર્ષાઋતુમાં ચારે પાસ પથરાઇ રહેતું પાણી એકઠું થઇને

નદીમાં આવે અને તેના પ્રવાહના વેગને વધારે તેમ અત્યાર સુધી કરેલાં નઠારાં કૃત્યોના વિચારો એકઠા થઇને આવ્યા અને તેમણે તેના ભયનો વેગ વધાર્યો. ચંદુલાલ વધારે ભયગ્રસ્ત બન્યો. તેની કાયા વધારે કંપી ઉઠી. કુકર્મના વિચારો પરાણે પરાણે આવવા લાગ્યા અને તેના હૃદયને વીંધવા લાગ્યા. ફાંસીએ જતા પુરૂષની દશાને ચંદુલાલ ભોગવી રહ્યો. તેનું મુખ બ્હીલું થઈ ગયું. હૃષીકેશચંદ્રે તે જોયું અને તેના મનમાં વિચાર થયો: “આનું જ નામ નર્ક. નર્ક તે કંઈ બીજું હશે ? ચંદુલાલ નર્કવાસ કરતાં પણ વધારે માઠી દશાને ભોગવી રહ્યો છે. પાપનું ફળ અહીં ને અહીં જ મળે છે.”

એક વિષય ઉપરથી બીજા વિષય ઉપર તેનું ચિત્ત દોરાયું. વળી મનમાં વિચાર સ્ફુર્યો: “પણ માયાનો પ્રભાવ અલૌકિક છે. મનુષ્ય પાપનું ફળ ભોગવે છે, પણ પાપ કરતાં અટકતો નથી. અહો, જગતની વિચિત્રતા !”

જગતના વિચારોથી હૃદયમાં સ્વદેશપ્રેમ જાગૃત થયો. દેશી રજવાડાંની અંધાધુંધી મગજમાં ઉતરી, સાથે સાથે હિંદના કોટયાધીશો યાદ આવ્યા. અન્તે હૃષીકેશચંદ્ર સ્વદેશી બાંધવોની કુટિલ નીતિ રીતિનું દિગ્દર્શન કરી ખિન્ન હૃદયે બોલ્યો: “કારભારીઓ અને કોટયાધીશો ! કાળાં ધોળાં કરીને તમે ઉંચે દરજ્જે ચ્હડો છો અને ઠાઠ અને વૈભવના ઉજાસથી કુકર્મોને ઢાંકી નાંખો છો ! તમારામાં અને બીજા ખુનીઓમાં શો ફેર ! તમે સભ્ય ખુનીઓ, એટલું જ !

“અફ્સોસ ! કેટલો બધો વિનિપાત ! જે ભૂમિમાં સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્ર અને યુધિષ્ઠિર ફરતા હતા ત્યાં આજે સત્યને નામે મીંડું જ. જ્યાં બીજાઓને માટે અસ્થિ આપનારા દધિચી જેવા ઋષિઓ વસતા હતા ત્યાં આજે પરસ્પર મારામારી !”

હૃષીકેશચંદ્રે ઉંડો નિઃશ્વાસ નાંખ્યો. તેની આંખોમાં અંતર્વ્યથાનાં ચિન્હ દેખાયાં. તેનું હૃદય ખિન્ન થયું. ચંદુલાલ પોતાના જ વિચારમાં મશગુલ હોવાથી હૃષીકેશચંદ્રના અગાધ હૃદયને સમજી શકયો નહીં. તેનું પાપી અંતઃકરણ **ભીમસિંહ** જોડે થયેલી વાતચિતને હૃષીકેશચંદ્ર જાણતો નથી એમ ધારી ભયને છુપાવવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યું. આખરે દુષ્ટ ચંદુલાલ અનેક બ્હાનાં કહાડતો

કહાડતો બોલ્યો: "આજે મારી કાયા થરથર કંપે છે. કોણ જાણે કેમ, પણ મારૂં હૃદય ભયથી ધ્રુજે છે."

હૃષીકેશચંદ્રે કંઇ ઉત્તર આપ્યો નહીં, પણ તેની ભ્રકુટિ અને આંખોમાં તિરસ્કારની છાયા વ્યાપી રહી; તેનો ચહેરો વિકરાળ જણાયો; તેની નજર કરડી બની; તેનો દેખાવ ઉગ્ર થયો; પોતાના પ્રચંડ શરીરને ટટાર કરીને હૃષીકેશચંદ્ર અક્કડ થઇને બેઠો અને કરડી નજરથી ચંદુલાલ સામે ક્ષણ વાર જોઇ રહ્યો. પાપી ચંદુલાલ તેના મનના ભાવોને સમજી ગયો અને શરમાઇને મોં નીચું ઘાલી કંઇ કહેવાને જતો હતો એટલામાં હૃષીકેશચંદ્રે પુછ્યું: "આજે ભીમસિંહ કેમ આવ્યા હતા?"

ન્યાયાધીશ આગળ ગુન્હો સાબીત થતાં જેમ ગુન્હેગારનું હૃદય થરથર કંપે તેમ ચંદુલાલનું હૃદય થરથર કંપવા લાગ્યું. હૃદયના કંપની અસર કાયા ઉપર પથરાઇ રહી.

ભીમસિંહના શબ્દો તેને યાદ આવ્યા. તે મનમાં બોલ્યો: "ભીમસિંહ, તેં ખરૂં કહ્યું હતું કે કેટલીક વખત આ ભીંતોને પણ કાન હોય છે." ચંદુલાલના મનમાં શંકા થઇ કે આ હૃષીકેશચંદ્રે સઘળી વાત સાંભળી હશે. શી રીતે સાંભળી હશે તેનો ખ્યાલ હજી તેના મનમાં આવ્યો નહીં, તેથી હજી પણ તેનું હૃદય તેને કંઇ કંઇ ઉલટું મનવવા લાગ્યું. હજી પણ પોતાની વાત છુપાવવાને ચંદુલાલે પ્રયાસ કર્યો; પણ ગુન્હો રાંક છે; તેથી તે નમ્ર બન્યો અને ધ્રુજતો ધ્રુજતો બોલ્યો: "એ તો રાજ્યના કંઇ કામને માટે આવ્યા હતા." બોલતે બોલતે ચંદુલાલના મુખ ઉપર શેરડા પડયા અને તે હૃષીકેશચંદ્રે જોયા.

"ત્યારે તેમાં તમને ભય શેનો?" હૃષીકશચંદ્રે પુછ્યું.

"કોણ જાણે!"

ચંદુલાલ તરફ તિરસ્કારની નજરથી જોતો હૃષીકેશચંદ્ર મનમાં બોલ્યો: "પાપીઓને સદા ભય હોય જ!"

આમ વાત ચાલતી હતી એટલામાં ધીરેન્દ્ર અંદર આવ્યો અને બોલ્યો: "ચાલો આપણે ફરવાને જઇએ. તમે મારી ઓરડીમાં આવો, આપણે જઇએ છીએ."

બંનેની વાતમાં વિક્ષેપ પડયો અને હૃષીકેશચંદ્ર એકદમ ઉભો

થઇને ચાલતો થયો. એ વખતે તેના મુખ ઉપર ધિક્કારનાં ચિહ્ન પ્રસરી રહ્યાં. ચંદુલાલે તે જોયાં પણ તેની અસર તેના હૃદય ઉપર જરાએ થઈ નહીં.

જતે જતે હૃષીકેશચંદ્રના મનમાં વિચાર આવ્યો અને તે મનમાં ને મનમાં બોલ્યો: " Shakespere, Shakespere, thou hast well said 'Uneasy lies the head that wears the crown." ઉત્તમ રાજાઓને પણ રાજ્યકારભાર ચિંતાનું કારણ થઇ પડે છે તો પછી આવા હલકા, સ્વાર્થી અને નીચ કારભારીઓને તે મહાવ્યથાનું કારણ થઈ પડે તેમાં નવાઇ શી ?"

મનમાં ને મનમાં બોલતો અને ચંદુલાલ તરફ ધિક્કારની નજરથી જોતો હૃષીકેશચંદ્ર પોતાની ઓરડીએ ગયો અને ક્ષણ વાર બેશીને ફરવા જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૩ જું.

સ્વતંત્રતા કે નિરંકુશતા.

સૂર્યાસ્તનો સમય થયો. ભગવાન રવિરાજ પોતાનાં રશ્મિને સમેટતા સમેટતા, પૃથ્વી ઉપરનાં ઘાસ, છોડવાઓ, વૃક્ષોની ઘટાઓને છોડી આઘેની ડુંગરીઓ પાછળ સંતાઈ જવા લાગ્યા. એટલામાં હૃષીકેશચંદ્ર તૈયાર થઇને ધીરેન્દ્ર પાસે ગયો. પોતે સુધરેલો છે એમ જણાવવાને ધીરેન્દ્ર બુટ, મોજાં, પાટલુન, કૉલર, નેકટાઇ વગેરે પહેરતો, ઘરમાં ઇંગ્રેજી ઠાઠ રાખતો, ઇંગ્રેજી પોશાક ધારણ કરતો, ઘડીકમાં ટુંકી ટુંકી મુછો રાખતો, ઘડીકમાં મુછ તદ્દન કહાડી નાંખતો, ઘડીકમાં ફ્રેંચ કટની 'બીઅર્ડ'—દાઢી રાખતો, બહારની ટાપટીપ કરતો અને અપ-ટુ-ડેટ રહેતો. વારે ઘડીએ બુટ સ્લીપર —દાતણ કરવાને, ન્હાવાને, ઘરમાં ફરવાને, બહાર જવાને—જુદાં જુદાં બદલતો. હૃષીકેશચંદ્ર એની ઓરડીમાં આવ્યો તે વખતે ધીરેન્દ્ર હાથે હજામત કરી, વાળ હોળી, સાબુથી મોં ધોતો હતો. એક નોકરે આવીને કોટ, પાટલુન, કૉલર તેની આગળ ધર્યાં અને બીજાએ આવીને બુટ સાફ કરી તેની આગળ મુકયાં. ત્રીજાએ આવીને કસ્તુરી

નાંખીને પાનબીડું બનાવ્યું અને તે તથા "સેન્ટ" તેના ટેબલ ઉપર મુક્યાં. કપડાં પહેરી "સીગારેટ" ફુંકતો ફુંકતો ધીરેન્દ્ર એક ખુરશી ઉપર બેઠો.

હૃષીકેશચંદ્રને ઘણો તિરસ્કાર આવ્યો અને તેનું મન તેને કહી રહ્યું: "શું આ વ્યસન, આ ટાપટીપ, એનું જ નામ સુધારો? શું બુટ, મોજાં પહેરવામાં અને ટાપટીપ કરવામાં જ સુધારો આવી રહ્યો છે?"

હૃષીકેશચંદ્ર સખત બ્રહ્મચર્ય પાળતો, સાદું જીવન ગાળતો, જમીન ઉપર સુતો અને પાન કે સોપારી પણ ખાતો નહીં. તેની બ્રહ્મચર્યવૃત્તિને ધીરેન્દ્રનો ઠાઠ અને વ્યસન ગમ્યાં નહીં. તે ખેદ સાથે મનમાં બોલ્યો: "વિદ્યા વગર ઉંચા વિચાર ક્યાંથી હોય? બ્રહ્મચર્યના પાલન વગર વિદ્યા આવતી નથી; અને વિદ્યા વગરનો મનુષ્ય વ્યસની અને દુર્ગુણી બને એમાં નવાઇ શી?"

ધીરેન્દ્રને પણ એ શબ્દો સંભળાવવા એમ વિચારી હૃષીકેશચંદ્ર નિસ્પૃહાથી બોલ્યો: "ધીરૂભાઇ, ધીરૂભાઇ, પુરૂષનું સૌંદર્ય પરાક્રમ છે, સેંથી કે નેકટાઈ કે કૉલર નથી."

સંસ્કારી પુરૂષનો સંસ્કારી બોધ અસંસ્કારી ધીરેન્દ્રના હૃદયને અડક્યો નહીં. તે હૃષીકેશચંદ્ર સામે જોઇને સાંભળી રહ્યો અને મોં મલકાવીને પાછો "ચીરૂટ" પીવા મંડી ગયો.

હૃષીકેશચંદ્રે તેની સામે ઉભે ઉભે ચારે તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી. ધીરેન્દ્રને સુવા બેસવાના ખંડમાં ટેબલો, ખુરશીઓ, છબીઓ, વગેરે સઘળો સામાન વિલાયતી હતો. છેક નાનામાં નાની વસ્તુથી તે મોટી મોટી શેતરંજીઓ સુધીની સઘળી ચીજો મુંબઇની ઇંગ્રેજી પેઢીઓમાંથી બારોબાર મંગાવાતી અને કારભારીના ઘરમાં વપરાતી. એ જોઇને સ્વદેશભક્ત હૃષીકેશચંદ્રનું હૃદય ચીરાયું અને ભારતની લુંટાતી લક્ષ્મીના વિચારથી તે મનમાં બોલી ઉઠ્યો: "હાય, હાય!

"ધિક્, ધિક્, હિંદ આ શરમ છે કેટલી!
શું એક પણ ચીજ નહીં અહીં બનેલી?"

હૃષીકેશચંદ્રની માનસિક દૃષ્ટિ અહીં તહીં ફરવા લાગી. તેના મનમાં અનેક વિચારો ઉત્પન્ન થયા. ચંદુલાલ અને ધીરેન્દ્રનાં

જીવન—તેમનો પહેરવેશ, ટાપટીપ, રીતભાત—સર્વ તેની નજર આગળ તરી આવ્યાં. કારભારીનું ઘર, કુટુંબ, સગાંસ્નેહીઓ, સૌના આચારવિચાર, હૃષીકેશચંદ્રની દૃષ્ટિ આગળ ખડાં થયાં અને પોતે જાણે કોઇ અજાણ્યા અને અપરિચિત પ્રદેશમાં ઉભો હોય એવો તેને ભાસ થયો. તેના મુખમાંથી તિરસ્કારના ઉદ્‌ગાર નીકળ્યાઃ

"જીસ નગરી મેં દાન ધરમ નહીં,
ઇસ નગરીમેં રહેના કયા રે !"

"ચંદુલાલ, ચંદુલાલ, તારા ઘરમાં બધાંએ સૌંદર્ય અને વિલાસના કીડા બની રહ્યાં છે. તારા ઘરમાં ન મળે સારાં પુસ્તકો, ન મળે સારાં માસિકો, કે ન મળે સારાં વર્તમાનપત્રો. તારા ઘરમાં ઉંચી સંસ્કારી વાતો સ્વપ્નેય પણ સંભળાતી નથી. તારા કુટુંબમાં સંસ્કારી જીવન નથી. અહીં હવે રહેવું નકામું છે. આ બંગલો મને કારાગૃહ કરતાં પણ વધારે ખરાબ લાગે છે. અહીં ન મળે વિદ્યા, કે ન મળે ચારિત્ર્ય !"

હૃષીકેશચંદ્રની વિચારપરંપરા ચાલી રહી. ચંદુલાલનું ઘર, પુત્ર, પુત્રી, સ્ત્રી, સગાં, તેમના આચારવિચાર, સર્વ ઉપરથી તેની દૃષ્ટિ ખશી, અને તે સમસ્ત ભારતવર્ષ ઉપર પથરાઇ રહી. હિંદનું પ્રાચીન ગૌરવ, ધાર્મિક બળ, અને પવિત્રતા તેના મગજમાં તરી આવ્યાં. હૃષીકેશચંદ્રની સ્વદેશભક્તિ જાગૃત થઇ, અને તેની સાથે આધુનિક સમયના હિંદની અવનતિ તેને ઘણી સાલવા લાગી. તે મનમાં બોલ્યોઃ "અફ્સોસ, નવો યુગ શરૂ થયો. પરદેશી સત્તા અને પરદેશી સંસ્કારોનો સંચાર થયો. પરદેશીઓએ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ આપણા ઉપર લાદવા માંડી. ઈંગ્રેજી કેળવણી પાછળ આપણે ગાંડા થયા. આર્ય સંસ્કૃતિ હણાવા બેઠી. આપણે માની બેઠા કે એ કેળવણીથી જ આપણો ભાવી ઉત્કર્ષ છે. એ માન્યતાએ આપણું જીવન, ધર્મ, અને સંસ્કારોના પાયા શિથિલ કર્યા. એણે ભૂતકાળનું જ્ઞાન અને ગૌરવનો પ્રેમ વિસરાવી, આપણા આચારવિચાર અને ભાવનાઓને નિર્માલ્ય ગણાવ્યાં; આપણી વર્ણવ્યવસ્થા છિન્નભિન્ન થઇ; અને પરિણામે આજે સમસ્ત ભારતવર્ષ ધાર્મિક ભાવનાઓને ભૂલી, ભૂતકાળનું જ્ઞાન અને ગૌરવ ત્યજી, પરાયા સંસ્કારનું વિષ રગે રગમાં ઉતારી, આત્મશ્રદ્ધાને ખોઇ, પરદેશી આચાર વિચાર અને પરાવલંબનમાં મુક્તિની ફોગટ આશા રાખી રહ્યું છે."

આર્ય સંસ્કૃતિનો ચુસ્ત હિમાયતી, એ સંસ્કૃતિના પુનરોદ્ધારમાં જ હિંદનો ભાવી ઉત્કર્ષ નિહાળનાર હૃષીકેશચંદ્ર, આર્ય સંસ્કૃતિ ઉપર થયેલા પ્રહારનું ખેદજનક ચિત્ર મનમાં ખડું કરી રહ્યો. " અફસોસ ! ઈંગ્રેજી પુસ્તકો વાંચીને આપણા નવજુવાનોનું મગજ ચસકી ગયું. હિંદી એટલું જંગલી અને ઈંગ્રેજી એટલું દૈવી અને આદરણીય એમ સુશિક્ષિતો માનવા લાગ્યા. ઈંગ્રેજી ભાષા બોલવામાં, ઈંગ્રેજી પોશાક પહેરવામાં અને ઈંગ્રેજી રીતભાતનું મર્કટાનુકરણ કરવામાં તે પોતાને ધન્ય ગણુવા લાગ્યા. ઈંગ્રેજી ભણવામાં કેળવણીની હદ આવી રહી. ઈંગ્રેજીના જ્ઞાન વગર કેળવણી અધુરી લેખાઇ. પરિણામ એ આવ્યું કે હિંદુઓ સ્વાતંત્ર્ય ભુલ્યા, પોતાની ભાષા ભુલ્યા, હિંદુ રીતરિવાજો ભુલ્યા, આત્મા અને શીલ સંબંધી વિચારો માટે પૂજ્યભાવ ભુલ્યા, પોતાનો ઇતિહાસ ભુલ્યા, તેમનું વિદ્યાભિમાન ગયું, કલારસિકતા ગઇ, શારીરિક શક્તિનો હ્રાસ થયો, અને ભૂતકાળના વૈભવનો આદર જતો રહ્યો. અધમ અનુકરણ કરનારા તે બની રહ્યા. અફસોસ ! જે વિજીત પ્રજા પોતાની સંસ્કૃતિ છોડીને વિજેતાની સંસ્કૃતિ શ્રેષ્ઠ ગણીને સ્વીકારે તેણે ફરીથી સ્વતંત્ર થવાની આશા રાખવી ફોગટ છે !"

હૃષીકેશચંદ્રના હૃદયમાં તીવ્ર વેદના થઈ. આર્ય સંસ્કૃતિનો વધ તેનાથી ખમી શકાયો નહીં. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પ્રચારમાં ક્લાઇવનું કાપટય, હેસ્ટીંગ્સની નિર્દયતા અને મૅકૉલેની યુક્તિ તેને પ્રત્યક્ષ દેખાવા લાગ્યાં. નવા યુગના નેતાઓની નીતિમાં સામ, દામ, ભેદ, અને દંડ તેની નજરે પડયાં. ઉંડો નિશ્વાસ મુકીને હૃષીકેશચંદ્ર મનમાં બોલ્યો: "અફસોસ ! નવો યુગ શારીરિક અને બૌધિક સામર્થ્યનો દોર બતાવી અને પોતાની આધિભૌતિક સુધારણાનું પ્રદર્શન કરી, આર્ય સંસ્કૃતિને હણવાના અને ભોળી બિચારી હિંદુ પ્રજાનો આત્મા વશ કરવાના ઉપાય રચી રહ્યો છે."

એ ઉપાયોમાં ભારતવર્ષની દુર્દશાના ભણકારા હૃષીકેશચંદ્રને વાગી રહ્યા. તીવ્ર લાગણીની છાયા હૃષીકેશચંદ્રના મુખ ઉપર છવાઇ રહી. તે ગદગદીત થયો. તેના હૃદયમાં શોકાગ્નિ પ્રગટી રહ્યો. વધારે ઉંડો વિચાર કરીને તે પાછો બોલી ઉઠયો: "પણ આવા ઉપાયોથી રાષ્ટ્રના આત્માની અંદર સળગતી નૈસર્ગિક સ્વાતંત્ર્યજ્યોતિ કદિ

હોલાતી નથી. અમારો પ્રાચીન ઇતિહાસ વૈભવશાળી છે. અમારી સંસ્કૃતિ તદ્દન નિરાળી અને ઉચ્ચ છે. ભારતવાસીઓ ! નવા યુગથી ચેતતા રહેજો. જે ભાવનાથી આપણને આપણા ભૂતકાળનું સ્મરણ થાય, જે વસ્તુથી આપણે હિંદુ દૃષ્ટિથી જોઇ શકીએ અને આપણી સંસ્કૃતિ ભિન્ન અને ઉચ્ચ છે એવો ખ્યાલ પોષી શકીએ, અને જે વસ્તુથી આપણી હિંદુ સંસ્કૃતિ, ભાવનાઓ, શ્રેષ્ઠત્વ, સ્વાતંત્ર્ય, અને ગત વૈભવનું ભાન સ્મૃતિમાં જાગૃત રહે તે બધી વસ્તુઓનું સંરક્ષણ કરી આર્યત્વને જાળવી રાખજો. એ આર્યત્વના પાલનમાં જ હિંદનો ઉદય છે, શ્રેય છે, કલ્યાણ છે."

એટલામાં બહાર ઘોડાગાડી આવીને ઉભી રહી. બંને બહાર ગયા અને ગાડીમાં બેઠા. હૃષીકેશચંદ્રે કહ્યું: "હવે ચાલવા દ્યો." પણ ધીરેન્દ્ર બોલી ઉઠયો: "ઉભા રહો, ઉભા રહો, ભદ્રકલિકા પણ આવે છે."

ચંદુલાલના ઘરમાં સુધારાના વિચાર ફેલાયલા હતા. ગમે તે માણસ પરોણા તરીકે આવે તોપણ તેની સાથે તેના ઘરની સ્ત્રીઓ છુટથી બોલે ચાલે, અને સાંજે ફરવાને પણ જાય. અતિથિની સાથે તે ભળી જાય, હળી જાય, અને એના મનમાં આવે નહીં કે ઘરનાં બધાં અતડાં છે એમ તેની સાથે વર્તે. અતિથિ કપડે લત્તે જરા ઠીક રહેતો હોય, ફેશન પ્રમાણે અપ-ટુ-ડેટ હોય, તેની રીતભાત સભ્ય હોય, સુધારાની કે કેળવણીની વાતો કરતો હોય, વર્તમાનપત્રોમાં ચર્ચાતા વિષયો ઉપર કંઇક વિચારો દર્શાવતો હોય, સ્ત્રીઓ સાથે હળતો હોય, ભળતો હોય, તેમની સાથે સભ્યતાથી વર્તતો હોય, કૉન્ગ્રેસની કે કૉન્ફરન્સની માહિતી આપતો હોય, જુનું એટલું "નૉન્સન્સ," કહી પોતે સ્વતંત્ર વિચારનો છે એમ જણાવતો હોય, તોપછી તેનું કુળ, વિદ્યા કે ચારિત્ર્ય, ન્યાત કે જાત, કંઇપણ જોયા વગર, તેનો પુરેપુરો પરિચય થયા વગર, અને તેની ચાલ ચલગતનો ઉંડો વિચાર કર્યા વગર તેને ચંદુલાલનું કુટુંબ એક સદ્‍ગૃહસ્થ તરીકે આલેખતું, અને તેની સાથે ઘણી છુટથી વર્તતું, હળતું, ભળતું.

આવા અપરિચિત પુરૂષોને કુટુંબમાં દાખલ થવા દેવાનો રિવાજ પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓમાં પ્રચલિત છે. તેનાં અનિષ્ટ પરિણામો પણ ત્યાં નજરે આવે છે. તેનાં ભયંકર પરિણામો ઇંગ્લાંડ જઇ

આવેલા હિંદીઓદ્ધારા આર્ય પ્રજાએ પણ ચાખ્યાં છે. છતાં પણ અફસોસની વાત એ છે કે સુધારાના શિખર ઉપર ચ્હડેલાં કેટલાંક કુટુંબોમાં એ રિવાજ દાખલ થયેલો છે. એવા અપરિચિત પુરૂષોને લીધે હિંદમાં કેટલાં બિચારાં સાદાં, ભોળાં અને કુમળા હૃદયનાં કુટુંબો આડે માર્ગે દોરવાયાં હશે ! કેટલાંનું સદાનું સુખ હણાયું હશે ! કેટલાંની કીર્તિ ઉપર કલંકનો કાળો ડાઘ લાગ્યો હશે ! ચંદુલાલનું કુટુંબ એ ભયંકર પરિણામોને ભોગવતું, પણ સુધરેલા કહેવડાવવાની લાલચમાં સારાસારનો વિચાર બાજુએ મુકાતો અને દીર્ઘદષ્ટિ વાપર્યા વગર આખું કુટુંબ સુધારાના પ્રવાહમાં અને પાશ્ચાત્યોના ખોટા અનુકરણમાં આગળને આગળ વધે જ જતું.

હૃષીકેશચંદ્ર અને ધીરેન્દ્ર એક ક્ષણવાર થોભ્યા એટલામાં મદકલિકા આવી પહોંચી. મેઘધનુષ્યના અનેક રંગથી રંગાયલી જાણે કે તે તેના મનના અવનવા અને અનેકવાર બદલાતા રંગ દાખવતી હોય તેવી સાડી તેણે તેના શરીર ઉપર ધારણ કરી હતી. માથે વાળના ગુચ્છા રાખી માથું અડધું—લગભગ બધું—ઉઘાડું તેણે રાખ્યું હતું. બંને હાથ તરફ નજર કરતાં, આજકાલની ફેશન પ્રમાણે, સાડી બંને બાજુએ ખભા ઉપર ચઢાવી દીધેલી માલુમ પડતી હતી. એક 'ટાઇટ' પોલકું તેણે પહેરેલું હતું. તેની સાડીનો એક પાતળો છેડો જમણા ખભા ઉપર થઇને બે સ્તનપુટની વચ્ચેથી જાણે કે બે ડુંગરીઓની વચમાં થઇને એક નાનો પાતળો સરિતાનો પ્રવાહ વહેતો હોય તેમ, કેડના ડાબા ભાગ તરફ જતો દેખાતો હતો. સ્ત્રીનાં સૌભાગ્ય ચિહ્નમાં કપાળમાં માત્ર એક નાની ટીપકી હતી અને હાથે એકેક કાચની અને એકેક સોનાની બંગડી હતી. મડમોનું અનુકરણ કરીને તેણે કાને કંઇ પણ આભૂષણ પહેર્યું નહોતું. તેના પગમાં મોજાં અને ઉંચી એડીવાળાં બુટ હતાં. સમય સાયંકાળનો હતો પણ ફેશનમાં ખામી ન આવે એમ જાણી તેણે એક હાથમાં છત્રી ઝાલી હતી.

મદકલિકાની પાછળ પાછળ એક સિપાઇ આવતો હતો. ગાડી પાસે તે આવી એટલે સિપાઇએ પોતાના હાથનો જરા ટેકો આપ્યો અને તે ગાડીમાં બેઠી.

ચંદુલાલના બંગલાની પાછળ થઇને એક ધોરી રસ્તો કેટલાંક

નાનાં નાનાં ગામડાંઓ તરફ જતો હતો. ગાડી તે રસ્તે ચાલી. આગળ જતાં જમણે હાથે એક નાની નેળમાં થઇને જતાં આઘે દેખાતા સુંદર ડુંગરોની હારો નજદીક નીકળવાનો માર્ગ હતો. થોડોક રસ્તો ગાડી જાય એવો હતો અને પછી નેળ સાંકડી ને સાંકડી થતી મોટાં કોતરો અને ભેખડોમાં થઇને આગળ જતી હતી. આખરે તો ફક્ત એક જ માણસ ચાલી શકે એવી પગથી આવતી હતી અને તેની બંને બાજુએ મોટી ભેખડો આવેલી જણાતી હતી. એ ભેખડો ઉપર થોડું થોડું ઘાસ ઉગેલું હતું એટલે જમીન હરી-યાળી લાગતી હતી, અને ત્યાં થઇને ગામડીયાઓ આવજાવ કરતા હોવાથી સ્પષ્ટ સમજાય એવી બીજી પગથીઓ તેના ઉપર પડી રહેલી જણાતી હતી. ભેખડોની ટોચે નાના નાના છોડવા હતા. એ ભેખડોની વચમાંની પગથી એક ડુંગરની તળેટીમાં આવેલા એક સુંદર વહેળા આગળ જઇને અટકતી હતી.

જ્યાંસુધી ગાડી આવી શકી ત્યાંસુધી ગાડીને આણી અને પછી **ધીરેન્દ્ર** વગેરે સર્વ મંડળીએ ગાડીમાંથી ઉતરી પડીને પગે ચાલવા માંડ્યું. વાતો કરતાં કરતાં તેઓ ચાલતાં હતાં. **ધીરેન્દ્ર** બે ત્રણ ડગલાં પાછળ ચાલતો હતો અને હૃષીકેશચંદ્ર અને મદકલિકા જરા પાસે પાસે ચાલતાં હતાં. આખરે તેઓ પેલા વહેળા નજીક આવી પહોંચ્યાં.

પર્વતના એક નિર્મળ ઝરણમાંથી સાપના લીસોટા જેવો પાતળો થઇને તે સુંદર વહેળો નીકળી આવતો હતો અને તેનો પ્રવાહ નીચે પડતાં ઘાસને સ્પર્શ કરતો, આસપાસ ઉગેલા છોડવા-ઓમાં પથરાતો અને તેમનાં રાતાં, પીળાં, પુષ્પને વક્ષઃસ્થળ ઉપર ધારણ કરતો, ખળખળ અવાજ ઉપજાવતો, નાચતો, કુદતો આગળ વહેતો હતો. આસપાસની હરીયાળી જમીન અને વનશ્રીની શોભામાં એ નાનો પણ સુંદર વહેળો ઘણો ઉમેરો કરતો હતો. વહેળાનું પાણી જથામાં થોડું હોવાથી વધારે આગળ જતું નહોતું પણ જરા આગળ જતાં જમીન પુષ્કળ રેતાળ હોવાથી જેમ કોઇ સરિતાનું પાણી રણમાં સમાઈ જાય તેમ ત્યાં ને ત્યાં રેતીમાં સમાઈ જતું. એ શોભાને નિહાળતાં સૌ થોડીક વાર ત્યાં જ ઉભાં રહ્યાં.

સમય સાયંકાળનો હતો. પ્રદેશ નિર્જન હતો. આસપાસની

વનલીલા સૃષ્ટિસૌંદર્ય વિસ્તારી રહી હતી. એ જોઇને વાલ્મીકિ અને કાળીદાસે વર્ણવેલા ઋષિઓના પવિત્ર અને શાંત આશ્રમોની સ્મૃતિ હૃષીકેશચંદ્રના મગજમાં થઈ આવી અને ઋષિઓનાં તપોવનનાં અદ્‌ભુત ચિત્રોનાં વર્ણનો તેની નજર આગળ સાક્ષાત્‌ તરી રહ્યાં.

આવી સ્થિતિમાં હૃષીકેશચંદ્ર ઉભો હતો. પણ મદકલિકાના મગજમાં કંઇક જુદા જ વિચાર ચાલતા હતા. હૃષીકેશચંદ્રની વિદ્યા, સભ્યતા અને પ્રતિષ્ઠા ઉપર વિચાર કરતી, તેના તેજમાં અંજાતી, તે તેનો ગૌર વર્ણ, તેજસ્વી ચહેરો અને મુખાકૃતિને ધારી ધારીને નિહાળી રહી. તે સ્તબ્ધ બની એક જ સ્થળે ક્ષણવાર ઉભી રહી. હૃષીકેશચંદ્રને ધારી ધારીને જોતાં તેના મનમાં અનેક વિચાર ઉત્પન્ન થયા. તેની અનેક દશાઓ પલટાઈ. અનેક રંગે તે રંગાવા લાગી. કંઇ કંઇ તાલાવેલી તેને થઈ. નિર્જન પ્રદેશ તેમાં સહાયક બન્યો. હૃષીકેશચંદ્ર જોડે પોતાનો વિવાહ થવાનો હતો એ વાત એને સાંભરી આવી. પિતાએ એ રત્નને ખોયું એ વિચારથી તેનું મસ્તક ભમ્યું. ઉંડો નિસાસો નંખાયો. મદકલિકા ઉંડા વિચારમાં પડી. તેને રૂવે રૂવે હૃષીકેશચંદ્રના વિચાર વ્યાપી રહ્યા. મદકલિકા જડ જેવી બની ઉભી રહી. સાયંકાળના સમયે તેમાં ઉમેરો કર્યો. મદનરાજ તેના મસ્તક, શરીર અને હૃદયને ડોલાવી તે ઉપર સામ્રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. લજ્જા અને ભય ટળ્યાં. મદકલિકાના શરીર ઉપર રોમાંચ થયો. મદકલિકા તરફ દૃષ્ટિ કરતાં હૃષીકેશચંદ્રે તે જોયો. હૃષીકેશચંદ્ર ચેત્યો, જાગૃત થયો, સાવધ થયો. શિવ, શિવ, મુખે બોલીને તેણે ધીરેન્દ્રને બૂમ પાડી અને એકાંતને ટાળવાનો પ્રયત્ન આદર્યો.

ધીરેન્દ્ર તે વહેળાનું પાણી જ્યાં રેતીમાં સમાતું હતું તે જોવાને લગભગ પાએક માઈલને છેટે ગયો હતો. તેને પાછા આવતાં વાર લાગી. હૃષીકેશચં મનને કબજે કરી દીધું. તેના હૃદયકમળની પાંખડીઓ ઉઘડી ગઇ, અને પવિત્રતારૂપી સુવાસ તેમાંથી નીકળી આસપાસ પ્રસરી રહી. માતાએ પોતાના સ્તનપાનમાં પાએલી ધાર્મિકતા, પવિત્રતા, અને બ્રહ્મચર્યનો ઉપદેશ હૃષીકેશચંદ્રની દૃષ્ટિ આગળ, તેની અને મદકલિકાની વચ્ચે જાણે કે પડદો થઇને ઉભાં રહેતાં હોય તેમ, ખડાં થવા લાગ્યાં. શારદાદેવી સાંભરી. શારદાદેવીનું પાતિવ્રત્ય, સંસ્કારી હૃદય, તેજસ્વિતા, નીતિમય વીરત્વ, તેની

સ્મૃતિમાં તરી આવ્યાં. નવરોજના મેળામાં પોતાનું મુખ જોવા ઇચ્છનાર ઔરંગજેબની છાતી ઉપર કટાર લઇને ચઢી બેસનાર શૂરવીર લાલબા સાંભરી. હૃષીકેશચંદ્રે મદકલિકા તરફ ધિક્કારથી જોયું અને તે મનમાં બોલ્યો: "કેટલી બધી અધોગતિ! ભારતવર્ષ! જે ભૂમિમાં પોતાનું માત્ર મુખ જોવાને આવનાર ઔરંગજેબ બાદશાહ જેવાને પણ કટાર મારવાને તૈયાર થનાર લાલબા જેવી વીરાંઙગનાઓ અને પોતાના પાતિવ્રત્યના પ્રભાવથી રાવણ જેવા સમર્થ પુરૂષને પણ અશોક વાટિકામાં પગ પણ નહીં મુકવા દેનાર સીતા જેવી સતીઓ એક વાર વસતી હતી, તે ભૂમિમાં આજે પરપુરૂષ સાથે એકલી ફરવા જવાને તૈયાર થનાર મદકલિકાઓ જ્યાં ને ત્યાં નજરે પડે છે. જે ભૂમિમાં ગૃહને દીપાવનારી પવિત્ર ગૃહિણીઓ, ગાર્ગી જેવી બ્રહ્મચારિણીઓ, મૈત્રેયી જેવી અર્ધાંગનાઓ, અરૂંધતી અને અનસુયા જેવી ઋષિપત્નીઓ, અનેક તપસ્વિનીઓ, તેમજ તારા અને મંદોદરી જેવી સતીઓ ઘેર ઘેર દેખાતી હતી તે ભૂમિમાં આજે સતીત્વ, સંયમ, કે તપ ઇતિહાસનાં પાનાંમાં જ રહ્યું છે. સુધારો ફરવાની અને બોલવાની છટામાં જ સમાયો છે. અફસોસ!"

મનોહરલાલ વળી યાદ આવ્યો અને બેવડા તિરસ્કારથી હૃષીકેશચંદ્ર મદકલિકાની પાસેથી આઘો ખસ્યો.

મદકલિકાના વિકારને શમાવવાની યુક્તિ હૃષીકેશચંદ્રે રચી. તે બોલ્યો: "મદકલિકાબ્હેન, ચાલો આપણે જઇએ."

બ્હેન કહીને બોલાવવાથી મદકલિકા કંઈક શરમાઇ. તેને તેનું ભાન થયું. હૃષીકેશચંદ્ર તેનો મનોવિકાર જાણી ગયા એમ સમજીને તે બેવડી શરમાઈ ગઇ. તેના મનનો વિકાર શમવા લાગ્યો.

તેના વિકારને પુરેપુરો શમાવવાના અને તેને કંઈક શિખામણ દેવાના ઇરાદાથી હૃષીકેશચંદ્રે જુદી જ વાત કહાડી. તે બોલ્યો: "મદકલિકા, મનોહરલાલ પાસે તમે કંઇ શિખતાં નથી?"

મદકલિકા વધારે શરમાઈ ગઇ. હૃષીકેશચંદ્રે ફરીથી કહ્યું: "મદકલિકા, હું તમારો ભાઇ છું, મારાથી શરમાશો નહીં. ખુલ્લા હૃદયથી વાત કરો."

મદકલિકાએ હજી પણ કંઇ ઉત્તર આપ્યો નહીં. તે વધારે

વધારે શરમાવા લાગી અને પોતાની જાતને તેણે અધમ ગણી. તેના મનમાં ઘણો પશ્ચાત્તાપ થઇ રહ્યો.

હૃષીકેશચંદ્ર આગળ બોલ્યો: " મનોહરલાલ જેવા રત્નને તમે ઓળખતાં નથી. અહાહા, તેમની વિદ્યા, ગૌરવ; તેમનો વિવેક અને ઉચ્ચ વિચાર ! તેમનું જીવન સાદું છે, પણ ઉચ્ચ વિચારોથી ભરેલું છે. સાધુ જેવું તે જીવન ગાળે છે. તેમનામાં બાહ્ય ટાપટીપ નથી. પણ બ્હેન, બાહ્ય ટીપટીપને શું મોહો છો ? જગતમાં વિદ્યા અને શીલ એ જ ખરી વસ્તુઓ છે. એજ આખરે મનુષ્યને તારે છે. તે વિદ્યાને ગ્રહો, ઉંડાં ચારિત્ર્યવાન થાવ, અને તમારા દેહનું સાર્થક કરો."

જેમ મંત્રવિદ્‌ના મંત્રથી સર્પનું ઝેર ઉતરી જાય તેમ હૃષીકેશચંદ્રના શબ્દોથી મદકલિકાના વિકારનું ઝેર ઉતરી ગયું અને તે કંઇક શરમાતી પણ હિંમત ધરીને ઉલ્લાસથી બોલી: " હૃષીકેશભાઇ, આજે તમે મને અઘોર પાપમાંથી બચાવી છે. તમે મારા ભાઇ છો; ગુરૂ છો: તમે ઉચ્ચ સંસ્કારવાળા કોઇ મહાપુરૂષ છો. તમારી જગ્યાએ જો બીજો કોઇ હોત તો મારી દુર્દશા થઇ હોત અને હું રૌ રૌ નરકે પડી હોત." એમ કહેતી કહેતી મદકલિકા હૃષીકેશચંદ્રને પગે પડવા લાગી.

" તમારા પતિને પગે પડો. એ સાધુ મનોહરલાલને ચરણે નમો. સ્ત્રીને પતિ શિવાય બીજો દેવ નથી." મનોહરલાલ તરફ ભાવ અને લાગણી દર્શાવીને હૃષીકેશચંદ્રે કહ્યું.

" હૃષીકેશભાઇ, આજે તમે જ મને ઉગારી છે. આજથી મારી દશા બદલાઈ છે એમ સમજજો. પ્રભુએ જ તમને મારે ઘેર મોકલ્યા અને પ્રભુએ જ આ ઘડી આણી." પ્રભુને કોઇ પણ દિવસ નહીં સંભારનારી મદકલિકા આજે પ્રભુનો પાડ માનીને બોલી.

" મેં તો મારી ફરજ બજાવી છે." હૃષીકેશચંદ્રે જવાબ આપ્યો.

" પ્રાચીનકાળમાં એક ખરો નર અર્જુન થયો કે જે ઇંદ્રની અપ્સરાથી પણ ચળ્યો નહીં. આધુનિક સમયમાં બીજા અર્જુન તમે જ નીવડયા."

" મદકલિકા, વિદ્યાનું ફળ સંયમ છે. સંયમ વગરનો મનુષ્ય મનુષ્ય નથી. પ્રાચીન ઋષિમુનિઓની અધ્યાત્મવિદ્યાએ મને સંયમ શિખવ્યો છે." હૃષીકેશચંદ્રે કહ્યું. એ વખતે તેના શુદ્ધ ચારિત્ર્યના

પ્રભાવથી તેના શરીર, હૃદય, અને મુખ ઉપર પવિત્ર ભાવનાઓનું દિવ્ય તેજ પ્રકાશી રહેલું મદકલિકાએ જોયું.

"ધન્ય છે, હૃષીકેશભાઇ! યોદ્ધાઓ અનેક સંગ્રામો જીતે છે પણ ખરો યોદ્ધો તો એ જ છે કે જે સ્ત્રીની મોહજાળમાં ફસાતો નથી." મદકલિકા ઉલ્લાસથી બોલી.

"ખરી સ્ત્રી પણ તે જ છે કે જે પતિ શિવાય અન્ય પુરૂષને પોતાનું મુખ બતાવતી નથી." જાણે ટાણો મારતો હોય તેમ હૃષીકેશચંદ્ર બોલી ઉઠયો.

"તમે જ મને ઉગારી; તમે જ મારો ભવ સુધાર્યો. હું તમારી આભારી છું." મદકલિકા કરગરી પડી.

"મને વચન આપો કે આજથી જ આ સુધારાનાં ચિન્હ–ટાપટીપને તમે દૂર કરશો અને મનોહરલાલનાં પવિત્ર ચરણને પૂર્ણ ભાવથી સેવશો. રૂપના ગર્વમાં અને ફેશનની પૂજામાં તમે ન મેળવી વિદ્યા, ન મેળવી આવડ, કે ન ઘડયું ચારિત્ર્ય."

"શ્રીરામચંદ્રજીએ જેમ શલ્યાની અહલ્યા બનાવી તેમ તમે આજે આ ગુમાની, નાસ્તિક, અને સુધારાના ખોટે માર્ગે વ્હડેલી મદકલિકાને સાદી, નિરભિમાની અને ધાર્મિક બનાવી છે. હૃષીકેશભાઇ, હજી હું કોઇ દિવસ અપવિત્ર થઇ નથી. એ (મનોહરલાલનાં) પવિત્ર ચરણકમળ પૂજવાનો અધિકાર મેં ખોયો નથી." પોતાની પવિત્રતાને જાગૃત કરતી મદકલિકા બોલી.

"તમારૂં બંનેનું કલ્યાણ થાવ." હૃષીકેશચંદ્રે આશિર્વાદ આપ્યો.

"હૃષીકેશભાઇ, પવિત્રતામાં રહેલું શુરાતન, અડગ નિશ્ચય, અને શુદ્ધ ચારિત્ર્ય તમે આજે દાખવ્યાં છે. ભારતવર્ષમાં આવાં શુદ્ધ ચારિત્ર્યવાળાં રત્નો સદાએ ઉત્પન્ન કરજો એવી પ્રભુને મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે. તમારા જેવાં રત્નો પાકશે ત્યારે જ ભારતનો ઉદય થશે."

પારસમણિના સ્પર્શથી જેમ લોઢું સુવર્ણ થઇ જાય તેમ હૃષીકેશચંદ્રના ચારિત્ર્યના પ્રભાવથી શુદ્ધ થઈ રહેલા મદકલિકાના અંતઃકરણમાંથી આ ઉદ્‌ગારો નીકળ્યા.

હૃષીકેશચંદ્રે બહુ ગંભીરતાથી જવાબ આપ્યોઃ "મદકલિકા, આપણા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓની અધ્યાત્મવિદ્યાથી મારૂં હૃદય અલંકૃત

છે. મારાં માબાપે નાનપણથી જ તે મને આપી છે. એ વિદ્યાથી જ હું પવિત્ર, અડગ નિશ્ચયી અને નિર્ભય બન્યો છું. અફ્સોસ ! એ અધ્યાત્મવિદ્યા આજે હિંદમાંથી ઘસાતી જાય છે. એ અધ્યાત્મ વિદ્યાનો પુનરોદ્ધાર થશે ત્યારે જ ભારતનાં સ્ત્રીપુરૂષો નીતિને શિખરે ચ્હડશે અને તેમનો ઉદ્ધાર થશે.

“ મદકલિકા, ભારતના પુરૂષોમાં આજે શાણપણ, હોંશીઆરી અને બળ નથી. સ્ત્રીઓમાં ઉંડું ચારિત્ર્ય કે નીતિ જણાતાં નથી. અધ્યાત્મવિદ્યા વગર તે આવશે નહીં. તે હશે તો જ તેઓ સુખી થશે. રૂપ, રંગ કે વિલાસ તેમને સુખી કરશે નહીં. ભપકાદાર કપડાં પહેરીને ફેશનબંધ હરવું ફરવું, એમાં તમારૂં ભૂષણ નથી. એમાં તમારૂં કલ્યાણ નથી. ઉંડું ચારિત્ર્ય તમારૂં ભૂષણ છે; એમાં જ તમારૂં કલ્યાણ છે. વૈભવ, વિલાસ અને મોજશોખ, મનુષ્યને આડે માર્ગે દોરનારાં છે. પવિત્રતા અને સાધુતા તેનું શ્રેય સાધનારાં છે. મનુષ્યનું ખરૂં જીવન શીલ, સાધુતા, સંયમ, અને પવિત્રતામાં રહેલું છે.

“ મદકલિકા, આ આજકાલની તમારી ફેશનમાં અનેક જણ ખુવાર થઇ ગયાં છે. અનેક કુટુંબોનાં ઘર હરાજ થયાં છે. અનેકે ભીખ માગી છે. અનેકની પેઢીઓએ દેવાળાં કહાડયાં છે. તેણે દેશને ભિખારી કરી ગુલામીની બેડી પહેરાવી છે. એ ફેશનને લીધે તમે નાજુક અને બીમાર થઇ ગયાં છો. ફેશનદાર કપડાં પહેરવામાં જ તમારી હોંશીઆરી આવી રહી છે. તમારામાં ન મળે ઉંડો વિચાર, લાગણી કે ભાવના. સ્વાતંત્ર્યને નામે તમે સ્વચ્છંદને સેવો છો. ઉંડા સંયમ વગરનું જીવન સુકાન વગરના વહાણ જેવું છે; સુકાન વગરનું વહાણ જેમ પવનના સપાટાથી આમ તેમ ઘસડાઈ જાય છે તેમ દઢ સંયમ વગર તમે ભોગ વિલાસમાં ગમે તેમ ઘસડાવ છો. ”

હૃષીકેશચંદ્ર આ પ્રમાણે બોલતો હતો એટલામાં ધીરેન્દ્ર પાછો આવ્યો. સંધ્યાકાળનો સમય વ્યતીત થઇ ગયેલો હોવાથી ત્રણે જણ એકઠાં થઇને પાછાં ફર્યાં. ગાડી થોડે દૂર ઉભેલી હતી, ત્યાંસુધી તેઓ ચાલતાં ગયાં અને પછી ગાડીમાં બેસી ઘેર આવ્યાં.

પ્રકરણ ૪ થું.

બિચારી વિધવા.

હૃષીકેશચંદ્ર ચંદુલાલને ઘેર પાછો આવ્યો. ઘરમાં પેસતાં જ એક કરૂણાજનક દેખાવ તેની દૃષ્ટિએ પડયો. એ દેખાવ જોઇને તે ત્યાં ને ત્યાં જ અટકયો અને તેના દયાળુ હૃદયમાં અનેક ઉથલપાથલો થઈ રહી. ચંદુલાલની લક્ષ્મી ગાનતાન અને મોજશોખમાં લુંટાતી પણ તેનાં નિરાધાર સગાંસ્નેહીઓ તેમાંની એક રાતી પાઇ પણ પામતાં નહીં. તેના એક પિત્રાઇ ભાઈની વહુ જીવકોર ખાવાપીવાના કંઈ પણ સાધન વગરની અને નિરાધાર હોવાથી તેને ઘેર આવીને પડી હતી, પણ તેનો ભાવ ત્યાં પુછાતો નહીં અને મદાંધ પિતાની ગર્વીષ્ટ દિકરી મદકલિકા તેને છણકા લપકા કરતી અને રીંછણની પેઠે તેની પાછળ પડતી. નોકર ચાકર ઘરમાંથી ન્હાશી ગયો હોય ત્યારે આ જીવકોર અને તેની દિકરી લલીતા ઘરનું પાણી ભરતાં, વાસણ માંજતાં અને ઘરનો બીજો ધંધો પણ કુટતાં. આટલું છતાં પણ તેમને જોઇએ તે ખાવાનું કે પહેરવા ઓઢવાનું ભાગ્યે જ મળતું. કૃષ્ણલક્ષ્મી તેના તરફ કંઇક દયા બતાવતી પણ મદકલિકા તેના ખરાબ વર્તનથી અને ભુંડાશથી માનું પણ સારૂં વાળતી.

હૃષીકેશચંદ્ર ઘરમાં પેઠો તે વખતે જીવકોર અને લલીતા એક ખુણામાં બેઠાં બેઠાં કંઇક વાત કરતાં હતાં. જીવકોરનું મોં દયામણું થઇ ગયેલું હતું અને તેની આંખોમાંથી આંસુ નીકળતાં નજરે આવતાં હતાં. લલીતા નાની હતી તેથી તેને કોઈ કોઇ વસ્તુનું મન થતું અને તે એકાંતમાં તેની માને કહેતી. આજ લલીતા તેની માને કહેવા લાગી: “મા, આજે મેળો ભરાવાનો છે, હું ત્યાં જઇશ.”

“બેટા, તને કોણ લઈ જશે ?” જીવકોરે પુછ્યું અને તેનું મુખ વધારે ઉતરી ગયું.

“મા, અહીંથી કોઇ આડોશી પાડોશી જવાનાં હશે, તેમની જોડે જઇશ. પણ તું મને સારો ચણીઓ અને ઓયણું આપ.”

એ સાંભળીને જીવકોરનું હૃદય ચિરાયું, અને તેણે આંખમાં આંસુ લાવીને કહ્યું: “બેટા, હું તે કયાંથી લાવું ? જે હોય તે પહેરીને જજે.”

આમ બોલતે બોલતે જીવકોરે ઉંડો નિસાસો મુકયો. દિકરીની ઇચ્છા પુરી પાડવાની શક્તિ નહીં હોવાથી માનું હૃદય કકળી રહ્યું. આ વખતે એના મનની સ્થિતિ કેવી હશે ? પથ્થર જેવા હૃદયને પણ પીંગળાવી નાંખે એવી એ કરૂણાજનક સ્થિતિનો ચિતાર આપવો અશક્ય છે. હિંદુ સંસારમાં રીબાતી અને કચડાતી વિધવાઓની સ્થિતિ જેણે જોઇ હશે તેને જ એનો ખ્યાલ આવી શકશે.

આવી દયાજનક સ્થિતિ જોતું જોતું ચંદુલાલના ઘરનું સૌ કોઇ ત્યાં થઇને ચાલ્યું જાય પણ કોઈ તેને પુછે નહીં, કે તેની ઇચ્છા પુરી પાડે નહીં.

હૃષીકેશચંદ્ર ત્યાં થઇને જતો હતો. તેની દૃષ્ટિ જીવકોર તરફ ગઈ અને તેનું દયામણું મુખ તથા આંસુથી ભરેલી આંખો જોઇને હૃષીકેશચંદ્રને ઘણી દયા આવી. ચંદુલાલના ઘરમાં જીવકોરને ઘણી હાડમારી ભોગવવી પડતી હતી. તે સંભારીને બહુ ખેદ સાથે તે મનમાં બોલ્યો: " હિંદુ સંસારમાં બિચારી ગરીબ વિધવાઓની આવી દશા ! તેમને ન મળે પુરૂં ખાવાનું કે પહેરવાનું, અને વળી અપમાન થાય તે તો જુદું. બિચારી રાતદિવસ વૈતરૂં કુટે પણ એની દયા કોઇ ન જાણે. અફસોસ ! "

આવા તિરસ્કારને પાત્ર થઇ રહેલા હિંદુ સંસાર ઉપર નજર નાંખતો અને વિધવાઓની દુઃખદાયક સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરતો હૃષીકેશચંદ્ર આગળ ચાલ્યો. પણ તેના મનમાં એના એજ વિચારો ઘોળાયા કર્યા. માનસિક વ્યથાથી તેનું ચિત્ત ચિરાયું અને વિધવાઓના દુઃખથી તેનું હૃદય દ્રવી રહ્યું. આવી દુઃખદ સ્થિતિ નિહાળીને કયા સજ્જનનું હૃદય ન દ્રવે ?

હૃષીકેશચંદ્રને હિંદુઓ ઉપર ધિક્કાર આવ્યો અને તે આગળ ચાલતો ચાલતો ખેદ સાથે મનમાં બડબડયો: " હિંદુઓ, તમે લાખો રૂપિઆ જમણવારોમાં અને મોજશોખમાં ઉડાવો છો, પણ ગરીબ બિચારી વિધવાઓનું તમારાથી પુરૂં થતું નથી. તમે મોટાં ટીલાં ટપકાં કરો છો, અને **आत्मवत्सर्वभूतेषु**ની વાતો કરો છો પણ કયાં છે એ પ્રમાણે તમારી કૃતિ ? બિચારી વિધવાઓ તો અનેક કષ્ટ વેઠીને તપ કરે છે, પણ તમે તેમના ઉપર કષ્ટ નાંખી પાપનાં પોટલાં બાંધો છો. એ પાપનું પ્રાયશ્ચિત કર્યાં વગર તમારો ઉદય નથી એમ નક્કી માનજો. "

ચંદુલાલને ઘેર જીવકોર અંગતોડ વૈતરૂં કરતી એ હૃષીકેશચંદ્ર જોતો, અને તેનું વારેઘડીએ અપમાન થતું તે પણ એની નજરે આવતું. જીવકોર કોણ છે, અને તે શી રીતે અહીં રહેવાને આવી તે જાણવાની હૃષીકેશચંદ્રને ઉત્કંઠા થઇ. પણ અજાણ્યા ગામમાં કોને પુછવું, શી રીતે જાણવું, વગેરે વિચાર એના મનમાં ઉત્પન્ન થયા. એક બે દિવસ એમ ને એમ ચાલ્યા ગયા. એટલામાં એક દિવસ ચંદુલાલનો નોકર રામો કંઇ કામ સારૂ હૃષીકેશચંદ્રની ઓરડીમાં આવ્યો. તેને તેણે પુછ્યું અને તેણે બધી વાત કહી. તેનો સાર નીચે પ્રમાણે હતો.

ચંદુલાલને ગરબડદાસ કરીને એક પિત્રાઇ ભાઇ હતો. બંને એક જ માબાપના વંશજો હતા પણ બંને વચ્ચે આસમાન જમીનનો ફેર હતો. ચંદુલાલ ઉદાર દીલનો તો નહોતો પણ ન્યાતજાતમાં અને રાજ્યમાં પોતાનો મોભો સાચવવાને તે મોટો ખરચ કરતો. મોટાઇ એને બહુ જ ગમતી. જેમાં પોતાનાં વખાણ થાય એવી વાતમાં તે પૈસા સામું જોતો નહીં. તેની વહુનો પણ સ્વભાવ ડોળી હતો અને તેની દિકરી તો મોટાઇમાંથી હાથ કહાડતી જ નહોતી. એના ઘરમાં સર્વે મોટાઇની વાતો કરતાં, બડાશો મારતાં, અને મોટાઇનો ડોળ ઘાલતાં.

ગરબડદાસ તેથી ઉલટાજ સ્વભાવનો હતો. બાપના પૈસા તેની પાસે આવ્યા હતા, પણ તે પૈસામાંથી એક પાઇ પણ નકામી તે ખરચતો નહોતો. પોતે, પોતાની સ્ત્રી અને છોકરી, ખાય, પીએ, અને પહેરે ઓઢે એટલામાં જે ખરચ થાય તેટલો જ ખરચ તે કરતો અને ઘણી જ કરકસરથી તે પોતાનું ઘર ચલાવતો અને ખાઇપીને બેશી રહેતો. ન્યાતજાતમાં તેની ગણતરી કંજુસમાં થતી. ગરબડદાસે પોતાના ઘરનો ઉમરો કદિ છોડયો નહોતો, અને પરદેશ ભોગવ્યો નહોતો, તેથી તેની બુદ્ધિ ઘણી સંકુચિત થઈ રહી હતી. એક સંસ્કૃત કવિએ કહ્યું છે કે 'દેશાટન અને પંડિતમિત્રતા બુદ્ધિને વધારનારાં છે,' પણ ગરબડદાસે તો પોતાના ગામની ભાગોળ પણ ભાગ્યે જ જોઈ હશે. એથી કરીને તેના વિચાર ઘરકુકડી જેવા થઇ રહ્યા હતા. આખો દિવસ તે ઘરની જ વાતો કરે. તેની દૃષ્ટિ ઘરની બહાર જાય જ નહીં.

એથી કરીને ગરબડદાસનું મન વધારે સંકુચિત બન્યું. સાંકડા વિચારોએ તેના હૃદયમાં સામ્રાજ્ય ચલાવવા માંડ્યું. કેમ કરીને પૈસો બચાવવો, તેને એકઠો કરવો, સંભાળવો, એના એજ વિચારો તેના મનમાં ઘોળાયા કરે. એવા વિચારો સિવાય બીજા વિચારો એના મનમાં આવે નહીં, અને આવે તો તે તેને ગમે પણ નહીં. બીજા તેવી વાતો કરે તો તેઓ બીનઅનુભવી છે એવું ઠરાવવા તે પ્રયત્ન કરે. ગામમાં, ન્યાતમાં, જાતમાં, સુધરાઇમાં અથવા કોઇ પણ જાહેર કામમાં ભાગ લેવો એને પસંદ પડે નહીં કારણ કે તેમાં પૈસાનો સવાલ આવે. એ તો બધાં ફાંફાં છે, ધતીંગ છે, મોટાઓની ઉજાણીઓ છે, એમ કહીને તે મન વાળે.

સામાન્ય રીતે એમજ બને છે કે મનુષ્ય સંસારમાં, વ્યવહારમાં, ન્યાતમાં, જાતમાં, અને જાહેરજીવનમાં, પોતાનો જોઇતો હિસ્સો આપતો રહે છે, ત્યારે જ તેની માન પ્રતિષ્ઠા જળવાય છે અને તેને ઘેર સૌ જતું આવતું રહે છે. જાહેરજીવનથી મનુષ્યનું જ્ઞાન વધે છે, તેનું હૃદય, મન, અને આત્મા વિકાસને પામે છે, અને મનુષ્ય મનુષ્ય તરીકે પૂર્ણાંશે ખીલી રહે છે. જાહેરજીવન વગરનો મનુષ્ય ધીમે ધીમે પશુત્વને પ્રાપ્ત કરતો જાય છે. એથી કરીને પરિણામ એ આવ્યું કે ગરબડદાસનું મન સ્વાર્થી અને સાંકડું બની રહ્યું. ન્યાત-જાતના માણસો, ગામના લોકો, અને બીજા લાગતાવળગતાઓએ ગરબડદાસની સ્વાર્થની જ વાતો સાંભળીને તેનાથી દૂર જ રહેવા માંડ્યું. અધિકારીઓ તો તેમ કરે એમાં નવાઇ જ શી ! બહુ થયું ત્યારે ઘરનાં બૈરી છોકરી પણ તેને ગાંઠવા ન માંડ્યાં. આવી કુવામાંના દેડકા જેવી અવસ્થા ભોગવતે ભોગવતે ગરબડદાસ આખરે માંદો પડ્યો અને મરી ગયો.

ગરબડદાસની વહુ જીવકોર સ્વભાવે ભોળી હતી. તેનામાં ઝાઝી અક્કલ નહોતી. તેમાં વળી આવો ગરબડદાસ જેવો પતિ મળ્યો હતો એટલે એના વિચારમાં અનેક વ્હેમ અને સાંકડાપણું પેશી ગયાં હતાં. પણ ન્યાતજાતમાં સારૂં દેખાય તે માટે જીવકોર અમાસ, બારશ, કે વ્યતીપાત હોય ત્યારે બ્રાહ્મણને પાઇ પૈસો આપે અને વખતે શીધું પણ બંધાવે. ગરબડદાસ ઘણુંએ વારે પણ 'એ તો એટલું કરવું પડે, ચાલે નહીં. ન્યાતજાતમાં રહેવું, ન કરીએ તો ખોટું દેખાય,' એવી એવી અનેક દલીલો જીવકોર લાવે અને કરતી

હોય તે કર્યે જ જાય. ગરબડદાસનો જીવ બળી જાય પણ કોને કહે.

જીવકોરનું જીવન સાદું હતું. તેને કોઇ જાતનો શોખ કે વૈભવ જોઇતો નહોતો. પણ ન્યાતજાતમાં પોતાની આબરૂ, પ્રતિષ્ઠા વધે, પોતાનું સારૂં બોલાય, તથા વખાણ થાય, તેને માટે લાખો રૂપિઆનો વ્યય થઇ જાય, પછી તે ગમે તો નજીવી બાબત હોય, તોપણ શું થયું, એ વાત જીવકોરના મનમાં સજ્જડ ઠસી ગઇ હતી. તે જે કંઈ કરતી હતી તે એવા વિચારથી નહીં કે ન્યાતજાતનું ભલું થાય, કે તેના કલ્યાણના માર્ગ યોજાય; પણ ચાર બૈરાં એકઠાં મળીને પળવાર તેનાં વખાણ કરે. "જોયું ને પેલી જીવકોરે કેવું વાવર્યું; એની સાસુના બારમાને દહાડે કાંણે આવેલાંને ચુરમું અને ઉપર ઘી જમાડયાં; એવું કોણ કરે?" એવા એવા શબ્દો જીવકોરને કાને પડે એટલે પોતે કૃતકૃત્ય થઇ એમ તે માનતી. તેને મન ન્યાત આખું જગત હતું. ન્યાતનાં ચાર બૈરાંએ જે સારૂં માન્યું હોય તે તેને મન સારૂં જ ગણાતું. પાટી ઉપર ધૂળ કોઇ દિવસ નાંખી ન હોય, ઘરનો ઉમેરો કદિ છોડયો જ ન હોય, ગામની ભાગોળ પણ જોઈ ન હોય, અને જેનું મન સર્વદા રસોડામાં જ રોકાયલું હોય, એવાં બૈરાંનો વિચાર તે જ જીવકોરનો વિચાર; તેમના વિચારે તે ચાલે, અને ઉપરથી બ્રહ્મા ઉતરે તોપણ તે વિચારમાંથી તેને ડગાવી શકે નહીં.

જીવકોરના માનસિક વાતાવરણનો ચિતાર સાંભળીને હૃપીકેશ-ચંદ્રનું હૃદય કકળ્યું. તે મનમાં બડબડયો: "આપણી સ્ત્રીઓમાં કેટલું અજ્ઞાન ઘર ઘાલીને બેઠું છે! તેમની આગળ સાક્ષરોની વાત ન પોસાય, પણ તેમના જેવાં અજ્ઞાની બૈરાંના કહ્યા પ્રમાણે જ તેમનું વર્તન થાય. અજ્ઞાનમાં અને અંધકારમાં, આર્ય સ્ત્રીઓ ડુબેલી છે. દિવસ કયાં ઉગે છે અને કયાં આથમે છે તેની તેમને ખબર જ નથી. જે આર્યભૂમિમાં વિદુષીઓ અને વીરાંગનાઓ અહીં તહીં ફરતી નજરે પડતી હતી, ત્યાં આટલો બધો અંધકાર વ્યાપી રહ્યો છે. ત્રીસ કરોડની પ્રજામાં ગણ્યાં ગાંઠયાં સારાં ઉદાહરણો મળી આવે તેનો શો હિસાબ? વિદુષીઓ અને વીરાંગનાઓ ઉત્પન્ન કરનાર પ્રજાઓમાં પ્રાચીન આર્ય પ્રજા જગતના ઇતિહાસમાં પ્રથમ પદે બિરાજે છે. આજે તે પ્રજાની સ્ત્રીઓની આવી અધમ દશા! અફસોસ!"

આધુનિક પુરૂષવર્ગ ઉપર હૃષીકેશચંદ્રને તિરસ્કાર આવ્યો. સ્ત્રીઓની આવી અધમ સ્થિતિને માટે હાલનો પુરૂષવર્ગ જવાબદાર છે એમ તેનું મન તેને કહી રહ્યું. જગતમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતી પ્રજાઓનો ઇતિહાસ તેની માનસિક દૃષ્ટિ આગળ ખડો થયો અને તે ઇતિહાસનાં પાનાં એક પછી એક ઉકેલતો હૃષીકેશચંદ્ર વિચારપરંપરામાં ગુંથાઇ ગયો. થોડીવાર પછી તે મનમાં બોલ્યો: "ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકાના પુરૂષો આ બાબતમાં ઉદારતા અને હૃદયની વિશાળતા દર્શાવી સ્ત્રીઓને શિક્ષિત બનાવી ઘરમાં, સંસારમાં, અને સ્વદેશકાર્યમાં તેનાં મીઠાં ફળ ચાખે છે. આર્યપ્રજા "**न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति**" એવા સિદ્ધાંતને વળગી રહી, સાંકડા વિચારરૂપી અંધકારમાં જ ગોથાં ખાય છે, અને સ્ત્રીઓને અભણ રાખી કુટુંબકલેશ, વૈમનસ્ય વગેરે દુઃખોને સેવે છે. સ્ત્રીઓના અજ્ઞાનને લીધે તેમનો પૈસો નજીવી બાબતોમાં ખર્ચાય છે, અને સ્ત્રીઓનો નવરાશનો વખત ઇર્ષ્યા અને કુથલી કરવામાં જ ગળાય છે."

"અફસોસ ! તેમને અભણ રાખી પુરૂષો તેમના ઉપર રાજ્ય કરે છે."

હૃષીકેશચંદ્રની વિચારપરંપરા આગળ વધી: "આ અધમ દશામાંથી સ્ત્રીઓને મુક્ત કરવાનો માર્ગ કયો છે ?"

"કેળવણી !"

"પણ કેળવણી કેવા પ્રકારની ? શું સ્ત્રીઓએ બી. એ. અને એમ. એ. થવું ? એ ડીગ્રીઓથી જ શું એમનો ઉદ્ધાર થશે ?"

"નહીં, નહીં. એ તો હિંદુ સ્ત્રીઓને માત્ર યુરોપીયન પોશાક પહેરાવવા જેવું છે. પરદેશીઓનો પોશાક પહેરવાથી જેમ આપણામાં તેમનું શારીરિક બળ આવી શકતું નથી તેમ તેમની કેળવણી લીધાથી આપણામાં માનસિક બળ આવી શકતું નથી અને આપણું ચારિત્ર્ય ખીલતું નથી."

હૃષીકેશચંદ્રનું મગજ ચગડોળે ચ્હડયું. સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રશ્ન તેના મનમાં, બુદ્ધિમાં અને આત્મામાં ઘોળાઇ રહ્યો. તેના શરીરના રૂવે રૂવે તે વ્યાપી રહ્યો, અને તે ઘણા આવેશમાં આવી જઇને ગંભીરતાથી બોલ્યો: "ભારતવર્ષનું સ્ત્રીત્વ કરમાય છે–કચડાય છે. પરદેશી માળીઓ અને પરદેશી જળના સિંચનથી એ સ્ત્રીત્વરૂપી વૃક્ષનો વિકાસ અસ્વાભાવિક થઇ રહે છે. પાશ્ચાત્ય કેળવણીથી

આર્ય સ્ત્રીની સ્વાભાવિક ભાવનાઓનો હ્રાસ થાય છે, તેના જીવનનો પ્રવાહ નિશ્ચેતન બને છે, અને તેના પુણ્ય સંસ્કાર સજીવન રહેતા નથી.

"સ્ત્રીઓની ધાર્મિક ભાવનાઓ જાગૃત થાય, તેમની રસવૃત્તિ ખીલે અને તેમના હૃદયમાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓ રેડાય, એવી સંસ્કારી કેળવણી તેમને આપો; અને એમનામાંથી ગાર્ગીઓ અને સીતાઓ ઉત્પન્ન કરો. પ્રાચીન ભારતની વિદુષીઓ અને વીરાંગનાઓનાં ચારિત્ર્ય એમના મનમાં ઠસાવો અને એમને ગૃહજીવનની અધિષ્ઠાત્રીઓ બનાવો. એથી જ એમનો ઉદ્ધાર થશે. ભારતવર્ષને સભાઓને શોભાવનારી સ્ત્રીઓ જોઇતી નથી, પણ ઘરને દીપાવનારી ગૃહિણીઓ જોઇએ છે.

"જે સ્ત્રીત્વ ફુલ જેવું સુકુમાર છે, જેમાં સતીની અડગતા અને ધૈર્ય છે, વ્યવહારિક બુદ્ધિ છે, જ્ઞાનપિપાસા છે, ઉચ્ચાભિલાષાઓ છે પણ પુરૂષને પડખે રહેવાનું ડહાપણ છે, અને દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ છે, એવા સ્ત્રીત્વને જાગૃત કરો–એમાં જ ભારતનો જય છે."

હૃષીકેશચંદ્રની વિચારમાળા આગળ વધી. વિચારમાં ને વિચારમાં તેણે દયાની લાગણીથી જીવકોર તરફ જોયું, અને તેની દુઃખી અવસ્થાના ચિતારથી તેનું હૃદય પીગળ્યું. રામો જીવકોરની હકીકત કહેતો હતો તે હૃષીકેશચંદ્રને વિચારમાં મગ્ન થયેલો જોઇને અટક્યો અને બોલી ઉઠ્યો: "ભાઇસાહેબ, રજા લઉં છું. વળી પાછો આવીશ,"

હૃષીકેશચંદ્રની વિચારમાલા અટકી અને તે જાણે ઉંઘમાંથી જાગ્યો હોય તેમ બોલ્યો:

"રામા બેશ, બેશ, વાત તો પુરી કર."

"તમારૂં ચિત્ત કોઇ બીજા કાર્યમાં પરોવાયલું હોય એમ લાગે છે, તો વળી હું ફરી આવીશ ત્યારે કહીશ." રામાએ જવાબ આપ્યો.

હૃષીકેશચંદ્ર જરા શરમાયો અને સાવધાન થઇને ટટાર બેઠો. રામાએ આગળ હકીકત કહેવા માંડી. તે બોલ્યો: "ભાઇસાહેબ, હજી તો એ જીવકોરની દશા વધારે માઠી થાય છે."

હૃષીકેશચંદ્રે ઉંડો નિસાસો નાંખ્યો અને બોલ્યો: "અફસોસ ! આર્ય સ્ત્રીઓના અજ્ઞાનથી તો અવધિ. અજ્ઞાન જ તેમના દુઃખનું કારણ છે."

શામાએ બાકીની હકીકત કહી. તેનો સાર નીચે પ્રમાણે હતો.

ગરબડદાસ ગુજરી ગયા. તેની પાછળ જીવકોર એક બે દિવસ ખરી લાગણીથી અને પછીથી લોકમાં દેખાડો કરવાને ઘણું રોઇ, કકળી, તેણે માથાં કુટયાં, તમ્મર ખાઈ ખાઇને તે નીચે પડી જાય, બે બૈરાં ઝાલીને ઉઠાડે ત્યારે ઉભી થાય, અને મોટેથી આક્રંદ કરે. બધાં બૈરાં વેરાઇ જાય, અને પોતે નિરાંતે ઘરમાં એકલી બેસે ત્યારે તે મનમાં વિચાર કરે: “ હવે તો મરેસ્તો. સાઠવરસના તો થયા, રોજ ઘરમાં ચોંટી રહેતા હતા, અને કચકચ કર્યા કરતા હતા, હવે તો એ ના મરે તો શું હું નાની બાળક મરૂં ? ”

આમ વિચાર કરતી હોય અને એટલામાં જો કોઈ કહેવાને આવે કે ફલાણું કુટવાને આવે છે તો જીવકોર એકદમ દયામણું મોં કરી, એક ખુંણે બેશી, મોં ઉપર છેડો નાંખીને મોટું આક્રંદ કરવા મંડી જાય અને પાછાં છાતી ને માથાં કુટવાનું શરૂ કરે. આમ ઘણા દિવસ ચાલ્યા ગયા. ગરબડદાસનું દસમું થયું, અગીઆરમું, બારસું, તેરસું, કરવાનો વારો આવ્યો અને જીવકોરે વાહવાહ મેળવવાને ગરબડદાસની જેટલી દોલત હતી તેટલી બધી વાવરી નાંખવાનો વિચાર કર્યો. વહુનું સીમંત અને માબાપનું કે પતિનું બારમું ફરી ફરીને આવે છે કે શું ? આવા આવા વિચાર કરનારાં ન્યાતનાં અનેક બૈરાં જીવકોરની આસપાસ ફરી વળ્યાં અને તેને ધણીની પુરેપુરી મીલકત વાપરી દેવા સુંધીની પણ સલાહ આપવા લાગ્યાં. સાદી, ભોળી, જશની લોભી, પણ મૂર્ખ જીવકોરે વિચાર કર્યો નહીં કે પછીથી એની શી વલે થશે ! કાંણે આવનાર સૌ ન્યાતીલાઓને ઉત્તમમાં ઉત્તમ પકવાન કરી કરીને જમાડવામાં આવ્યાં. ન્યાતીલાઓ, સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો, કાંણે આવે ત્યારે મોટેથી રડે અને એટલું તો આક્રંદ કરે કે જાણે એમના શોકની સીમા કે હદ હશે જ નહીં. પણ બીજી જ ક્ષણે ‘ જમવાને ચાલો ’ કહેતાં તરતજ સૌ ડબોડબ પકવાનનાં પીરશેલાં ભાણાં ઉપર બેશી જાય અને બાર દિવસનાં ભૂખ્યાં હોય તેમ પકવાનનો ઘાણ વાળી નાંખે. સ્ત્રીઓ પોતાનું સઘળું જોર કહાડી કહાડીને કુટતી જાય, અને જેમ જેમ પરવારે તેમ તેમ એક પછી એક રસોઇખાનામાં જમવાને જતી જાય અને સો દહાડાનો ખંખ વાળી નાંખે.

કેવો દુષ્ટ રિવાજ ! માણસનું માણસ જાય અને તેની પાછળ રહેલાં માણસ ભિખારી થાય ! મરણની ન્યાતોમાં આવો નકામો ખર્ચ જે કરવામાં આવે છે તે નહીં કરતાં સારે માર્ગે જો તેનો વ્યય થાય તો દેશમાં હજારો કારખાનાં ઉભાં થાય, ભૂખ્યા તરસ્યાને રોજી મળે, ન્યાતની જાતની, ગામની તથા દેશની આબાદી થાય, તેમાંથી કેટલીક સમાજો અને મંડળો ઉભાં થાય, અને ન્યાતમાં અનેક ગરીબો, લુલાં, લંગડાં, પાંગળાં, નિરાધાર વિધવાઓ, વગેરે હોય તેમનું પોષણ થાય ! ન્યાતવરામાં ફક્ત એક રાતનું વાળુ જ થાય, પણ તે પૈસા વડે નિરૂદ્યમીને ઉદ્યોગનું સાધન કરી અપાય, અને નિરાધારને આખા જન્મારાના પોષણનું સાધન મળે ! વરાઓમાં વપરાતો પૈસો ગરીબોનાં દુઃખ ટાળવામાં વપરાય તો દેશને કેટલો બધો ફાયદો થાય ! પણ અજ્ઞાનમાં ડુબી ગયેલી આ પ્રજાને પોતાના ભવિષ્યનો જ વિચાર નથી હોતો તો પછી દેશનો વિચાર તો હોય જ કયાંથી ?

જીવકોરે ગરબડદાસની ઉત્તરક્રિયા કરી. લોકોએ વાહવાહ કહી. બહુ સારૂં વાવર્યું એમ સૌ બોલ્યાં. સૌએ જીવકોરને જશનાં પોટલાં બંધાવ્યાં. જીવકોર ફુલીને ફાળકો થઇ. પોતે કૃતાર્થ થઇ એમ તેણે માન્યું. લોકો તો ચાર દહાડા વાહવાહ કહીને બંધ પડી ગયા, પણ બિચારી જીવકોર પાસે તો એક કોડીએ રહી નહીં. જેમ જેમ દિવસો વીતતા ગયા તેમ તેમ ગરબડદાસના મૃત્યુની અને વરાની વાતો વિસારે પડવા માંડી, પણ બિચારી જીવકોરને તો ખાવાના પણ સાંસા થઇ પડે એવો વખત આવવા માંડયો. ઘરમાં કોઈ કમાનાર રહ્યું નહીં. ગરબડદાસનો બધો પૈસો તેની પાછળ વપરાઇ ગયો. જીવકોરની માઠી વલે થવાના દિવસ આવ્યા. જે લોકો તેનાં વખાણ કરતા હતા, અને ન્યાતવરા કરાવવામાં ઉત્તેજન આપતા હતા અને તેની વાહવાહ બોલતા હતા, તેના તે જ હવે કહેવા લાગ્યા: "ભાન નહોતું ! આપણે ખાવા જેટલું તો રાખીએ જ સ્તો ! કોઇ તો કહેશે કે કુવામાં પડો પણ કુવામાં પડાય કે !"

આ પ્રમાણે ઘણા દિવસ વીતી ગયા. બે ચાર વર્ષ તો જીવકોરે જેમ તેમ કરીને દહાડા કહાડયા, પણ હવે તો અન્નના પણ સાંસા પડવા માંડયા. કેટલાક તેને ધીરજ આપવા લાગ્યા:

"હશે ! તું ઓછી બધું ખાઇ ગઇ છું. તારા ધણીની પાછળ તેં વાવર્યું છે ને ! આવ્યું ખરચ કહાડીએ તો એમજ હોય ! ભગવાન તેનું ફળ આપશે !"

બિચારી જીવકોરને આથી કંઇક દિલાસો મળતો, અને તે થોડી વાર હિંમત ધરતી. પણ આવો લુખો દિલાસો ક્યાંસુધી ટકે ? જીવકોરને દઇણાં દળવાનો વારો આવ્યો. દઇણાં દળતે દળતે જીવકોરને ઘણાં વર્ષ વીતી ગયાં. આખરે શરીર પણ ટકવા માંડયું નહીં. નિસાસો નાંખતે નાંખતે તે એકવાર બોલીઃ "આમ તે કેટલા દિવસ ચાલશે. પ્રભુ મને દુઃખી જ રાખશે ? મેં તે એવું શું બગાડયું છે ? મેં કરા વરા કર્યા, બ્રહ્મભોજન કરાવ્યું અને દાન ધર્મ કર્યા ! પ્રભુએ મારી આવી જ વખત આણી !" આમ પોતાના મન સાથે તે બોલતી હતી એવામાં બહાર એક ટહેલીઓ આવ્યો. તેણે ટહેલ નાંખીઃ

"આપશો તેવું પામશો, ભાઇ રામ રામ છે.
"વાવશો તેવું લણશો, ભાઇ રામ રામ છે.
"કરશો તેવું પામશો, ભાઇ રામ રામ છે."

જીવકોરને જાણે કે પોતાની ભૂલોનું ભાન થતું હોય તેમ પાછી તે બડબડીઃ "શું મેં મારો પૈસો ખોટે માર્ગે વાવર્યો છે?" તેનું હૃદય તેને સમજાવવા લાગ્યું ને તે મનમાં બોલીઃ "ખોટે તો નહીં–પણ–પણ–વગર સમજ્યે તો ખરોસ્તો ! મેં આગળ પાછળનો વિચાર કર્યો નહીં. લોકોએ મને ફુલાવી અને હું ખોટી ફુલાઈ. આગળ ઉપર મારૂં શું થશે તેનો વિચાર મેં કર્યો નહીં. નહીં તો આવા દહાડા આવત નહીં. આવા દહાડા કેમ જશે ? શી રીતે આવા દહાડા કહડાશે ? સૌ તો ખાઇ ખાઇને પોતાને ઘેર વેરાઈ ગયું, અને મારે કરમે તો આ ઘંટી આવી !"

ઘંટી ખેંચીને પેટ ભરવું એ જીવકોરને ઘણું જ કઠણ લાગ્યું. 'હવે ક્યાં જઉં ? શું કરૂં ?' આમ અનેક ભાંજગડો એના મનમાં થઇ રહી. 'કોને ઘેર જઇને પડું ! જતાં પગ શી રીતે ઉપડે ? હાથે કરીને જ આ દુઃખ વ્હોર્યું !' ઉંડા નિસાસા નાંખીને જીવકોર પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગી. જીવકોર આમ અનેક વિચારો કરતી અને ન્યાતનાં ચાર બૈરાં ભરાઇને બેસે એટલે પરાણે પરાણે પણ

એનાથી એના વિચારો કહેવાઇ જતા. ન્યાતનાં સૌ બૈરાં તમાશો જોયા કરતાં અને વખતે "તને ભાન નહોતું! કોઇનો શો વાંક! કોઈ હાથ પકડીને કરાવવા આવે છે ?' એમ અનેક મ્હેણાં તેને ઉલટાં મારતાં અને દાઝયા ઉપર ડામ દેતાં.

કેટલાંક તેના જેવાં જ મૂર્ખ વચમાં બોલી ઉઠતાં: "મારી બાઇ, આમ શું બોલો છો ? એ તે કર્યા વગર ચાલે! ગમે તેમ થાય! પૈસો તો આવી મળશે! ઘંટી ખેંચવી પડે તોયે શું થયું! ધણીની ક્રિયા કંઇ ફરી ફરીને આવવાની છે ? એ બાપડો પામે શું ?" જીવકોર સૌનું કહેવું સાંભળતી. આવો ખોટો દિલાસો તેને હવે ઝેર સમાન લાગતો અને તે પોતાના ભુલને માટે પશ્ચાત્તાપ કરતી મનમાં ને મનમાં સોરાઇ જતી.

આખરે તેણે ચંદુલાલને ઘેર જઇને રહેવાનો વિચાર કર્યો; પણ તેના મનમાં આવ્યું: "ચંદુલાલને ઘેર જઇને પડું! દીયેર તો ઠીક છે, એમનો સ્વભાવ પણ સારો છે, પણ–દેરાણી! કપાતરનો કકડો! અને પેલી નખ જેવડી શદકલિકા! એના ગર્વનો તો પાર જ નથી. બિચારા ભાઇડાઓને તો કંઈ નહીં, પણ એ માદિકરીને તો રોજનું એક માણસ મારવા જોઇએ. એમની આગળ નીચી મુંડી ઘાલીને બેસવું! હાજી, હા, કરવું!" આ વિચારો જીવકોરથી સહન થઇ શકયા નહીં, અને તે બોલી ઉઠી: "ગમે તેમ કરીશ, ભીખ માગીસ, પણ એને ઘેર તો નહીં જ જઉં."

સમય સમયનું કામ કરતો હતો. વરસ એક પછી એક ચાલ્યું જતું હતું. જીવકોરનું શરીર પણ તેની સાથે જીર્ણ થતું હતું. ભૂખ, તરસ, ઓછાં થવાને બદલે ઉલટાં વધતાં હતાં. મોટા પલંગમાં સુનારીને એક ફાટલી ગોદડી ઉપર પડી રહેવું પડતું હતું, અને તેથી તેનાં પાસાં ઘસાઈ જતાં હતાં. દાળ, ભાત, ઘઉંની રોટલી, શાક, અને કોઈ કોઇ દિવસ ભજીયાં તથા રોજ દુધ, દહીં સાથે જમનારીને સુકા રોટલા ચાવવા પડતા હતા, અને તે પણ પુરા મળે કે ન મળે! કારણ કે દઇણું દળાય અને મહેનત થાય તેના પ્રમાણમાં પૈસા મળે; પણ લગભગ વૃદ્ધાવસ્થાની અણી ઉપર આવેલી, અને કોઇ દિવસ પાણીની કસલી પણ નહીં ભરેલી, એવી જીવકોરની સુકોમળ કાયાથી પુરૂં વૈતરૂં પણ હવે થઇ શકતું નહોતું. પોતાનું પેટ

ભરવું અને સાથે છોકરીનું પણ ભરવું ! વળી લલીતા દિવસે દિવસે મોટી થતી જતી હતી. જીવકોર તો એકાદ બે લુગડાંથી ચલાવે, પણ નાની બાળક છોકરીને માટે તો કંઇ કંઇ નવું અને નવતર જોઇએ.

આમ ન્યાતીલાઓની સલાહથી અને જીવકોરની મૂર્ખાઇથી ગરબડદાસની દોલત ધૂળધાણી થઇ ગઇ અને જીવકોર દઇણાં દળતી થઇ. તેની કાયા ચાલે નહીં. ન્યાતીલાઓએ તેને ભીખ માગતી કરી. હિંદુ સમાજમાં આવી રીતે કેટલાં કુટુંબો દુઃખી થતાં હશે ! કેટલાં નિરાધાર બનતાં હશે !

ન્યાતના કેટલાક માણસોએ ચંદુલાલને કહાવ્યું કે તમે જીવકોરને તમારે ઘેર તેડી જાવ. મદકલિકાએ આગળ વળીને બાપની વતી જવાબ વાળ્યોઃ “ અમે શું કરીએ ? પૈસો ઉરાડતાં ભાન કેમ ન રાખ્યું ? ”

આખરે કંઇક ન્યાતીલાઓના આગ્રહથી અને કંઇક પોતાના ભાઇની વહુ છે એમ કરીને ચંદુલાલે જીવકોરને પોતાને ઘેર આવીને રહેવાનું કહ્યું. જીવકોરે પ્રથમ તો લોકલાજને લીધે આનાકાની કરી પણ કંઇક એવું બ્હાનું મળ્યું એટલે ‘ ભાવતું હતું અને વૈદ્યે કહ્યું ’ એ કહેવત પ્રમાણે તે ચંદુલાલને ઘેર રહેવાને ગઇ. થોડા દિવસ તો જાણે કે કોઇ પરોણો આવ્યો હોય તેમ તેની બરદાશ ચંદુલાલના કુટુંબનાં માણસોએ લેવા માંડી, પણ પછીથી તો ‘ શેઠ આવ્યા તો કહે નાંખો વખારે ’ એવી વલે જીવકોરની થવા માંડી. વખત જેમ જેમ જતો ગયો તેમ તેમ તેથી પણ વધારે ખરાબ વલે જીવકોરની થઈ રહી. ચંદુલાલનો રસોઇઓ ન્હાસી જાય તો બિચારી જીવકોરને રાંધવું પડે; નોકર વંકાય તો વાસણ ઘસવાં પડે અને તેની દેરાણી ફેરો ફટો કહે તો તેની ના તેનાથી કહેવાય નહીં. વખતે તે કુવા ઉપર જઇને પાણી ભરી લાવે, વખતે તળાવે જાય, લુંગડાં ધુવે અને પાણીનું બેડુ પણ ભરતી આવે. આટલું કરતાં પણ મદકલિકા છણકા લપકા કરે તે તો જુદું.

હૃપીકેશચંદ્રે આ સઘળી બીના સાંભળી અને તેનું હૃદય વિધવાઓના દુઃખથી વિંધાયું. મદકલિકાના ગર્વ ઉપર એને અત્યંત તિરસ્કાર આવ્યો અને તેના મનમાં વિચાર થયો કે જ્યાં લક્ષ્મી છે ત્યાં દયા કે ભાઈ ભાંડુ પ્રત્યે સ્નેહ નથી. તે મનમાં બડબડ્યોઃ

"ચંદુલાલના લાખો રૂપિઆ મોજશોખ અને નાચરંગમાં વપરાય છે, અને ધીરેન્દ્ર તેની લક્ષ્મીને બહોળે હાથે ઉરાડે છે, પણ તેનાથી આ એક જીવકોરનું પુરૂં કરી શકાતું નથી. અફ્સોસ ! ચંદુલાલ, તારા ઘરમાં દયા નથી, નીતિ નથી. ધનવાનોનાં હૃદય ધનથી જડ બને છે અને તેમનામાં કોઈ પણ પ્રકારની લાગણી રહેતી નથી. એવાઓને તો ધીરેન્દ્ર જેવા જ દિકારાઓ હોય ! ધિક, ધિક."

બીજે દિવસે રાતે હૃષીકેશચંદ્ર બંગલાની અગાસીના કઠેરા ઉપર હાથ મુકીને ઉભો હતો. ચંદ્રમાનું અજવાળું સર્વત્ર પથરાઇ રહ્યું હતું. સામે જરા દૂર એક નદી ખળખળાટ કરતી વહી જતી જણાતી હતી. તેના આખા કિનારા ઉપર તે નજર ફેંકતો હતો. લગભગ સાડા અગીઆર બાર વાગવાનો સમય થયો હતો, અને કિનારો નિર્જન દેખાતો હતો. એવી વેળાએ કોઇ સ્ત્રી એકલી નદીના કિનારા તરફ જતી તેની નજરે પડી. એટલી મોડી રાતે એ રસ્તે કોઇ ભીખારણ પણ જતી તેણે કોઇ દિવસ નહોતી જોઇ. તે આશ્ચર્ય પામ્યો. આટલી રાતે, એકલી, આ સ્ત્રી કયાં જતી હશે ! એવી એને શંકા થઇ. તેણે તરત રામાને બોલાવ્યો અને તેને સાથે લઇ તે તરત બંગલાની બહાર નીકળ્યો. પેલી સ્ત્રીનું તેના તરફ ધ્યાન જ નહોતું. તે નીચું જોઈ, ત્વરીત વેગે આગળ વધતી હતી. તે એક ઘણા એકાંત રસ્તા ઉપર આવી. નદીને કિનારે કિનારે તે જવા લાગી. એક સ્થળમાં તે ઉભી રહી. હૃષીકેશચંદ્ર તેની પાછળ થોડેક દૂર હતો. પેલી સ્ત્રી એક ઉંચા ટેકરા ઉપર ચ્હડી. નદીનું પાણી ઝાડીમાંથી આવતું હોવાથી વમળ ખાતું, અને ઉછાળા મારતું, ખળખળાટ કરતું વહી જતું હતું. હૃષીકેશચંદ્ર પેલી સ્ત્રીના મનોભાવને સમજી ગયો અને તરત તેની પાસે દોડયો. પણ અફ્સોસ ! તે એક પળ મોડો પડયો. પેલી સ્ત્રીએ નદીમાં ઝંપલાવી દીધું ! છેલ્લી પળે તે બોલી: "હાય, મોઈ હું વિધવા."

હૃષીકેશચંદ્રે તેના છેલ્લા શબ્દો સાંભળ્યા: "હાય, મોઇ હું વિધવા." એ શબ્દોએ તેના હૃદયને ચીરી નાંખ્યું. "મારી વિધવા બ્હેનોની આ સ્થિતિ ! આ દશા !" એમ તેના મનમાં થયું. નદીમાં પડેલી સ્ત્રી પાણીમાં વલખાં મારવા લાગી. પથ્થર અને ઝાડ સાથે તે અફળાઇ રહી.

"રામા, જુવે છે શું ? એને બચાવ." હૃષીકેશચંદ્રે બૂમ પાડી.

ભરવું અને સાથે છોકરીનું પણ ભરવું! વળી લલીતા દિવસે દિવસે મોટી થતી જતી હતી. જીવકોર તો એકાદ બે લુગડાંથી ચલાવે, પણ નાની બાળક છોકરીને માટે તો કંઇ કંઇ નવું અને નવતર જોઇએ.

આમ ન્યાતીલાઓની સલાહથી અને જીવકોરની મૂર્ખાઇથી ગરબડદાસની દોલત ધૂળધાણી થઇ ગઇ અને જીવકોર દઇણાં દળતી થઇ. તેની કાયા ચાલે નહીં. ન્યાતીલાઓએ તેને ભીખ માગતી કરી. હિંદુ સમાજમાં આવી રીતે કેટલાં કુટુંબો દુઃખી થતાં હશે! કેટલાં નિરાધાર બનતાં હશે!

ન્યાતના કેટલાક માણસોએ ચંદુલાલને કહાવ્યું કે તમે જીવ-કોરને તમારે ઘેર તેડી જાવ. મદકલિકાએ આગળ વળીને બાપની વતી જવાબ વાળ્યોઃ "અમે શું કરીએ? પૈસો ઉરાડતાં ભાન કેમ ન રાખ્યું?"

આખરે કંઇક ન્યાતીલાઓના આગ્રહથી અને કંઇક પોતાના ભાઇની વહુ છે એમ કરીને ચંદુલાલે જીવકોરને પોતાને ઘેર આવીને રહેવાનું કહ્યું. જીવકોરે પ્રથમ તો લોકલાજને લીધે આના-કાની કરી પણ કંઈક એવું બ્હાનું મળ્યું એટલે 'ભાવતું હતું અને વૈદ્યે કહ્યું' એ કહેવત પ્રમાણે તે ચંદુલાલને ઘેર રહેવાને ગઇ. થોડા દિવસ તો જાણે કે કોઇ પરોણો આવ્યો હોય તેમ તેની બરદાશ ચંદુલાલના કુટુંબનાં માણસોએ લેવા માંડી, પણ પછીથી તો 'શેઠ આવ્યા તો કહે નાંખો વખારે' એવી વલે જીવકોરની થવા માંડી. વખત જેમ જેમ જતો ગયો તેમ તેમ તેથી પણ વધારે ખરાબ વલે જીવકોરની થઈ રહી. ચંદુલાલનો રસોઇઓ ન્હાસી જાય તો બિચારી જીવકોરને રાંધવું પડે; નોકર વંકાય તો વાસણ ઘસવાં પડે અને તેની દેરાણી ફેરો ફાટો કહે તો તેની ના તેનાથી કહેવાય નહીં. વખતે તે કુવા ઉપર જઇને પાણી ભરી લાવે, વખતે તળાવે જાય, લુંગડાં ધુવે અને પાણીનું બેડુ પણ ભરતી આવે. આટલું કરતાં પણ મદકલિકા છણકા લપકા કરે તે તો જુદું.

હૃષીકેશચંદ્રે આ સઘળી ખીના સાંભળી અને તેનું હૃદય વિધવા-ઓના દુઃખથી વિંધાયું. મદકલિકાના ગર્વ ઉપર એને અત્યંત તિરસ્કાર આવ્યો અને તેના મનમાં વિચાર થયો કે જ્યાં લક્ષ્મી છે ત્યાં દયા કે ભાઈ ભાંડુ પ્રત્યે સ્નેહ નથી. તે મનમાં બડબડયોઃ

"ચંદુલાલના લાખો રૂપિઆ મોજશોખ અને નાચરંગમાં વપરાય છે, અને ધીરેન્દ્ર તેની લક્ષ્મીને બહોળે હાથે ઉરાડે છે, પણ તેનાથી આ એક જીવકોરનું પુરૂં કરી શકાતું નથી. અફસોસ ! ચંદુલાલ, તારા ઘરમાં દયા નથી, નીતિ નથી. ધનવાનોનાં હૃદય ધનથી જડ બને છે અને તેમનામાં કોઈ પણ પ્રકારની લાગણી રહેતી નથી. એવાઓને તો ધીરેન્દ્ર જેવા જ દિકરાઓ હોય ! ધિક, ધિક."

બીજે દિવસે રાતે હૃષીકેશચંદ્ર બંગલાની અગાસીના કઠેરા ઉપર હાથ મુકીને ઉભો હતો. ચંદ્રમાનું અજવાળું સર્વત્ર પથરાઇ રહ્યું હતું. સામે જરા દૂર એક નદી ખળખળાટ કરતી વહી જતી જણાતી હતી. તેના આખા કિનારા ઉપર તે નજર ફેંકતો હતો. લગભગ સાડા અગીઆર બાર વાગવાનો સમય થયો હતો, અને કિનારો નિર્જન દેખાતો હતો. એવી વેળાએ કોઇ સ્ત્રી એકલી નદીના કિનારા તરફ જતી તેની નજરે પડી. એટલી મોડી રાતે એ રસ્તે કોઇ ભીખારણ પણ જતી તેણે કોઇ દિવસ નહોતી જોઇ. તે આશ્ચર્ય પામ્યો. આટલી રાતે, એકલી, આ સ્ત્રી ક્યાં જતી હશે ! એવી એને શંકા થઇ. તેણે તરત રામાને બોલાવ્યો અને તેને સાથે લઇ તે તરત બંગલાની બહાર નીકળ્યો. પેલી સ્ત્રીનું તેના તરફ ધ્યાન જ નહોતું. તે નીચું જોઈ, ત્વરીત વેગે આગળ વધતી હતી. તે એક ઘણા એકાંત રસ્તા ઉપર આવી. નદીને કિનારે કિનારે તે જવા લાગી. એક સ્થળમાં તે ઉભી રહી. હૃષીકેશચંદ્ર તેની પાછળ થોડેક દૂર હતો. પેલી સ્ત્રી એક ઉંચા ટેકરા ઉપર ચ્હડી. નદીનું પાણી ઝાડીમાંથી આવતું હોવાથી વમળ ખાતું, અને ઉછાળા મારતું, ખળખળાટ કરતું વહી જતું હતું. હૃષીકેશચંદ્ર પેલી સ્ત્રીના મનોભાવને સમજી ગયો અને તરત તેની પાસે દોડયો. પણ અફસોસ ! તે એક પળ મોડો પડયો. પેલી સ્ત્રીએ નદીમાં ઝંપલાવી દીધું ! છેલ્લી પળે તે બોલી: "હાય, મોઈ હું વિધવા."

હૃષીકેશચંદ્રે તેના છેલ્લા શબ્દો સાંભળ્યા: "હાય, મોઇ હું વિધવા." એ શબ્દોએ તેના હૃદયને ચીરી નાંખ્યું. "મારી વિધવા બ્હેનોની આ સ્થિતિ ! આ દશા !" એમ તેના મનમાં થયું. નદીમાં પડેલી સ્ત્રી પાણીમાં વલખાં મારવા લાગી. પથ્થર અને ઝાડ સાથે તે અફળાઇ રહી.

"રામા, જુવે છે શું ? એને બચાવ." હૃષીકેશચંદ્રે બુમ પાડી

રામો આભો બન્યો. રાતનો વખત હોવાથી તેની હિંમત ચાલી નહીં. એકદમ હૃષીકેશચંદ્રે ધોતીયાનો કચ્છો માર્યો અને તે પાણીમાં કુદી પડ્યો. મહામહેનતે પાંચેક મિનિટમાં ડુબનારીનો ચોટલો પકડી તે ઉપર આવ્યો. રામાએ તેને મદદ કરી અને બંને જણાએ મળીને એ બેભાન સ્ત્રીને બહાર કહાડી.

"રામા, ચાલો આપણે હવે એને બંગલે ઉચકી જઇએ." હૃષીકેશચંદ્રે કહ્યું.

"ભાઇસાહેબ, એ તો ના બને. કારભારીસાહેબ જાણે તો તમને ને મને બંનેને ઘરમાંથી કહાડી મુકે." રામાએ જવાબ આપ્યો.

"અલ્યા એમ કેમ બોલે છે ? આટલું એક માણસ એમના ઘરમાં નહીં સમાય ?"

"સાહેબ, એક શું, અડધું પણ નહીં સમાય."

"આટલો બધો ખરચ રાખે છે ને ?"

"ખરચ રાખે છે, પણ તે પેટે ખાવાને, બીજાને આપવાને નહીં. એમને ઘેર બીજો એક કપરધિકા પણ પામે નહીં."

હૃષીકેશચંદ્ર પેલી સ્ત્રી સામે જોઇ રહ્યો. તેના મનમાં દયા આવીને તે બરબડ્યો: "આપણી દુઃખી વિધવા બ્હેનો આવી રીતે જીવનનો અંત લાવે એ કેવું શોકજનક ! અફસોસ ! આપણી સમાજને હજી સાન નથી, હૃદય નથી, કે ભાન નથી."

એટલામાં પેલી વિધવા ધીમે ધીમે શુદ્ધિમાં આવી. તેણે પોતાની આંખો ઉઘાડી. પાસે બે પુરુષો ઉભેલા છે એમ તેણે જોયું. તે એકદમ ધીમેથી બોલી: "હાય, મોઇ હું અભાગણી ! ભાઈ, તમે શું કરવા મને બહાર કહાડી ? મને મરવા દ્યો. મારા જીવવાથી જગતને શો લાભ છે ? મરવામાં જ મને સુખ છે."

હૃષીકેશચંદ્રે જરા વધારે બારીકીથી નિહાળીને તેની સામે જોયું. તેણે તેને ઓળખી. તે જીવકોર હતી. ચંદુલાલના ઘરમાં થતું અપમાન સહન ન થવાથી તે ચાલી નીકળી હતી. પોતાની બાળકીની સંભાળ લેવાનું તેણે પ્રભુને સોંપ્યું હતું.

જીવકોરના શબ્દોમાં ગંભીરતા અને કરુણભાવ હતાં. હૃષીકેશચંદ્રનું હૃદય પીગળયું. તેને કંઇ કંઈ થઇ ગયું. હિંદુ સમાજમાં વિધવાઓની દયાજનક સ્થિતિની વાત તેણે સાંભળી હતી. આજે

નજરે જોઇ. આવી કેટલી પુષ્પકળીઓ સમાજના પ્રચંડ પ્રહારથી કચરાઇ જતી હશે તેનો વિચાર કરતાં તેને કમકમાટ આવ્યો.

જીવકોર દુઃખમાં ડુબી ગઇ હતી. તે ભયભીત ચહેરે હૃષીકેશચંદ્ર સામે જોઇ રહી, અને ફરી બોલીઃ "મારે જીવીને શું કરવું છે ?"

હૃષીકેશચંદ્રે જવાબ આપ્યોઃ "તમે ગભરાવ નહીં. જીવવામાં જ તમને સુખ છે."

"હું ઘેર આવીશ તો બમણી ફજેત થઇશ, અને બમણું દુઃખ ભોગવીશ."

"બ્હેન, તમે ચિન્તા ન કરો. હવે તમે નિર્ભય છો."

હૃષીકેશચંદ્રના બોલમાં પ્રેમભાવ સ્પષ્ટ દેખાઇ આવતો હતો, તેથી જીવકોર કંઇક શાંત થઇ, અને બોલીઃ

"ભાઈ, તમે મારે માટે, આ અભાગણી માટે શા માટે શ્રમ વેઠો છો ?"

"એમ ન બોલો. હું તમારો ભાઇ છું. તમને ઉગારવાને અને સુખી કરવાને જ પ્રભુએ મને અત્યારે અહીં મોકલ્યો છે."

જીવકોર સમજી કે તેની સામે કોઈ દૈવી યુવાન ઉભો છે. તે પાછી બોલીઃ "તમે ઘેર જઇને સુઇ જાવ, ભાઇ. હું મારૂં લાગ્યું ભોગવી લઇશ."

"તમે મારી સાથે ચાલો. હું તમને સાથે લીધા વગર જનાર નથી."

"મારાથી ચાલી શકાતું નથી. મને વાગ્યું છે, અને મારૂં આખું શરીર પથ્થરમાં અથડાઇ અથડાઇને કચ્ચર થઇ ગયું છે."

"હું તમને ઉંચકી લઇશ."

જીવકોર આભારની લાગણીથી દબાઇ ગઇ. હૃષીકેશચંદ્ર અને રામાએ તેને થોડે સુધી ઉંચકી લીધી. પછી તે ધીમે ધીમે ચાલીને ઘેર આવી.

હૃષીકેશચંદ્ર પોતાની ઓરડીમાં જઇને સુઇ ગયો. પણ તેને ઉંઘ આવી નહીં. તેના મગજમાં અનેક વિચાર પસાર થતા હતા. વિધવાઓ આવા આપઘાત કરે અને સમાજ જોયા કરે એ બનાવ હૃષીકેશચંદ્ર જેવા કેળવાયલા અને સંસ્કારી હૃદયને ઘણો ઘાતકી લાગ્યો. કીડી અને કુતરાને બચાવવા માટે લાખો રૂપિઆનો ભોગ

આપનારા દયાળુ હિંદુઓ વિધવાઓની આવી દશા સામે આંખ આડા કાન કરે એ જોઇને તેને હૃદયમાં અત્યંત ખેદ થયો.

હૃષીકેશચંદ્રની આંખોમાં ઝળઝળીયાં આવી ગયાં. તેને ઉંઘ આવી નહીં. તકીયા ઉપર મોં ઉંધું ઘાલીને તે આખી રાત પડી રહ્યો.

સવારમાં તે વ્હેલો ઉઠયો અને બહાર નીકળ્યો. જીવકોરની પાસે ગયો. તે હજી ટાઢથી ધ્રુજતી, શરીરના અવયવોને દાબતી એક ખુણે પડી રહી હતી. હૃષીકેશચંદ્રે તેની સારવાર માટે તરત ચાંપતા ઇલાજ લીધા. તેણે દાક્તરને બોલાવ્યો અને તેની સલાહથી જીવકોરના શરીરને ખૂબ શેકયું. જીવકોર કંઇક ટટાર થઇ.

હૃષીકેશચંદ્રે હવે તેને ધીમેથી પુછ્યું: "બ્હેન, આપઘાત કરીને જીવનનો અંત લાવવાનું કારણ શું છે?"

જીવકોરની આંખોમાં ઝળઝળીયાં આવી ગયાં. તેણે ઉંડો નિસાસો નાંખ્યો.

"મારી આગળ કહેવાને હરકત નથી."

"હા, તમે મારા ભાઇ છો."

"ત્યારે કહો."

"ભાઇ, આ ઓશીયાળો અવતાર હવે સહેવાતો નથી."

"તમારે માબાપ નથી?"

"ના, ભાઇ, નથી."

"ભાઇ, બ્હેન, કોઇ નથી?"

"તેતો છે. પણ આજના વખતનાં ભાઇ, બ્હેન—કોઇ કોઇનું નથી." બોલતે બોલતે જીવકોર રડી પડી.

"હવે ગભરાશો નહીં."

"હવે ગભરાવાનું શું? બહુ દુઃખીયાને દુઃખ શું? અમે જીવ્યાં તોયે શું? અને ન જીવ્યાં તોયે શું?"

"એમ ન બોલો બ્હેન. તમે નિરૂપયોગી છો એમ સમાજ ભલે માને, પણ હું તેવું માનતો નથી."

"મારે લીધે તમે કષ્ટમાં આવી પડશો. આ ઘરનાં તમારે માથે ખોટા આરોપ મુકશે."

"મને તેની પરવા નથી."

બોલતે બોલતે હૃષીકેશચંદ્રે જીવકોર તરફ જોયું અને તેની

દયામણી સ્થિતિ જોઇને તેનું હૃદય ચિરાયું. સંસારસુધારામાં આગળ વધતું અને રાજકિય સુધારા માગતું હિંદુસ્તાન હજી સાંસારિક ક્ષેત્રમાં કેટલું સડાવાળું છે તેનો વિચાર તેના મનમાં ખડો થયો. પ્રાચીન આર્યાવર્તની ઝાંખી કલ્પના મગજમાં તરી આવી અને તે મનમાં બડબડયો: "કન્યાવિક્રય, બાળલગ્ન, અને વૃદ્ધલગ્નથી હિંદુ સમાજનું સત્યાનાશ વળે છે. ગાર્ગી, સીતા, દમયંતી કે દ્રૌપદી તો હવે ઇતિહાસનાં પાનાંમાં જ જોવાની! રામ, યુધિષ્ઠિર, નળ, અભિમન્યુ, અને ભીષ્મપિતામહનાં તો હવે સ્વપ્નાં જ રહ્યાં!"

હૃષીકેશચંદ્રે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખ્યો. પછી જીવકોરને દિલાસો આપવાને તેણે કહ્યું: "બહેન, તમે મુંઝાશો નહીં. હવે તમારી સ્થિતિ સુધરી એમ સમજજો."

"ભાઇ, મને આ ઘરમાંથી હવે છોડાવો. હું અહીં બહુ દુઃખી છું."

"હું તમને તમારા ગુજરાનનું સાધન કરી આપીશ."

"ભાઇ, પ્રભુ તમારૂં કલ્યાણ કરો."

કસાઇને ઘેરથી જેમ ગાય છોડાવવાની હોય તેમ જીવકોરને છુટી કરવાને હૃષીકેશચંદ્રનું હૃદય ઉથલપાથલ થઈ રહ્યું. તે દિવસથી તે જીવકોર તરફ પક્ષપાતથી જોવા લાગ્યો. તેનો પક્ષપાત જોઇને કૃષ્ણલક્ષ્મીની આંખમાં ઝેર આવ્યું. તેને મોંએ તો તેનાથી કંઇ કહી શકાયું નહીં પણ આગળ પાછળ તે બડબડવા લાગી: "એ રાંડની પાસે એ કેમ આવજા કરે છે? નક્કી દાળમાં કંઈ કાળું હશે."

હૃષીકેશચંદ્ર પવિત્ર હૃદયથી જીવકોર સાથે વાત કરતો. તેને તે એક દુઃખી વિધવા જાણીને નિઃસ્વાર્થભાવે મદદ કરતો. પ્રભુના એ એક જીવને બચાવવાની ખાતર તેણે પોતાનો પ્રાણ જોખમમાં નાંખ્યો હતો. ચંદુલાલના ઘરમાં એની બહાદુરી માટે કોઇએ શાબાશી આપી નહીં, તેમ તેની દયાળુતાનાં કોઇએ વખાણ કર્યાં નહીં. ઉલટું તેના કાર્ય તરફ સર્વે શંકાની નજરથી જોઈ રહ્યાં. જીવકોર સાથે વાત કરવામાં તે ભયંકર ગુન્હો કરતો હોય તેમ મનાયું. પણ હૃષીકેશચંદ્ર એથી ડગ્યો નહીં. ચંદુલાલના ઘરમાં તેણે અનેક પ્રકારની નિંદા સહન કરી પણ જીવકોરને ત્યાંથી છુટી કરવાનો વિચાર તેણે ત્યજ્યો નહીં. કૃષ્ણલક્ષ્મીને પવિત્રતાનું ખોટું અભિમાન

આપનારા દયાળુ હિંદુઓ વિધવાઓની આવી દશા સામે આંખ આડા કાન કરે એ જોઇને તેને હૃદયમાં અત્યંત ખેદ થયો.

હૃષીકેશચંદ્રની આંખોમાં ઝળઝળીયાં આવી ગયાં. તેને ઉંઘ આવી નહીં. તકીયા ઉપર મોં ઉંધું ઘાલીને તે આખી રાત પડી રહ્યો.

સવારમાં તે વ્હેલો ઉઠયો અને બહાર નીકળ્યો. જીવકોરની પાસે ગયો. તે હજી ટાઢથી ધ્રુજતી, શરીરના અવયવોને દાબતી એક ખુંણે પડી રહી હતી. હૃષીકેશચંદ્રે તેની સારવાર માટે તરત ચાંપતા ઇલાજ લીધા. તેણે દાક્તરને બોલાવ્યો અને તેની સલાહથી જીવકોરના શરીરને ખૂબ શેકયું. જીવકોર કંઇક ટટાર થઇ.

હૃષીકેશચંદ્રે હવે તેને ધીમેથી પુછયું: "બ્હેન, આપઘાત કરીને જીવનનો અંત લાવવાનું કારણ શું છે ?"

જીવકોરની આંખોમાં ઝળઝળીયાં આવી ગયાં. તેણે ઉંડો નિસાસો નાંખ્યો.

"મારી આગળ કહેવાને હરકત નથી."

"હા, તમે મારા ભાઇ છો."

"ત્યારે કહો."

"ભાઇ, આ ઓશીયાળો અવતાર હવે સહેવાતો નથી."

"તમારે માબાપ નથી ?"

"ના, ભાઇ, નથી."

"ભાઇ, બ્હેન, કોઇ નથી ?"

"તેતો છે. પણ આજના વખતનાં ભાઇ, બ્હેન—. કોઇ કોઇનું નથી." બોલતે બોલતે જીવકોર રડી.પડી.

"હવે ગભરાશો નહીં."

"હવે ગભરાવાનું શું ? બહુ દુઃખીયાને દુઃખ શું ? અમે જીવ્યાં તોયે શું ? અને ન જીવ્યાં તોયે શું ?"

"એમ ન બોલો બ્હેન. તમે નિરૂપયોગી છો એમ સમાજ ભલે માને, પણ હું તેવું માનતો નથી."

"મારે લીધે તમે કષ્ટમાં આવી પડશો. આ ઘરનાં તમારે માથે ખોટા આરોપ મુકશે."

"મને તેની પરવા નથી."

બોલતે બોલતે હૃષીકેશચંદ્રે જીવકોર તરફ જોયું અને તેની

દયામણી સ્થિતિ જોઇને તેનું હૃદય ચિરાયું. સંસારસુધારામાં આગળ વધતું અને રાજકિય સુધારા માગતું હિંદુસ્તાન હજી સાંસારિક ક્ષેત્રમાં કેટલું સડાવાળું છે તેનો વિચાર તેના મનમાં ખડો થયો. પ્રાચીન આર્યાવર્તની ઝાંખી કલ્પના મગજમાં તરી આવી અને તે મનમાં બડબડયો: "કન્યાવિક્રય, બાળલગ્ન, અને વૃદ્ધલગ્નથી હિંદુ સમાજનું સત્યાનાશ વળે છે. ગાર્ગી, સીતા, દમયંતી કે દ્રૌપદી તો હવે ઇતિહાસનાં પાનાંમાં જ જોવાની! રામ, યુધિષ્ઠિર, નળ, અભિમન્યુ, અને ભીષ્મપિતામહનાં તો હવે સ્વપ્નાં જ રહ્યાં!"

હૃષીકેશચંદ્રે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખ્યો. પછી જીવકોરને દિલાસો આપવાને તેણે કહ્યું: "બહેન, તમે મુંઝાશો નહીં. હવે તમારી સ્થિતિ સુધરી એમ સમજજો."

"ભાઇ, મને આ ઘરમાંથી હવે છોડાવો. હું અહીં બહુ દુઃખી છું."

"હું તમને તમારા ગુજરાનનું સાધન કરી આપીશ."

"ભાઇ, પ્રભુ તમારૂં કલ્યાણ કરો."

કસાઇને ઘેરથી જેમ ગાય છોડાવવાની હોય તેમ જીવકોરને છુટી કરવાને હૃષીકેશચંદ્રનું હૃદય ઉથલપાથલ થઈ રહ્યું. તે દિવસથી તે જીવકોર તરફ પક્ષપાતથી જોવા લાગ્યો. તેનો પક્ષપાત જોઇને કૃષ્ણલક્ષ્મીની આંખમાં ઝેર આવ્યું. તેને મોંએ તો તેનાથી કંઇ કહી શકાયું નહીં પણ આગળ પાછળ તે બડબડવા લાગી: "એ રાંડની પાસે એ કેમ આવજા કરે છે? નક્કી દાળમાં કંઈ કાળું હશે."

હૃષીકેશચંદ્ર પવિત્ર હૃદયથી જીવકોર સાથે વાત કરતો. તેને તે એક દુઃખી વિધવા જાણીને નિઃસ્વાર્થભાવે મદદ કરતો. પ્રભુના એ એક જીવને બચાવવાની ખાતર તેણે પોતાનો પ્રાણ જોખમમાં નાંખ્યો હતો. ચંદુલાલના ઘરમાં એની બહાદુરી માટે કોઇએ શાબાશી આપી નહીં, તેમ તેની દયાળુતાનાં કોઇએ વખાણ કર્યાં નહીં. ઉલટું તેના કાર્ય તરફ સર્વે શંકાની નજરથી જોઈ રહ્યાં. જીવકોર સાથે વાત કરવામાં તે ભયંકર ગુન્હો કરતો હોય તેમ મનાયું. પણ હૃષીકેશચંદ્ર એથી ડગ્યો નહીં. ચંદુલાલના ઘરમાં તેણે અનેક પ્રકારની નિંદા સહન કરી પણ જીવકોરને ત્યાંથી છુટી કરવાનો વિચાર તેણે ત્યજ્યો નહીં. કૃષ્ણલક્ષ્મીને પવિત્રતાનું ખોટું અભિમાન હતું.

જીવકોર તરફ હૃષીકેશચંદ્રનો પક્ષપાત જોઇ તેણે એક વાર ધીરેન્દ્રને કહ્યું: "આવો ભ્રષ્ટાચાર મારા ઘરમાં નહીં ચાલે!" તેણે જીવકોર-ની ઉમ્મરનો પણ વિચાર કર્યો નહીં.

"બા, એમાં ભ્રષ્ટાચાર શેનો? વિધવા સાથે વાત પણ ન કરાય? વળી કાકીની ઉમ્મર તો જો!"

"તું છેક જ ફાટી ગયો છે."

"એ બિચારી દુ:ખી છે, તેને કોઇ મદદ કરે તેમાં ખોટું શું?"

"એ તો જઇને નદીમાં પડી હતી, તેને પાછી કોણે કહાડી?"

"હૃષીકેશચંદ્રે!"

"શું કરવાને કહાડી? મોઇ, એને મરવા દેવી હતી ને!"

"કોઇનોયે જીવ બચાવવો એ તો પુણ્યનું કામ છે!"

"પણ હૃષીકશચંદ્રને શું? એ કંઇ એમની સગી છે?"

"સગી કેમ નહીં? આપણે બધાં એક જ પ્રભુનાં બાળકો છીએ."

"તારૂં ડહાપણ રહેવા દે. એવાં સગાં તો બધાંયે થાય."

"ત્યારે બધાંનેયે એ મદદ કરશે."

"કોઇની નહીં અને એની એમને દયા કેમ આવી? નક્કી એમાં કંઇ ખોટું છે."

"બા, તમે વ્હેમી છો."

"જા, જા. તમે ઇંગ્રેજી ભણ્યા એટલે તમારે કંઇ ધરમ કે આચાર વિચારની દરકાર નહીં. પણ મારા ઘરમાં એવું ચાલશે નહીં. હવે મારા ઘરમાં એ રાંડને એક પળ પણ રહેવા નહીં દઉં."

જીવકોરને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે એ ચોધાર આંસુએ રડી પડી અને ગદગદ કંઠે બોલી: "હવે મારો બેલી કોણ?"

"બ્હેન, તમે ગભરાશો નહીં. ગરીબનો બેલી પ્રભુ છે. એની મરજી હશે તો મારા પ્રાણના ભોગે પણ હું તમારૂં રક્ષણ કરીશ." હૃષીકેશચંદ્રે તેને દિલાસો આપ્યો.

આ સાચા આશ્વાસનથી જીવકોર કંઇક શાંત થઈ. ગામમાં સ્ત્રીઓ-ને માટે કાંતવા, ભરવા, ગુંથવા, તથા સીવવાનું શિખવાનો વર્ગ હતો. હૃષીકેશચંદ્રે જીવકોરને ત્યાં મોકલવાની ગોઠવણ કરી. પણ જીવકોર એ વર્ગમાં જાય તો કૃષ્ણલક્ષ્મી તથા મદેકલિકા એને બેઠી બેઠી ખાવા કેમ દે? એ વિચાર એના મનમાં સાલ્યો. બે ચાર શેઠી-

યાઓને ઘેર જઇને તેણે જાતે એ વિધવાને માટે ભીખ માગી અને તેને ગુજરાનનું સાધન કરી આપ્યું. જીવકોર પાછી પોતાને ઘેર રહેવાને ગઇ, અને સ્ત્રીઓના વર્ગમાં કાંતવા, ભરવા, સીવવાનું શિખી બે પૈસા કમાતી થઇ અને સ્વતંત્રપણે માનભર્યું જીવન ગાળવા લાગી.

હૃષીકેશચંદ્ર તરફ આભારની લાગણીથી તે દબાઇ ગઇ અને એક દિવસ તે મળ્યો ત્યારે તે બોલી: “ભાઇ, તમારો બદલો હું શી રીતે વાળું ? એટલું જ કહું છું કે પ્રભુ તમારૂં કલ્યાણ કરો !”

કસાઇને ઘેરથી ગાયને છોડાવીને જેમ હર્ષ થાય તેમ આ વિધવાને છુટી કરવાથી હૃષીકેશચંદ્રના હૃદયમાં અત્યંત આનંદ વ્યાપી રહ્યો. સારા કામનું ફળ એ જ હોય ! પણ તે દિવસથી ચંદુલાલના ઘરમાં રહેવું તેને ભારે થઇ પડયું. તેણે જલદીજ **વીરપુર** છોડવાનો નિશ્ચય કર્યો.

પ્રકરણ ૫ મું.

પ્રેમ કે વિષયવાસના ?

વાંચનાર ! હવે ચાલો આપણે જોઇએ કે કારભારી ચંદુલાલનો દિકરો **ધીરેન્દ્ર** શું કરી રહ્યો હતો.

ધીરેન્દ્ર વિષયના કીચડમાં જ પોતાની સમગ્ર શક્તિઓને પ્રકાશ પમાડવાનો સુયોગ સાધતો. કામવિકાર, વિષયવાસના અને ક્ષુદ્ર સંગલિપ્સાના મોહથી તે મૂઢ બની ગયો હતો. પવિત્ર પ્રેમનો આદર્શ વિસરી જઇ અધમ ભોગ તૃષ્ણાને તે પ્રેમના નામથી ઓળખતો હતો. તેની વહુ ઉષા કેટલાક દિવસથી પીયેર ગઇ હતી. વિષયવાસનાને પ્રેમ સમજનાર **ધીરેન્દ્રે** વિરહવ્યથાનો ડોળ કરીને તેને અનેક કાગળો લખ્યા અને તેને એકદમ **વીરપુર** તેડાવી.

પતિની આજ્ઞાનું પાલન કરીને બિચારી ઉષા એકદમ આવી અને પતિદેવની સેવામાં હાજર થઇ ગઈ.

ઉષાએ જ્યારે પોતાના સાસરાના ઘરમાં પ્રથમ પગ મુકયો ત્યારે તેના મનમાં નિરાંત વળી હતી કે ન્યાતજાતનાં મ્હેણાંના અસહ્ય તાપથી તે હવે મુક્ત થઇ અને તેના ભાગ્યનો ઉદય થયો. ભોળી

બિચારી ઉષા ! સમાજ એક સર્વવ્યાપી, સર્વશક્તિમાન પ્રાણી છે. તે કયા વેશમાં, કોને અને કેવું દુઃખ દેશે તેની કલ્પના મોટા બુદ્ધિશાળી માણસો પણ કરી શકતા નથી. તો પછી ઉષાના જેવી બીનઅનુભવી બાળાને તેનો ખ્યાલ શી રીતે આવી શકે !

પોતાના સઘળા પ્રયાસ નિષ્ફળ થયા અને મરજી માફક વહુ મળી નહીં, એ વાત કૃષ્ણલક્ષ્મીના મનમાં હજી ઘોળાયા જ કરતી હતી. પણ વાંક કોનો કહાડે ? એ સર્વનું કારણ ધીરેન્દ્ર છે એમ તે સમજતી હતી, પણ પોતાના દિકરાને તે શું કહે ! અર્થાત્ કૃષ્ણલક્ષ્મીના સઘળા કોપનો ભોગ બિચારી ઉષા વગર બીજું કોણ થઇ પડે ! ખરું છે કે दैवो दुर्बलघातकः ।

મદકલિકા એ કામમાં તેની માને મદદ કરતી. પિતાની અથાગ લક્ષ્મી, પોતાની જુવાની, માબાપનો વાત્સલ્યપ્રેમ અને સ્ત્રીજાતિનો સ્વાભાવિક ગર્વ, આવાં આવાં અનેક કારણોથી મદકલિકા ગુમાની બની ઉદ્ધત જેવી જણાતી હતી. એકની એક છોકરી એટલે કોઇ દિવસ કટુ શબ્દ સાંભળવા વારો એને આવતો નહીં અને આખા ઘરમાં ' બ્હેન, બ્હેન,' થઇ રહેવાથી તે લાડઘેલી થઇ, ધરતી ઉપર પગ મુકયા વગર જાણે કે તે અદ્ધર જ હીંડતી હોય એમ તેનું હાલવું ચાલવું થઇ રહ્યું હતું. પિતાની શ્રીમંતાઇના તાપમાં તપી ગયેલું તેનું મગજ જાણે કે કોઇને હિસાબમાં ગણતું ન હોય તેમ તેની આંખો સદાએ ધુંમરાયલી રહેતી અને તે કોઇના સામું પુરેપુરૂં જોતી પણ નહીં. મદકલિકા રૂપવાન નહોતી તેથી તે રૂપવાનની ઇર્ષ્યા કરતી અને સંપત્તિના ગર્વથી ગરિબ તરફ કરડી નજરે જોતી.

ધીરેન્દ્રલાલની વહુ કેવી છે તે જોવાને આડોશીપાડોશીની સ્ત્રીઓ આવતી. એ જોઇને મદકલિકાનું મોં ફરી જતું, અને તે કહેતી: 'અરે, એમાં તે શું જોવાનું છે. એનામાં તે શું રૂપ છે, શો ગુણ છે ? કોણ જાણે શું એ જાદુ કર્યું. નહીં તો આવી શુર્પનખાને મારો ધીરેન્દ્ર તે કેમ પસંદ કરે ! એક માત્ર એની ગોરી ચામડી છે, એટલું જ ! આખરે ગામડીયાની છોકરી ! સાત તાડ ઉંચી અને ભેંશ જેવી જાડી લઠ્ઠ ! ગામડાંનાં માણસોમાં રૂપ કેવું અને ગુણ કેવો !"

કૃષ્ણલક્ષ્મી રહી રહીને અકકેકા શબ્દ બોલતી અને મદકલિકાને ટેકો આપતી. મદકલિકાની રૂદ્રમૂર્તિ જોઇને અને તેનાં મ્હેણાં સાંભળીને ઉષાનું કોમળ હૃદય ભયથી થરથર ધ્રુજતું. "ઉષા ગામડાની" એ મુદ્દા ઉપર તેની સાસુ અને નણંદની વધારે કટાક્ષ હતી. કોઇ માથાની મળી હોત તો તેણે સામો બેધડક જવાબ આપ્યો હોત. પણ બિચારી ઉષા મનમાં વિચારતી: "આ ઘરમાં મારે આખો જન્મારો કહાડવાનો છે; મારૂં હજી હમણાં જ સાસરે આવવાનું થાય છે." આ અને એવા એવા અનેક વિચારોથી તે દબાઇ જતી. થોડા સમયમાં તેની ખાત્રી થઇ કે અહીં પણ નણંદ અને સાસુના રૂપમાં સમાજ મૂર્તિમાન થઇ રહેલી જ છે. અહીં પણ દોરંગી દુનિયા તેની આગળ ખડીને ખડી જ છે.

ઉષાના સદ્ભાગ્યે તેને માટે વાત કરવાનું અને નિરાંતે બેસવાનું ઠેકાણું ઇશ્વરે હજી એક રાખ્યું હતું. ધીરેન્દ્રલાલ તેની તરફ અત્યંત પ્રેમથી અને પક્ષપાતથી વર્તતો હતો. નવપરિણતા વહુ અપ્સરા જેવી છે એ જોઇને તે પ્રેમઘેલો બની રહ્યો હતો. મોહપાશમાં ફસાયલો ધીરેન્દ્ર તેની સાથે અનેક વાર હાસ્યવિનોદ કરતો અને તે વેળા આસપાસ કોઇ ઉભું છે કે નહીં તે જોવાનું પણ ભુલી જતો. બહાર જતી વખત ઉષાને તે "ગુડ્ મૉર્નિંગ્, ગુડ્ ઇવ્હનિંગ્" વગેરે કહેતો. કદી તેનો હાથ પકડી "શેકહૅન્ડ" પણ કરતો. કોઇ વખત તેના મોં સામું જોઇ મોં મલકાવતો. આવી અમર્યાદાશીલ વર્તણુંક કૃષ્ણલક્ષ્મીને પસંદ પડતી નહોતી; તથાપિ "બાળક છે, વહુ નવી આવી છે, બે દિવસ હોંસ પુરી કરશે, કાલે ઉઠીને ભણવાને પરગામ જશે એટલે બધું ભુલી જશે," એવા વિચાર કરીને તે જોયું ન જોયું કરતી હતી.

એક દિવસ પોતાની ઓરડીમાંથી એકદમ બહાર આવીને ધીરેન્દ્ર કહેવા લાગ્યો: "મા, મા, આ રૂપાનાં સાંકળાં તમારે પહેરવાં હોય તો આખો દિવસ પહેરી રાખો, પણ જુવાન છોકરીઓને ફરવા હરવામાં હરકત કરે એવી બેડીઓ પગમાં શામાટે જોઇએ?"

કૃષ્ણલક્ષ્મીએ ખડખડ હસ્યા જ કર્યું અને કાંઈ જવાબ આપ્યો નહીં, પણ મદકલિકા પાસે હતી તે બોલી ઉઠી: "ખરેખરો વહુઘેલો જ છે. ભાભીને સાંકળાંનો ભાર લાગતો હશે ત્યારે ભાઇ તેનો

રસ્તો કહાડવા આવ્યા. ગામડામાં પહેરી જાણ્યું હોય ત્યારે કની! અહીં આવ્યાં ત્યારે પહેર્યો હશે!"

આમ કેટલાક દિવસ વહી ગયા. અત્યાર સુધી ધીરેન્દ્રની શાળા બંધ હતી પણ હવે તે ઉઘડવાનો દિવસ નજીક આવ્યો. તેથી એક દિવસ કૃષ્ણલક્ષ્મીએ ધીરેન્દ્રને કહ્યું: "ભાઇ, તારી નિશાળ સોમવારે ઉઘડશે ને?"

"હા, મા, હું કાંઇ ભુલી ગયો નથી. રોજ સવારમાં હું ચોપડી લઇને બેસતો હતો; પુછી જુઓ એને!" ધીરેન્દ્રે જવાબ આપ્યો.

જવાબ આપતાં આપતાં ધીરેન્દ્રે ઉષાના સામું જોઇને જરા હાસ્ય કર્યું. ઉષા તેની સામે જ એક ભીંતને અઠીંગીને ઉભી રહી હતી તે હસતી હસતી આવીને તેની પાસે ઉભી રહી. આ વખતે તેનું વર્તન નાટકની નાયિકા પ્રમાણેનું થઇ રહ્યું. એ જોઇને ધીરેન્દ્રના મનમાં ઘણી ખુશી ઉત્પન્ન થઈ.

કાળીદાસે કે ભવભૂતિએ વર્ણવેલા પ્રેમરસનો સ્વાદ ચાખવાનો તેને અવસર આવશે કે નહીં તેની તેના મનમાં પ્રથમ જરા શંકા ઉત્પન્ન થઇ હતી, કારણકે ઉષાનો સ્વભાવ ઘણો મળતાવડો નહોતો અને તે ભાગ્યે જ ભાગાતુટા બે શબ્દ બોલતી હતી. ધીરેન્દ્રે તેને ઇંગ્રેજી પ્રેમકથાઓ વાંચી સંભળાવવા માંડી, અને બંને વરવધુ રસમાં લદબદ થઇ રહ્યાં. આથી ઉષાના મનમાં પતિવિષેની ભીતિ નષ્ટ થઇ ગઇ અને તે વધારે વધારે પ્રફુલ્લ બની પોતાના હૃદયને પતિ આગળ વધારે વધારે ખોલવા લાગી. એ પ્રમાણે એમના સઘળા દિવસ હવે વ્યતીત થતા હતા. એથી હવે ઉષાએ ધીરેન્દ્રના હાસ્યને અનુરૂપ ઉત્તર આપ્યો અને એકદમ દોડીને તેના ખભા ઉપર પોતાની કોમળ આંગળીનો સ્પર્શ કરી તે ચાલી ગઇ.

કૃષ્ણલક્ષ્મીએ પાછું બોલવા માંડ્યું: "તું તારા અભ્યાસમાં લક્ષ આપતો નહોતો એમ મારૂં કહેવું નથી. પણ ઉષાને એના બાપે તેડાવી છે અને મેં કહાવ્યું છે કે ધીરેન્દ્રની નિશાળ ઉઘડશે એટલે એને મોકલીશું."

"એટલી બધી શી ઉતાવળ છે?" ધીરેન્દ્રે ઘણી અધીરાઇથી જવાબ આપ્યો. પ્રેમરસમાં નિમગ્ન થયેલા તરૂણના સ્વપ્નામાં

પણ આવ્યું નહોતું કે એને ક્ષણવાર પણ ઉષાથી છૂટા પડવું પડશે. તે ઇંગ્રેજી નવલકથાઓ વાંચતો તેથી વહુ સાસરે આવ્યા પછી પીયેર ચાર દિવસ જઇ આવતી હશે એવો ખ્યાલ તેના મનમાં કદી પણ આવ્યો નહોતો; આથી કૃષ્ણલક્ષ્મીનું બોલવું તેને મુર્ખાઇ-ભરેલું લાગ્યું અને સાયંકાળનો વખત થયો એટલે તે લાયબ્રેરીમાં ચાલ્યો ગયો.

લગ્ન થયા પછી તેણે આ પહેલી જ વારની લાયબ્રેરીની મુલાકાત લીધી હતી. ત્યાં જઇને તે અનેક પ્રેમકથાઓનાં પાનાં ઉથલાવી ગયો પણ કોઇ જગ્યાએ વરવધૂ છૂટાં પડયાનું વર્ણન તેના વાંચવામાં આવ્યું નહીં. તે નિરાશ થયો અને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો: “ હિંદુ લોકો કેવા મૂર્ખ છે ? શું મનુષ્ય પરણતો હશે તે આમ જુદા પડવાને માટે ! અનેક પુસ્તકો વાંચ્યાં પણ સ્ત્રી પીયેર ગયાની વાત એકમાં પણ આવી નહીં. મા શું ગાંડી હશે ! એ સમજતી નહીં હોય ! ”

કાલ્પનિક સૃષ્ટિમાં વિચરનાર ધીરેન્દ્રે ઉષાને પીયેર નહીં મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે ઘેર ગયો. વિચારમાં ને વિચારમાં તે સુઇ ગયો, અને આખી રાત પથારીમાં આળોટયો, પણ તેનાથી સ્વસ્થપણે ક્ષણવાર પણ ઉંઘાયું નહીં. ઉષાનો વિરહ તેને અત્યાર-થી જ સાલવા લાગ્યો.

સવારનો પહોર થયો. અગીઆર વાગ્યે સ્કુલ ઉઘડવાની હતી. એકદમ જમવાનું આટોપી લઇ બગલમાં પુસ્તક મારીને ઉષાને ‘ગુડ મૉર્નિંગ’ કહી હસતો હસતો તે સ્કૂલમાં ગયો. વર્ગમાં જઇને બેઠો એટલે એનું મન અભ્યાસમાં જરા પરોવાયું. સાયંકાળ સુધી પોતાનું ઘર પણ એને સાંભર્યું નહીં. પણ નિશાળ છુટી એટલે ‘ કલાસ’માં બનેલી સઘળી બીના ઉષાને કહેવાને ઉત્સુક થતો થતો તે ઘેર આવ્યો અને પોતાની મેડીમાં પેઠો. જુએ છે તો ત્યાં કોઇ મળે નહીં. તેણે ઉષાની પેટી પલંગ તળે દીઠી નહીં. રસોડામાં જોયું તો કૃષ્ણલક્ષ્મી સઘળું કામકાજ કરી રહી હતી. કંઇ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર ધીરેન્દ્ર પોતાની મેડીમાં પાછો ગયો. પલંગ ઉપર પડયો અને ઉંડો નિશ્વાસ નાંખી આમતેમ આળોટવા લાગ્યો.

ધીરેન્દ્ર ઘેર આવશે એટલે એને જરા આશ્ચર્ય લાગશે એમ કૃષ્ણલક્ષ્મીના મનમાં આવ્યું હતું. પણ તે આમ નિરાશ થઈ જશે એમ તેનું માનવું નહોતું. તે દિવસ ગયો. બીજો દિવસ આવ્યો. બીજો દિવસ પણ ગયો. આમ અનેક દિવસ ચાલ્યા ગયા. તે રોજ નિશાળે જાય ખરો પણ નિશાળેથી આવ્યા બાદ તેનો સઘળો વખત ઉષાના વિચારમાં જ જતો. અભ્યાસ અભ્યાસને ઠેકાણે રહ્યો અને ધીરેન્દ્રનું મન સંસારસુખની અભિલાષામાં વધારે ને વધારે લપટાવા લાગ્યું.

કૃષ્ણલક્ષ્મીને આથી કાળજી ઉત્પન્ન થઇ. તેણે ધીરેન્દ્રને ઘણુંએ કહી જોયું, સખત શબ્દો કહીને એના કાન ઉઘાડયા, પણ ધીરેન્દ્રની વૃત્તિમાં બીલકુલ ફેરફાર થયો નહીં. કૃષ્ણલક્ષ્મીના મનમાં મોટી ચિંતા થઇ. હવે શું કરવું ! ઉષાને પીયેર મોકલી તેથી આમ થયું હશે ! હવે શું એને પાછી બોલાવવી ! લોકો શું કહેશે ! એને પાછી ન બોલાવીએ તો આ બાળક વરવધૂના મનમાં શુંએ ભરાઇ જશે ! આમ અનેક તર્કવિતર્ક કૃષ્ણલક્ષ્મીના મનમાં થવા લાગ્યા. શું કરવું તે એને સુઝે નહીં; અને શેનું સુઝે ? સોળ સત્તર વર્ષના પુત્રનું લગ્ન કરવું અને પછી તેને નિશાળે મોકલી અભ્યાસમાં લક્ષ અપાવવાને અનેક સાધનો યોજવાં એ કુદરતની વિરૂદ્ધજ વર્તવા જેવું છે.

આખરે જેમ અનેક શ્રીમંતોને ઘેર બને છે તેમ ધીરેન્દ્રે પોતાનો અભ્યાસ છોડી દીધો. દ્રવ્યલાલસા તેને હતી નહીં પણ તેની રૂપલાલસા હવે ધીમે ધીમે વધવા લાગી. ઉષાના સૌંદર્યથી જ તે તેના તરફ આકર્ષાતો હતો અને જ્યાં સુધી તે તેનામાં રહ્યું ત્યાં સુધી તેના તરફ તે પ્રેમથી વર્ત્યો. ઉષાનું સુખ તેને ગમતું હતું પણ તેનું નામ તેને ગમતું નહોતું. નવલકથાઓમાં આવેલાં તરેહ તરેહવાર નામોથી પરિપૂર્ણ થઇ રહેલા તેના મગજને તે બીલકુલ પસંદ પડતું નહોતું. “ છટ નૉન્સન્સ, આવું ઘરડું નામ શું ?” એમ કહીને એકવાર તે પોતાની બ્હેનની પાસે દોડતો ગયો અને કહેવા લાગ્યો: “ તારી ભાભીનું આપણા ઘરનું નામ શું ? રંભા પાડીશું ? ચિત્રલેખા ?” આમ અનેક સુંદર અને મનોહર નામ ખોળી કહાડવાની તેની કલ્પના થઈ. પણ એ તેની કલ્પના ક્યારે પૂર્ણ થઇ હશે તે તો ઈશ્વર જ જાણે ! વળી “ એનાં માબાપે એને કોઇ દિવસ નિશાળે મોકલી છે કે એને ઠોઠજ રાખી છે !” એમ કહેતો કહેતો ઉષાના

અભણપણાને માટે તે ફરીયાદ કરવા લાગ્યો; અને આખરે નિશ્વાસ નાંખીને બોલ્યો: "શું કરીએ, હિંદુ સંસારમાં જે મળ્યું તે ખરૂં; કુંભારના ઘરનું હાંલ્લું છે કે બદલી લાવીએ ?" આમ જાણે કે તે મહાપંડિત હોય અને ઉષા અભણ હોય તેમ ઉષાનાં ગુણ અને જ્ઞાન પણ પોતાને છાજે તેવાં નથી એમ તે સૌને જણાવવા લાગ્યો.

આ સંસારમાં મોટાં મહત્ત્વનાં કાર્યો કરી ધન, સંપત્તિ, કીર્તિ આદિ મેળવી પોતાના નામને અમર કરી ગયા છે તેઓને તો ધન્ય જ છે. જે સામાન્ય બુદ્ધિના હોઇ મહેનતવડે સામાન્ય જનમંડળમાં શાંત અને ઉદ્યોગી જીવન ગાળી, પ્રમાણિકવૃત્તિથી સંસારનાં હમેશનાં કર્ત્તવ્ય સાધનમાં પોતાનો ફાળો ભરી ગયા છે અને આમ વ્યવહારીને કર્ત્તવ્યનો આદર્શ દર્શાવી ગયા છે તેઓને પણ ધન્ય છે. પણ જે ભાગ્યના બળે જ પદવીને પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છે, કે ધન, સંપત્તિ ઇત્યાદિકને મેળવી રહ્યા છે, તે તો આ સંસારમાં હાસ્યાસ્પદ થઇ રહે છે. તેઓ કહે છે તેમ તેઓ ધારે તો ઘણુંએ કરી શકે, પણ તેમનું ધારવું જ ક્યાં ? કહેવત છે કે "મીયાંભાઈની બિલ્લી ધારે તો તો વાઘને મારે, પણ મીયાંભાઇની બિલ્લી ધારે જ શેની ?"

ધીરેન્દ્ર સંબંધી તેનાં સગાંસંબંધીઓનો દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે તે અતિતીવ્ર બુદ્ધિવાળો છોકરો નીવડશે અને તે ધારશે તે કરશે. ન્હાનપણથી પણ તેના શિક્ષકો તેની કુશાગ્ર બુદ્ધિની પ્રશંસા કરતા હતા, પણ મોટાનું છોકરૂં એટલે 'ભાઇ, ભાઇ,' થતું, અને કંઇક શિક્ષકોની ખોટી પ્રશંસાથી ધીરેન્દ્રને લાભ થવાને બદલે હાનિ જ થતી. એ ખુશામતરૂપી ઝેરના મિશ્રણથી તેના મગજમાં એક જાતનો વિકાર ઉત્પન્ન થતો અને તે તેની ઉદ્યોગ વૃત્તિને શિથિલ કરી નાંખતો. મૂર્ખ પોતાની મેળે જ ડાહ્યો બની જાય છે અને દિવસે દિવસે આલસ્યના ઘરમાં પ્રવેશ કરતો જાય છે, તેમ ધીરેન્દ્ર પણ પોતાને ડાહ્યો ગણતો પ્રમાદનું પુતળુ બન્યે જતો હતો.

આ મહામાયા, મહાશક્તિ આળસબાઇનું સામ્રાજ્ય એટલે દરજ્જે વ્યાપી રહ્યું કે ધીરેન્દ્રના મનમાં આરંભેલું કાર્ય છોડી દેવાનો મનસુબો થયો અને ધીમે ધીમે કોઇ કાળે કંઇ નીકરવા ઇચ્છાને પણ તે માંડી વાળવા લાગ્યો. તેના વિષે બંધાયલો લોકોનો

ઉચ્ચ અભિપ્રાય અને મોટી આશાઓ પણ ફળ પ્રાપ્ત કર્યા શિવાય તેમના મનમાં ને મનમાં જ શમી ગયાં. સૌનું ધારવું હતું કે ધીરેન્દ્ર :બી. એ. કે એમ. એ. થશે અને અમર કીર્તિને પ્રાપ્ત કરશે. પણ ઇંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણની પરીક્ષામાં પણ તે પાસ થયો નહીં અને શીપારસથી ઉપલા વર્ગમાં ચઢીને મેટ્રીકમાં આવીને તેણે અભ્યાસ છોડી દીધો. લોકોનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો કે ધીરેન્દ્ર નોકરીમાં દાખલ થઇ નામના કરી બુદ્ધિશાળી ગણાઇને મોટે હોદ્દે ચઢશે ! પણ ધીરેન્દ્રને નોકરીનું મોંઢુંજ ગમ્યું નહીં.

સામાન્ય નિયમ એવો હોય છે કે વગર ભણેલાઓ ભણેલા-ઓની કિંમત ઓછી કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સ્વાભાવિક રીતે જ અભણની નજર વિદ્વાનનાં છિદ્ર ખોળવા તરફ જ હોય છે. એકાંત-માં શાંત ચિત્તથી વિચાર કરતાં તેને પોતાની લઘુતા સમજાય છે, પણ ચાર માણસમાં પોતાનો કક્કો ખરો કરવાને સ્વમુખે આ લઘુ-તા કબુલ કરાતી નથી. આથી અસાધારણ વિદ્વાન કે બુદ્ધિશાળી મનુષ્યો તરફ ધીરેન્દ્ર તિરસ્કારની નજરથી જોતો કારણ કે તેમની સાથે સ્પર્ધામાં ઉતરાતું નહોતું. તેમ છેક શુદ્ર બુદ્ધિવાળા ગમાર ગામડીયા તરફ પણ તે ધિક્કાર દર્શાવતો કારણ કે તેઓ આગળ "આંધળામાં કાંણો રાજીઓ" એ કહેવત પ્રમાણે તે ઉચ્ચપદ ભોગવતો હતો. આથી જો તે કોઇને માન આપતો હોય અગર ચ્હાતો હોય તો તે પોતાની જાત જ હતી. પોતાની જાતને જ તે વખાણતો, મોટી મોટી બડાશો મારતો, અને પોતાની જાતને જ તે માનના શિખર ઉપર ધરતો. મૂર્ખ પોતાની જાતનેજ વિદ્વાન ગણે છે!

સ્કૂલ છોડયા પછી તેણે શો ધંધો કરવા માંડયો ? અહંભાવ-થી પોતાની ખ્યાતિ વધારવાને અનેક રીતે પ્રયાસ કરવાના શરૂ થયા. "ફલાણો, હેં, તેનામાં તે શી અક્કલ છે ? હું ધારૂં તો એને કયાંએ હડાવી દઉં ! એની જગ્યાએ હું હોઉં તો આમ કરૂં, ને તેમ કરૂં ! ફલાણું કરૂં, ઢીંકણું કરૂં !" આમ પોતાના ખુશામતી-યા દોસ્તદારો પાસે બડાશો હાંકવાની શરૂઆત થઇ. ધીરેન્દ્રલાલ પોતાના મનોમય સ્વરાજ્યમાં એક પણ ડીગ્રી કે પદવી પ્રાપ્ત કર્યા વગરના રહ્યા નહીં. ઠેઠ ગ્લાડસ્ટન અને રાનડે જેવાની પણ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ પોતાનામાં છે પણ "શું કરૂં, મને કોઇ

વિલાયત જવા દેતું નથી " એમ સૌને તે દર્શાવવા લાગ્યો. અભણ માનવી આમ પોતાની જાતને ઉચ્ચ દરજ્જે સ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ કરતે અહંભાવ અને મૂઢતામાંજ આરૂઢ થઇને કેવો બેસે છે તેનો આબેહુબ ચિતાર આ ધીરેન્દ્રલાલ અને તેની મંડળીનાં માણસો સૌની આગળ ખડો કરતાં હતાં.

પોતાની મંડળી સાથે જ્યારે જ્યારે ધીરેન્દ્ર બેસતો ત્યારે તે પોતાના દિવાનખાનામાંજ બેસતો. આ દિવાનખાનું તરેહ તરેહવાર ' ફરનીચર 'થી અલંકૃત કરવામાં આવ્યું હતું. અહીં બેશીને ધીરેન્દ્ર આખા જગતની કથાનાં પાનાં ઉથલાવતો. તેના સપાટામાં જે આવ્યું તે પછી ગમે તે ડીગ્રી, પદવી કે કીર્તિવાળું હોય પણ તેના સપાટામાંથી સાજુંસમું ઘેર જવા પામતું નહીં. પોતાની મંડળીમાં ધીરેન્દ્ર પ્રમુખપદે બિરાજતો હતો, અને મૂર્ખાઇમાં સૌના ઉપર સરસાઇ ભોગવતો હતો; કારણ કે તેના મિત્રો તો માત્ર તેની સોબતમાં બેસતા ઉઠતા પણ ધન દોલત તો ધીરેન્દ્રનાંજ લુંટાતાં. પોતાના દિવાનખાનામાં ધીરેન્દ્ર તેને માટે એક ખાસ ટેબલ અને ખુરશી રાખતો. તે ખુરશી ઉપર હમેશાં બેસતો, ટેબલ ઉપર પોતાના બંને હાથ નાંખતો અને સામેજ મુકેલા તકતામાં તે વારંવાર પોતાનું મુખારવિંદ જોયા કરતો અને મુછને મરડતો. વારંવાર તે પોતાની દૃષ્ટિ ઉંચે ને ઉંચેજ નાંખતો હતો કારણ કે નીચે જોવું એ એની જાતને અપમાનભરેલું લાગતું હતું.

આવા હુંપદની ટોચ ઉપર ચઢેલાની પાસે કોણ બેઠું હોય ? અભણ અને અભિમાનીને સોબત કોની હોય ? આલસ્ય, પ્રમાદ અને તમોગુણની જાણે કે મૂર્તિજ હોય તેવો દેખાતો, તમોગુણને લીધે શ્યામ વર્ણનો, અને શ્યામ રંગને પસંદ કરતો હોવાથી શ્યામ વસ્ત્રનેજ ધારણ કરીને તેનો એક પ્રમાદચંદ્ર નામનો દોસ્તદાર તેની પાસે બેઠો હતો. તે શરીરે પાતળો હતો; જાણે ઘણા કામવાળો હોય તેમ તેના હાથમાં એક ' ડાયરીબુક ' હતી; તેમાં આજે તેણે શું કામ કર્યું તે એ લખતો હતો અને પાછલા દિવસોમાં શું શું કામ કર્યું તે જોવાને પાછલાં પાનાં ઉથલાવતો હતો, પણ ઘણાં પાનાં કોરાં ને કોરાંજ એની નજરે પડતાં હતાં. તેની આંખો ઘેનથી ઘુંમરાયલી દેખાતી હતી. દુનિઆની ચિંતા

કે ફિકરનું એક પણ ચિહ્ન તેના મુખ ઉપર દેખાતું ન હતું. 'જગત મિથ્યા છે, ઉપાધિ શામાટે જોઈએ,' આવા આવા વેદાન્તના વિચારોથી કામકાજ કરવાનું માંડી વાળી આત્મચિંતનના ડોળમાં તે ફર્યા કરતો હતો.

પ્રમાદચંદ્રની પાસે, બિચારાથી બેઠા રહેવાય તેમ નહીં હોવાથી ગાદી તકીયા ઉપર પડેલો, મોટા પેટવાળો, કદરૂપો અને પાતળી ગરદનવાળો રામુભટ બેઠો હતો. તેના હાથમાં એક તપખીરની ડાબલી હતી તેમાંથી વારે વારે એ તપખીર સુંઘતો હતો. અતિશય ખાધેલું હોવાથી તે વારે વારે ઓડકાર ખાતો હતો. અને આસપાસ દુર્ગંધ પ્રસારતો હતો. તેનું શરીર ઉઘાડુંજ હતું કારણકે તાપને લીધે તે કપડાં પહેરી શકતો ન હતો. વળી પોતાની પાસે તેણે એક ચમચી રાખી હતી તેમાંથી વારે ઘડીએ તે પાનનો કકડો કહાડતો, પાન કરતો, ખાતો, અને તમાકુનો મોટો ચપટો ભરી તેનો ડુચો મોઢામાં મારતો હતો. કોઇપણ કામ કરવાને માટે તે લાયક નહોતો, કારણ કે ખાવામાંજ તેણે આખો જન્મારો ગાળ્યો હતો.

તેની સાથેજ શરીરે ઠીંગણો, ટુંકી ગરદનનો, હાજી હા કરનારો, હેં તેમાં શું! એમ વારંવાર વદનારો, એક સ્વાર્થી શેઠીયાનો છોકરો, "પૈસો મારો પરમેશ્વર" એ જાપ જપવામાં બાપ કરતાં પણ સવાયું કરનારો, સ્વાર્થદત્ત નામનો ધીરેન્દ્રનો ત્રીજો મિત્ર બેઠો હતો. એ સ્વાર્થદત્ત ઉપર ઉપરથી તો કપડાંલત્તાંનો ડોળ રાખતો અને કદિ કદિ મોજશોખ મારતો પણ જણાતો હતો. સદાસર્વદા તેનું મન પૈસાની ચિંતામાંજ મગ્ન રહેતું. વિદ્યા, નીતિ કે સ્વદેશભક્તિની વાત તેને બીલકુલ પસંદ પડતી નહોતી. સગાં વ્હાલાં કે બીજા મિત્રનું મોઢું તેને ગમતું નહીં. નવું દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવાંના કે જે પાસે હોય તેનું રક્ષણ કરવાના વિચારમાં ને વિચારમાં તેનું ચિત્ત પરોવાયલું રહેતું. તેથી તે થોડુંજ બોલતો અને કોઇ વિચારવંત પુરૂષ હોય તેમ સર્વને દેખાતો હતો.

સ્વાર્થદત્તની જોડે શરીરે પાતળો, ઝીણી ઝીણી આંખોવાળો, ખુન્નસથી ભરેલો, બીજાનું સુખ જોઇને બળતો, વખતે પોતાના મિત્રોની પણ અદેખાઇ કરતો, જેનું નામ ઇશ્વરદાસ હતું, પણ તેના સ્વભાવને લીધે તે ઈર્ષાદાસ કહેવાતો હતો. તે ધીરેન્દ્રનો ચોથો

મિત્ર બેઠો હતો. કોઇપણ જાતના સદ્‌ગુણને કે શુભ કામને તે ધિક્કારતો, સદ્‌ગુણી અને શુભ કામ કરનારાઓને તે દુનિયાનાં દુસ્મન ગણતો અને કહેતો કે તે દુનિયાને બાયલી બનાવી મુકે છે. તે ઉદારને માથે ઉડાઉપણાનો આરોપ મુકતો; ધર્મીષ્ઠને દંભી ગણતો, સજ્જનને મુંજી કહેતો અને એમ દરેકનામાં કાંઈ ને કાંઈ પણ ખોડખાંપણ કહાડયા વગર તે રહેતોજ નહીં.

ધીરેન્દ્ર આ મહામંડળના નેતા, સલાહકાર અને અધ્યક્ષ તરીકે આલેખાતો હતો. આખો દિવસ તે એ મંડળીમાં બેસતો અને ઠઠ્ઠા મશ્કરીમાં બધો વખત ગાળતો. પણ તેનું મન વિષયનો કીડો બની રહ્યું હતું તેથી ઉષા વારે ઘડીએ તેને યાદ આવતી. ધીરેન્દ્રે તેને ફરીથી પાછી તેડી લાવવાનો નિશ્ચય કર્યો અને એક દિવસ તેણે પોતાનો વિચાર ઘરમાં જાહેર કર્યો.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

મોટાનું છોરૂ.

અરવિંદલાલને ઉષા એકની એક છોકરી હતી. જેમાં ગણે તેમાં ઉષા જ. એટલે ધીરેન્દ્રનું માન સાસરામાં પણ જોઇએ તેટલું હતું. ઉષા પોતાને પીયેર ગઇ ત્યાર પછી વારંવાર અરવિંદલાલ જમાઇરાજને તેડાવવાને કાગળો લખતા હતા. તેથી સસરાનું મન મનવવાને, પણ ખરૂં જોતાં તો સાસરે રહી, તાકડધિન્ના કરી, મોજશોખ માણી, ઉષાને વીરપુર તેડી લાવવાના ઇરાદાથી ધીરેન્દ્ર મનહરપુર જવાને નીકળ્યો, અને બે ત્રણ દિવસે અરવિંદલાલને ઘેર જઇ પહોંચ્યો.

સાસરાનાં ઘરમાં પેસતાં જ તેનાં સાસુ તેની દૃષ્ટિએ પડયાં. સાસુ યશોદા એક ન્હાવાની ઓરડીમાં બેશીને સ્નાન કરતી હતી. સાયંકાળનો વખત હોવાથી ત્યાં કોઇ પણ મનુષ્ય આવવાનો સંભવ ન હતો તેથી ઓરડીનાં બારણાં બંધ કર્યા વગર તે ન્હાતી હતી. સ્નાન કરતી વખતે ઘણુંખરૂં સ્ત્રીઓનાં વસ્ત્રાદિક ઘણાં અવ્યવસ્થિત હોય છે, અને તેથી તે વખતે કોઇ પણ પુરૂષની દૃષ્ટિએ પડતાં

તેમને ઘણી લાજ આવે છે. એથી કરીને સમજુ પુરૂષ તો એવા સ્થળમાં ડોકીયું પણ ભાગ્યે જ કરે છે. પણ વગર નિશાળે અને વગર કૉલેજે પંડિત ગણાવાનો ડોળ કરતો ધીરેન્દ્રલાલ ઘેર પુરાણી મહારાજ કથા કહેતા હતા તેમાંથી બે ચાર વાક્યો શિખી લાવ્યો હતો. તે વાક્યોનો ઉપયોગ અહીં શ્વશૂરગૃહમાં કરીને વિવેકી અને ડાહ્યામાં ખપવાનો યત્ન તે કરવા લાગ્યો. સાસુ કેવી સ્થિતિમાં છે તેનો પુરેપુરો વિચાર કર્યા વગર સાસુને જોતાંની સાથે જ, પુરાણી-બુવાનું વાક્ય, **दृष्टमात्रे नमस्कुर्यात् श्वश्रू श्वशुरमेव च**,—સંભારીને ન્હાવાની ઓરડીમાં પેશી સાસુને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરતો કરતો તે તેની સામે જઇને ઉભો રહ્યો. જમાઇરાજે શાસ્ત્રાજ્ઞાનું યથાર્થ પાલન કર્યું! શાસ્ત્રાજ્ઞા એટલે દેશ, કાળને શામાટે જોવાં જોઇએ ? સાસુ ગભરાઈ ગયાં અને પોતાના લુગડાને આમતેમ સંકોરવા લાગ્યાં. તેમને ઘણો ગુસ્સો આવી ગયો પણ શું કરે? આ પ્રમાણે જમાઇ-રાજે સાસરે જઇને પહેલી સલામી આપી.

સાસુને નમસ્કાર કરીને ધીરેન્દ્ર આગળ ચાલ્યો. એક મોટા દિવાનખાનામાં જ્યાં તેના સસરા વગેરે ભરાઇને બેઠા હતા ત્યાં તે ગયો. બધા નીચે જમીન ઉપર એક સાદડી પાથરીને બેઠા હતા. જમાઇરાજે મનમાં વિચાર કર્યો: "ક્યાં બેસવું ?" બધાંની જોડે નીચે બેસે તો દરજ્જો હલકો થઈ જાય. પુરાણી બુવાનું વાક્ય સાંભરી આવ્યું: **उच्चैः स्थानेषु पूज्यन्ते.** અર્થાત્ ભારે સન્માન મેળવ-વાને ઉંચી જગ્યાએ બેસવું જોઇએ. ધીરેન્દ્ર આમ તેમ જોવા લાગ્યો. કોઇ ઉંચું સ્થાન તે શોધવા લાગ્યો. શાસ્ત્રીમહારાજને કથા કહેવાનું એક લાકડાનું સિંહાસન પડયું હતું તેના ઉપર જઇને તે બેઠો.

તેના સસરા ઉભા થઇને "નમસ્કાર, નમસ્કાર" કહેવા લાગ્યા. "કેમ, બધી મંડળી ખુશીમાં છે ને? અહીં આવોને, ત્યાં કેમ બેઠા ?" અરવિંદલાલ બોલ્યા.

પોતાને યોગ્ય સન્માન મળ્યું એમ સમજી ધીરેન્દ્ર નીચે આવ્યો અને સસરાની જોડે બેઠો. બીજે દિવસે મિજબાનીની તૈયારી થઇ. જમાઇરાજને કઇ વસ્તુ વધારે ભાવે છે અને કઇ વર્જ્ય છે તે પુછવામાં આવ્યું.

જમાઇરાજે પાંડિત્ય દર્શાવવા માંડ્યું: "ભાવે ન ભાવે એવું તો કંઇ જ નથી. પણ—અ—અ—અ—સર્વ પદાર્થને એરંડીયાનો વધાર દીધો હોય તો ઠીક ! કારણ કે ભિષગાચાર્ય ધ્વન્વંતરીએ કહ્યું છે કે: **एरंडतैलं वातघ्नं.** એરંડીયું મહાન્ વાતનાશક છે." જમાઈરાજ ડાવકા બની ડોળ કરીને બોલ્યા.

મિજબાનીનો સમય થયો અને તે પુરી થઇ ત્યાર પછી મુદ્દામ શણગારેલી એક મેડીમાં જમાઇને બેસાડવામાં આવ્યા. થોડીક વાર થયા પછી તેમની તરૂણ રૂપવતી પત્ની ઉષા ત્યાં આવી. સાસરે આવવાનું જે મુખ્ય કારણ હતું તે ધીરેન્દ્રને મળ્યું એટલે હવે તેમની બંનેની વાતોનો પાર રહ્યો નહીં.

આમ કેટલાક દિવસ ચાલ્યા ગયા. ધીરેન્દ્ર સાસરાના ઘરમાં સ્વર્ગ તુલ્યસુખ મેળવવા લાગ્યો. જ્યાં ત્યાં પોતાની વડાઈ દેખાડવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. પણ જુઠ કયાં સુધી નભે ? તે અહીં આવ્યો તે:દિવસથી જ તેની બુદ્ધિની કિંમત તો થવા માંડી જ હતી. જેમ જેમ વધારે દિવસ ગળાયા અને વધારે વધારે લોકોના સહવાસમાં અવાયું તેમ તેમ તેની કિંમત વધારે વધારે ઓછી થવા લાગી.

સુશીલ, વિવેકી અને પાતિવ્રત્યમાં જ સર્વ સુખ સમાયલું છે એવું માનવાવાળી ઉષાને મન હજી પોતાનો સ્વામી સર્વ સ્ત્રીઓના સ્વામીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે એમ ભાસ થતો હતો. એ બાબત વિષે તેના ભોળા હૃદયમાં લેશ પણ સંદેહ નહોતો. પણ બિચારી ઉષા શું કરે ? તેનો આ સ્વામીગર્વ બહુ ટકી શક્યો નહીં. ગામમાં આવા પ્રવીણ પતિને પણ સર્વથી શ્રેષ્ઠ ન સ્વીકારતાં તેનો ઉપહાસ કરનારાં દુષ્ટ પ્રાણીઓ આ પાપી સંસારમાં શું ઓછાં હોય છે ! પતિપૂજા, પતિભક્તિ, અને પતિપ્રશંસારૂપી પર્વતની ટોચ ઉપર સ્વામીને બેસાડી, તેની કિંમત નહીં સમજી શકનાર મૂઢ લોકોનાં કટાક્ષવચનોની સામે જો તે પતિપ્રશંસાથી વિજય મેળવી શકી હોત તો તો ઉષાના જેવી આ સંસારમાં બીજી કોઇ ભાગ્યશાળી નહોત ! પણ અફસોસ ! તેનું કહ્યું કોણ માને—કોણ સાંભળે ! લોકો તો નજરે જુવે તેવું બોલે; કાંણાને કાંણો જ કહે ! એથી, ધીરેન્દ્ર ઘણુંએ બણગાં ફુંકે પણ, બિચારી ઉષાને મન પતિદેવની કિંમત ધીમે ધીમે ઓછી થવા લાગી.

આમ ઓચીંત્યો આશાલતા ઉપર કુહાડીનો ઘા થવાથી, અને લોકોનો તિરસ્કાર દિવસે દિવસે વધતો જતો હોવાથી બિચારી ઉષાને શરમ આવવા માંડી. તેનાથી રહેવાયું નહીં. તેણે ધીરેન્દ્રને કહેવાનો મનમાં વિચાર કર્યો. હિંદુ બાળા, પતિને કેમ કહી શકે ? પતિદેવ કરતાં વધારે ડાહ્યાં કેમ થવાય ? અનેક તર્કવિતર્કોએ તેના મસ્તકને ઘેરી લીધું. આખરે એક દિવસ રાત્રે તો બ્હીતે બ્હીતે તેણે કહી દીધું: "તમે મેટ્રીક, બેટ્રીક, થયા હોત તો ઘણું સારૂ થાત !" આગળ ભણવાની વાત તો બિચારી શું કરે ! જવાબ-માં પતિદેવ ગાજી ઉઠયા અને બોલ્યા: "વાહરે અક્કલ, પરીક્ષા આપ-વાથી જ કે માત્ર છાપ મેળવવાથી જ મનુષ્યની કિંમત અંકાતી હશે ? આપણા ગામમાં એક એમ. એ. થએલો આવ્યો છે પણ તે ખરેખરો "ઢ" જ છે. એને નથી બોલતાં આવડતું કે નથી ચાલતાં આવડતું. બોલશે તો જાણે બિલાડી લપ લપ ખાવા બેઠી; ચાલશે તો જાણે કે ઉંટ ચાલ્યું; આઠે અંગે વાંકો ચુકો થઇ જાય છે. આ તમારા ભણેલા ! એમનામાં બે બોલ બોલવાની પણ શક્તિ નથી. ગાંડી, તને વળી આ પથરો કોણે આપ્યો ? મારા બાપા ક્યાં ભણવા ગયા હતા ! એમણે દિવાનગીરી કરી કે નહીં ?"

પતિનું વાક્ચાતુર્ય સાંભળી ઉષા બિચારી સજ્જડ થઇ ગઇ. તે કંઇ વધારે બોલી શકી નહીં.

કેટલાક દિવસ આમ ચાલ્યા ગયા. પછી એક દિવસ એવો આવ્યો કે પોતાનું માન જાતે જ વધારનાર આ જમાઇરાજને અપમાન થવાનો પ્રસંગ બન્યો. સસરાને ત્યાં પડયા પાથર્યા રહી, મોજશોખમાં દિવસ નિર્ગમન કરવાનું ધારી બેઠેલા ધીરેન્દ્રનો ભાવ હવે ધીમે ધીમે ઓછો પુછાવા લાગ્યો. રોજનું થયુ, કંઈ કામકાજમાં અર્થ આવે નહીં, અને બધાંને તેની તહેનાતમાં હાજર રહેવું પડે. રખેને તેને ઓછું આવશે એમ ધારી અરવિંદલાલ અને યશોદા કંઇ બહાર પણ જવા આવવાનું વેગળે મુકી તેની બરદાશ રાખ્યા કરે. સાસુસસરો આ પ્રમાણે કરે પણ ભાહુતી નોકરોને અંતરનો ઉમળકો શી રીતે આવે ? તે તો માથે આવેલી વેઠ જ્યાં ત્યાં કરીને ઉતારે. ધીરેન્દ્રના મનનું ધાર્યું થવા માંડયું નહીં. નોકરો મોંએ–હા–જી–હા–કરે, પણ પાછળથી તેની નિંદા કરે. એ અવ-

ગણુના રૂપી ધુમાડો મનમાં ને મનમાં ધુંધવાઇ રહ્યો હતો એટલામાં સસરાએ જ તેનું અપમાન કર્યું એમ ધીરેન્દ્રના મનમાં લાગ્યું.

એક દિવસ અરવિંદલાલને કંઇ કામસર પરગામ જવાનું હતું. તે જલદી ન્હાઇને જમવાને પાટલા ઉપર બેઠા અને નોકરને ધીરેન્દ્રને ન્હવરાવવાનું કહ્યું. ધીરેન્દ્ર ન્હાવા તો બેઠો પણ સસરાને ઉતાવળ છે તેનો વિચાર કર્યા વગર રોજની માફક શરીરે સાબુ ચોળ ચોળ કરવા લાગ્યો. કલાકના કલાક વીતી ગયા. અરવિંદલાલ આખરે થાકીને જમીને પરગામ ચાલ્યા ગયા.

આ બનાવથી જમાઇરાજ લાલચોળ થઇ ગયા. ગામડીયા ગમાર જેવા સસરાને હાથે આવું મોટું અપમાન ! એ કેમ સહન થાય ! ધીરેન્દ્રે જેવું તેવું ખાઇ લીધું, અને પછી પોતાની મેડીએ જઇને એકદમ ઉષાને બોલાવી. નબળો ધણી બૈયર ઉપર શૂરો, એ કહેવત પ્રમાણે પ્રથમ તો ઉષાને તેણે બે ચાર ચોપડાવી દીધી; પછી અરવિંદલાલની સાતે પેઢી ઉથલાવી નાંખી. નિર્દોષ પત્નીને ખૂબ ધગકાવી, રડાવી, પોતાનું વેર વાળ્યું. પછી મોં ચ્હડાવી, કોઇની સાથે બહુ બોલવું નહીં, વગેરે ઢોંગ કરીને ધીરેન્દ્ર ઉષાને લઇને પાછો વીરપુર આવ્યો અને પાછો હમેશની માફક પોતાના મૂર્ખ દોસ્તદારોની સાથે ઠઠ્ઠામશ્કરીમાં સમય ગાળવા લાગ્યો.

કોઇ કોઇ વાર મદકલિકા આ મંડળીમાં આવીને બેસતી અને તેની ઠઠ્ઠા મશ્કરીમાં ભાગ લેતી. આજે સર્વે રોજની માફક ભરાઇને બેઠાં હતાં અને હસાહસ કરીને આનંદ કરતાં હતાં. ધીરેન્દ્ર કંઇ કામસર મેડીએ ગયો હતો. એટલામાં મેડીના દાદરેથી ધબ ધબ થતો અવાજ સંભળાયો, અને કોઇ નીચે ઉતરતું હોય તેવું જણાયું. સૌની દૃષ્ટિ તે તરફ ખેંચાઇ. મદકલિકા ઉંચી થઇને જોવા લાગી. સૌએ તે તરફ પોતાની નજર વાળી રાખી. લીલાવતી નામની એક સ્ત્રી મેડી ઉપરથી નીચે ઉતરતી જણાઇ. મદકલિકાએ તેને ઓળખી. તેની આંખમાં ઝેર આવ્યું. તરત તે ઉઠી અને એક નોકરને બોલાવીને તેણે કહ્યું: “ જો, મેડી ઉપર કોણ કોણ છે ? ભાઇ મેડી ઉપર શું કરે છે ?”

નોકરે મેડી ઉપર જઇને જોયું અને નીચે આવીને કહ્યું: “ભાઇ એકલા છે, અને આરામ ખુરશી ઉપર બેઠા છે.”

મદકલિકાનો મિજાજ ખસી ગયો. તેનાં વિશાળ નેત્રો ક્રોધથી લાલચોળ થઇ ગયાં: "રાંડ, કુલટા, અત્યારે કેમ આવી હશે ?"

નીચે બધાં વાતો કરવામાં લીન હતાં અને મેડીએ ધીરેન્દ્ર એકલો છે એં જોઇને લીલાવતી લાગ સાધી, એકાંત ખોળી, મેડી ઉપર ચ્હડી ગઇ હતી, અને બધાં વેરાય તો નીચે થઇને ચાલ્યા જઉં એમ વિચાર કરતી ઉપર બેશી રહી હતી. પણ ઘણીવાર થઇ તોપણ કોઈ વેરાયું નહીં તેથી આખરે ધૃષ્ટ બની તે ઉતાવળી ઉતાવળી દાદરે થઇને ચાલી ગઈ હતી.

હૃષીકેશચંદ્ર ચંદુલાલના ઘરમાં આવ્યો અને ચંદુલાલ તેની વિદ્યા અને ચારિત્ર્યથી બરાબર વાકેફ થયો ત્યારથી તેણે ધીરેન્દ્રને તેની સોબતમાં રાખવાનો વિચાર કર્યો હતો. હૃષીકેશચંદ્રની સોબત અને શિખામણથી ધીરેન્દ્ર કોઇ કોઈ વાર પોતાના હલકા દોસ્ત-દારોથી દૂર રહેતો અને લીલાવતીને પણ કેટલીક વાર મુખ બતાવ-તો નહીં. તેના દોસ્તદારો તથા લીલાવતીથી તે ખમાતું નહીં તેથી સર્વે હૃષીકેશચંદ્રનું ભુંડું બોલી ધીરેન્દ્રને તેનાથી વેગળો કરવાનો પ્રયાસ કરતાં. આ વખતે લીલાવતી ધીરેન્દ્રને સમજાવવા અને હૃષીકેશચંદ્ર વિષે ખોટું ખોટું ભરવવાને આવી હતી. મદકલિકાને પણ ફજેત કરવાનો તે પ્રયાસ કરતી. અત્યારસુધી તે કોઇની નજરે ઝાઝી પડતી નહીં પણ આજે તે પડી તેથી સૌનાં મનમાં કંઇ કંઇ શંકાઓ થવા લાગી. સૌ વિચારમાં પડયાં.

મદકલિકા વધારે ઉંચી નીચી થઈ. તે ઘરમાં ગઇ અને તેની મા કૃષ્ણલક્ષ્મીને તેણે સઘળી હકીકત કહી. એણે એ વાત કહી તે વખતે ત્યાં રૂપાળી નામની કામ કરનારી બેઠી હતી તેણે વચમાં ટાપશી પુરી: "બ્હેન, જવા દ્યોને વાત ! એ તો કંઇ આજનું છે ? અમે તો રોજ જોઇએ છીએ. પણ અમે નોકર ચાકર શું બોલીએ ?"

કૃષ્ણલક્ષ્મી અને મદકલિકા આભાં થયાં. "રાંડે તો મારા છોકરાને બગાડયો !" કૃષ્ણલક્ષ્મી બોલી ઉઠી.

"રાંડને આટલા બધા વચ્ચે આવતાં શરમ ન આવી ?" મદકલિકાએ કહ્યું.

"નઠારાંને લાજ શી ? બ્હેન જવા દે ને એ વાત ! પણ ધીરને એણે આવો બગાડી મુકયો ?"

" બા, એ તો પેલા હૃષીકેશચંદ્ર આવ્યા છે તેમને લીધે કંઈક પાંશરો રહ્યો છે, અને એ લીલાવતી પણ હમણાંનું ઝાઝું આવતી નહોતી. "

" ત્યારે હૃષીકેશચંદ્રને કહેજે કે બાપા તમે રહેજો અને મારા ધીરૂને સુધારજો. "

" પણ એટલા સારૂ તો એ રાંડ આજે આવી હતી. " રૂપાળીએ કહ્યું.

" શા સારૂ ? "

" હૃષીકેશચંદ્રને માથે ખોટું આળ મુકીને તેમને અહીંથી કહડાવવાને ! "

" શું આળ ? "

" બા, શું કહું ? " રૂપાળી બોલીને અટકી ગઈ.

" હું જાણું તો ખરી ? "

હૃષીકેશચંદ્ર ઘરમાં રહ્યા છે અને બ્હેન એમની સાથે બોલે ચાલે છે, તેથી—"

" મોઇ રાંડ, મારૂં નામ દે તો એની જીભ કાપી નાંખું. " મદદલિકા બોલી ઉઠી.

" આવા સારા માણસને દોષ દેવો એ કેવું ખરાબ! શિવ, શિવ ! " કૃષ્ણલક્ષ્મીએ ખેદ સાથે કહ્યું.

" રાંડનો ટાંટીયો હવે ઘરમાંથી ટાળું. " મદદલિકા ક્રોધ કરીને બોલી અને એની આંખો અને ભ્રકુટિમાં ક્રોધ જણાઇ આવ્યો.

" આજે હું એમને વાત કરૂં છું કે ધીરૂ બગડી ગયો છે. તેને કંઇક શિખામણ આપો. " કૃષ્ણલક્ષ્મીએ ધીમેથી કહ્યું.

" બાપા તે શું શિખામણ આપે ! એમણે જ એને બગાડયો છે. હાથનાં કર્યા હૈયે વાગ્યાં છે. હવે શું શિખામણ આપે ! "

" હું તો એમને પહેલેથી જ કહેતી હતી કે તમે એને બગાડો છો. પણ એ એને સાહેબ લોકની સોબત કરાવે અને એમનો મોજ શોખ મારતાં શિખવે. "

" એમની સોબતથી તો એ વ્યસની થયો. આપણે તે સાહેબ લોકની સોબત હોય ! જવા દો ને બધી વાત. બાપાનો જ વાંક

છે. બાપ તેવા બેટા—વધારે શું કહું!" ભદ્રકલિકા ગુસ્સો કરીને બોલી. બાપના દુર્ગુણો દિકરામાં ઉતરી આવ્યા છે એ વાતને દિકરી સમજી અને તે એના બોલ અને આંખોમાં પ્રત્યક્ષ જણાઇ આવ્યું.

ભદ્રકલિકા પાછી બોલી: "બાપાએ એને મુંબઇ એકલો રાખ્યો અને ગમે તેમ ફરવા હરવા દીધો તેનું પરિણામ આ આવ્યું."

"બ્હેન, આજનાં છોકરાં મનસ્વી. એણે ભણવા જવાની હઠ લીધી, તેથી એને ત્યાં મોકલ્યો."

"એ ભણ્યો તો કશુંએ નહીં અને સ્વચ્છંદતા શિખ્યો. વળી નઠારી સોબત લાગી તેથી એનો ભવ બગડયો."

"અમે તો સારૂં કરવા ગયાં પણ ઉલટું થયું."

"પણ બા, મુંબઇમાં તે એને એકલો રખાય? છોકરૂં ના બગડતું હોય તોયે બગડે."

"છોકરૂં મોટું થયું અને પરણ્યું પસ્તાયું, હવે એને શું કહીએ."

"પણ ભાભીનું ત્યાં શું કામ હતું? પણ બા, બાગ, બગીચાવાળા બંગલાઓમાં રહેવાનું મુકીને ભાભીને પીયેરના ગામડામાં પડી રહેવું કેમ ગમે? એ મુંબઇ ગઇ અને મારા ધીરૂભાઇને કંઇ ભણવા દીધો નહીં. વાંક એનોયે ખરોસ્તો!"

કૃષ્ણલક્ષ્મીના મનમાં વહુનો વાંક વસ્યો નહીં. કૃષ્ણલક્ષ્મી સમજતી હતી કે હિંદુઓના સંસારમાં બિચારી વહુનું કંઈ ચાલતું નથી. ઉષા સ્વભાવે ગરીબ હતી અને ધીરેન્દ્રને ઘણુંએ કહેતી, પણ સ્વતંત્રતાને નામે સ્વચ્છંદમાં ઉછરેલો અને નોકર ચાકરને હાથે બગડેલો ધીરેન્દ્ર એનું કહેવું જરાયે માનતો નહીં અને નઠારા પુરૂષોની સોબત કરી ખોટે માર્ગે જતો અને પિતાની લક્ષ્મીને લુંટાવતો. ચંદુલાલનું ધન જેવે માર્ગે આવ્યું હતું તેવે જ માર્ગે પાછું જતું. કુમાર્ગનો પૈસો કુમાર્ગે વપરાતો અને વાપરનારની બુદ્ધિને ભ્રષ્ટ કરતો.

માદિકરીની વાત આમ ચાલતી હતી એવામાં ધીરેન્દ્ર અને તેના દોસ્તદારો ઘરમાંથી બહાર ગયા. ગામની ભાગોળે ચંદુલાલનો એક બંગલો હતો. એ બંગલાની આસપાસ મોટો બાગ હતો અને તેની ચારે બાજુએ નાનો કોટ હતો. સ્થળ એકાન્તમાં હતું. આવા એકાન્ત સ્થળમાં ધીરેન્દ્ર અને તેના દોસ્તદારો ભેગા થતા અને મોડી રાત સુધી ગાનતાન અને ગમ્મતમાં વખત ગાળતા. આજે

રાતે એ બંગલામાં મોટી મિજલસ ભરાવાની હતી. તેની તૈયારી કરવાને ધીરેન્દ્ર અને તેના દોસ્તદારો અત્યારથી તે બંગલે ગયા, અને લાગતા વળગતાઓને બોલાવવાને આમંત્રણપત્રિકાઓ મોકલવા લાગ્યા. હૃષીકેશચંદ્રને પણ એક પત્રિકા મોકલવામાં આવી. સાયંકાળનો સમય થયો એટલે એ બહાર ફરવાને નીકળ્યો અને જરા રાત પડી એટલે બંગલામાં ડોકીયું કરી ત્યાં શું શું ચાલી રહ્યું છે તે જોઇને જ પાછા ફરવાનો વિચાર કરી તે બંગલાની નજીકમાં ધીમે ધીમે ગયો.

લગભગ નવ દસ વાગવાનો સમય થવા આવ્યો તે વખતે હૃષીકેશચંદ્ર બંગલાના "કંપાઉન્ડ" આગળ જઇને ઉભો રહ્યો. ક્ષણવારમાં એક મોટી બગી સામેથી આવતી તેની નજરે પડી. તે બગીને બે ધોળા જુસ્સાદાર ઘોડા જોડેલા હતા અને તેની બે બાજુએ બે મોટાં ફાનસો ભડભડ બળતાં હતાં. હૃષીકેશચંદ્ર એક બાજુએ ઉભો હતો. તે બગી તેની પાસે થઇને સપાટા બંધ બંગલાના "કંપાઉન્ડ"માં ચાલી ગઇ. તેની અંદર બેઠેલા જુવાનોની હસાહસ તેને કાને પડી.

હૃષીકેશચંદ્ર વિચારમાં પડયો. એટલામાં એક બીજી બગી આવી પહોંચી. તેને કાળા પણ ચળકતા ઘોડા જોડેલા હતા અને તે પણ હૃષીકેશચંદ્રની પાસે થઇને તે ભપકાદાર રોશનીવાળા બગીચામાં પેઠી. તે વખતે તેમાં બેઠેલી સુંદર સ્ત્રીઓનું હાસ્ય બગીચામાં સર્વત્ર ગાજી રહ્યું. હૃષીકેશચંદ્રે તે સાંભળ્યું, તેને ધિક્કાર આવ્યો, અને તે પાછો ફર્યો, પણ ધીરેન્દ્ર કયાં હશે એ જાણવાની ઇચ્છાથી તે ક્ષણવાર અટકયો.

કંઇક ધિક્કાર આણતો અને કંઇક વિસ્મય પામતો હૃષીકેશચંદ્ર "કંપાઉન્ડ"ના દરવાજા પાસે ગયો. તે દરવાજા આગળ પહેરો ભરતો એક મજબૂત બાંધાનો દરવાન તેની નજરે પડયો. અંદરની બાજુએ મોટા બાગ બનાવેલા હતા અને તે બાગની વચમાં ચાલવાને આરસ પહાણની પગથીઓ હતી. વળી જુદી જુદી જાતનાં ફુલઝાડ, સ્ફટીકનાં પુતળાં, અને સુંદર ફુવારાઓથી બાગને સુશોભિત કરવામાં આવ્યો હતો. બાગની વચમાં એક સુંદર અને ભવ્ય બંગલો હતો. તેની બારીઓમાંથી નીકળતો રોશનીનો પ્રકાશ આસપાસ

સર્વત્ર અજવાળું ફેંકી રહ્યો હતો. હૃષીકેશચંદ્રે જરા ઉંચા થઇને બંગલાની બારીઓમાં નજર કરી.

એકદમ દરવાન બોલી ઉઠયો: "તમે કોણ છો? તમે અહીં ક્યારના ઉભા છો. તમારે રસ્તે ચાલ્યા જાવ."

હૃષીકેશચંદ્રે ધીમેથી પુછ્યું: "દરવાનજી, આ બગીચો કોનો છે?"

જવાબ આપતા પહેલાં દરવાને દાઢી ઉપર હાથ ફેરવ્યો અને મુછોને મરડતો મરડતો બોલ્યો: "તમે કોઈ ગામડીયા દેખાવ છો."

હૃષીકેશચંદ્ર હસ્યો.

વિસ્મય પામીને દરવાન પાછો બોલ્યો: "આ કોનો બગીચો છે તે તમે જાણતા નથી?"

"ના, નથી જાણતો."

"આ ગામના મોટા મોટા લોકો પણ આ બંગલા વિષે જાણે છે, અને અહીં ઘણુંખરૂં આવે છે, જાય છે."

એમ બોલતો દરવાન હૃષીકેશચંદ્રના સાદા પોશાક તરફ જોઇ રહ્યો અને તેને ધીરેન્દ્ર અને તેની મંડળીનાં કિંમતી અને ભપકાદાર વસ્ત્રો સાથે સરખાવવા લાગ્યો. કંઇક વિચાર કરીને પાછું તેણે કહ્યું: "તમને બંગલામાં જવાની પરવાનગી નહીં મળે."

હૃષીકેશચંદ્ર કંઇક હસ્યો અને બોલ્યો: "મારે બંગલામાં જવું નથી."

દરવાન આશ્ચર્ય પામ્યો અને મનમાં બોલ્યો: "ભલભલા અહીં જવાને માટે ફાંફાં મારે છે, અને આ પુરૂપને અંદર જવાની ઇચ્છા થતી નથી. કેવું નવાઈ જેવું!"

દરવાને હૃષીકેશચંદ્રને પાછું કહ્યું: "તમે કોઇ ગામડામાંથી આવ્યા હો એમ લાગે છે. આ બંગલામાં કેવી ગમ્મત ઉડવાની છે તેનો ખ્યાલ તમને નથી."

"તે જાણવાની મને દરકાર નથી." હૃષીકેશચંદ્રે બેદરકારીથી જવાબ આપ્યો.

"તમે કોઈ વિચિત્ર પુરૂષ જણાવ છો."

"હા, તેમજ."

"હું ધારૂં છું કે તમે અહીં નવા આવેલા છો!"

"હા, થોડા વખતથી હું અહીં આવ્યો છું."

"આ બંગલામાં તમે કદિ આવ્યા છો ?"

"ના, આ તરફ હું કદિ આવ્યો નથી."

"તેમજ હશે. કારણ કે અહીં રહેનારા સઘળા લોકો આ બંગલાને જાણે છે. અહીં આબરૂદાર ગૃહસ્થો, જમીનદારો, વકીલો, વેપારીઓ વગેરે બધાએ ભેગા થાય છે; આ બંગલાના માલીકનો ઠાઠ અને ભપકો જોઇને તે અંજાઈ રહ્યા છે."

"મારે એ ઠાઠ અને ભપકાની જરૂર નથી."

"ત્યારે તમારા જેવા માણસને આ બગીચાનો માલીક બોલાવે એમ મને લાગતું પણ નથી." દરવાને જરા હશીને કહ્યું.

"આજે અહીં શું થવાનું છે ?" હૃષીકેશચંદ્રે આતુરતાથી પુછ્યું.

"આજે અહીં મોટો નાચ થવાનો છે. તેને માટે મુંબઇની પ્રખ્યાત નટીઓને ખાસ બોલાવવામાં આવી છે."

આકાશમાંથી આવીને જાણે બાણ વાગ્યું હોય તેમ દરવાનના શબ્દો હૃષીકેશચંદ્રની છાતીમાં વાગ્યા. તે ધિક્કારથી પાછો હઠયો અને રસ્તા ઉપર આવેલી એક બેઠકને અઢેલીને ઉભો રહ્યો. પોતાનો એક હાથ તેણે લમણે દીધો અને હૃષીકેશચંદ્ર ઉંડા વિચારમાં ગરક થઈ ગયોઃ "ભારતના ધનિકો ! પ્રભુએ તમને લક્ષ્મી આપી છે, તેનો શું તમારે આવો ઉપયોગ કરવાનો છે ? ભારત ભૂખ્યું છે, તરસ્યું છે, એને પહેરવાને પુરતાં વસ્ત્ર નથી; તેનો કંઇક વિચાર કરો ! તમારી ફરજને સમજો; અને સ્વદેશપ્રીતિને જાગૃત કરો."

હૃષીકેશચંદ્રની સ્વદેશપ્રીતિ જાગૃત થઇ, દુઃખની લાગણીથી તેનું હૃદય ચિરાયું અને તેની આંખોમાંથી અશ્રુ જમીન ઉપર ટપકવા લાગ્યાં, પણ ત્યાં અંધારૂં હોવાથી તે દરવાન તેને જોઇ શકયો નહીં.

સ્વદેશપ્રીતિના વિચાર ઉપરથી હૃષીકેશચંદ્રનું ચિત્ત નિર્દોષ ઉષા તરફ વળ્યું. સાસરામાં ઉષાને વેઠવી પડતી હાડમારીની દુઃખદાયક વાર્તા તેને કાને આવી હતી અને તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ હૃષીકેશચંદ્રને ચંદુલાલના અસંસ્કારી કુટુંબના વર્તનથી થયો હતો. ધનવાનોના ઘરમાં વહુઓને ભોગવવાં પડતાં કષ્ટોનો ખ્યાલ તેની નજર આગળ તરવરી રહ્યો અને તેમના તરફ દર્શાવાતી બેદરકારી

આજે ધીરેન્દ્રના વર્તનથી પુરવાર થઇ ગઇ. એક ઉંડો નિસાસો મુકીને હૃષીકેશચંદ્ર મનમાં બોલ્યો : “ નિર્દોષ ઉષા ! દ્રવ્ય અને હવેલીઓ જો મનુષ્યને સુખી કરતાં હોત તો તારી દશા આવી ખેદજનક નહોત ! પણ અફ્સોસ ! જ્યાં દ્રવ્ય છે ત્યાં વ્હાલ બીજે બારણેથી ન્હાસી જાય છે ! ”

હૃષીકેશચંદ્ર દિલગીરીમાં ગરક થઇ ગયો અને કંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર સ્તબ્ધ બનીને તે અડધોએક કલાક ત્યાં ને ત્યાં ઉભો રહ્યો. તેનું મ્લાન મુખ જોઇને પેલા દરવાને ફરીથી પુછ્યું: “ ભાઇ, તમારે શું જોઇએ છે ? તમે કયારનાએ અહીંને અહીં ઉભા રહ્યા છો. ”

એટલામાં એક ભપકાદાર બગી સામેથી આવતી જણાઇ. તેને સુંદર ચળકતા બે કાળા ઘોડા જોડેલા હતા. તેનાં બે ફાનસો ભડ ભડ બળતાં હતાં અને આસપાસ સર્વત્ર અજવાળું ફેંકતાં હતાં. તે બગી બંગલાના કંપાઉન્ડ પાસે આવી એટલે તેનાં ફાનસ હોલવી નાંખવામાં આવ્યાં અને તેમાં બેઠેલા પુરૂષો એક પછી એક ઉતરીને બંગલામાં ગયા. આખરે એક બેભાન પુરૂષને બે માણસોએ ઝાલીને બગીમાંથી બહાર ઉતાર્યો અને તેને ધીમે ધીમે હીંડાડીને બંગલામાં લઇ જવાનો પ્રયાસ તે કરવા લાગ્યા. પણ તે પુરૂષ ચાલી શક્યો નહીં તેથી આખરે તેઓ તેને ઉંચકીને અંદર લઇ ગયા. બંગલાની બારીઓમાંથી ઝાંખો પ્રકાશ બહાર બગીચામાં પડતો હતો. હૃષીકેશચંદ્રે જરા ઉંચા થઇને ડોકીયું કર્યું અને તેની દ્રષ્ટિ બરાબર તે પુરૂષ ઉપર પડી. તેણે તેને ઓળખ્યો અને બહુ ખેદથી તે બોલી ઉઠ્યો : “ અરે, કોણ ધીરેન્દ્ર ! અફ્સોસ ! ”

સાયંકાળે ધીરેન્દ્ર દ્યુતગૃહમાં ગયો હતો અને ત્યાં દારૂના નીશામાં ચકચૂર થઇને પડયો હતો. તેના દોસ્તદારો તેને બગીમાં ઘાલીને બંગલે લાવ્યા હતા અને કોઈ જાણે નહીં તેમ છાનેમાને તેને બંગલામાં ઘાલી દેવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા.

હૃષીકેશચંદ્રની દૃષ્ટિ તેના ઉપર એકાએક જેવી પડી તેવીજ ધિક્કારથી પાછી હઠી. તેના મનમાં અનેક તર્ક વિતર્ક થઇ રહ્યા: “ અત્યારે ને અત્યારે જઇને ધીરેન્દ્રને ઠપકો દઉં ! અત્યારે જ એના મૂર્ખ મિત્રોને વિખેરી નાંખું અને ધીરેન્દ્રને શિખામણ દઇ તેનો ભન્ન સુધરે તેવે માર્ગે વાળું ! ” આવા આવા અનેક વિચારોએ

હૃષીકેશચંદ્રના મગજને ઘેરી લીધું. ગમે તેમ થાય પણ બંગલાની અંદર જવું તો ખરૂં એવો નિશ્ચય કરીને હૃષીકેશચંદ્ર પાછો દરવાજા પાસે ગયો.

દરવાને પાછું ફરીથી તેને પુછ્યુંઃ "ભાઇ, તમારે શું કામ છે તે હું સમજી શકતો નથી."

હૃષીકેશચંદ્રે જવાબ આપ્યોઃ "મારે અંદર જવું છે."

"પણ મારા શેઠ તમને આજે મળી શકશે નહીં."

દરવાનના બોલવા ઉપરથી હૃષીકેશચંદ્ર ધીરેન્દ્રની બેભાન અવસ્થા અને મિજલસમાં થવાના કામકાજને કળી ગયો.

હૃષીકેશચંદ્રના સાદા પોશાક તરફ નજર કરીને દરવાન વિચારમાં પડયોઃ "આવા માણસને અહીં આવવાનું આમંત્રણ કયાંથી હશે?"

હૃષીકેશચંદ્રને તેણે પુછ્યુંઃ "આ મિજલસમાં આવવાનું તમને આમંત્રણ છે?"

"હા, છે."

"તમારા જેવા માણસને આમંત્રણ કરવાનો સંભવ નથી."

"હું જુઠું બોલતો નથી."

"તમને આમંત્રણ કર્યું હોય તો તે બહુ નવાઇ જેવું કહેવાય!

"કયાં છે તમારી આમંત્રણપત્રિકા?"

"તે તો હું લાવ્યો નથી."

"મને લાગે છે કે મારા શેઠ તમારા જેવા માણસને ભાગ્યે જ મળશે,"

"શેઠને મારૂં નામ કહો. તે ના નહીં પાડે." એમ કહીને હૃષીકેશચંદ્રે પોતાનું નામ કહ્યું.

ધીરેન્દ્રની બેભાન અવસ્થા દરવાનના મગજમાં તરી રહી. ધીરેન્દ્રનો સખત હુકમ હતો કે કોઇપણ અજાણ્યા માણસને અંદર આવવા દેવો નહીં, પણ હૃષીકેશચંદ્રનો આગ્રહ જોઇને દરવાન જરા ખમચ્યો અને તેને એક બાજુએ બેસાડીને અંદર વરધી કહેવા ગયો. ધીરેન્દ્ર નિશામાં ચકચૂર હતો પણ તેના દોસ્તદારોએ હૃષીકેશચંદ્રને અંદર તેડી લાવવાનું કહ્યું. દરવાન પાછો બહાર આવ્યો અને હૃષીકેશચંદ્રને અંદર તેડી ગયો, અને તેને એક બાજુએ બેસાડયો.

મિજલસમાં આવેલા તેના મિત્રોની વચમાં ધીરેન્દ્ર બેઠો હતો; તે બેભાન હતો તેથી તે હૃષીકેશચંદ્ર સાથે કંઇ બોલ્યો નહીં અને તેને આવકાર પણ આપ્યો નહીં. તેના મિત્રો પણ દારૂમાં કંઇક કંઇક ચકચૂર હતા અને તે પણ પરાણે પરાણે બે ચાર શુદ્ધ શબ્દો બોલી શકતા. હૃષીકેશચંદ્ર સઘળું સમજી ગયો અને તેથી કંઇ પણ ખોટું લગાડ્યા વગર છાનોમાનો એક ખુંણે બેસી રહ્યો.

મિજલસવાળા દિવાનખાનાની શોભાથી હૃષીકેશચંદ્ર ચકિત થયો. તેણે ઘણાં મોટાં અને સુંદર મકાનો જોયાં હતાં પણ ધીરેન્દ્ર-ના આ બંગલાના જેવા કિંમતી સરસામાનવાળો મહેલ તેની દૃષ્ટિ-એ કદિ પડ્યો નહોતો. ઉંચામાં ઉંચા મુખમલના કોચ આસપાસ ગોઠવેલા હતા અને તેના ઉપર સોના રૂપાનાં નકશીદાર પતરાં જડી તેમની શોભામાં વધારો કરવામાં આવ્યો હતો. ખાસ યુરોપ અને અમેરિકાથી મંગાવેલાં બીલોરી ઝુંમરો ઉપર ટાંગેલાં હતાં અને દિવાલો ઉપર હોંશીઆર કારીગરોએ કરેલી ઝીણી ભવ્ય અને સુંદર સોનેરી અને રૂપેરી રંગથી ભરેલી નકશી વિજળીની રોશનીના ઝળહળતા પ્રકાશમાં વધારે ખીલી નીકળતી હતી. ચાંદી અને સોનાનું જ કામ સર્વત્ર નજરે આવતું હતું અને તે વિજળીના દિવાના પ્રકાશ-માં વધારે ઝળકી ઉઠતું હતું. નીચે કિંમતી સોનેરી કસબથી ભરેલા ગાલીચા બીછાવેલા હતા અને તેના ઉપર સોના રૂપાથી જડેલી નકશીદાર ખુરશીઓ અને કોચો મુકેલાં હતાં. દિવાનખાનાની શોભાનો કંઇ પાર નહોતો, અને બહાર તેની આસપાસ આવી રહેલા બગીચાની વિજળીક રોશની, અને આરસપહાણની પગથીઓ તથા પુતળાં અને ફુવારાઓ તેની શોભાને વિશેષ વધારતાં હતાં. હૃષીકેશચંદ્રે આ દિવાન-ખાનાની શોભાને પહેલીજ વાર જોઇ તેથી તેનાથી તે ક્ષણવાર અંજાયો. જેમ સમુદ્રની સપાટી ઉપર મોજું આવે ને જાય તેમ તેના સમુદ્ર જેવા ઉંડા અને ગંભીર હૃદય ઉપર એ શોભાએ ક્ષણવાર અસર કરી, પણ જગતના એ તુચ્છ પદાર્થોની અસર ત્યાં ઝાઝીવાર ટકી નહીં. તેના જ્ઞાની હૃદયે એકદમ ઉછાળો માર્યો અને આ સંસારના આવા તુચ્છ અને નિરસ પદાર્થો ઉપરથી ખસીને તે સ્વકર્તવ્યના ભાનમાં સ્થિત થઇ રહ્યું. જ્ઞાની અજ્ઞાનીઓની નિદ્રામાંથી જાગ્યો અને સંયમી મુનિઓની નિદ્રાનો આશ્રય લેવા લાગ્યો. તે આસપાસ જોઇ રહ્યો અને આવા ભવ્ય મકાનમાં એકઠા થયેલા મનુષ્યોનાં ચલનવલન

અને આચારવિચારને તપાસી રહ્યો. તે ઘણા આશ્ચર્યથી વિચારમાં પડ્યો: "પ્રભુ, તારી શી લીલા! આવા ભવ્ય અને સુંદર મહેલોમાં વસનારનાં હૃદય ભાગ્યે જ સુંદર હોય છે."

ધીરેન્દ્રની આસપાસ તેના કેટલાક મિત્રો બેઠા હતા. તેની જમણી બાજુએ સુંદરલાલ નામનો ખુબસુરત જુવાન બેઠો હતો. તેના સુંદર મુખ ઉપર હાસ્ય રમી રહ્યું હતું. તેણે ધોળાં બાસતા જેવાં કપડાં પહેર્યાં હતાં અને માથાના વાળને ગુચ્છા રાખીને હોળ્યા હતા. તે દેખાવમાં ઘણો સુંદર હતો. તે કોઇપણ જાતનો ધંધો કરતો નહોતો, પણ આખો દિવસ ધનવાન કે સત્તાવાન મનુષ્યોની પાછળ પાછળ ફરી તેમની ખુશામત કરતો તે જણાતો હતો. મધમાખી જેમ ઘણી જગ્યાએથી મધ એકઠું કરે છે તેમ સુંદરલાલ ઘણા ધનવાન મનુષ્યો પાસેથી પોતાને જોઇતી વસ્તુઓ એકઠી કરતો અને કપડેલત્તે ઠીકઠાક રહેતો.

ધીરેન્દ્રની બીજી બાજુએ વીરપુરનો એક પ્રતિષ્ઠિત વકીલ બેઠો હતો. જુદી જુદી જાતની લાંબી લાંબી વાતો કરવામાં તે ઘણો હોંશીઆર હતો. યુરોપિયનનો પોશાક તે પહેરતો અને તેમના જેવો જ સઘળો ઠાઠ રાખતો. મોટા મોટા યુરોપિયનોને ખાણાં આપવામાં તે ઉત્સાહભર્યો ભાગ લેતો અને પરદેશી વસ્તુઓને મંગાવી ભારતવર્ષની લક્ષ્મી લુંટાવવામાં તે પહેલે નંબરે બેસતો. આવી મિજલસોમાં તે ભાગ લેતો અને દારૂમાં ચકચૂર થતો. દારૂની પરીક્ષા કરવામાં તે કુશળ ગણાતો. તે ઘણો વાચાળ હતો અને યુરોપિયન પોશાક પહેરવા છતાં પણ હિંદુઓના જુના રીતરિવાજોની મહત્તા દર્શાવવાનો ડોળ કરવામાં પાછી પાની કરતો નહીં.

હૃષીકેશચંદ્રે તેને ઓળખ્યો. વકીલ તરીકે પ્રખ્યાતિ પામેલા એ મનુષ્યને વીરપુરની કેટલીક સભાઓમાં ભાષણો આપતો અને ધન્યવાદ મેળવતો તેણે જોયો હતો. લોકનાયક હોવાનો તે દાવો કરતો. તેણે આપેલા એક ભાષણના શબ્દો હૃષીકેશચંદ્રને યાદ આવ્યા અને તે મનમાં બડબડ્યો: "દિવસે સભાઓમાં સારાં સારાં ભાષણો આપવાં અને રાતે આવી અધમ મિજલસોમાં ભાગ લેવો! દારૂમાં ચકચૂર થવું અને ઠોકરો ખાતા ખાતા ઘેર જવું! અફસોસ! બોલવું કંઇક અને ચાલવું કંઈક! ભારતવર્ષ! ભારતવર્ષ! તારા કહેવાતા

લોકનાયકો સૌ આવા જ હશે! તેમ હોય તો પછી તારે ઉદયની આશા રાખવી વ્યર્થ છે."

હૃષીકેશચંદ્રની સ્વદેશપ્રીતિ જાગૃત થઇ. તેની માનસિક દૃષ્ટિ આખા ભારતવર્ષ ઉપર ફરી રહી. અનેક વિચાર તેના મનમાં તરી રહ્યા. અનેક ઉથલપાથલો તેના મગજમાં થઇ રહી. સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્ર, ધ્રુવ, અને પ્રલ્હાદ જેવા મનુષ્યોનું સ્મરણ થયું અને તેમની સાથે હૃષીકેશચંદ્ર હાલના ઢોંગી અને ચારિત્ર્ય વગરના મનુષ્યોને સરખાવતો, અને ઉંડા નિસાસા નાંખતો, ભારતવર્ષની અવનતિનો ચિતાર મનમાં ખડો કરી રહ્યો; તેના મ્લાન મુખમાંથી શોકના ઉદ્‌ગાર બહાર નીકળ્યા, અને તે રાત્રિના શાંત સમયમાં દિવાનખાનામાં બેઠેલા સર્વ મનુષ્યોના કાનમાં અથડાઇ રહ્યા; પણ તે દારૂમાં ચકચૂર થઇ રહેલા હોવાથી સંભળાયા વગર પાછા ફર્યા.

અહીં જેમ નવા વિચારના સુધરેલા માણસો એકઠા થયા હતા તેમ જુના વિચારના દંભી મનુષ્યો પણ અહીં આવ્યા હતા. સૌની પાછળ હરિશર્મા નામનો એક માણસ બેઠો હતો. તે જુના વિચારનો હતો અને જુના વિચારને છાજે તેવાં કપડાં તેણે પહેરેલાં હતાં. જુના વિચારને લીધે તે જરા શરમાતો હતો અને સૌની પાછળ બેઠો હતો પણ મદિરાપાનમાં તે સૌથી ચઢે તેવો હતો. જુના વિચારને વળગી રહેવાનો તે દંભ દેખાડતો અને કપાળમાં ચંદનનું ત્રિપુંડ કરી ધાર્મિક હોવાનો ડોળ કરતો. સહેજસાજ ઇંગ્રેજી તે જાણતો પણ યુરોપિયનોની ખુશામત કરીને તે તેમનો માનીતો થઈ રહ્યો હતો. જુના જમાનાના બીલકુલ ફેરફાર થયા વગરના એક ખરેખરા હિંદુના નમુના તરીકે તે પોતાને ઓળખાવતો અને તેના સ્વતંત્ર વિચારને લીધે કેટલાક ઇંગ્રેજો તેને માન આપતા. ધીરેન્દ્રની મંડળીના કેટલાક માણસો હરિશર્માને સનાતન ધર્મના ટેકા તરીકે ગણતા અને કેટલાક તેની જુની રીતભાત જોઇને હસતા.

થોડીક વાર થઇ એટલે સઘળા મિત્રો ઉઠયા અને વચમાં મુકેલા એક ટેબલની આસપાસ ખુરશીઓ ઉપર બેશી ગયા. પાસેની એક સહેજસાજ અજવાળાવાળી ઓરડીમાંથી એક નોકર બહાર આવ્યો અને તેણે દારૂનો સીસો તથા એક રૂપાનો પ્યાલો આણીને ટેબલ ઉપર મુકયાં. સઘળા મિત્રોના ખુશાલીના પોકારની વચમાં દારૂનો પ્યાલો એક બાજુએથી બીજી બાજુએ ફરવા માંડયો.

હૃષીકેશચંદ્ર એક ખુણામાં બેઠો હતો. ત્યાં કંઈક અંધારૂં હતું અને કંઇક સર્વ મંડળીની બેદરકારી અને દારૂના ઘેનને લીધે કોઇ તેના તરફ જોતું નહોતું.

આ વખતે રમેશ નામનો એક યુવાન દાદરેથી આવ્યો અને સૌ સાથે વાત કરવા લાગ્યો. રમેશ યુરોપ જઇ આવેલો હતો અને પાશ્ચાત્ય કેળવણીમાં બહુ આગળ વધેલો લેખાતો હતો. તે ઇંગ્લાંડથી સુધારાની અપ-ટુ-ડેટ્ રીતભાત લેતો આવ્યો હતો અને એ રીતભાતથી તે પોતાને સુધરેલો માનતો અને હિંદુઓ તરફ તિરસ્કાર દર્શાવતો. તેણે ઉમદા કોટ પાટલુન પહેર્યાં હતાં અને ગળે 'નેકટાઇ' 'કૉલર' વગેરે વળગાડયાં હતાં. તદ્દન નવી તરેહનાં ચસ્માં તેણે ચ્હડાવ્યાં હતાં. તે બહુ ચીપી ચીપીને બોલતો અને ક્ષણે ક્ષણે ઇંગ્રેજી શબ્દ વાપરતો. તેની ઇંગ્રેજી રીતભાત બહુ અજાયબી ભરેલી હતી. ઇંગ્રેજ લોકોના કરતાં પણ તે વધારે ઇંગ્રેજી રીતભાતવાળો દેખાતો હતો. મંડળીમાંના થોડું ભણેલા મનુષ્યો તેની રીતભાત અને વર્તણુંક તરફ આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યા. પોતાની મહત્તા દર્શાવતો, ઇંગ્રેજોનાં વખાણ કરતો, અને પાછળ પડી ગયેલી ભારતભૂમિના અજ્ઞાન વિષે તિરસ્કારથી બોલતો રમેશ પોતાની ટુંકી અને કૃત્રિમ ભાષાથી સૌનું મન હરવા લાગ્યો અને સુધારાના પ્રવાહમાં પોતે ઘણો આગળ વધેલો હોવાનો ડોળ કરી રહ્યો.

રમેશના આવ્યા પછી અડધાએક કલાક પછી સુંદર વસ્ત્રાલંકારથી સજ્જ થયેલી મુંબઇની પ્રખ્યાત નટી નાચ કરવાને આવી પહોંચી. રમેશ તેને તેડવાને ગયો હતો. તે આવી એટલે રમેશે તેને એક ઓરડીમાં બીજી નટીઓની સાથે બેસાડી અને પોતે બહાર આવી સર્વ મંડળીને બરાબર બેસાડી નાચની તૈયારી કરાવવા લાગ્યો. પાએક કલાકમાં નાચ શરૂ થયો અને વીરપુરના કારભારીના બંગલામાં રાતના બાર વાગ્યે પ્રખ્યાત નટીઓના પગના ઠણકારા, નુપૂરના ઝણકારા, અને ખુશાલીના પોકારો રાત્રના શાંત સમયમાં ગાજી રહ્યા.

પાસેની ઓરડીમાંથી નાચને માટે પોશાક પહેરતી બીજી યુવતિઓના આનંદી હાસ્યનો અવાજ આવતો સંભળાયો. ત્યાં બેઠેલામાંના એક જણે એક વાદ્ય હાથમાં લીધું, બીજો દારૂના સીસા સામે આતુરતાથી જોવા લાગ્યો; અને ત્રીજો નટીઓને જોઇને નિર્લજ બન્યો. આવી

સ્થિતિમાં હૃષીકેશચંદ્ર ધીરેન્દ્રને શું કહી શકે? તેને અત્યંત ધિક્કાર આવ્યો અને તે એકદમ ઉભો થઇને બંગલાની બહાર નીકળી ગયો. જતે જતે તેણે એ બંગલા તથા બાગબગીચા તરફ નજર કરી અને તે મનમાં બડબડયો: "આવા સુંદર બાગ, આવા સુંદર બગીચા અને બંગલા! પણ તેમાં રહેનારનો આત્મા? અધમમાં અધમ! બંગલામાં વસતા અધમ આત્મા કરતાં પર્ણકુટિમાં વસનાર ઉચ્ચ આત્મા હજાર દરજ્જે સારો છે. પ્રભુ! તારી ગતિ અજબ છે! જ્યાં બહારનો વૈભવ છે ત્યાં અંદરનો વૈભવ હોતો નથી!"

"ધીરેન્દ્ર, તારા બાગ અને બંગલાઓથી હું તને મોટો ગણતો નથી. ધિક્કાર છે તને અને તારા પિતાને કે જેણે તને સુમાર્ગે ચ્હડાવ્યો નહીં.

"હાલના ભણેલાઓ! આ ઐહિક સુખનાં સાધનોને ભલે તમે સુધારો ગણો, પણ એ તમારી ભૂલ છે. ખરો સુધારો આત્માના વિકાસમાં છે. આત્મસુધારણા એજ ખરી સુધારણા છે.

"અફસોસ! આ ઐહિક સુખનાં સાધનોને સુધારો ગણી ભારતવર્ષનાં કેટલાંયે કુટુંબો અવળે માર્ગે ચ્હડયાં હશે! કેટલાંયે અસંસ્કારી બન્યાં હશે."

હૃષીકેશચંદ્રની વિચારમાળા ચાલાં રહી. એક પછી એક દૃશ્ય તેની માનસિક દૃષ્ટિ આગળ તરી આવ્યું અને આખરે અખિલ વિશ્વ તરફ નજર નાંખીને ખેદભરી દૃષ્ટિએ હૃષીકેશચંદ્ર બોલી ઉઠયો: "પશ્ચિમની કળાઓથી રેલવે, વિજળી, તાર, વગેરે ભોગવિલાસનાં સાધન વધ્યાં અને મનુષ્યનો દેહ હૃષ્ટપુષ્ટ બન્યો, પણ તેનો આત્મા વિકાસને પામ્યો નહીં. ઉલટો તે વધારે અધમ બન્યો. ભોગેચ્છા, વિષયવાસના અને તુચ્છ દ્રવ્યલાલસા વધ્યાં, મનુષ્યની ઇંદ્રિયો બ્હેકી ગઇ, સંયમ વિસરાયો, સાદું સંસ્કારી જીવન અને ઉચ્ચ વિચાર ત્યજાયાં, અને મનુષ્ય કેવળ ઇંદ્રિયોને વશ થઈ રહ્યો."

સાથે સાથે ભારતવર્ષ સાંભર્યું અને સ્વદેશપ્રેમીનો આત્મા કકળી ઉઠયો: "અફસોસ! જે ભૂમિમાં શંકર, નાનક, કબીર, અને બુદ્ધ જેવા આત્મજ્ઞાનીઓ અહીં તહીં વિચરતા ત્યાં આજે આત્મવિચાર કોરણે મુકાયો અને પ્રજા જડવાદથી જડ બની, વિષય-વાસનાને આધીન થઇ રહી છે.

"ભારતવર્ષ કર્મભૂમિ છે, ભોગભૂમિ નથી. હે ભારતવાસીઓ, સ્થૂલ દેહની તુચ્છ વાસનાઓને ત્યજી, સુક્ષ્મ દેહને ઘડવો એ વિદ્વાનોનું પરમ કર્ત્તવ્ય છે."

બંગલા તરફથી દૃષ્ટિ પાછી વાળીને હૃષીકેશચંદ્ર વિચાર કરતો કરતો ઘેર જવાને નીકળ્યો. તેને પાછો આવતો જોઇને દરવાજા ઉપર બેઠેલો દરવાન પાછો બોલી ઉઠયોઃ "કેમ તમે પાછા આવ્યા ?"

"મને કંઇ પસંદ પડયું નહીં." હૃષીકેશચંદ્રે ધિક્કાર દર્શાવીને કહ્યું.

"શું તમને કંઇ ન ગમ્યું ? મહામહેનતે મેં તમને અંદર દાખલ કરાવ્યા હતા !"

"તેને માટે તમારો ઉપકાર માનું છું."

"પણ તમે પાછા કેમ આવ્યા તે તો કહો ?"

"મને કંઈ પસંદ પડયું નહીં."

દરવાને જરા આડું જોયું અને મનમાં બડબડયોઃ "આ તો કોઇ મૂઢ પુરૂષ જણાય છે."

થોડીવાર તે હૃષીકેશચંદ્ર સામે જોઇ રહ્યો અને પછી પાછો બોલ્યોઃ

"હું ઘણાં વરસથી અહીં નોકરી કરૂં છું પણ કોઇને અંદરથી પાછો આવતો મેં જોયો નથી. આજ તમે જ પાછા આવ્યા."

હૃષીકેશચંદ્ર સાંભળી રહ્યો. તેની વિચારમાલા ચાલી રહી હતી. દરવાનના પ્રશ્નો તેના વિચારોમાં અંતરાયરૂપ થઈ રહેતા પણ સભ્યતાની ખાતર તે તેને ઉતર આપતો હતો અને દરવાન પાસેથી ઝટ ન્હાશી છુટવાનો પ્રયાસ કરતો હતો.

એટલામાં પાછો દરવાન બોલ્યોઃ "આવો સુંદર નાચ, અને આવી સુંદર નાચનારીઓ ! પાછા આવવાનું મન કેમ થાય ?" આશ્ચર્ય દાખવતો દરવાન હૃષીકેશચંદ્ર તરફ જોઇ રહ્યો.

હૃષીકેશચંદ્રે હજી પણ કંઇ ઉત્તર આપ્યો નહીં. તેને દરવાન ઉપર પણ તિરસ્કાર આવ્યો અને તે આડું જોઇને મનમાં બોલ્યોઃ

"લંપટ અને વિષયી શેઠના નોકર ચાકર પણ લંપટ જ હોય. સોબત તેવી અસર."

મનમાં વિચાર કરતો કરતો હૃષીકેશચંદ્ર દરવાજો મુકીને આગળ ચાલ્યો. રસ્તામાં ચાલતે ચાલતે તેના મનમાં અનેક તર્ક વિતર્ક

થયા: "ભારતવાસીઓ! વિષયના કીચડમાં જ તમારી સમગ્ર શક્તિઓને વાપરી નાંખવાનો પ્રયોગ તમે સાધી રહ્યા છો. કામવિકાર, વિષયવાસના અને ક્ષુદ્ર સંગલિપ્સાના મોહથી તમે મુગ્ધ બનો છો અને માદક પદાર્થોના સેવનથી કામી અને અધમ થઇ રહો છો. આવા ક્ષુદ્ર કામવિકારને–વિષયવાસનાને શુદ્ધ આર્યો તો ધિક્કારે જ છે. અફસોસ! આર્યવર્ગ આજે પવિત્ર પ્રેમનો આદર્શ વિસરી ગયો છે! તેના સ્મૃતિપટ ઉપરથી ઉત્તમ દાંપત્ય પ્રેમનું અનુપમ ચિત્ર આજ સર્વાંશે ભુસાઇ ગયું છે. એથી જ આજે ભારતવર્ષમાં ઉચ્છૃંખલતા અને ક્ષુદ્ર વિકારવાસના ફેલાઇ રહ્યાં છે. આર્યો! અધમ ભોગતૃષ્ણાને તમે પ્રેમના નામથી ઓળખો છો અને સર્વત્ર ભ્રષ્ટાચારનો પ્રચાર કરી સ્વર્ગીય ભારતભૂમિને સ્વહસ્તે નરકાગાર બનાવી મુકો છો!"

એક બે વાગવાનો સમય થયો ત્યારે હૃષીકેશચંદ્ર પાછો ઘેર આવ્યો. ચંદુલાલના બંગલામાં સર્વે સુઇ ગયાં હતાં. માત્ર પતિની રાહ જોતી બારીમાં એકલી બેઠેલી ઉષા જાગતી જણાતી હતી. તેણે હીરા, મોતી, અને માણેકના દાગીના પહેરેલા હતા. તે બારીમાંથી બહાર નીકળતા ઝાંખા પ્રકાશમાં સહેજ સહેજ ઝળકતા હતા અને તેના વદનકમળ ઉપર ફરી વળેલી ખેદની છાયાને વધારે સ્પષ્ટ કરતા હતા. ઉષા ખેદભરી દૃષ્ટિએ આમ તેમ જોતી હતી અને ક્ષણે ક્ષણે ઉંડા નિસાસા નાંખતી હતી. તે ક્ષણવાર ઘરમાં પાછી જતી અને તરત જ પાછી બારીએ આવીને બેસતી. તેને કંઇ ચેન પડતું નહીં. હૃષીકેશચંદ્ર તેના મનની વ્યથાને સમજી ગયો. તેનું શરીર ક્ષીણ અને ફીકું જણાતું હતું, અને તેના હાથ સુકા લાકડા જેવા દેખાતા હતા. એવા ક્ષીણ શરીરમાં શોકાગ્નિનો ભડકો સળગી રહેલો બારીકીથી જોનારની દૃષ્ટિએ આવતો હતો. તેની આવી દુ:ખી સ્થિતિ જોઇને હૃષીકેશચંદ્રને દયા આવી, તેનું હૃદય ખિન્ન થયું, હૈયું ભરાઇ આવ્યું, અને તેની આંખોમાંથી અશ્રુની ધારા વહી રહી. ઉષાના સામું જોઇને હૃષીકેશચંદ્ર વિચાર કરવા લાગ્યો: "ભારતવર્ષની શુદ્ધ પવિત્ર આર્યા! તું આ મહા કષ્ટમય તપ તપી રહી છે. પતિ ગમે ત્યાં ફરે, હરે, ગમે તેવો નીકળે, પણ તું તો તેને સદાયે પોતાનો ભરથાર માની, અનેક કષ્ટોને વેઠી તેને વળગી રહે છે. ધન્ય છે તારા ધૈર્યને, તારી સહનશીલતાને અને તારી દૃઢ ભક્તિને!

" યુરોપની ધૃષ્ટ સ્ત્રી હોય તો તે તો ક્યારનીયે પતિને છોડીને ચાલતી થઇ હોય. પણ ભારતની આર્યા! અગ્નિ અને ચંદ્રસૂર્ય જેવા પ્રભાવશાળી દેવોની સાક્ષીએ થયેલું તારૂં લગ્ન ઐહિક નથી પણ દૈવી છે. એ દેવોની સમક્ષ લીધેલી પ્રતિજ્ઞાને અનુસરીને તું પતિ સાથે બંધાઇ રહે છે, અને આ મહા કષ્ટમય તપને તપી રહે છે."

હૃષીકેશચંદ્રના ચિત્તમાં અનેક લાગણીઓ ઉભરાઇ રહી. તેનાથી વધારે વાર ઉષા તરફ જોઇ શકાયું નહીં. ધીરેન્દ્ર તરફ તેને ધિક્કાર આવ્યો અને તે મનમાં બડબડયો: "પુરૂષો કેવા કૃતઘ્ની અને નિર્દય છે ? જે પ્રજામાં સ્ત્રીઓ તરફ આવું દુર્લક્ષ અપાય છે, તે પ્રજાનો ઉદય શી રીતે થાય ? ભારતવાસીઓ ! સ્ત્રીઓ પ્રતિ તમારો તો અન્યાય જ છે. એ પાપમાંથી તમે ક્યારે છુટશો ?"

મનમાં બડબડતો બડબડતો હૃષીકેશચંદ્ર મેડીએ ગયો અને રાત્રિ ઘણી ગયેલી હોવાથી એકદમ પથારીમાં સુઇ ગયો અને નિદ્રાને વશ થયો.

રાતના ચારેક વાગવાનો સમય થયો ત્યારે ધીરેન્દ્ર ઘેર આવ્યો અને છાનોમાનો મેડીએ જઇને સુઇ ગયો.

બીજે દિવસે સવારના નવ દસ વાગ્યા પણ ધીરેન્દ્ર ઉઠયો નહીં. લગભગ આખી રાતનો ઉજાગરો અને દારૂના નિશાની તેના શરીર ઉપર ભારે અસર થઈ હતી. બિચારી ઉષા બે ચાર વખત મેડી ઉપર આવી ગઇ અને તેણે એને ઉઠાડવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો પણ ફોગટમાં. ધીરેન્દ્ર ઉઠયો નહીં અને ઉલટી તેણે ઉષાને બે ચાર ગાળો ચોપડાવી દીધી. આખરે ઉષા થાકી અને નિરાશ થઇને નીચે ગઇ પણ પતિવ્રતાને પતિનો કોપ અસહ્ય લાગ્યો.

આવી રીતે કેટલાક દિવસ ચાલ્યા ગયા. ધીરેન્દ્ર મિજલસોમાંથી મોડો વ્હેલો આવે અને બિચારી ઉષાને લગભગ આખી રાત બેશી રહેવું પડે. એને કંટાળો તો ઘણોએ આવે પણ સઘળું સહન કરીને તે કંઇ પણ બોલે નહીં. આખરે કંટાળીને તેણે એક વાર ધીરેન્દ્રને કહ્યું પણ તેણે તેને ઉલટી ધમકાવી અને વધારે પંચાત નહીં કરવાની આજ્ઞા કરી. ધીરેન્દ્રની રૂપલાલસા દિવસે દિવસે વધતી જતી હતી અને તે હવે ઉષાને ઝાઝું ચ્હાતો ન હતો. વીરપુરમાં થતી અનેક મિજલસોમાં તે ભાગ લેતો અને નઠારા સોબતીઓની

સોબત કરી ખુબસુરત સ્ત્રીઓની પાછળ ભટકતો અને દ્યુતગૃહમાં જઇ નિશામાં ચકચૂર થતો. એક વાર રાતના ચારેક વાગ્યા પણ તે ઘેર આવ્યો નહીં. ઘરનાં માણસોએ બધે ખોળાખોળ કરી મુકી. ધીરેન્દ્ર એક દ્યુતગૃહમાં નિશામાં ચકચૂર થઇને પડેલો હતો. તેના સોબતીઓ તેને મુકીને ચાલ્યા ગયા હતા. ચંદુલાલના માણસો તેને ખોળતા ખોળતા ત્યાં ગયા અને ધીરેન્દ્ર આવી બેભાન અવસ્થામાં પડેલો તેમની નજરે પડ્યો. તેને ઉપાડીને ગાડીમાં નાંખીને તે ઘેર લઇ ગયા અને છાનોમાનો તેને મેડીએ સુવાડી દીધો. પણ આખુ ગામ જાગી ઉઠ્યું અને કારભારીના દિકરાની વાતો કરતા કરતા લોકો તેની અનહદ ફજેતી કરવા લાગ્યા.

ચોરની મા જેમ કોઠીમાં મોં ઘાલીને રૂવે તેમ બિચારી ઉષા છાનેમાને રોવા લાગી. ઝીણા સ્વરથી થતું તેનું આક્રંદ આખી મેડીમાં ગાજી રહ્યું. પોતપોતાના તાનમાં ગુલતાન થઇ રહેલાં ચંદુલાલના ઘરનાં માણસો પોતપોતાને સ્થાને જઇને સુઈ ગયાં અને નિશ્ચિંત થઇને ઉંઘવા લાગ્યાં. મોટાના ઘરમાં કોઇ કોઇને પુછે નહીં અને કોઇ કોઇની દરકાર કરે નહીં.

હૃષીકેશચંદ્રની મેડી ધીરેન્દ્રની મેડી પાસે હતી. ધીરેન્દ્રના આવવાથી ઘરમાં જે કોલાહલ થયો તેનાથી તે જાગી ઉઠ્યો અને પછી ઘરનાં બધાં માણસો સુઈ ગયાં પણ તેને ઉંઘ આવી નહીં. ઉષાનું આક્રંદ તેને કાને પડ્યું અને તેના જ વિચાર હૃષીકેશચંદ્રના મનમાં આવ્યા કર્યા. પતિની થતી ફજેતીથી ઉષાનું હૃદય ચિરાયું. કંઈ કંઇ વિચાર તેના મનમાં આવ્યા કર્યા. કંઇ કંઇ તાલાવેલીઓ તેને થવા લાગી. આખું જગત તેને નિસ્તેજ અને અસાર લાગ્યું. આખું વિશ્વ પોતાના દુઃખના રંગે રંગાઇ રહેલું તેને જણાયું. તેનાં હાથ, પગ, આંખો, અને આખા શરીરમાં શોકાગ્નિ સળગી રહ્યો. ઉષા ઉઠી, આમ તેમ ફરવા લાગી. જગતની અસારતા તેના હૃદય ઉપર સામ્રાજ્ય ચલાવવા લાગી. દુઃખ અને અપકીર્તિના વિચારોએ તેને જડ બનાવી. તેનો શોકાગ્નિ પ્રજ્વળી રહ્યો અને તેના ધૈર્યને પરાજીત કરી તેને વિહ્વલ કરી મુકી. ક્યાં જવું, શું કરવું, વગેરે વિચારોએ તેના હૃદયને હલાવી મુક્યું.

ઉષાના મનમાં અનેક વિચાર આવ્યા. તેનું મસ્તક ચગડોળે

મ્હડયું: "હવે આ ઘરમાંથી નીકળીને ગમે ત્યાં જઇને પડું. મારે માટે હવે બીજો એકે માર્ગ રહ્યો નથી. મેં એમને ઘણુંએ સમજાવ્યા, ઘણુંએ વાર્યા, પણ બધું ફોગટમાં. મારો એકે પ્રયત્ન સફળ થતો નથી. હવે તો અહીંથી ન્હાશી છુટું. હવે તો એજ."

જંગલના પ્હાડ, પર્વતો, અને વૃક્ષોમાં ભારે વૃષ્ટિ થવાથી તેમાંથી નીકળતી સરિતાનો જળપ્રવાહ ઉભરાય અને તેનો વેગ વધે તેમ ભૂતકાળના દુઃખદ વિચારોએ તેના આ સાહસિક વિચારને પુષ્ટિ આપી અને તેનો વેગ વધાર્યો. ઉષા એકદમ ઉઠી અને મેડીના બારણાની સાંકળ ઉઘાડવા લાગી. જતે જતે તેણે એક વાર ફરીથી ધીરેન્દ્ર તરફ નજર કરી અને હિંદની શુદ્ધ આર્યા હજી પણ પતિ તરફનો વ્હાલ મનમાંથી ખસેડી શકી નહીં. તે પાછી ફરી, પતિની સામે જોઇ રહી, અને બોલી: "હું શું કરૂં, મારે તમને છોડીને જવું પડે છે. પણ હું શું કરૂં."

બે હાથ જોડીને તેણે પ્રભુને અરજ કરી: "હે ભગવાન, તમે મારો આવો વખત આણ્યો. દ્રૌપદીની લાજ તમે રાખી અને અજામિલ જેવાંને પણ તમે તાર્યાં. હે પ્રભુ, મારી લાજ રાખો. હું તો હવે જઇશ, પણ આ મારા પતિને સારી બુદ્ધિ આપજો અને તેમનું ભલું કરજો."

પોતાના વ્હાલા પતિની સંભાળ લેવાનું પ્રભુને કહેતી ઉષા ચોધાર આંસુએ રડી પડી: "હે પ્રભુ, મારો આ વખત આવ્યો! પણ મારે માટે તેં એ જ માગ નક્કી કર્યો હશે. મારા પતિ એજ રીતે સુધરીને સુખી થવાના હશે. હશે! પ્રભુ! એમને સુખી કરજે."

પોતાના પતિને પ્રભુને સોંપતી ઉષા બારણાની સાંકળ ઉઘાડીને બહાર નીકળી અને ધબ્ ધબ્ અવાજ કરતી દાદરેથી નીચે ઉતરી ગઇ.

હૃષીકેશચંદ્ર એની મેડીમાં જાગતો હતો. આજ ધીરેન્દ્રની મેડીમાં કંઇક ગરબડ ચાલી રહી છે એમ એના મનમાં શંકા થઈ રહી હતી. ઉષા નીચે ઉતરી તે વખતે તેનાં પગલાંનો અવાજ તેણે સાંભળ્યો. હૃષીકેશચંદ્ર ચેત્યો અને ઝટ પથારીમાં બેઠો થયો, અને બારીએ જઇને છાનોમાનો જોવા લાગ્યો.

ઉષાએ ગાડીવાનને બોલાવ્યો અને ગાડી જોડવાનો હુકમ કર્યો. પાએક કલાકમાં તે ગાડી જોડીને લાવ્યો. ઉષા તેમાં બેઠી અને ગાડીવાનને અમુક જગ્યાએ લઇ જવાનો હુકમ કર્યો. ઘોડાઓને જોરથી હાંકવામાં આવ્યા અને ગાડી સપાટાબંધ ઉપડી ગઇ.

આટલો બધો ઘોંઘાટ થયો પણ ચંદુલાલના ઘરનાં અઘોરી માણસોમાંથી કોઇ જાગ્યું નહીં. હૃષીકેશચંદ્ર બારીએથી છાનોમાનો જોયા કરતો હતો. તેણે ઉષાને ગાડીમાં બેશીને જતી જોઈ અને તે એકદમ ભયભીત થઇને મનમાં બોલ્યો: "ઓ બાપરે! ઉષા અત્યારે ક્યાં જતી હશે! નક્કી એ આજે આપઘાત કરશે."

ઉષા ક્યાં જવાની છે તે તેણે બારીમાં રહ્યે રહ્યે સાંભળ્યું હતું. તે એકદમ નીચે ઉતર્યો અને જે રસ્તે ગાડી ગઇ તે રસ્તે ગયો.

વીરપુરની પશ્ચિમે થઇને એક મોટો ઘોરી રસ્તો જતો હતો. તે રસ્તાની બંને બાજુએ ઝાડોની ઘટાઓ આવી રહેલી હતી. તે રસ્તે થઇને જુદે જુદે ગામે જવાતું હતું. થોડાક ગાઉ પછી એ રસ્તો એક ગાઢ જંગલમાં થઇને એક નદી તરફ વળતો હતો. દિવસે એ રસ્તે થઇને ગાડાં ગાડીઓ તથા ગાય, બકરાં, અને બીજાં ઢોર ચરવાને જતાં દેખાતાં હતાં. મોટા મોટા વણઝારાઓ એ માર્ગે થઇને પોઠો લઇ જતા અને ગામના દાણાનો વેપાર એ માર્ગે જ થતો. પણ રાત પડતી એટલે વાઘ, વરૂ, વગેરે હિંસક પ્રાણીઓનો ભય હોવાથી એ માર્ગે એક બકરૂં સરખું પણ ફરતું જણાતું નહીં. ગામની ભાગોળ સુધી અને ત્યાર પછી પણ અડધાએક માઇલ સુધી લોકોનો અવર જવર જરા વધારે હોવાથી ગામની સુધરાઇ ત્યાં છુટાં છવાયાં ફાનસો રાખતી અને રાતના આઠ નવ વાગ્યા સુધી કોઇ કોઇ ત્યાં નજરે આવતું, પણ તે વખત વીત્યા પછી ગામમાં તેમજ તેની બહાર એ રસ્તે ચકલું સરખું પણ ઉડતું જણાતું નહીં.

ઉષાના કહ્યા પ્રમાણે ગાડીવાને તે નિર્જન રસ્તા તરફ ગાડીને હાંકી અને સપાટાબંધ ચાલતી ગાડી વીરપુરની ભાગોળ મુકીને એ ઘોરી રસ્તે જવા લાગી. થોડીવારમાં તે એક ગાઢ જંગલના મધ્ય ભાગમાં આવી પહોંચી. અહીં ઉષાએ ગાડી ઉભી રખાવી, પોતે ગાડીમાંથી નીચે ઉતરી, અને ગાડીવાનના હાથમાં એક કાગળ આપીને તે ચાલતી થઇ. ગાડીવાન તથા ઘોડાવાળાઓ તેની પાછળ દૃષ્ટિ નાંખી રહ્યા.

હૃષીકેશચંદ્ર મેડીએથી નીચે ઉતરીને બગીની પાછળ પાછળ ગયો. પણ બગી દોડતી દોડતી ઝપાટાબંધ ચાલી જતી હતી તેથી તે વધારે પાછળ પડી ગયો અને અંધારી રાત હોવાથી ગામના આડા અવળા રસ્તાઓમાં પોતાનો માર્ગ શોધી કહાડવો તેને મુશ્કેલ થઇ પડયો. તે ઘણો ઉતાવળો ઉતાવળો ચાલ્યો, પણ બગી બહુ આગળ નીકળી ગઇ હતી. આખરે તે ગામની ભાગોળ મુકીને આગળ ચાલ્યો અને આગળ એક મોટું મેદાન આવતું હતું ત્યાં આગળ આવીને ઉભો, અને ચારે પાસ દૃષ્ટિ નાંખી રહ્યો. આઘે ઉભેલી એક બગીનાં મોટાં ફાનસો ભડભડ બળતાં તેની નજરે પડયાં. હૃષીકેશચંદ્રને કંઇક હિંમત આવી, અને આશાનાં કિરણ તેના મનમાં ફુટી રહ્યાં. તે પાસે ગયો. તેણે ગાડીવાનને પુછ્યું. ગાડીવાને સઘળા સમાચાર કહ્યા અને ઉષા જે દિશા તરફ વળી હતી તે દિશા તેને બતાવી.

તે દિશા તરફ હૃષીકેશચંદ્ર ઉતાવળો ઉતાવળો ગયો. ઉષા અંધારામાં જતી હતી. ઘણી વાર તે ઠોકરો ખાતી હતી અને પડતી હતી. આખરે તેને હૃષીકેશચંદ્રે પકડી પાડી અને કહ્યું:

“ ઉષાબ્હેન, આવડું સાહસ શા માટે કરો છો? ”

“ હૃષીકેશભાઇ, તમે બધું જાણો છો અને શા માટે પુછો છો ? ”

“ પણ તેથી શું થઇ ગયું ? ”

“ મેં ઘણા દિવસ સહન કર્યું, પણ હવે મારાથી સહન થતું નથી.”

“ ડાહી સ્ત્રીઓનું એજ લક્ષણ છે કે વિપત્તિની સામે થવું. ”

“ મેં ઘણીવાર તેમ કર્યું પણ હવે આ જીવન મને ઘણું અસહ્ય લાગે છે. ”

“ આપઘાત કરશો તો આ ભવથી છુટશો પણ આવતા ભવમાં પાછાં બંધાશો. ”

“ મારે માટે હવે એ જ રસ્તો છે, બીજો રસ્તો નથી.”

એમ બોલતે બોલતે ઉષા રોઇ પડી અને હીરા, મોતી અને માણેકનાં આભૂષણોથી અલંકૃત થયેલા તેના સુંદર મુખારવિંદ ઉપરથી અશ્રની ધારા ટપકીને નીચે પડી. તેણે પહેરેલું ઉમદા વસ્ત્ર અશ્રુથી ભીંજાઇ રહ્યું અને તેની છાતી આકાશમાં ઝળકી રહેલા છુટાછવાયા તારાના ઝાંખા પ્રકાશમાં અત્યંત વેદનાથી ઉછળતી

જણાઇ. તે છાતી ઉપર લટકી રહેલો મોતીનો હાર જાણે હૃદયમાં સળગી રહેલા શોકાગ્નિની જ્વાળાથી દૂર ન્હાસવાનો યત્ન કરતો હોય તેમ ઉંચે ઉછળતો દેખાયો.

હૃષીકેશચંદ્ર ધીમેથી બોલ્યો: " ઉષાબ્હેન પાછાં ચાલો. સંસારમાં સુખદુઃખ ચાલ્યાં જાય છે. ધીરજ રાખો. પ્રભુ સૌ સારૂં કરશે. સાહસ ન કરો."

ઉષાએ જવાબ આપ્યો: "હૃષીકેશચંદ્ર, તમે મારા ભાઇ છો. બકુલ બ્હેનના ભાઇ, એટલે મારા પણ ભાઇ જ. પિતાએ મને લક્ષ્મી જોઇને પરણાવી પણ સાસરામાં હું કદિ સુખી થઇ નથી. આ હીરા, મોતી અને માણેકથી જો કોઇ સુખી થતું હોત તો આ તમારી ઉષા કયારનીયે સુખી થઇ હોત. પણ ભાઇ નક્કી માનજો કે સંસ્કારી ગરીબના ઝુંપડામાં જે સુખ વાસ કરીને રહેલું છે તે અસંસ્કારી શ્રીમંતના આવા મોટા બાગ બગીચાવાળા બંગલાઓમાં પણ નથી. ભાઇ, તમે મારા સાસરાના ઘરમાં આવ્યા અને બધાને સુધારવાને મથ્યા, પણ એ અસંસ્કારી જીવો સંસ્કારી શી રીતે બને?"

એમ બોલીને પાછી ઉષા રડી પડી. તેની આંખોમાંથી ચોધાર આંસુ વહી રહ્યાં. હૃષીકેશચંદ્રથી તે સહન થઇ શકયું નહીં અને એની આંખોમાં પણ આંસુ આવી ગયાં.

ઉષા પાછી બોલી: " ભાઇ, તમે શા માટે ખેદ કરો છો! મને મારૂં ધાર્યું કરવા દ્યો. મારૂં લાગ્યું હું ભોગવીશ. એ ભોગવે જ છુટકો. આ તમારી બ્હેન ઉષાના નસીબમાં સુખ લખાયલું જ નથી."

હૃષીકેશચંદ્ર ઉષાનો ઇરાદો સમજી ગયો, અને તેનું હૃદય વધારે ચીરાયું. હિંદમાં સ્ત્રીજાતિ ઉપર થતા પ્રહારનું ચિત્ર તેના ચિત્તમાં તરી રહ્યું, અને તે અત્યંત શોકમાં ડુબી ગયો. આખરે તે બોલ્યો: " ઉષાબ્હેન, મારૂં કહ્યું નહીં માનો?"

" હું તમારી લાગણીને માટે તમારો ઉપકાર માનું છું."

" મેં તમારી પાસે કોઇ દિવસ માગણી કરી નથી. આજ જ કરી છે, માટે સ્વીકારો."

" ભાઇ, તમારી આગળ મારો શો હિસાબ છે! હું પામર જીવ, અને તમે મોટા જ્ઞાની પુરૂષ. મને માફ કરો."

"ઉષાબ્હેન, પાછળથી પસ્તાશો, ઘેર પાછાં ફરો."

"પરણીને પસ્તાઇ છું, હવે પસ્તાવાનું બાકી રહ્યું નથી."

એમ બોલીને ઉષા પાછી રડી પડી અને તેનું ઝીણું આક્રંદ અંધારા અને શાંત સ્થળમાં સર્વત્ર ગાજી રહ્યું.

હૃષીકેશચંદ્ર તેની સામે જોઇ રહ્યો. એના મનમાં વિચાર થયો કે ઉષા અસહ્ય વેદનાના ભારથી વિહ્વલ બની છે અને તે હવે તેનું ધાર્યું કર્યા વગર રહેશે નહીં.

હૃષીકેશચંદ્ર આમ વિચાર કરતો હતો એટલામાં તો ઉષા એકદમ ચાલતી થઇ અને અંધારામાં અદૃશ્ય થઇ ગઇ. હૃષીકેશચંદ્ર ઘણા શોકથી તેની પાછળ દૃષ્ટિપાત કરી રહ્યો. અડધોએક કલાક તે ત્યાં ને ત્યાં ઉભો રહ્યો.

ઉષા ચાલી ચાલી આગળ ગઇ. થોડે દૂર એક નદી વહેતી હતી તેને કિનારે જઇને તે ઉભી રહી. ત્યાં ઉભે ઉભે તેને વિચાર આવ્યો અને રોતી રોતી ઉષા મનમાં બોલીઃ "અરેરે, હું તો જઇશ પણ એમની—મારા પતિની શી વલે થશે ! એમની સંભાળ કોણ લેશે ! હશે ! કોઇ દિવસ પણ એ મનમાં પસ્તાશે અને મને સંભારશે ! પુરૂષનું હૃદય કઠણ થાય પણ સ્ત્રીહૃદય કદિ કઠણ બને નહીં. ગમે તેવા પણ એ મારા પતિદેવ ! પ્રભુએ આપ્યા તે ખરા ! એમને ત્યજીને જવું ! હાય, હાય, જેણે એકવાર હાથ ઝાલ્યો તેને તરછોડીને જવું ! ધિક્, ધિક્, અવતાર ! માને પેટ પથ્થર પડી હોત તોયે ઠીક થાત !"

તેનું મન તેને કહેવા લાગ્યું: "ઉષા, ઉષા, પડ્યું પાનું નભાવી લે." પોતાના મનમાં ને મનમાં ઉષાએ ઉત્તર આપ્યોઃ "હા, નભાવી લેવાનું મેં ઘણુંએ કર્યું, પણ મારા પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયા. એ છે તો ભોળા પણ કુસંગથી એ ખરાબ થયા."

એક બાજુએ કર્તવ્યપરાયણતાના વિચાર અને બીજી બાજુએ અત્યંત વેદનાભરી દુઃખી સ્થિતિનું ચિત્ર, એ બેની વચમાં આ પતિપરાયણા ઉષાનું ચિત્ત અથડાઈ રહ્યું. તેનું મગજ ચગડોળે ચ્હડ્યું. શું કરવું તે એને સુઝ્યું નહીં. વધારે વિહ્વલ બનીને ઉષા રોઇ પડી અને હૃદયને જરા કઠણ કરી પતિને મૃદુ ઠપકો પહોંચાડવાનો ઇરાદો કરી તે મનમાં બોલી ઉઠીઃ "એમનાથી જરાક વાર છુટી પડીશ તો એ

કંઈક ઠેકાણે આવશે ખરા ! એમને પશ્ચાત્તાપ થશે ! મનુષ્યને માથે દુઃખ પડે છે ત્યારે જ એ સુધરે છે.”

“અરેરે, પણ મારે આવો વખત આવ્યો;” એમ બોલતી બોલતી ઉષા પાછી રોઇ પડી. હજી પણ તેણે પોતાના પતિને સંભાર્યો અને પતિના જ વિચારો પતિવ્રતાના મનમાં, તનમાં, અને મસ્તકમાં વ્યાપી રહ્યા. પોતાના મનમાં તે પાછી બોલીઃ “મારા પતિ ! પ્રભુ તમને સુબુદ્ધિ આપો ! કોઈ દિવસ પણ તમે સુધરજો, અને આ તમારી ઉષાને સંભારજો. મારા પતિ, અનેક મહાસાગરો ઉતરવા સહેલ છે પણ એક આ ભવસાગર ઉતરવો મુશ્કેલ છે, માટે તમારી જાતને સુધારજો અને સુખી થજો. તમે સુખી હશો એટલે મારે ઘણું થયું. હું તમને છોડીને જઉં છું એટલો ગુન્હો માફ કરજો.”

આમ અનેક ભાંજગઢો મનમાં કરતી, પતિના અનેક દોષ છતાં પણ પક્ષપાત અને પ્રેમથી તેના તરફ જોતી, પોતાના સુખના ભોગે પણ પતિને સુખી થવાનું ઇચ્છતી, અને પતિને છોડી જતાં પોતાને જ ગુન્હેગાર ગણતી, હિંદની પવિત્ર આર્યા ઉષાએ પ્રભુને છેલ્લી અરજ કરીઃ “હે, પ્રભુ, હું તો જઈશ, પણ મારા પતિની સંભાળ તને સોંપું છું. એમને સારે માર્ગે દોરજે, અને એમનું કલ્યાણ કરજે.”

પતિવ્રતાના મુખમાંથી આ છેલ્લા શબ્દો નીકળ્યા. એટલામાં તેનું ચિત્ત હીરા મોતીના દાગીના તરફ ગયું. એકે એકે તેમને પણ તેણે કહાડયા અને જમીન ઉપર મુકયા. ધીરેન્દ્રે આપેલી હીરાની વીંટી આંગળીએ ચળકતી તેની દૃષ્ટિએ પડી. પ્રેમની નિશાની તરીકે તેણે તે આપી હતી. ઘણા ખેદ સાથે ઉષાએ તેને કહાડી અને બોલીઃ “પતિના પ્રેમની નિશાની ! તને પણ હવે ત્યજું છું. પતિનો પ્રેમ ગયો તો પછી આ નિશાનીનું હવે શું કામ ! પતિનું સ્મરણ કરાવ-નાર વીંટી ! તને છેલ્લા પ્રણામ ! અમે દંપતીની સ્નેહગાંઠ ! પતિ-પ્રેમની સ્મારક ! શાએ ચોઘડીયામાં મેં તને ધારણ કરી હશે કે મારે તને ત્યજવાનો વારો આવ્યો. હાય, હાય, આ વખત આવ્યો ! હે, પ્રભુ ! હજી પણ એમના હૃદયમાં ઉતરજે અને એમને સારે માર્ગે દોરજે !”

એમ બોલતે બોલતે ઉષાએ હીરાની વીંટીને પણ જમીન ઉપર

ફેંકી દીધી. અંધારી રાતે અંધકારમાં જેમ અગ્નિનો અંગારો ચળકતો હોય તેમ વીંટીનો હીરો એક બાજુએ નાના નાના છોડવાઓની વચમાં ચળકી રહ્યો અને હજી પણ ઉષાને પતિપ્રેમનું સ્ફુરણ કરાવી રહ્યો. તે જોઇને ઉષાનું મન જરા પીગળ્યું. તે બે ડગલાં પાછી ફરી, અને મનમાં બોલીઃ "હશે, ચાલ પાછી ફરૂં; એ સુધરશે અને મને કોઇ દિવસ સંભારશે."

ઉષાનું મન અસ્થિર બન્યું અને પતિવ્રતાને પતિના સ્નેહની આશાની ઝાંખી થઇ રહી.

"ના, ના, હવે એ દિવસ પ્રભુ લાવે ત્યારે ખરો!" એમ ઉષાનું મન તેને કહેવા લાગ્યું.

એક પાસ પતિસ્નેહ અને બીજી પાસ પતિને સુધારવાની નિરાશા એ બેની વચ્ચે ઉષાનું મગજ અથડાયું. તેનું ચિત્ત પાછું ચગડોળે ચ્હડયું. પતિવ્રતાનો પતિપ્રેમ તેને પાછી હઠાવવા લાગ્યો. પતિગૃહમાં વેઠેલી અસહ્ય વેદનાનો વિચાર તેની કાયાને થરથર ધ્રુજાવી રહ્યો અને તેને પાછી ફરતી અટકાવી આગળ ધસાવવા લાગ્યો. આખરે ઉષા જડ અને અવિચારી બની. તેણે લુગડાનો કછોટો માર્યો, માથાના વાળ છુટા કર્યા, અને "જય અંબે, જય અંબે," બોલતી તે પાસે વહી જતી નદીના જળપ્રવાહમાં કુદી પડી.

ઘોર અંધારા જંગલના અંધકારથી ઉષા ડરશે અને પાછી ફરશે એવા વિચારથી હૃષીકેશચંદ્ર થોડી વાર સુધી તેની પાછળ પાછળ દૃષ્ટિ નાંખતો ઉભો રહ્યો, પણ ઉષા પાછી ફરી નહીં તેથી નિરાશ થઇને તે પાછો વળ્યો. જ્યાં બગી ઉભેલી હતી તે જગ્યાએ તે આવ્યો અને જુવે છે તો બગી મળે નહીં. ગાડીવાનને હુકમ હતો કે તેણે બગી ત્યાં થોડીવાર ઉભી રાખવી અને અડધોએક કલાક વીત્યા બાદ તેને પાછી ઘેર લઈ જવી. ગાડીવાને તે પ્રમાણે કર્યું હતું.

હૃષીકેશચંદ્ર પાછો ઘેર ગયો અને મેડીએ જઇને સુઇ ગયો પણ આખી રાત એને ઉંઘ આવી નહીં.

સવારમાં વ્હેલો ઉઠીને ગાડીવાન કૃષ્ણલક્ષ્મી પાસે આવ્યો અને તેના હાથમાં તેણે ઉષાનો કાગળ મુકયો. કૃષ્ણલક્ષ્મીએ મદકલિકાને બોલાવી અને તેણે તે વાંચ્યો, અને સર્વ સમાચાર કહ્યા. કાગળમાં

ઉષાએ પોતાના અસહ્ય દુઃખનું વર્ણન કર્યું હતું અને તે સહન ન થઇ શકવાથી પોતે પોતાને સુઝયો તે માર્ગ લીધો છે એમ લખ્યું હતું.

કૃષ્ણલક્ષ્મી આંખમાં આંસુ લાવીને બોલી: "વહુ ભલી તો ખરી! કોણુ જાણે કયાંયે ગઈ હશે! અને એણે શુંએ કર્યું હશે!"

"હા, કંઇ આવડ નહીં, પણુ ભલી ખરી!" મદકલિકાએ કહ્યું.

"હોય બ્હેન, આવડ તો જે હોય તે ખરી! પણુ એ ભલી હતી." એમ બોલતે બોલતે કૃષ્ણલક્ષ્મીની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં.

"એનો વાંક એટલો કે એને આપણા ધીરૂને સુધારતાં ન આવડયું." મદકલિકા ભાઇનો પક્ષ લઇને બોલી.

"પણુ એ બિચારી કયાં ગઈ હશે!"

"હશે, બા, તું ગભરાઇશ નહીં, આપણા ધીરૂને કંઇ બીજી મળ્યા વગર રહેવાની છે?"

ભલી સાસુના મનમાં વહુને માટે ખેદ થયો પણુ ડાહીભુંડી મદકલિકાને મન જાણે બીજી વહુ બારણા પાછળ ઉભી હોય એમ આ વાત કંઇ પણુ મહત્ત્વ વગરની લાગી.

બંનેએ મળીને ગાડીવાનને સહેજસાજ પુછ્યું, પણુ ઉષાનો કંઈ ઝાઝો લાંબો તપાસ કર્યા વગર માદીકરી પોતપોતાને કામે ચાલ્યાં ગયાં. મદકલિકા સારંગી લઇને બેઠી અને કૃષ્ણલક્ષ્મી દેવની પૂજા કરાવવાને ગઇ. ચંદુલાલને ખબર પડી એટલે એણે સિપાઇઓને આમતેમ તપાસ કરવાને મોકલ્યા અને થોડીવાર પછી એ લાયબ્રેરિમાં ચાલ્યો ગયો. સિપાઇઓ અહીં તહીં ફર્યા પણુ બિચારી ઉષાનો પત્તો લાગ્યો નહીં.

આમ કેટલાક દિવસ ચાલ્યા ગયા. બિચારી ઉષા વિસારે પડી. ચંદુલાલના ઘરમાં એ કોઇને સાંભરી પણુ નહીં. મોટાના ઘરમાં એવું જ હોય!

પ્રકરણ ૭ મું.

ભીમસિંહનું કાવતરૂં.

બીજે દિવસે સવારમાં વ્હેલો હૃષીકેશચંદ્ર ઉઠયો અને દાતણ-પાણી કરીને લાયબ્રેરીમાં બેસવાને જતો હતો તે વખતે દિવાન-ખાનામાં તેણે ચંદુલાલ અને ભીમસિંહને બેઠેલા જોયા. તેની તે જ મસલત ચાલતી હતી. ભીમસિંહે એક બાજુથી નલિનિકાન્ત ઉપર જુઠો દાવો મંડાવ્યો હતો અને બીજી બાજુથી તેને મારવાને એક મારો ઉભો કર્યો હતો. ભીમસિંહે ચંદુલાલને કહ્યું: "પણ નલિનિકાન્ત કહે છે કે તેના જેવો મોટો અમલદાર એક નાના રાજ્યના નાના દરજ્જાના ન્યાયાધીશ પાસે કેમ ઉભો રહે? આવા ન્યાયાધીશ પાસે એનો દાવો ચલાવાય નહીં. પોલીટીકલ એજંટ પાસે કે હાઇકોર્ટમાં તે ચાલવો જોઇએ."

ચંદુલાલ વચમાં બોલ્યો: "ત્યારે તો આપણા હાથ બંધ થઇ જાય. ત્યાં તો કંઈ આપણી લાગવગ ચાલે નહીં."

"પણ દાવો ચલવવાનો વખત જ આવશે નહીં."

"કેમ વારૂ?"

"ભાઇસાહેબ, તમે વારે ઘડીયે શું પુછો છો? એક નહીં ને બીજો રસ્તો."

"ઉંહ, ઉંહ, હું સમજ્યો, સમજ્યો. પણ શું બન્યું છે તે મને જરા ધીમે ધીમે કહો. અહીં કોઇ છે નહીં."

ભીમસિંહે સર્વ હકીકત કહેવા માંડી.

નલિનિકાન્ત બ્રિટિશ રાજ્યમાં મોટા હોદ્દા ઉપર હતો, અને સરકારની સંમતિથી તેની નોકરી વીરપુરના રાજ્યમાં ઉછીની આપવામાં આવી હતી. બ્રિટિશનો તે વિશ્વાસુ નોકર હોવાથી સર-કારની તેના ઉપર રહેમ અને ભાવ હતાં. તેને રીઝવવો કે ખીજવવો એ બ્રિટિશ સરકારને રીઝવવા કે ખીજવવા બરોબર હતું. સિંહને છંછેડવા જેવું જ તે કામ હતું. પણ ભીમસિંહે તેનો નાશ કરાવ-વાનું માથે લીધું હતું અને સ્વાર્થથી અંધ થયેલા ચંદુલાલે તે કાર્ય-માં પોતાની સંમતિ આપી હતી.

નલિનિકાન્ત સ્વભાવનો માયાળુ, પરગજુ, ન્યાયી, અને સત્યને માર્ગે જ ચાલનારો મનુષ્ય હતો. બ્રિટિશ સરકારના હાથ નીચે નોકરી કર્યાને લીધે તેનામાં બ્રિટિશોની ન્યાયપદ્ધતિ, સત્યશીલ વર્તન, કાર્યદક્ષતા, કર્તવ્યનું ભાન, અને આત્મનિરીક્ષણ કરવાની ટેવ, એટલું આવેલું હતું. બ્રિટિશોની રાજ્યપદ્ધતિને તે દેશી રાજ્યો જોડે સરખાવતો અને કહેતો કે દેશી રાજ્યોમાં સત્ત્વ નથી, બ્રિટિશ રાજ્યની પ્રજા વેપારરોજગારમાં ચઢીયાતી છે, તેનામાં જીવન છે, વિદ્યા છે, અને માનસિક વિકાસ છે. એક દેશી તરીકે તે પોતાની ફરજ સમજતો અને દેશી રાજ્યોમાં સુધારા વધારા કરી તેમને નમુનેદાર બનાવવાને પ્રયત્ન કરતો.

આવા સુશિક્ષિત, સુશીલ અને દેશાભિમાનની લાગણીવાળા નલિનિકાન્તનો નાશ કરવાને **ભીમ**સિંહે એક ચતુરસિંહ નામના ગરાસીયાને રોક્યો હતો. ભીમસિંહે તેને આ કામ સોંપ્યું ત્યારે ચતુરસિંહ પ્રથમ તો આ વાત સાંભળતાં જ ગળગળો થયો અને તેણે ના પાડી, કારણ કે નલિનિકાન્તનું એવું એક પણ કૃત્ય નહોતું કે જેથી ચતુરસિંહને તેના તરફ જરાક પણ ધિક્કાર છુટે! નલિનિકાન્ત જેવા સજ્જન, ન્યાયી અને દયાળુ પુરૂષનું ખુન કરવા તેને જવાનું છે એમ જાણી તેનું હૃદય થરથર કંપ્યું. તેનું મસ્તક ચકડોળે ચઢયું. ગમે તેવા નિર્દય હૃદયનો ચતુરસિંહ હતો પણ આ કાર્યને લીધે ચંદુલાલ તરફ તેને તિરસ્કાર આવ્યો. તેની સાથે આવી મસલતમાં ઉભા રહેનાર **ભીમ**સિંહ તરફ તે કરડી નજરથી જોઇ રહ્યો. **ભીમ**સિંહ અને ચંદુલાલ બંનેનું જાણે આવી બન્યું હોય એમ તેણે ધાર્યું. કારભારીનું તપોબળ પરવાર્યું હોય, તેના પાપનો ઘડો ભરાયો હોય, અને તેનો કીર્તિસૂર્ય જાણે અસ્ત થતો હોય તેમ ચારે દિશામાં તેને અંધકાર જણાયો. એકવાર ફરીથી ચંદુલાલ અને **ભીમ**સિંહ તરફ તેણે તિરસ્કાર દર્શાવ્યો અને નલિનિકાન્તને બદલે એ બંનેનું જ ખુન કરૂં એમ તેના મનમાં થઈ ગયું.

ચતુરસિંહના હાંઝા ગગડી ગયા. શું કરવું તે એને સુઝયું નહીં. તેના હાથ, પગ, આખું શરીર, ઢીલાં પડી ગયાં. એકદમ તે બોલી ઉઠ્યોઃ "મારાથી એ થશે નહીં. તમે કોઈ બીજાને તે સોંપો."

ભીમસિંહે તેને ડરાવવા માંડ્યોઃ "તને એકવાર કહ્યું એટલે

એ તો તારે જ કરવું પડશે. તું કોઇને કહી દે. તારૂં ડોકું આપ અને હું આ કામ બીજાને સોંપું છું. બાયલા !"

"બાયલો કહો કે ગમે તે કહો. આવાં ક્રૂર અને હિચકારાં કામ કરવામાં કંઇ આપણું શુરાતન બતાવવાનું નથી. શુરાતન બતાવવું હોય તો આવી જાવ ખુલ્લા મેદાનમાં. આમ ઉંઘતા કોઇને મારવા એ તો બાયલાઓનાં જ કામ છે." ચતુરસિંહ બોલી ઉઠયો.

એ સાંભળીને ભીમસિંહનું મન જરા પાછું હઠયું. તે જરા લજ્જામાં લેવાયો. તેના હૃદયમાં ક્ષણવાર ક્ષત્રીયભાવના ઉત્પન્ન થઇ. મેવાડના શૂરવીર અને પરાક્રમી રજપૂતો તેની નજર આગળ તરી આવ્યા. હાથમાં ખડગ લઇને રણસંગ્રામની અંદર ઘુમનાર ક્ષત્રીય વીરાડંગનાઓ તેની દૃષ્ટિ આગળ ખડી થઈ રહી, અને તે આવું અધમ કૃત્ય કરવાને માટે ઉભો થયો છે એવા વિચારથી તે કંઇક શરમાયો. ચતુરસિંહ ત્યાંથી ગયો. ભીમસિંહ અડધો કલાક થોભ્યો. વિચારમાં પડયો. પાછી એની અધમ અને ક્રૂર વૃત્તિ તેના મન ઉપર સામ્રાજ્ય ચલાવવા લાગી. બીજો રસ્તો શો લેવો તેનો એણે વિચાર કરવા માંડયો. બીજો કોઈ માણસ ખોળી કહાડવાને તેણે ફાંફાં માર્યાં. "બીજો કોણ મળશે, કોને ઉભો કરૂં, લાવ ને હું જાતે જ જઉં." એવા અનેક વિચાર તેણે કર્યા. આખરે અલ્લાઉદ્દીન નામના એક પઠાણને તેણે નજરમાં આણ્યો. તેને તેણે બોલાવ્યો, અને રાતે નલિનિકાન્તને ઘેર જઇને તેનું ખુન કરવાનું કામ તેને સોંપાયું. અલ્લાઉદ્દીને પોતાની બહાદુરી બતાવતે બતાવતે તે હાથ ધર્યું.

વર્ષાઋતુને શરૂ થયે આઠ દસ દિવસ થયા હતા. રાત્રિ કૃષ્ણ-પક્ષની હતી. લગભગ બે વાગ્યાનો શુમાર થવા આવ્યો હતો. સર્વ જગત ગાઢ નિંદ્રામાં પડયું હતું. અંધકાર સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યો હતો. જાણે કુદરત જ આ અધમ કાર્યની વિરૂદ્ધ હોય તેમ આકાશ વાદળાં-થી ઘેરાતું હતું, પવન સુસવાટ કરતો જોરથી વાતો હતો, છુટા છવાયા તારાઓ પણ વાદળાંથી ઢંકાઈ ગયા હતા. ગામડાની મ્યુનિ-સિપાલિટીનાં કોઇ કોઇ સ્થળે મુકેલાં ફાનસો પવન અને ધૂળથી અને ઘાસતેલ પુરનારાઓની લુચ્ચાઇથી કેટલાંક હોલવાઇ ગયેલાં અને કેટલાંક તદ્દન ઝાંખો પ્રકાશ આપતાં નજરે આવતાં હતાં. કોઇ કોઇ સ્થળે તો જાણે કે કાજળની કોટડી હોય, તેમાં અંધારૂં હોય,

અને તેમાંથી કાળા મગ વીણી ક્હાડવાના હોય તેમ મનુષ્યને અંધારામાં પોતાનો રસ્તો શોધી ક્હાડવો મુશ્કેલ થઇ પડતો હતો. અંધારૂં અંધારાને જાણે છાઇ દેતું હોય તેમ અંધકારનું એક પડ બીજા પડ ઉપર પડી તેને ગાઢ કરી દેતું હોય તેમ દેખાતું હતું. કોઇ કોઇ ગલીમાં ખાળકુંડીનું અહીં તહીં પથરાતું મેલું કાળું પાણી અને કીચડ આ અંધકારમાં ઉમેરો કરતાં હતાં. એવા ગાઢ અંધ-કારમાં સુતેલાં કાળાં કુતરાંના સહેજ સહેજ ઘુરકવાથી જાણે કે કાળી અંધારી રાત્રિ આ નીચ કૃત્ય સામે ઘુરકતી હોય તેમ ભાસતું હતું. અંધકારરૂપી ગારથી જાણે જમીન, ઘર, વૃક્ષ, દરેક વસ્તુ લીંપાઇ રહી હોય, અને આકાશમાંથી કાજળની ધારાઓ વર્ષી રહી હોય તેમ રાત્રિ ભયંકર અને વિકરાળ લાગતી હતી.

આવા ગાઢ અંધકારમાં પણ પોતાનું કાર્ય કરવાને વજ્રહૃદયનો અલ્લાઉદ્દીન બહાર નીકળી પડયો. પોતાનો માર્ગ કરતો કરતો તે નલિનિકાન્તના બંગલા તરફ ચાલ્યો. પાછલી બાજુએ થઇને તેણે બંગલામાં પ્રવેશ કર્યો. તેના હાથમાં એક કટાર હતી તે લઇને તે આગળ વધ્યો. નલિનિકાન્ત જે હૉલમાં સુતો હતો તેમાં તે પેઠો.

એક મોટા પલંગમાં નલિનિકાન્ત સુતો હતો. તેની ભવ્ય મુખ-મુદ્રા જોતાં જ અલ્લાઉદ્દીન ચમક્યો. જાણે કે કોઈ પ્રભાવશાળી ઉમદા વૃત્તિવાળો સિંહ સુતો હોય તેવો તેને ભાસ થયો. તે સિંહની આગળ જાણે એ એક ઉંદરડો હોય તેમ અલ્લાઉદ્દીનને ભાન થયું. નલિનિકાન્તનાં મુલાયન અને સુકોમળ અંગો તથા કાયા, ગૌર વર્ણ, બહોળું વક્ષઃસ્થળ, અને તેજસ્વી ચહેરા તરફ દૃષ્ટિ નાંખતાં જાણે કે અકબર બાદશાહ જાતે જ સુતો છે તેમ તેને લાગ્યું. તે બ્હીન્યો કે જો નલિનિકાન્ત જાગશે તો તેને કચડી નંખાવશે. નલિનિકાન્તની દયાવૃત્તિ, હેતાળ સ્વભાવ, નિર્દોષ ચાલ, અને પ્રતિષ્ઠા તથા લાગવગ, અલ્લાઉદ્દીનની નજર આગળ તરી રહ્યાં. તે કાંઇક ભયભીત થયો, કંઇક શરમાયો, અને કંઇક નલિનિકાન્તના તેજમાં અંજાયો. કંઇક તેના સદ્‌ગુણોએ તેનું હૃદય પીંગળાવી નાંખ્યું. અલ્લાઉદ્દીન જરા પાછો હઠયો. "આ સુતેલા સિંહને કેમ છંછેડાય ! આવા નિર્દોષ પુરૂષનું શરીર કેમ છેદાય !" આમ વિચાર કરતો કરતો અલ્લા-ઉદ્દીન આઘો જઇને ઉભો. તેના ક્રૂર હૃદયમાં પણ આઘાત થયો.

"વહ્ તો ખુદાકા બંદા હૈ! ઉસ્કા મૂંપર ખુદાકા નૂર કૈસા હૈ!" નલિનિકાન્ત તરફ નજર કરતો અને મનમાં ને મનમાં આમ બોલતો અલ્લાઉદ્દીન વળી જરા પાછો ખસ્યો. તેનાં ગાત્ર ક્ષણવાર લાગણીથી શિથિલ થઇ ગયાં, અને કટારી તેના હાથમાંથી છુટી ગઇ.

કટારી હાથમાંથી છુટી અને બે પગની વચમાં જમીન ઉપર પડી. ખનનન કરતો મોટો અવાજ થયો. તેનો એક છેડો પછવાડેની ભીંતને જરા અડકયો, તે સીધી થઇ ગઇ, અને તેનો ધારવાળો ભાગ ઉપર આવ્યો.

વર્ષાઋતુની ઘોર અંધારી રાતે જાણે કે એકદમ વિજળીનો ચમકારો થયો હોય, મહાસાગરની ગંભીર સપાટી ઉપર જાણે મોટો પથ્થર પડતો હોય, મધરાતની અત્યંત શાંતિમાં ચોકીવાળાઓનો મોટો અવાજ સંભળાતો હોય, સાધુઓને બચાવવાને જાણે આકાશમાં દૈવી વાણી થતી હોય, તેમ કટારીનો અવાજ સંભળાયો. પ્રભુએ જ જાણે તેને બચાવવાને અને તેનું રક્ષણ કરવાને અલ્લાઉદ્દીનનું ભાન ભૂલાવ્યું હોય, તેને જગાડવાને જ અલ્લાઉદ્દીનના હાથમાંથી કટારી સરકાવી દીધી હોય તેમ, કટારીનો અવાજ સાંભળીને નલિનિકાન્ત જાગ્યો. તેણે આમ તેમ જોયું.

પ્રભુની લીલા અગાધ છે. સાધુવૃત્તિવાળાં, દયાળુ, પરગજુ, નિરભિમાની અને સાદાં, ભોળાં, મનુષ્યોને ઉગારવાને માટે હરિ પોતાનો હાથ લાંબો કરે છે. સુદામાનું દારિદ્રય હણનાર, દ્રૌપદીનાં ચીર પૂરનાર, ધ્રુવ અને પ્રલ્હાદ જેવાનાં કષ્ટ કાપવાને અનેક શ્રમ વેઠનાર શ્રીહરિ જ હતા. નામદેવના છાપરા ઉપર નળીયાં છાનાર, ગજની કાયા બચાવનાર, ગોરોબાનું પોતું કચેરીમાં ભરવાને લઈ જનાર પણ શ્રીહરિજ હતા. અનેક ભક્તોને સંકટમાંથી શ્રીહરિએ બચાવ્યા છે. અનેક ભક્તોની આફત શ્રીહરિએ ટાળી છે. અનેક ભક્તોને માટે શ્રીહરિએ અવતાર લીધા છે. એ હરિજ આ વખતે નલિનિકાન્તની વારે ધાયો.

અલ્લાઉદ્દીન બ્હાવરો બની ન્હાસવા જતો હતો એટલામાં ઉતાવળ અને ગભરાટમાં તેનો પોતાનોજ પગ કટારી ઉપર પડયો, તેની ધાર તેના પગમાં પેઠી, અને તેના ન્હાસવામાં મોટું વિઘ્ન આવી પડયું. એકદમ તે બેશી પડયો અને કટારીની ધાર પગમાંથી બહાર

કહાડવા લાગ્યો. જરા જોર કરીને કટારી તેણે પગમાંથી ખેંચી કહાડી અને રીસમાં ને રીસમાં તેને આઘી ફેંકી. એથી વધારે અવાજ થયો.

એક બાજુએ જેમ શ્રીહરિ સાધુ પુરૂષોને બચાવવાને અનેક પ્રયાસો કરે છે તેમ બીજી બાજુએ પાપી પુરૂષોને ખાડામાં ઉતારવાને કુદરત અનેક રીતે તેની સામેજ વર્તન કરી રહે છે. અચાનક પવનનો સુસવાટ બહાર આવ્યો. જાણે કંઇ ભય દેખતાં હોય તેમ બંગલાની આસપાસનાં કુતરાં ભસવા લાગ્યાં. સિપાઇઓ જાગૃત થયા. કોઇ મનુષ્યનો બંગલામાં સંચાર થયો હોય તેમ સૌને ભણકારા વાગ્યા. આસપાસની વસ્તુઓએ ભયંકર દેખાવ ધારણ કર્યો. સઘળા વાતાવરણમાં સિપાઇઓને ભય જેવું જણાયું. એક બુઢ્ઢો જમાદાર ટટાર થયો અને બીજાને હાંક મારવા લાગ્યો: “ અબે, જમાલખાં ! માનો ન માનો પન કોઇ હરામખોર બંગલામેં ઘુસ ગયા હોવે એસા માલુમ પડતા હૈ. ”

જમાલખાં—હાં, સાલે કુત્તે બી બ્હોત ભસતે હૈ. હૈ તો કુચ એસા.

જમાદાર—સાલી રાત બી કૈસી અંધારી ઘોર હો રહી હૈ. બેશક કુચ તોફાન ચલતા હૈ.

જમાલખાં—મીયાં, છાનેમાને સો જાવ. સમુદ્રમેં તોફાન ચલતા હોવે તો બી એસી રાત હો જાતી હૈ.

આ બંનેની વાત સાંભળીને પહેરા ઉપર ડોલાં ખાતો ખાતો બેઠેલો સિપાઇ ફકરૂ બોલી ઉઠયો: “ જમાદાર, મૈંને ઉપર બંગલેમેં કુચ અવાજ સુના થા. ”

જમાલખાં—કેસી ગાંડું જેસી બાત કરતે હો. તુંમ તો ઝોકે ખા રહે થે ! તુમારી લકડી ગીરી હોયગી ઔર અવાજ હુવા હોયગા.

જમાદાર—તુંમને અવાજ સુના તો મેરેકું ઉઠાયા કયૌં નહી ?

જમાલખાં—મીયાં ડર ગયે હોઇંગે.

ફકરૂ—ડરે કયા, મેરે બાવાને એસે તો બારાસેં મારકે ફેંક દીયે.

જમાલખાં—તુમારે બાવાને મારકે ફેંક દીયે, લેકીન તુંમને કયા કીયા ?

કંઇ પણ જવાબ આપ્યા વગર ફકરૂ આકાશ તરફ જોઇ રહ્યો, અને “ સાલા કુચ હૈ તો સહી ! યા અલ્લા ! પરવર દીગાર ! ” એમ કહેતો કહેતો દાઢી અને મુછ આંમળવા લાગો. આમ ત્રણે સિપાઇઓ નીચે જાગૃત થઇ ગયા.

ઉપર બંગલામાં ફરીથી કટારીનો અવાજ થયો એટલે નલિનિકાન્ત બેઠો થયો. અલ્લાઉદ્દીન લંગડાતો લંગડાતો ન્હાસવા ગયો, પણ નલિનિકાન્ત જાગ્યો છે અને હવે તેનું આવી બન્યું એ વિચારથી તેનાં ગાત્ર વધારે ને વધારે શિથિલ થયાં અને તેનાથી એક પણ ડગલું આગળ ભરાયું નહીં. નલિનિકાન્તે બુમ પાડી અને સિપાઇઓ "દેખો મેં કહેતા થા ને" એમ બોલતા મેડી ઉપર આવ્યા. ગુન્હો હમેશાં રાંક છે, તેથી અલ્લાઉદ્દીનના હાંઝા ગગડી ગયા. ત્યાં ને ત્યાંજ તે બેશી ગયો. સિપાઇઓએ પાસે આવીને તેને પકડ્યો અને ફાનસની બત્તી મોટી કરી તેનું મુખ તે જોવા લાગ્યા.

ફકરૂ બોલી ઉઠ્યો: "કોન, અલ્લાઉદ્દીન ચચા ? ઇસ બખત તુંમ કહાંસે ?"

અલ્લાઉદ્દીને શરમાઇને મોં નીચું ઘાલ્યું. એટલામાં જમાલખાં પાસે આવ્યો અને બોલ્યો: "કોન, અલ્લાઉદ્દીનભાઇ, ઇહાં કાંસે ચ્હડ ગયે ! બિચારે ભૂલે પડે હોઇંગે ! સાલી રાત કાલી અંધારી હૈ તો."

અલ્લાઉદ્દીન એવો તો ઠંડો ગાર થઇ ગયો કે કાપ્યો હોય તો એક ટીપુંએ લોહી ના નીકળે. એટલામાં જમાદારે કહ્યું: "અબ મશ્કરીકી બાત છોડ દો."

બધાએ મળીને તેને બાંધ્યો. અલ્લાઉદ્દીન ખુબ કરગરી પડ્યો. નલિનિકાન્તે તેને ખુબ ધમકી આપીને કહ્યું: "સાચે સાચું કહી દે કે તું કેમ અહીં આવ્યો હતો ?"

અલ્લાઉદ્દીને સર્વ હકીકત કહી દીધી. ચંદુલાલ અને ભીમસિંહ બંનેનાં નામ તેણે આપ્યાં અને સઘળું કાવતરૂં તેણે ઉઘાડું કરી દીધું. એટલામાં નલિનિકાન્તે ત્યાં પડેલી કટારી તથા લોહીના છાંટા જોયા. તે વિષે તેણે તપાસ કર્યો, અને અલ્લાઉદ્દીન સર્વ હકીકત કહેતો અને પોતાનો પગ બતાવતો બોલ્યો: "મેરા ગુન્હાકી સજા તો અલ્લા મેરેકું કર ચુકા હૈ." રાતે ને રાતે અલ્લાઉદ્દીનને પોલીસને સ્વાધીન કરવાને મોકલવામાં આવ્યો.

રસ્તામાં વળી ફકરૂએ પુછ્યું: "ચચા કહો તો સહી, ઇહાં કયઉં આના હુઆ ?" અલ્લાઉદ્દીન ચ્હીડાયો અને બોલ્યો: "ચચે તુમારે મર ગયે. કયા બાર બાર પુછતે હો. જખમારનેકું આયે."

અલ્લાઉદ્દીનને પોલીસને સ્વાધીન કરીને સિપાઇઓ પાછા ફર્યા. પોલીસે તેને કેદમાં નાંખ્યો.

રાતે અલ્લાઉદ્દીનને **નલિનિકાન્ત**ને બંગલે વિદાય કરીને **ભીમ**સિંહ ઘેર આવીને સુઇ ગયો હતો, અને સવારમાં વ્હેલો ઉઠીને તે **ચંદુલાલ**ને ઘેર આવ્યો હતો એટલે રાતે અલ્લાઉદ્દીનની શી વલે થઇ છે તે **ભીમસિંહ** જાણતો નહોતો. અલ્લાઉદ્દીન પોતાના કામમાં ફતેહ મેળવીને હમણાં આવશે એમ રાહ જોતો જોતો તે કારભારીને ઘેર આવીને બેઠો હતો. પોતે જાણતો હતો એટલી હકીકત **ભીમસિંહ ચંદુલાલ**ને કહેતો હતો એટલામાં ચતુરસિંહ ઉતાવળો ઉતાવળો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. **ભીમસિંહ** તેને આઘેથી આવતો જોઇને એકદમ ઉઠ્યો અને બહાર જઇને બોલ્યોઃ "ચતુરસિંહ, આટલો બધો વ્હેલો તું ક્યાંથી ?"

"વ્હેલા તો કંઈ કામ વગર આવ્યા હઇશું ?"

"કંઇ બાતમી મળી ?"

"બાતમી મળી અને સઘળી બાજી બગડી પણ ગઈ."

ભીમસિંહના મનમાં મોટો ચિરાડો પડ્યો. તેના મુખ ઉપર ગ્લાનિ છવાઇ રહી. હૃદયમાં ચિંતાનો અગ્નિ ભભુકી રહ્યો. આખી રાત ઉંઘ નહીં આવવાથી લાલ ચોળ થઇ ગયેલી તેની આંખોમાંથી તેજ ઉડી ગયું અને મનના માલિન્યથી કાળો મેશ જેવો થઇ ગયેલો **ભીમસિંહ** મુંગા પ્રાણી જેવો અવાચક બની બોલ્યા ચાલ્યા વગર ચતુરસિંહ સામે જોઇ રહ્યો. ક્ષણવાર પછી બંને જણ ઘરમાં આવ્યા.

અલ્લાઉદ્દીન પકડાયાની વાત આખા **વીરપુર**માં ફેલાઇ રહી. તેની સાથે **નલિનિકાન્ત**નું ખુંન કરવાની કોશીશ, અને અલ્લાઉદ્દીનનું તેમાં નહીં ફાવવું, વગેરે વગેરે વાતો નગરમાં ચર્ચાવા લાગી. તેમાં ચંદુલાલ અને **ભીમસિંહ**નો પણ હાથ છે એમ સૌએ કહેવા માંડ્યું. લોકોએ વિસ્મય પામીને **ચંદુલાલ** અને **ભીમસિંહ** તરફ તિરસ્કાર દર્શાવ્યો. ચતુરસિંહ એ સઘળું સાંભળીને ખબર આપવાને કારભારીને બંગલે આવ્યો હતો. તેણે સાંભળેલી સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી. ક્ષણવાર ત્રણે જણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર એક બીજાની સામે જોઇ રહ્યા. એ વખત તેમનાં મુખ ભય અને ચિંતાથી છવાઇ રહ્યાં.

જ્યારે ત્રણે જણ એકદમ ચુપ થઇ ગયા, ત્યારે ઓચીંતા

ત્રણે જણ કેમ ચુપ થઇ ગયા હશે એમ વિસ્મય પામીને હૃષીકેશ-ચંદ્રે પોતાની ઓરડીમાંથી જરા બહાર ડોકું કહાડયું અને તેમના તરફ નજર કરી. જુવે છે તો ત્રણેજણ મોં ઉધાં ઘાલી, લમણે હાથ દઇ, શોકાતુર અને મ્લાન ચહેરે બેઠેલા જણાયા. તેમનાં મુખ ઉપરથી લાગ્યું કે અત્યંત ચિંતા અને ભયમાં તેઓ ડુબેલા છે. દિવાનખાનામાં પણ અત્યંત શોકની છાયા છવાઇ રહેલી જણાઇ. ત્યાં એક નાની ટાંકણી પડે તો પણ અવાજ સંભળાય એવું સઘળું શાંત અને ચુપ થઇ ગયેલું લાગ્યું.

કંઈક ખેદ પામીને હૃષીકેશચંદ્ર પોતાની ઓરડીમાં પાછો આવ્યો અને ખુરશી ઉપર પડ્યો પડ્યો મનમાં બડબડ્યો: " ચંદુ-લાલ ! તમારી અમલદારી અને વૈભવ તમને જ મુબારક હજો. કલાપી ! કલાપી ! આવા રાજ્યવૈભવને " ખુંની ભપકા "નું નામ તેં ખરૂં જ આપ્યું છે. હું તેમને નરકનાં દ્વાર કહું છું."

" Shakespeare ! Shakespeare ! Thou hast well said:

' Some are born great,
' Some achieve greatness,
' And some have greatness thrust
upon them

" મૂર્ખ લોકોએ તમને મોટા માન્યા માટે જ તમે મોટા. નહીં તો તમારામાં મોટાઇનાં લક્ષણ શાં છે ? માત્ર કાળબળનાં તમે પુતળાં છો ! "

" સો રૂપિઆ મળે કે શેર મહુડીની કેફ ચ્હડે ! અધિકારની કેફ જેને લાગે નહીં તેજ મનુષ્ય ! "

" હરિ, હરિ. "

એમ બોલતો, નિઃશ્વાસ નાંખતો, ચંદુલાલના જ વિચાર કરતો હૃષીકેશચંદ્ર ખુરશી ઉપર બેઠો થયો અને ચંદુલાલનાં કૃત્યો અને તેમનાં ભાવી પરિણામો વચ્ચે તેનું મગજ અથડાઇ રહ્યું: " ચંદુ-લાલ, ચંદુલાલ, તું આ શું કરવા બેઠો છે ? તને લાજ નથી; શરમ નથી; ડર નથી. શું આ તારી અમલદારી ?

" પ્રભુથી ના કદિ ડરવા, દિલે ઇચ્છયું સદા કરવા,
નહીં કંઇ દાદ સાંભળવા, અમલદારી તમારી શું !
નહીં વિવેક વાપરવા, નહીં શુભ શબ્દ ઉચ્ચરવા,
દયા કે ધર્મને ત્યજવા, અમલદારી તમારી શું !
ભલે હો રંક કે ધનવંત, ભલે હો ન્યાયી, સાધુ, સંત,
નથી કોની કદિ પરવા, અમલદારી તમારી શું ! "

હૃષીકેશચંદ્ર વિચારમાં ને વિચારમાં જરા મોટેથી બોલી ગયો. કંઇક શબ્દો દિવાનખાનામાં બેઠેલા ચંદુલાલના કાનમાં અચાનક અથડાયા. ભીમસિંહ રજા માગીને ચાલતો થયો; તેની સાથે ચતુરસિંહ પણ ગયો અને ચંદુલાલ હૃષીકેશચંદ્રના શબ્દો ઉપર કંઇક વિચાર કરતો, કંઇક પોતાની જાતને નિંદતો, અને નિઃશ્વાસ નાંખતો, સ્તબ્ધ બનીને ત્યાં ને ત્યાં જ બેશી રહ્યો. એટલામાં નોકરે આવીને વરધી આપી કે જમવાની વખત થઈ છે, પણ ચંદુલાલનાં ભૂખ અને તરસ ઉડી ગયાં હતાં. બળ્યું એ ખાવાનું ને પીવાનું એમ બડબડતો તે જે ભાવે તે ખાઈ લેવાને ગયો અને હૃષીકેશચંદ્ર જોડે જમવાને બેઠો. એટલામાં મદકલિકા પોતાને સાસરેથી આવી. હૃષીકેશચંદ્રને વચન આપ્યા પ્રમાણે તેનાં પહેરવેશ, અને રીતભાતમાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો હતો. એક સાદી ફુલ ગુલાબી રંગની ઝીણી કોરવાળી સાડી એણે પહેરી હતી. સ્ત્રીઓની સ્વાભાવિક લજ્જા હવે તેનામાં જણાતી હતી. માથે વાળ સાદી સીધી સેંથી પાડીને હોળેલા હોય તેમ જણાતું હતું; કારણકે તેના માથાનો ભાગ એટલો તો ઢાંકેલો હતો કે ક્વચિત તેની સાડીનો છેડો માથેથી ખસતો ત્યારે જ કપાળની ઉપરનો ભાગ સહેજ દેખાતો. હિંદુઓના રિવાજ પ્રમાણે તેના કપાળની વચમાં રક્તબિંદુ જેવો લાલ કુંકુમનો ચાંલ્લો—સૂર્યાસ્ત સમયે સ્વચ્છ આકાશમાં દેખાતા લાલચોળ રવિરાજ સરીખો—ઘણો જ શોભતો હતો. બીજાં સૌભાગ્યચિન્હ શરીર ઉપર નજરે આવતાં હતાં. હાથે સોનાની બંગડીઓનો 'સેટ' અને તેમાં વચ્ચે વચ્ચે પહેરેલી કાચની આસમાની રંગની બંગડીઓ તેની શોભામાં ઉમેરો કરતાં હતાં. પગમાં પહેરેલાં ઝાંઝરનો ઝમકાર સૌના ચિત્તને હરતો હતો. તેના હાથની હથેળીઓ, પગનાં તળીયાં, અને હાથપગનાં આંગળાંના નખ, મેદી મુકીને કસુંબા જેવા લાલ કરેલા દેખાતા

હતા. તેની મુખમુદ્રા ગંભીર હતી. હૃષીકેશચંદ્રની દૃષ્ટિ આથેથી તેના ઉપર પડી. થોડા દિવસ ઉપર ફરવા જતે જોયેલી મદકલિકા તેને સાંભરી. આજની મદકલિકા અને તે દિવસની મદકલિકામાં આસમાન જમીનનો ફેર લાગ્યો. આજની મદકલિકા ગંભીર અને તે દિવસની અસ્થિર અને ચંચળ લાગી.

મદકલિકા રસોડામાં આવી અને ચંદુલાલ અને હૃષીકેશચંદ્ર સામે પાટલા ઉપર બેઠી. મદકલિકાને જોઇને હૃષીકેશચંદ્ર હર્ષથી બોલ્યો: "બ્હેન, આ તમારો દેખાવ મારા હૃદયમાં ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. આર્ય ભાવનાઓને પ્રદર્શિત કરનારાં વસ્ત્રાલંકારોથી તમે અધિક શોભો છો."

"ભાઇ, હું તમને ઠપકો દેવાને આવી છું."

"મેં શો ગુન્હો કર્યો છે?"

"ગુન્હો કરો તેવા તો તમે છો જ નહીં."

"ત્યારે ઠપકો શા માટે?"

"તમારા જેવા શાણા અને સુશિક્ષિત પુરૂષો પણ જુઠા હોય છે એ તો મેં આજ જ જાણ્યું." મદકલિકાએ હસતે હસતે કહ્યું.

"શા માટે એમ બોલો છો?"

"તમે એમને વચન આપ્યું હતું અને તમે મારે ઘેર ફરી જમવાને કેમ ન આવ્યા?"

"સજ્જન પુરૂષને વારેઘડીએ તસ્દી આપવી એ મને ઠીક લાગ્યું નહીં."

"ત્યારે તમે કોઇ વાર જુઠું પણ બોલો ખરા!" મદકલિકાએ કહ્યું અને તે ખડખડ હસી પડી.

હૃષીકેશચંદ્ર પણ મોં મલકાવતો તેની સામે જોઈ રહ્યો.

ફરી પાછી મદકલિકા હસતી હસતી બોલી: "ઠીક, ત્યારે તમે જુઠા તો થાવ, પણ તમે કોઇ વખત ગાંડા પણ થાવ કે?"

હૃષીકેશચંદ્રે હસતે હસતે જવાબ આપ્યો: "હા, તે પણ થઇએ; કેરી ચુસતાં, છોકરૂં રમાડતાં, કુદરતને નિહાળતાં, ઝાડપાન અને વેલાથી ભરેલે રસ્તે ચાલતાં અને પોતાની પત્ની સાથે વાતચીત કરતાં, વિદ્વાનો પણ ગાંડાતૂર જેવાજ જાણવા."

સૌ ખડખડ હશી પડયાં. ચંદુલાલ પણ પોતાની ચિંતા ક્ષણ વાર વિસરી જઇ ખડખડ હસ્યો અને બોલ્યોઃ "જ્યાં નવ પહોંચે રવિ ત્યાં પહોંચે કવિ ! તમે વિદ્વાનો અને કવિઓની કલ્પના-શક્તિ અને અવલોકનશક્તિથી તો હદજ છે." આમ કહેતે કહેતે ચંદુલાલના મુખ ઉપર હાસ્ય અને વિસ્મય રમી રહ્યાં.

વળી પોતાની જમતા પહેલાંની સ્થિતિને સંભારતો અને તેની સાથે આ નિર્દોષ આનંદને સરખાવતો ચંદુલાલ બોલ્યોઃ " હૃષીકેશ-ભાઇ, તમારા નિર્દોષ આનંદની હું તો અદેખાઇ કરૂં છું. જીવતરમાં આવી ઘડીઓ ધન્ય ઘડીઓજ છે." પોતાનાં કૃત્યોનો જાણે કે પશ્ચાત્તાપ કરતો હોય તેવો ચંદુલાલ આ વખતે જણાયો.

" હૃષીકેશભાઇની પવિત્ર ભાવનાઓ પ્રભુ મને આપો એમ હું દૃઢપણે ઇચ્છું છું." મદકલિકા ઘણા ઉમંગમાં આવીને બોલી.

" મારૂં કંઇ લેશો તો તમે ચોર ગણાશો." હૃષીકશચંદ્રે કહ્યું અને બોલતે બોલતે હશી પડયો.

સૌ હસવા લાગ્યાં.

" ચોરી કરવામાં ચોર માલીકનું દ્રવ્ય ઓછું કરે છે, પણ આ ચોરીમાં તો તમારૂં દ્રવ્ય વધશે; લાભ તો બંનેને છે." મદકલિકાએ જવાબ આપ્યો.

" સજ્જન પુરૂષોનું ધન તેમનું એકલાનું નથી પણ તે સમસ્ત જગતનું છે." ચંદુલાલે તેમાં ટાપશી પુરી. તે પોતાની ચિંતાને ક્ષણવાર વિસરી ગયો, અને બંનેની વાતો સાંભળીને હસ્યો. પછી તે પોતાની અંતર્વ્યથાને આ નિર્દોષ આનંદ સાથે સરખાવવા લાગ્યો.

હૃષીકેશચંદ્ર અને મદકલિકા બંને જણ નિર્દોષ આનંદની લહરીઓમાં–જાણે નિર્મળ આકાશમાં સ્વતંત્રપણે બે પક્ષીઓ ઉડતાં હોય તેમ–ઉડતાં જણાયાં. શાંતિ અને આનંદ સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યાં. બંને જણ હસતે હસતે આનંદમાં ગુપચુપ એક બીજાના સામું જોતાં જોતાં ક્ષણવાર બેશી રહ્યાં.

જમવાનું જમવાને ઠેકાણે રહ્યું. બિચારો રસોઇઓ ઉંચો નીચો થવા લાગ્યો કે ક્યારે જમી પરવારે અને હું છુટો થઉં ! એટલામાં શાંતિનો ભંગ કરી ચંદુલાલ બોલી ઉઠયોઃ "ભર્તૃહરિ, ભર્તૃહરિ, તેં ખરૂંજ કહ્યું છે,

वाञ्छा सज्जनसंगमे परगुणे प्रीति र्गुरौ नम्रता
विद्यायां व्यसनं स्वयो षिति रति र्लोकापवादा द्भयम्
भक्तिः शूलिनि शक्तिरात्म दमने संसर्गमुक्तिः खले
ष्वेते येषु वसन्ति निर्मलगुणा स्तेभ्यो नरेभ्यो नमः

ક્ષણવાર ચંદુલાલે પોતાની અમલદારી તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોયું અને પછી બોલ્યો: "હૃષીકેશચંદ્ર, ધન્ય છે તમને! તમારા જેવા પવિત્ર વિદ્વાન મારા ઘરમાં આવ્યા અને મારૂં ઘર પાવન થયું. વિદ્વાનોનો નિર્દોષ આનંદ કેવો હશે તેનું ભાન મને આજ થયું. આવા નિર્દોષ આનંદમાં કદિ શોકનો અવકાશજ નથી. અમારા આનંદ તો દોષ અને અંતે દુઃખથી ભરેલા છે." એમ કહેતે કહેતે ચંદુલાલને પોતાનાં કૃત્યો ઉપર ધિક્કાર આવ્યો.

ચંદુલાલની સામે જોઇને હૃષીકેશચંદ્રે બહુ ગંભીરતાથી જવાબ આપ્યો: "સાહેબ, ઇંદ્રિયોનેજ સંતોષવી એ જેના જીવનનું લક્ષ્ય હોય, તેનામાં ઉચ્ચ પવિત્ર ભાવનાઓ કે સંસ્કારો પેશી શકતા નથી. ક્ષણવાર અચાનક થયેલા સત્સમાગમથી વખતે તે પેસે તો તે ઝાઝીવાર ટકી શકતા નથી. પવિત્ર ભાવનાઓ વગર નિર્દોષ આનંદ મેળવી શકાતો નથી અને એ નિર્દોષ આનંદ વગર સુખની આશા રાખવી વ્યર્થ છે."

ચંદુલાલ સાંભળી રહ્યો અને તેના મનમાં કંઇ કંઇ વિચારો આવ્યા. એટલામાં પાછો હૃષીકેશચંદ્ર બોલ્યો: "જે કુટુંબમાં ભાઈ ભાઇ વચ્ચે, ભાઇ બ્હેન વચ્ચે, પિતાપુત્ર વચ્ચે, પતિપત્ની વચ્ચે અને માતાપુત્ર વચ્ચે, સ્નેહની, પવિત્ર ભાવનાઓની, ધાર્મિક વિચારોની, ઉચ્ચ આશયોની, કે સંસ્કારી ઉર્મિઓની, આપ લે થતી નથી, તે કુટુંબમાં ખરા સુખ અને શાંતિનો કદિ વાસ થતો જ નથી. તે કુટુંબ ડુંગળી વાવીને કસ્તુરી લણવાની મિથ્યા આશા રાખે છે. ધર્મ વગર નીતિ નથી, નીતિ વગર ચારિત્ર્ય નથી, અને ચારિત્ર્ય વગર સુખની આશાજ નથી."

હૃષીકેશચંદ્રનાં વચનો ચંદુલાલના હૃદયમાં બાણ જેવાં લાગ્યાં અને તે હૃદય કઠણ કરીને સાંભળી રહ્યો. તેના મુખ ઉપર જરા ગ્લાનિ વ્યાપી રહી પણ તેને ખોટું લાગશે તેનો વિચાર કર્યા વગર હૃષીકેશચંદ્ર ચંદુલાલને હજી પણ બે ચાર વધારે શબ્દો સંભળાવવા

એમ કરીને હિંમત ધરીને નિસ્પૃહાથી આગળ બોલ્યો: " ભાઇ ચંદુલાલ, તમને ખોટું લાગશે, પણ હું સ્પષ્ટવક્તા છું તેથી મને જે ખરૂં લાગે છે તે હું કહી દઇશ. ધર્મ વિનાનું તમારૂં ચારિત્ર્ય સુકાન વિનાના વહાણ જેવું છે. તે ક્યાં ઘસડાઇ જશે, ક્યાં અથડાશે, ક્યારે ભાગી જશે, તે કહી શકાય નહીં. જે કુટુંબમાં આજ આ રાતો નેકટાઇ ઘાલીશ, કાલે કાળો પહેર્યો હતો, આ કોલર જરાક ચોળાયલો છે, કાલે એ પહેર્યો હતો, આજે નવો ટાઇટ લાવો, આવા શબ્દોજ કાને પડતા હોય, આવી બાબતોમાંજ સૌનો જીવ રહેતો હોય, ત્યાં સાધુતા કે ધાર્મિકતા, કે ઉંડા અધ્યયનની આશાજ શી! અને ઉંડી વિદ્યા કે ધાર્મિકતા વગર તમે ખરૂં સુખ પ્રાપ્ત કદિ કરી શકશો નહીં. "

હૃષીકેશચંદ્રના શબ્દો ચંદુલાલના હૃદયમાં પાછા વજ્ર સમાન વાગ્યા. તેણે હવે નીચું જોઇને જમ્યાજ કર્યું. હૃષીકેશચંદ્રને ચંદુલાલના કુટુંબની રહેણી કરણી ઉપરથી સમસ્ત ભારતની રહેણી કરણી સાંભરી આવી. એ સ્વદેશપ્રેમીનું હૃદય ચિરાયું અને તે બહુ ખેદ સાથે મનમાં બડબડયો: " મોજશોખ અને પાશ્ચાત્ય વિલાસોમાં સઘળું હિંદ પાયમાલ થઇ રહ્યું છે. સાદાઈ વગર સાધુતા નથી, સાધુતા વગર ઉત્કટ ચારિત્ર્ય નથી, ઉત્કટ ચારિત્ર્ય વગર તમે ગમે તેટલી સમાજો સ્થાપો, ગમે તેટલાં મંડળો ઉભાં કરો, અને ગમે તેટલી સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આણો, પણ તે સઘળાં રેતીના પાયા ઉપર ચણેલાં છે એમજ સમજજો. "

સૌ જમીને પરવાર્યા. પોતપોતાના હૉલમાં ચાલ્યા ગયા. ચંદુલાલપાછો પલંગમાં પડયો પડયો આળોટવા લાગ્યો. હૃષીકેશચંદ્ર પાછો લાયબ્રેરીમાં જઇને કંઇક વાંચવા લાગ્યો.

એટલામાં વળી દિવાનખાનામાં ભીમસિંહ પાછો આવીને બેઠો, અને ચંદુલાલ છે એમ તપાસ કરવા લાગ્યો. ચંદુલાલને ખબર મળતાં તે દિવાનખાનામાં આવ્યો અને ભીમસિંહને જોઇને એકદમ બોલી ઉઠયો: "ભીમસિંહ, હવે કંઈ ઉગરવાનો ઉપાય છે? આ તો આબરૂના કાંકરા થવા બેઠા."

ભીમસિંહે તરતજ જવાબ આપ્યો: " સાહેબ, સાહેબ, હવે ગભરાવા જેવું કંઇજ નથી. બીજો ઉપાય રચ્યો છે. પ્રભુ કરશે તો તેમાં ફતેહ મળશે. "

"પણ નલિનિકાન્તને મારવાની કોશીશ કર્યાનો આરોપ આપણે માથે આવશે તેનું શું?" ચંદુલાલે અધીરા થઇને પુછ્યું.

"એ કેસ અદ્ધરજ ઉડી જાય એવો બંદોબસ્ત હું કરીશ." મનમાં ગભરાતો પણ ઉપરથી હિંમત બતાવતો ભીમસિંહ બોલ્યો.

"ઠીક ત્યારે તો! પણ પેલા નંદકુમારે શું કર્યું?" ચંદુલાલે પાછું પુછ્યું.

"તેણે ખોટી પહોંચ બનાવી છે." ભીમસિંહે જવાબ આપ્યો.

"એમાં તો હું પણ તમને કંઇક મદદ કરીશ." ચંદુલાલ કંઇક હિંમત ધરી, કારભારનો ગર્વ મનમાં આણી, મુછોને આમળતો આમળતો બોલ્યો.

ચંદુલાલ હવે પોતાની જમતા પહેલાંની સ્થિતિ ભૂલી ગયો હતો. તેણે માનસિક વ્યથાને ત્યજી દીધી. "એવાં તો પાંચસેં આવે છે ને જાય છે; એવી ચિંતા કરીએ તો જીવીએ નહીં," એમ કહીને તેણે પોતાના હૃદયને કઠણ કર્યું. દેશી રજવાડાની ખટપટ, પ્રપંચ અને પ્રવૃત્તિમાંજ ઉછરેલા ચંદુલાલે, ખલાસીનું છોકરૂં જેમ ભર દરિયે તોફાનમાં પડેલા વહાણમાં હિંમત અને ધૈર્ય ધરે છે તેમ ધૈર્ય ધર્યું તેનો મૂળ સ્વભાવ પ્રગટી રહ્યો. પ્રપંચનું તે પુતળું પાછો બની રહ્યો. તેની ઘુમરાયલી આંખો, ચ્હડેલી ભ્રકુટિ, કરડી અને આડી નજર, મુછ ઉપર હાથ, અને ઉન્મત્ત ચહેરો, ગર્વની પરિસીમા દર્શાવવા લાગ્યાં. તે એકદમ ફરી બોલી ઉઠ્યો: "એંહ, એમાં તે શું? કેટલાનેય ઉખેડી નાંખ્યા! આ મગતરા-નો તે શો હિસાબ? એને પણ ખબર પાડું કે હુંયે પણ એને એક મળ્યો હતો."

"હાં, ભાઈસાબ, આપ ધારો તો બધુંએ કરી શકો તેમ છો! રાણાજી તો માત્ર નામના જ છે. આપ જ અમારે મન તો રાણાજી છો." ભીમસિંહ આમ ધીમે રહીને બોલ્યો અને તેણે ચંદુલાલને પાણી ચ્હડાવી ઉશ્કેર્યો.

"ભીમસિંહ, મને ચ્હડાવવાની વાત ન કરો. હું બધુંએ સમજું છું, પણ હું જરા વખત વિચારી જઉં છું. મને જરા દયા આવી જાય છે."

ચંદુલાલે જરા મોં ઠાવકું કરી ગર્વ ધરીને કહ્યું.

"સાહેબ, હું પણ એ જ કહેવાનું કરતો હતો કે સાહેબ, આપ બહુ જ દયા ખાઈ જાવ છો. પણ દયા ડાકણને ખાય છે. એ તો આપ જાણો છો." ભીમસિંહે ધીમે રહીને જવાબ આપ્યો.

એ સાંભળીને ચંદુલાલ મનમાં ફુલાયો અને બોલ્યો: "હું જાણું તો છું જ, પણ-અ-અ-અ-સાળો સ્વભાવ મારો એવો છે કે મારાથી કોઇનું બગાડાતું નથી."

"આપની ઑફીસવાળાઓ પણ એમ જ કહે છે. તેઓ કહે છે કે સાહેબે જેને પોતાનો ગણ્યો તે તો ઈશ્વરને જ ખોળે બેઠો." ઑફીસવાળા કારકુનોના ડુબેલા હક્ક અને ચંદુલાલનો પક્ષપાતી સ્વભાવ પોતાના મનમાં ખડો કરીને ભીમસિંહ કંઇક ટોળથી હડાહડ જુઠું જ બોલ્યો.

જગતનો સામાન્ય નિયમ એવો હોય છે કે જે મનુષ્યો અજ્ઞાની અને કમ અક્કલવાળા હોય છે, અથવા તો ભુંડાં કૃત્યો કરનારા હોય છે, તે પોતાની પ્રશંસા થતી સાંભળવાને હમેશાં આતુર હોય છે. ખુશામતથી તે રાજી થાય છે અને તેમની આગળ ખુશામતીયાઓ જ ફાવી શકે છે. સજ્જન અને સત્કાર્ય કરનારા પુરૂષો પોતાની ઉજ્જવળ કીર્તિને હસ્તામલકવત્ પ્રત્યક્ષ દેખે છે; તેમનાં સત્કાર્યો જ તેમની કીર્તિ છે એમ તે માને છે; તેમનાં સત્કાર્યોમાં તેમને દૃઢ વિશ્વાસ છે એથી તે બીજાનાં વખાણની દરકાર કરતા નથી. કુકર્મ કરનારને તેની કીર્તિ વિષે શંકા રહે છે અને તેથી તે બીજાઓ પાસેથી તેનું ગાન સાંભળવા ઈચ્છે છે. એથી કરીને પોતાનાં વખાણથી રાજી થતો અને ફુલાતો ચંદુલાલ, અધુરો ઘડો છલકાય તેમ, છલકાઇ જઇને પોતાની મિથ્યા બડાશો હાંકવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું: "શું કરૂં ભીમસિંહ! ઑફીસના કારકુનોમાં કોઇનામાં બે બદામનીયે અક્કલ નથી. શેરાઓ લખતાં પણ ન આવડે. કામ સમજાવતાં પણ ન આવડે. એ તો હું જ નભાવી લઉં."

"ત્યારે શેરાઓ પણ આપ આપને હાથે જ કરો છો? તો તો પછી આપને ઘણું જ કામ પહોંચે. આપના જેવા કારભારી તો કોઇક જ હશે!" ભીમસિંહે કહ્યું, અને કહેતાં કહેતાં ચંદુલાલ બે વાગ્યે કચેરીમાં જાય છે, હા, હો કરીને પાછો આવે છે

અને બિચારા કારકુનો બધું લખવામાં પીલાઇ મરે છે, એ સઘળો ચિતાર તેણે પોતાના મગજમાં ખડો કર્યો.

"છતાં પણ પેલો કહેશે કે મને પ્રોમોશન ન આપ્યું અને પેલો કહેશે કે મને ન આપ્યું! કામમાં તો બધાનોય ધબડકો જ! તોયે પણ—હું મારાં વખાણ નથી કરતો—પણ—હું જરા દયા રાખું છું અને જેનો હક્ક આવે છે તેને તરત પ્રોમોશન આપું છું. અટકાવું તો શું કરે? કામ જોતાં તો તેમજ કરવું ઘટે છે."

"હા, અટકાવો તો શું કરે? એ તો આપ સારા કે કોઇના કામ તરફ જોતા નથી અને કોઇનો હક્ક ડુબાવતા નથી. ઓફીસના બધાએ કહે છે કે સાહેબનામાં પક્ષપાત બીલકુલ નથી." ચંદુલાલનો પક્ષપાતી સ્વભાવ, કામ નહીં જોવાની અને માત્ર સહી કરવાની ટેવ, અને ઘણાંના ડુબેલા હક્ક, વગેરે બાબતો મનમાં લાવીને ભીમસિંહ બોલ્યો.

આમ બંને બેઠા બેઠા વાતો કરતા હતા એટલામાં એક સિપાઇએ આવીને એક કાગળ ભીમસિંહના હાથમાં આપ્યો. તે કાગળ ભીમસિંહે મુકેલા એક જાસુસનો હતો. તેમાં નીચેની હકીકત લખેલી હતી: "અલ્લાઉદ્દીનના ઉપર કેસ ચાલ્યો તેમાં તેને સખત શિક્ષા થઇ છે. ન્યાયાધીશે કારભારી સાહેબની ચીઠ્ઠીનો પણ સ્વીકાર કર્યો નથી. આડકતરી રીતે તમારો અને કારભારી સાહેબનો પણ આ કેસમાં હાથ છે એમ કચેરીમાં સૌના જાણ્યામાં આવ્યું છે. પાડે પાડા વઢે અને ઝાડનો ખોડો કહાડે તેમ બિચારો અલ્લાઉદ્દીન માર્યો ગયો છે. નંદકુમારવાળો કેસ પોલીટીકલ એજંટ પાસે ચાલતો હતો તેમાં નલિનિકાન્ત ફતેહ પામ્યો છે. નંદકુમારનો પુરાવો તુટી ગયો છે."

ભીમસિંહે કાગળ વાંચ્યો અને બંને જણના હાંઝા ગગડી ગયા. તેમના હાથ પગ ઢીલા થઈ ગયા. હૃષીકેશચંદ્ર પાસેની ઓરડીમાં બેઠો બેઠો વાંચતો હતો તેણે આ સઘળું સાંભળ્યું અને તે મનમાં બોલ્યો: "કપટનું કોઈ સગું નથી. પ્રભુને જુઠ વ્હાલી નથી. અહંકાર કોઇનો રહ્યો નથી. મોટા રાવણ જેવાઓ પણ ધુળમાં રગદોળાયા! આજે તેમનાં નામ કે નિશાન પણ નથી! તો પછી ચંદુલાલ, તારા જેવાના તે શા હિસાબ? એક કવિએ ખરૂંજ કહ્યું છે:

" શું માનવતું અભિમાન પલકમાં ટળી જશે રે,
માટીમાં મળી જશે રે.
જેમ પીપળ ઉપર પાન પલકમાં ખરી જશે રે,
માટીમાં મળી જશે રે."

ચંદુલાલ ઘણો ઉદાસ થયો; તેણે ઉંડો નિસાસો નાંખ્યો; હાથ પગ પછાડ્યા; અને ઉંચો નીચો થઇ રહ્યો. **ભીમસિંહ** પણ નરમ ઘેંશ જેવો થઈ ગયો. શું કરવું તે કોઇને સુઝયું નહીં. એકે રસ્તો હવે રહ્યો નહીં. ચંદુલાલ ગમે તેવો કપટનો કરનારો પણ આખરે કારભારી તો ખરો જ ! મોટાનું છોકરૂં, ખાનદાનીમાં ઉછરેલો, સુકુમાર કાયાવાળો, એટલે તેનું હૃદય પણ જરા પોચુંજ હોય ! વળી ગુન્હો રાંક છે. કપટ કરનારાઓ મોંનો ભપકો ગમે તેવો રાખે પણ હૃદયમાં તેઓ ઘણા બીકણ હોય છે. એથી કરીને ચંદુલાલ ડરી ગયો. પોતાના મનમાં તેણે વિચાર કર્યો: " હું નલિનિકાન્તને મળું અને મારા વિષેનો ખોટો અભિપ્રાય તેના મનમાંથી કહાડી નાંખું. વખતે તેની માફી માગું તોપણ શું ! વાણીઆભાઇની મુછ નીચી તો નીચી ! એમાં આપણું શું જવાનું છે ! ગરજ વખતે ગધેડાને પણ બાપ કહેવો પડે ! તેમાં કંઇ ગધેડો આપણો બાપ થઇ ગયો ?" આમ અનેક વિચાર ચંદુલાલે પોતાના મનમાં કર્યા. પણ **ભીમસિંહ** હજી પણ તોરમાં ને તોરમાં ઉઠયો અને ઘેર ચાલ્યો ગયો. એણે ફરીથી ચંદુલાલને તેનું મોં બતાવ્યું નહીં.

બીજે દિવસે ચંદુલાલ **નલિનિકાન્ત**ને ઘેર ગયો અને તેણે તેની માફી માગી. વિદ્વાન અને ઉદાર હૃદયવાળા **નલિનિકાન્તે** તેને માફી આપી અને ચંદુલાલ તે દિવસથી તેનો ઓશીઆળો થઇ રહ્યો. તે કપટ કરવાનું ભૂલી ગયો, પણ રાજ્યદરબારમાં તેનું માન ઘટી ગયું. **નલિનિકાન્ત** જેવા સત્યનિષ્ઠ, ન્યાયી અને હોંશીયાર મનુષ્યનું ગૌરવ મનમાં આણી તેના માર્ગમાં કોઇ દિવસ આડે નહીં આવવાનો નિશ્ચય તેણે મનમાં કર્યો. પણ કહેવત છે કે પ્રાણ અને પ્રકૃતિ સાથે જ જાય, તેમ ચંદુલાલનો જાતિસ્વભાવ ગયો નહીં અને પોતાનાં કૃત્યોથી તેને આખરે કારભાર છોડવાનો પ્રસંગ આવ્યો.

ભીમસિંહ ઉપર કેસ ચલાવવામાં આવ્યો. અલ્લાઉદ્દીન અને ચતુરસિંહ બંનેએ તેની વિરૂદ્ધ પુરાવો આપ્યો અને ચંદુલાલનું નામ

ઉઘાડું પાડયું નહીં. આથી ભીમસિંહને સખત સજા કરવામાં આવી. ચંદુલાલને કાને આ વાત આવી ત્યારે તે ઘણુંએ પસ્તાયો, ડર્યો, અને જાણે કે તેલમાં માખી ડુબી ગઇ હોય તેમ નલિનિકાન્ત સામે જરા ઉંચું ડોકું પણ કરવાની હિંમત તેણે કોઇ દિવસ કરી નહીં.

હૃષીકેશચંદ્રને ચંદુલાલના ઘરમાં અતિથિ તરીકે રહ્યાને લગભગ પંદર દિવસ થવા આવ્યા. કારભારીના ઘરના તેણે અવનવા તમાશા જોયા. સૌના જુદા જુદા સ્વભાવ, જુદા જુદા તુરંગ, જુદી જુદી રીતભાત, પાશ્ચાત્ય રીતના જુદા જુદા મોજશોખ, તરેહ તરેહનાં ખાનપાન, નાચરંગ, તમાશા, મિજલસો, આ સઘળું જોઇને તેને એકવાર મનમાં વિચાર આવ્યો: "આ બધું જો લખવા બેસું તો એક બીજું મહાભારત થાય. પણ પાંડવ કૌરવનાં હૃદય ઉકેલાય પણ આ કારભારીઓનાં મન ઉકેલવાં ઘણાં જ મુશ્કેલ છે. જેમ જેમ રજવાડો નાનો તેમ તેમ આ કાર્ય વધારે ને વધારે કઠણ! તેમનાં છોકરાંમાં પણ આ ગુણ ઉતરતો હોય એમ જણાય છે. ઉપરથી મહાન જ્યોતીષી ભૃગુઋષિ નીચે ઉતરે તોપણ એમનો જોશ જોઇ શકે નહીં."

ચંદુલાલના ઘરમાં હવે તેને કંટાળો આવ્યો. તેનું મન તેને કહી રહ્યું: "કબીરજીએ ખરૂં જ કહ્યું છે, કે 'જીસ નગરીમેં દાન ધરમ નહીં, ઇસ નગરીમેં રહેના કયા રે.'"

એક વાર ફરીથી તે મનોહરલાલને મળવાને ગયો, અને મનોહરલાલ મદકલિકામાં થયેલા ફેરફારથી અત્યંત આભારી થતો હૃષીકેશચંદ્રનાં વખાણ કરવા લાગ્યો. મનોહરલાલના ઘરમાં જ મદકલિકા તેને મળી. હૃષીકેશચંદ્રે તેના સંગીતનાં વખાણ કર્યાં અને એકાદ ગાયન સારંગી સાથે ગાઇ બતાવવાનો આગ્રહ કર્યો. તે બોલ્યો: "તમારા સંગીતનો અને સારંગીનો લાભ તો મને કોઇ દિવસ મળ્યો જ નહીં!"

"પિતાજીના ઘરમાં સંગીત લુખું અને અસ્થાને લાગતું હતું. આ ઘરમાં સૌના મનમાં પ્રભુભક્તિ રેડવામાં તેનો ઉપયોગ થાય છે તેથી તે યોગ્ય સ્થાને અને રસભર્યું લાગે છે." મદકલિકાએ જવાબ આપ્યો.

"સંગીતનું સ્થાન કયાં છે, તેનો ઉપયોગ શો છે, તે કળા શેને માટે છે, તે બધું તમે સમજ્યાં હો એમ લાગે છે. તેથીજ આજે હું તમારા સંગીતને સાંભળવાનું મન કરૂં છું. મદકલિકા, મેં

તમારા બાપના ઘરમાં પ્રથમ પગ મુકયો ત્યારે તમારા સંગીતનો ભાવ મને જુદોજ લાગતો હતો, અને હવે તે કંઈ જુદોજ ભાસે છે." હૃષીકેશચંદ્રે ધીમેથી કહ્યું.

"પતિની સંનિધિમાંજ સંગીત શોભે છે. વડીલોની સમક્ષજ તેનું યોગ્ય સ્થાન છે. ગમે તેવા ઉંચી લયકી વાળા પણ અન્ય પુરૂષો આગળ ગૃહિણી માટે તે અસ્થાને છે અને બરાબર ખીલતુંયે નથી." મદકલિકાએ ગંભીર પણે ઉત્તર આપ્યો.

"તેના વિષયો પ્રભુભક્તિ, સ્વદેશપ્રીતિ કે સૃષ્ટિસૌંદર્ય છે. એ સઘળાં સંગીતના આત્મા છે. એ વિષયોમાં જ સંગીતનું સ્થાન છે. તેમાંજ તે બ્રહ્મનાદને સ્પર્શે છે, અને અપૂર્વ આનંદને અનુભવાવે છે." હૃષીકેશચંદ્રે કહ્યું.

"શૃંગાર અને પ્રેમવિષયક સંગીત કૃત્રિમ અને અધમ છે. તેનો આનંદ પણ ક્ષુદ્ર હોઇને અંતે દુઃખદ છે." મદકલિકાએ ફરી કહ્યું.

"હવે તમે ખરૂં સમજ્યાં. આપણા ભારતવર્ષમાં તાનસેન, મીરાંબાઇ, સુરદાસ, વગેરે ભક્તકવિઓનાં પદોમાં એવું ઉચું સંગીત રહેલું છે." હૃષીકેશચંદ્ર બહુ ઉલ્લાસથી બોલ્યો.

"હવે હું તેમનાંજ પદો ગાઇશ." મદકલિકાએ કહ્યું.

"એવાં પદો ગાશો ત્યારેજ ભારતની આત્મોન્નતિ સધાશે અને તેમાંથી તેના કલ્યાણના માર્ગો જડશે."

"પ્રભુની ઇચ્છાથી હવે તેમજ થશે." મદકલિકાએ ઉત્તર આપ્યો.

"ત્યારે હવે મનોહરલાલની રજા હોય તો આ કાનને પવિત્ર થવા દ્યો." હૃષીકેશચંદ્ર બહુ નમ્રતાથી બોલ્યો.

મનોહરલાલે હા પાડી અને મદકલિકા પોતાની સારંગી લઇ આવી. સુર મેળવીને નીચેનું ગાયન તે બોલીઃ—

(આશાગોડી)

શાન્તિ સુધારસ પીઇલેજે—હો મનવા—શાન્તિ.

સંસાર સુખ એ કલ્યાણ નાહિ
રાજ્ય વૈભવથી શું રીઝે—હો મનવા.

શરીર બળનું બળમાં ન લેખું
આત્મિક બળ હાથ ફીજે—હો મનવા.

સંકટ વાસ્તવિક સંકટ ન હોયે
વ્હાલાંને પ્રભુ રોજ ખીજે—હો મનવા.

સંયમી સાચાનો હરિ થાય રક્ષક
ભક્તિનો આશ્રય લીજે—હો મનવા.

ગાયન પુરૂં થયું. હૃષીકેશચંદ્રના મનમાં વિચાર થયો: "મદકલિકા, મદકલિકાજ નહોય! તે દિવસની મદકલિકા 'પીયુ પળાવે છે લાજ' એવું ગાનારી મદકલિકા આ હવે નહોય!" કેટલો બધો ફેરફાર! મનોહરલાલના ઘરનોજ શું આ ચમત્કાર હશે! **सत्संगतिः किं न करोति पुंसाम्॥** "

"અહાહા, તેના પહેરવેશમાં ફેર! ગાયનમાં ફેર! ખરૂં છે કે હૈયે હોય તેજ હોઠે આવે! મનુષ્યના વિચાર, બોલ, તેનું આંતર હૃદય દર્શાવે છે! તે દિવસનું ગીત ગર્વ, ઉદ્ધતાઈ, નિરંકુશતા અને યથેચ્છ વર્તનનુંજ પ્રતિબિમ્બ હતું! અને આજનું ગીત શાંતિ, ભક્તિ, પાતિવ્રત્ય અને સંયમનો ઉદ્ગાર છે!"

વખત ઘણો થયો એટલે મનોહરલાલની રજા માગીને હૃષીકેશચંદ્ર નીચે ઉતર્યો. મનોહરલાલ હર્ષમાં ડુબતો, પ્રફુલ્લ વદનથી "આવજો, આવજો," કહેતો તેને કમ્પાઉન્ડના દરવાજા સુધી વળાવવા ગયો. વળાવીને પાછા આવતાં કમળપુષ્પની સુગંધીના મોહપાશમાંથી સવાર થતાં જેમ ભ્રમર પરાણે પરાણે છુટે તેમ હૃષીકેશચંદ્રના પવિત્ર વાતાવરણમાંથી મનોહરલાલ મહા શ્રમે છુટતો હોય તેમ તેને લાગ્યું.

વિચાર કરતો કરતો હૃષીકેશચંદ્ર આગળ ચાલ્યો. મનોહરલાલના જ વિચાર! મદકલિકાના જ વિચાર! મનોહરલાલની માતાનાજ વિચાર! તેના સઘળા કુટુંબના, ઘરના, લાયબ્રેરીના, દેવગૃહના, અને શયનગૃહના વિચારોમાંજ તેનું મન રમી રહ્યું. મનોહરલાલનો સાહિત્યપ્રેમ, ધાર્મિકતા અને સ્વદેશપ્રીતિ તેની નજર આગળ તરી રહ્યાં. તેનું મસ્તક ચગડોળે ચ્હડયું. તે મનનાં બોલ્યો: "ધર્મ વગર નીતિ નથી, નીતિ વગર ચારિત્ર્ય નથી, અને ચારિત્ર્ય વગર ઉદય નથી. એ તો ખરૂં છે કે જેમ સર્વ રોગનું મૂળ એકજ મળનું બાઝવું છે, તેમ જગતનાં સર્વ દુઃખોનું મૂળ, મનનો મેલ છે. એ મેલને એકલી અધ્યાત્મિકતાજ હણી શકે છે. એ અધ્યાત્મિકતાના શિખરે ચ્હડેલું ચારિત્ર્યજ ખરૂં ચારિત્ર્ય છે. તેના વગરની વિદ્યા, ચારિત્ર્ય, નીતિ, અને દેશભક્તિ સૌ મિથ્યા ફાંફાંજ છે."

એમ વિચાર કરતો કરતો હૃષીકેશચંદ્ર ચંદુલાલને ઘેર પાછો આવ્યો.

પ્રકરણ ૮ મું.

કનકપુરના સમાચાર.

વાંચનાર ! આ પુસ્તકના બીજા ભાગમાં આપણે જોયું છે કે હૃષીકેશચંદ્ર ખુનીને પકડવાને રાતે નીકળી પડ્યો હતો. ચાલો આપણે હવે જોઇએ કે હૃષીકેશચંદ્ર નીકળ્યા પછી કનકપુરમાં શું બની રહ્યું હતું.

સવારનો પહોર થતાંજ બિપિનચંદ્રને બંગલે મોટો કોલાહલ મચી રહ્યો. કોઇ કહે કે મેં ખુનીને જતાં જોયો, અને તેની પાછળ ચાર પાંચ સિપાઇઓ દોડ્યા છે. કોઇ કહે કે ખુની એકલોજ નાઠો. બિપિનચંદ્રના ઘરમાં સર્વે તપાસ કરવા લાગ્યા. શું ગયું, કોને વાગ્યું, કોણ છે, કોણ નથી, એ બાબત તપાસ થવા માંડ્યો. આખા કનકપુરમાં ગપ ચાલી રહી કે કારભારીને ઘેર ખુન થયું. લોકોનાં ટોળે ટોળાં એકઠાં થઇને આવવા લાગ્યાં અને બિપિનચંદ્રના બંગલાના દરવાજા આગળ લોકો માય નહીં એટલા ભેગા થયા.

તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે ઘરમાં તો સર્વે સહીસલામત છે, પણ હૃષીકેશચંદ્રનો પત્તો નથી. બિપિનચંદ્રે પોલીસને ખબર આપી અને રાતે રોન ફરનારા સિપાઈઓએ કહ્યું: “ બે માણસને અમે રાતે દોડતા જતા જોયા છે. ”

સિપાઇના બોલવા ઉપરથી સર્વે અનુમાન કરવા લાગ્યા. કોઇએ કહ્યું: “ ખુનીની પાછળ હૃષીકેશચંદ્ર દોડ્યા હશે. ”

“ પણ એમના જોડા અને ટોપી તો અહીં છે; એ કેમ બને ? ”

“ આજકાલના જુવાનીઆઓ ઉદ્ધત અને ડોળી હોય છે, અને એ ભાઇ પોતાની હોંશીઆરી અને જુવાનીનું જોર બતાવવાને ઉઘાડે પગે દોડ્યા પણ હોય ! ” ગૌરીશંકર વચમાં બોલી ઉઠ્યા.

“ જુવાનીમાં સારાસારનો વિચાર હોતો નથી, તેથી તેમ પણ હોય ! ”

“ પણ એ ગયા હોય તો કોઇએ જોયા તો હોય ને ? ”

“ એક દિવસ રાણાજીને એ કહેતા હતા કે હું મારી મરજીમાં આવશે ત્યારે ચાલ્યો જઇશ. ” બિપિનચંદ્રે કહ્યું.

"આજના જુવાનીઆઓ સ્વતંત્ર મિજાજના અને મનમોજી હોય છે. તે એમ પણ કરે." ગૌરીશંકર બોલ્યા.

"પણ ખુનીની પાછળ દોડવામાં એમને શો લાભ?" મૃણાલિનિએ પુછ્યું.

"આજના જુવાનીઆઓને બધે ફરવાનું બહુ ગમે છે તેથી આ લાગ જોઇને તે તેની પાછળ ગયા હોય!" ગૌરીશંકરે જરા ટોળથી જવાબ આપ્યો.

"મને તો લાગે છે કે એમને આ રાજ્યખટપટ ગમતી નહોતી તેથી તેમણે ન્હાશી જવાનો આ લાગ મેળવ્યો છે." મૃણાલિનિએ ફરી કહ્યું.

"તેમના જેવો હાવકો મનુષ્ય આવું સાહસ ખેડે એ તો નવાઇ જેવું કહેવાય!" પ્રિયંવદા વચમાં બોલી.

"આજના ભણેલાઓનું કશુંએ કહેવાય નહીં." ગૌરીશંકરે જવાબ આપ્યો.

સૌ સૌની બુદ્ધિ પ્રમાણે તર્ક કરવા લાગ્યા, પણ બિપિનચંદ્રને કશાથી સંતોષ વળ્યો નહીં. તેણે પોલીસ કમિશનરને તપાસ કરવાનું કહ્યું. કમિશનરે ચારે બાજુએ સિપાઇઓ તથા ઘોડેસ્વારો દોડાવ્યા, અને રાતે રોન ફરનારા સિપાઇઓને ધમકાવીને આ બાબતનો પત્તો લગાડવાનું કહ્યું.

એટલામાં વલવલાટ કરતાં ફોઇબા શિવલક્ષ્મી બહાર આવ્યાં અને બોલ્યાં: "બિપિનચંદ્રને તો વાગ્યું નથી ને?"

"ના, એમને કંઇ થયું નથી, પણ હૃષીકેશચંદ્રનો પત્તો નથી." એક જણ બોલ્યું.

"ઠીક, એ તો તપાસ થશે. જ્યાં ગયો હશે ત્યાંથી હમણાં પાછો આવશે." ફોઇબા બોલ્યાં.

"જુવો, કેવાં સ્વાર્થી છે! બિપિનભાઇને કંઇ થયું નથી એટલે થયું. બીજાને ગમે તેમ થાવ. કેવાં પક્કાં છે!" મૃણાલિનિ બોલી ને હશી.

"પણ આપણે ઘેરથી ખોવાય તે ખોટું ને?" પ્રિયંવદાએ કહ્યું.

"ક્યાં જવાનો છે? અને એને શું થવાનું છે? મોટો લઠ્ઠ જેવો તો છે!" ફોઇબાએ જવાબ આપ્યો.

એ સાંભળીને સર્વે જરા આભાં થયાં અને ફોઇબાની સામે જોઇ રહ્યાં. બધાં ચુપ રહ્યાં પણ મૃણાલિનિથી બોલ્યા વગર રહેવાયું નહીં, તેથી તેણે જવાબ આપ્યો: "ત્યારે મારા દાદા, તમારા ભાઇ, લઠ્ઠ જેવા જ છે તો!"

પ્રિયંવદાએ તેને વારી: "હાં, એવું કહેવાય કે?"

મૃણાલિનિએ જરા શરમાઇને ઉત્તર આપ્યો: "બળ્યું મારાથી બોલાઈ જાય છે."

જરા કરડી નજર કરીને પ્રિયંવદાએ ઠપકો આપ્યો: "જીભને જરા ઠેકાણે રાખીએ!"

મૃણાલિનિ વધારે શરમાઇ ગઇ અને નીચું જોઇ રહી.

"એ બધી પંચાત તારે શી? ચાલ, સવારનો વખત છે, પેલું પરભાતીયું બોલ." પ્રિયંવદાએ ગંભીરપણે કહ્યું.

"તમે બોલો અને હું ઝીલું." મૃણાલિનિએ ઉત્તર આપ્યો.

"ના, તું જ બોલ."

"મારી પાસે બોલાવો છો પણ તમે બોલો. તમે સારૂં કહો છો."

"તેં કેટલું મોંઢે કર્યું છે તે મારે જાણવું છે."

"એ તો બધુંયે મોંઢે કર્યું છે."

"બીજાં તને કેટલાં આવડે છે?"

"બે આવડે છે."

"ફક્ત બે જ?"

"જેવાં તેવાં ઘણાં આવડે છે અને પુરાં બે આવડે છે. નવરાશના વખતમાં ભજનાવળી વાંચું છું અને બીજાં બરાબર મોંઢે કરૂં છું."

"ઠીક, ત્યારે પેલું કાલવાળું બોલ."

"હા, હું બોલું છું. પણ તમે રાગ પુરવા લાગજો." પ્રિયંવદા અને મૃણાલિનિ એક બાજુએ બેશીને નીચેનું ભજન ગાવા લાગ્યાં:

દીનાનાથ દયાળ નટવર, હાથ મારો મુકશો માં;
હાથ મારો મુકશો માં, હાથ મારો મુકશો માં,–દીનાનાથ.
આ મહાભવસાગરે, ભગવાન હું ભુલો પડયો છું;
ચૌદલોકનિવાસ ચપલાકાન્ત આ તક ચૂકશો માં.–દીનાનાથ.
નાથ, ઈશ્વર આપનો; સાધન વિષે સમજું નહીં હું;
પ્રાણપાલક પોત જોઇ, શંખ આખર ફુંકશો માં.–દીનાનાથ.
માત તાત સગાં સહોદર, જે કહું તે આપ મારે;
હે કૃપામૃતના સરોવર; દાસ સારૂ ચુકશો માં.–દીનાનાથ.
શરણ કેશવલાલનું છે, ચરણ હે હરિ રામ તારૂં;
અખિલ નાયક આ સમે, ખોટે મસે પણ ખુટશો માં.–દીનાનાથ.

એક બાજુએ પ્રિયંવદા અને મૃણાલિનિ ભજન બોલતાં હતાં અને બીજી બાજુએ ફોઈબા વગેરે મંડળી કંઇ કંઇ કલ્પનાઓ બાંધી વાદવિવાદ કરતાં હતાં.

એટલામાં એક સિપાઈ આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો: "સાબ, રાતકું મેંને દો આદમીકું દેખે થે. એક આગે નાઠતા થા ઓર એક પીછે નાઠતા થા. દોનું ભાગલ પર હો કે આથે જંગલમેં ચલે ગયે."

"તમે તેમની પાછળ દોડયા કેમ નહીં?" એક જણે પુછ્યું.

"ઓ તો સાબ એક ગુફામેં પેઠ ગયે, વ્હાંસે મેં તો પીછા વલા."

આટલે સુધીની બાતમી મીયાંએ આપી. ગુફામાં અંધારૂં હતું તેથી મીયાં આગળ ગયા નહોતા. એટલી બાતમી ઉપરથી તપાસ કરવાને પોલીસ કમિશનરે પગલાં લેવા માંડયાં. બિપિનચંદ્રે હૃષીકેશચંદ્રના ગુમ થયાની ખબર વર્તમાનપત્રોમાં આપી અને કેદારસિંહ જેલ તોડીને ન્હાશી ગયો હતો તેને પકડનારને ભારે ઇનામ આપવાનું રાણા પ્રતાપસિંહે નક્કી કરી તેની જાહેર ખબર વર્તમાનપત્રોમાં મોકલી. ખુંનીનું પગલું કહડાવવાનો પ્રયત્ન થવા માંડયો અને સર્વેના મનમાં નક્કી થયું કે ખુંની તથા હૃષીકેશચંદ્ર એ ગુફામાં પેઠા છે, અને ત્યાંથી પછી કયાં ગયા તેનો પત્તો નથી. પોલીસ કમિશનરે હૃષીકેશચંદ્રનાં નામ નિશાન આપીને ઘોડેસ્વારોને આમ તેમ તપાસ કરવાને મોકલ્યા અને તેઓ ખુંનીઓના રહેઠાણ આગળ થઇને પેલી ભીલડીની ઝુંપડી સુધી પણ આવી પહોંચ્યા. ખુંનીઓ દિવસે પોતાના રહેઠાણમાં રહેતા નહોતા. તે જંગલમાં આમ તેમ ફરતા અને કોઇના હાથમાં આવતા નહીં. રાતે તે પોતાને મુકામે

જતા અને આખી રાત ત્યાં ગાળી સવારમાં વ્હેલા પાછા જંગલમાં નીકળી જતા.

પેલી ભીલડીની ઝુંપડી આગળ આવીને ઘોડેસ્વારો તપાસ કરવા લાગ્યા.

"ભા, એક હારો માંણહ અહીં આવ્યો હતો, તે થોડી વાર રહીને આમ હેંડ્યો જયો." ભીલડીએ કહ્યું.

"તે કેણી પાસ ગયો ?"

"પેલા પર્વત તરફ તે વળ્યો હતો."

"પછી ?"

"પછી ક્યાં જયો તેની ખબર નથી."

ઘોડેસ્વારો તે પર્વત તરફ વળ્યા. પગલું શોધતે શોધતે તે એક જંગલમાં પેઠા. ત્યાં કોઈ જગ્યાએ લોહીનાં છાંટા પડેલા તેમની નજરે પડયા. તેનો તપાસ કરતા કરતા તે આગળ વધ્યા. જે ઝરા પાસે હૃષીકેશચંદ્ર બેઠો હતો એ ઝરા પાસે તેઓ આવ્યા અને ત્યાં કોઇ માણસ બેઠો હોય એવાં ચિન્હ તેમને જણાયાં.

એક ઘોડેસ્વાર બોલી ઉઠયો: "અહીં એ નક્કી બેઠેલા હોવા જોઇએ."

બીજાઓ પરસ્પર વાતો કરવા લાગ્યા: "હૃષીકેશભાઇનો તો પત્તો લગાડવો હવે સહેલો છે. પણ ખુંનીનો તપાસ થવો મુશ્કેલ છે." એક હિંદુ સ્વાર બોલ્યો.

"વો સાલા ક્યા માલુમ કહાં નાઠ ગયા હોયગા !" બીજા એક મુસલમાન સ્વારે કહ્યું.

"એ જંગલમાં જ એમનું રહેઠાણ છે." બીજો એક હિંદુ સ્વાર બોલ્યો.

"આટલા દિવસ રાણાજીનું લુણ બેઠે બેઠે ખાધું; પણ આજે ખરી નોકરી કરવાનો વખત આવ્યો. છે." પહેલા સ્વારે કહ્યું.

"હાં, સચ કહેતે હો. ઇનકા પત્તા નહીં લગે તો અપની હાલત બુરી હોગી."

"એ નહીં જડે તો રાણાજી અને કારભારી બંને નાખુશ થશે, અને આપણી રોટી બંધ થશે."

"રોટી તો કોન બંધ કરનેવાલા હૈ ? એસે તો બ્હોત બી આતે હૈ ઓર જાતે હૈ.

"પણ આ વખત એવું ચાલે એમ નથી."

"સાલા ખુંની હાથમેં આવે તો બડા અચ્છા હોવે." બીજા મીયાંએ કહ્યું.

"રાતકો મેંને ઇસકો દેખા, લેકીન મેં મેરી તલવાર લેનેકું ગયા, ઇતની દેરમેં એ સાલા ભાગ ગયા." પહેલા મીયાંએ ગપ મારી.

"ખુંની એક થા કે દો થે ?" ત્રીજા મીયાંએ પુછયું.

"થા તો ભાઇ એક, મગર દો જેસા કુચ દેખાતા થા."

"અરે નહીં, નહીં, તીન થે." ત્રીજા સિપાઇએ મશ્કરી કરી.

"હાં, હાં, સચ કહેતે હો. તીન થે. અબ મેરેકું યાદ આયા."

"અરે જી, કયા કુચ ભંગ બંગ પીઇ હૈ કયા ? અભી એક કહેતે હો, ફીર દો કહેતે હો, ફીર વલી તીન કહેતે હો. તુમારા બોલનેકા કુચ ઠીકાનાહી નહીં."

"હાં, મેં સચ કહેતા હું. તીન દેખનેમેં આયે ઔર ચૌથા ભાગ ગયા."

એ સાંભળીને સર્વે હસ્યા અને વાતો કરતા કરતા ઘોડેસ્વારો આગળ ચાલ્યા, અને પગલું કહાડતા કહાડતા રસ્તો કાપવા લાગ્યા.

થોડાક દિવસો આમ વીતી ગયા. ત્યાર પછી નવરાત્રીનાં દિવસો હોવાથી પ્રિયંવદા અને મૃણાલિનિ મનહરપુર જવાને નીકળ્યાં. બિપિનચંદ્રે એક સગરામની તજવીજ કરી હતી તેમાં તે બેઠાં હતાં અને તેમની સાથે ચાર પાંચ પટાવાળા સિપાઇઓ બંદુક તલવારો સાથે હતા અને કેટલાક ઘોડેસ્વારો તેમની આગળ પાછળ ચાલતા હતા. રસ્તો જરા વિકટ અને બ્હીયામણો હતો તેથી બીજાં ગાડી ગાડાંઓના સંગાથમાં તે સર્વે જતાં હતાં. કનકપુરની સરહદ વટાવીને વીરપુર તથા શાંતિપુરની સરહદો મળતી હતી ત્યાં તે આવી પહોંચ્યાં.

આ વાતની ખબર કેદારસિંહના જાસુસોએ તેને કહી. તેણે એકદમ પોતાના માણસોને દોડાવ્યા અને તેના મળતીયા બ્હારવટીયાઓને તેની જાણ કરી. કનકપુરથી એક ધોરી માર્ગ જતો હતો અને તે આગળ ચાર રસ્તા ભેગા થતા હતા તેને મળતો હતો. ત્યાં એક મોટો વડ હતો. તેની પાછળ એક જંગલ હતું અને ત્યાં આગે એક મોટી નદી વહેતી હતી. તેનું પાણી ખળખળ વહી જતું તેનો અવાજ ત્યાં સંભળાતો. એ નદીની ભેખડો અને જંગલમાં બ્હારવટીયાઓ સંતાઇ રહેતા અને કનકપુરથી આવતાં જતાં માણસો-

ને લુંટતા. અહીં ત્રણે રાજ્યોની સરહદ એકઠી થતી હતી. એ વડ આગળ પ્રિયંવદાનું સગરામ તથા પટાવાળા સિપાઇઓ, ઘોડેસ્વારો વગેરે આવી પહોંચ્યાં.

બ્હારવટીયાઓની જુદી જુદી ટોળીઓ હતી, અને તેના સરદારો પણ જુદા જુદા હતા. તે સર્વે કેદારસિંહના કહ્યામાં રહેતા અને બાતમી મોકલે તે પ્રમાણે તે લુંટ કરતા. આ વખતે વડની નીચે બ્હારવટીયાઓનું ટોળું બેઠું હતું અને કેદારસિંહે ખબર મોકલી હતી તેથી સગરામ, સિપાઇઓ વગેરેને આવવાની તે રાહ જોતું હતું.

વડ નીચે બ્હારવટીયાઓનું મંડળ ભરાયું હતું. સૌની વચમાં તેમનો દાઢીવાળો આધેડ ઉમરનો સરદાર સૂરજમલ બેઠો હતો. તે હાથમાં લાંબી નળી લઇને હુકકો ગગડાવતો હતો અને ધુમાડાના ગોટેગોટ ક્હાડતો મનમાં કંઇ કંઈ વિચાર કરતો હતો. મંડળમાં કસુંબાપાણી થતાં હતાં અને કેફની લ્હેમાં ચ્હડી બ્હારવટીયાઓ મનમાં કંઈ કંઇ તરંગો ચલાવતા હતા.

એવામાં અફીણની કેફથી ઝોકાં ખાતો એક વૃદ્ધ બ્હારવટીયો બોલ્યો: "માનો ન માનો પણ આજનો દી રળીયામણો છે."

બીજાએ જવાબ આપ્યો: "કેદારસિંહની જ્યાંસુધી ઓથ છે ત્યાંસુધી બધું રળીયામણું જ છે."

"હા, એ રાજા થશે તો પછી આપણો બેડો પાર."

"આપણે ગરાસીયા અને વળી એમની ઓથ એટલે પુછવુંજ શું?"

એ સાંભળીને સરદાર સૂરજમલને જરા ગુસ્સો ચ્હડયો. મૂળ જાતે ગરાશીયો, અને તેમાં વળી બ્હારવટીયાઓનો સરદાર એટલે તે મનમાં ઘણું અભિમાન રાખતો. કેદારસિંહની ઓથની વાત એનાથી ખમી શકાઇ નહીં અને તે બોલી ઉઠયો: "તમે બ્હારવટું લીધું એટલે તમારામાં રાજબુદ્ધિ કયાંથી હોય? બ્હારવટું રાજબુદ્ધિને ઓછી કરે જ! નહીં તો તમે કેદારસિંહની કુમક શું માગો? એ તમારી ન માગે?"

સર્વે બ્હારવટીયાઓ સાંભળી રહ્યા. સૌના ગર્વને કંઇક ધકકો લાગ્યો. એક વૃદ્ધ અને ગંભીર બ્હારવટીયાએ કહ્યું: "વાત તો હાચી કહે સે."

ધુમાડાના ગોટેગોટ ક્હાડીને સરદાર સૂરજમલે હુકકાની નળીને

ઘણીવાર બાજુ ઉપર મુકી, અને ગંભીર મુખ કરી; જરા ટટાર બેસી, છાતીને બહાર કહાડી, લાંબો હાથ કરીને તે બોલ્યોઃ "તમે વાણીઆઓને લુંટી, તેમનું અન્ન ખાઇ, તમારી બુદ્ધિને બાયલી કરી નાંખી ત્યારથી તમારો દી ફર્યો. નહીં તો રજપૂત બચ્ચો કોઇની કુમક માગે ? એ કદિ રણમાં પાછો ફરે ? એ તો યુદ્ધને ખોળતો જ ફરે, અને જેમ જેમ એના ઉપર ઘા પડે તેમ તેમ એનું લોહી વધારે વધારે ઉછળે અને એ વધારે વધારે મસ્ત બને. તમારા રાજાઓ વાણીયા બન્યા અને તમોએ પણ ક્ષત્રીવટ છોડયો. એટલે હવે તમારે નસીબે રહ્યાં બ્હારવટાં અને ગુલામગિરિ."

એક વૃદ્ધ બ્હારવટીયાથી એ સાંભળી શકાયું નહીં. તે આંખો લાલચોળ કરીને બોલ્યોઃ "શું આને તમે ગુલામગિરિ કહો છો ?"

સરદારે કહ્યુંઃ "હા, સત્તર વખત. તમે કેદારસિંહના બેસાડયા બેસો, કુદાવ્યા કુદો, અને નચાવ્યા નાચો. પછી બીજું શું ?"

સઘળા બ્હારવટીયાઓ એકબીજાની સામે જોઇ રહ્યા. ફરીથી તેમના સ્વમાનને ધક્કો લાગ્યો. એક જુવાને આગળ આવીને કહ્યુંઃ "ત્યારે આજથી કેદારસિંહનું નામ ન લેશો. આપણે આપણું રાજ્ય જુદું જમાવીશું."

"ભાઇ, એ દી હવે ગયા. આપણી રાજબુદ્ધિ ઓછી થઇ અને શૂરાતન પણ ગયું."

"શૂરાતન શેણે ગયું છે ?" પેલા જુવાને જવાબ આપ્યો.

"હાં ભાઇ, હવે જોઇશું, એ તો તમે નિર્બળને લુટો, પણ આવવા દો કોઇ જબરા શિકારને."

"હા આવવા દો."

એટલામાં આઘેથી આવતા સિપાઇઓ, ઘોડેસ્વારો અને સગરામ તેમની દૃષ્ટિએ પડયાં. સરદાર બોલ્યોઃ "થાવ તૈયાર, હવે તમારૂં શૂરાતન દાખવો. મામલો ઘણો ભારે છે. ખરેખરો વખત આજ આવ્યો છે. તમારી માને ધાવ્યા હો તો રજપૂતની પેઠે સામા ઉભા રહીને લઢજો. ન્હાસશો નહીં."

મધ્યાન્હનો સમય થયો હતો. સૂર્યનારાયણ માથા ઉપર આવી અખિલ વિશ્વ ઉપર પોતાનાં કિરણ સીધાં ફેંકી રહ્યા હતા. એ સૂર્યના પ્રકાશમાં બિપિનચંદ્રના સિપાઇઓના પટા તથા તલ-

વારો ચળકતાં હતાં. તે આઘેથી ટોળામાંના એક બ્હારવટીયાની નજરે પડયાં અને તે બોલ્યો: " જગમલ, તૈયાર થા, શિકાર આવ્યો."

એટલામાં સિપાઇઓ, સગરામ, ઘોડેસ્વારો વગેરે સર્વેની નજરે પડયાં. તે પાસે પાસે આવવા લાગ્યાં. બ્હારવટીયાઓ પોતાનાં હથિઆર લંઇને તૈયાર થયા. એમાંના બે જણ ઉઠયા અને હાથમાં ડાંગો લઇને આગળ આવ્યા. તેમણે સુરવાળ પહેર્યા હતા, અને માથે ફેંટા બાંધીને બુકાની બાંધી હતી. તેમનો દેખાવ મેલો ઘેલો હતો. તેમના હાથમાં માત્ર અકેકી ડાંગ હતી તેથી સિપાઇઓએ ધાર્યું કે તે ખેડુતો હશે તેથી તેમણે તેમને આગળ આવવા દીધા. પેલા બ્હારવટીયાઓ છેક પાસે આવ્યા. એટલામાં પવનના સપાટાથી સગરામનો પડદો ઉડીને ઉંચો થયો. પેલા બે જણે સગરામની અંદર દૃષ્ટિ કરી. પ્રિયંવદાનું તેજસ્વી મુખ, ગૌર વર્ણ, શાંત પ્રભા, ભવ્ય લલાટ, અને તેની વચમાં સૂર્યાસ્ત સમયના ભાનુ જેવો લાલચોળ કુંકુમનો ચાંલ્લો, વગેરે જોઇને એક આધેડ ઉમરનો બ્હારવટીયો બોલી ઉઠયો: " આ તો સાક્ષાત્ જગદંબા !"

બીજો જુવાન હતો તેણે કંઇક આશ્ચર્ય પામીને જવાબ આપ્યો: " ઉંહ, અહીં વળી જગદંબા ચેવી ! એ તો ઓ બેઠી આરાસુરના પહાડમાં."

" માતા ભવાનીના હમ, હાચું કહું સું."

" હેં હાચું કહે સે, મને જોવા દે."

" અલ્યા ભાઈ, એને તો હાથ ના અડાડાય. દેવીનો કોપ થાય."

" મારે હોહરે લાગે છે તો એવું."

" ત્યારે હવે ચ્યમ થાય ?"

" વળી ચ્યમ શું થાય? એ તો બ્હારવટાના સપાટામાં જે આવ્યું તે ખરૂં."

" બ્રાહ્મણ અને સ્ત્રીને અડીએ તો ભવાની રાજી ન રહે."

" એ તો ભવાનીને રાજી કરો કે કેદારસિંહને રાજી કરો."

" કેદારસિંહ ભલે નારાજ થાય. આ જગદંબાને તો અડાય નહીં. આપણે તો આ ઉભા વેગળા."

" તમે ઘરડા વ્હેમનાં જાળાં."

" ચાલ, પાછો ચાલ."

બંને જણ પાછા ફર્યા. બડની નીચે તેમની ટોળી બેઠી હતી

ત્યાં તેમણે સઘળી હકીકત કહી. બે ઉગ્ર સ્વભાવના બોલી ઉઠયા: "હેં, બાયલાઓ, તમે રોતા જાવ તે મુઆનીજ ખબર લાવો તો."

કેટલાક વિચારમાં પડયા. કેટલાક ઉદ્ધત જુવાનીઆઓ હથિઆર લઇને ઉભા થયા. આખરે સર્વેએ માંહ્ય માંહ્ય મસલત કરવા માંડી.

"પણ એને હાથ અડાડીએ તો માતા ભવાનીના હમ!" એક જણે કહ્યું.

"હા, આપણે એની સાથે વેર ઓછું જ સે!" બીજાએ કહ્યું.

"હા, આપણે તો રાણા પ્રતાપસિંહ અને તેના કારભારી સાથે વેર સે." ત્રીજો જરા ઠાવકું મોં કરીને બોલ્યો.

પછી બીજા બધાએ એક પછી એક પોતાનો મત આપ્યો: "પણ કેદારસિંહે કહાવ્યું સે માટે એને કેદ તો કરવી જ. બૈરૂં હોય કે ગમે તે હોય."

"પણ જો એમનો વાંકો વાળ થશે તો આપણી કુળદેવીને કુડું પડશે અને આપણા બ્હારવટામાં ધૂળ પડશે."

"સ્ત્રીને હાથ અડાડીએ તો આપણી આબરૂના કાંકરા થઈ જાય."

એક જણ વધારે ગંભીર થઇને બોલ્યો: "જો એને હાથ અડાડું તો માતા ભવાની મને ભરખે. લે આ તારે ગળે હાથ."

એટલામાં એક જુવાન બ્હારવટીઓ વચમાં બોલી ઉઠયો: "જાવ, જાવ, બાયલાઓ, જુઠાં બ્હાનાં શું કહાડો છો! પેલા સિપાઇઓ દેખીને તમારૂં હૈયું ફાટે છે. જાવ, બાયલા!"

એટલામાં પાછો સરદાર સૂરજમલ બોલી ઉઠયો: "અફીણ અને દારૂમાં તમારૂં બધું ગયું. ક્યાં છે તમારામાં હવે શૂરાતન! ઓ બાયલાઓ, રજપૂતોના કુળને તમે લજવો છો. તમે તો બ્હારવટાં જ કરી જાણો. સંગ્રામના સપાટા તમે હજી જોયા નથી. નહીંતો તમારા મોંમાંથી આવા શબ્દો નીકળે? તમે પાછા પણ આવો?"

"ક્ષત્રી બચ્ચો યુદ્ધમાંથી પાછો ફરે નહીં." એક જુવાન બોલ્યો.

"પણ સ્ત્રી ઉપર હાથ ઉગામાય?"

"સિપાઇઓ ઉપર હાથ ઉગામો અને સ્ત્રીઓને આસન કેદ કરો. એટલું તો થાય ને?"

"રજપૂત બચ્ચો યુદ્ધ કરે, સ્ત્રીઓને પકડે, પણ તેમને મા-બ્હેનની પેઠે સાચવે, એમાં જ એની રજપૂતાઈ!"

"ત્યારે સોગન લ્યો કે એને માબ્હેન જેવી ગણીશું !"

સર્વેએ સોગન લીધા. પેલા પાછા આવેલા બ્હારવટીયાઓના મનનું સમાધાન થયું.

એટલામાં સિપાઇઓ થોડા આગળ આવ્યા અને બ્હારવટીયાઓનું ટોળુ તેમની નજરે પડયું. આગળ ચાલતે ચાલતે એક સિપાઇ દૂરથી નજર કરીને બોલ્યોઃ

"અરે જમાલખાં ! દેખો ઓ કોન બેઠા હૈ."

"અરે મીયાં લાલખાં, ગભરાતે હો કયોં ? આગે તો ચલો."

"તુમ આગે ચલો."

"અરે મીયાં ચલો તો સહી, મેં આતા હઉં. જરા પીછેકા બંદોબસ્ત કરકે આતા હઉં."

જમાલખાંએ બે ચાર ખોંખારા કર્યા, અને બરાબર કેડ બાંધી સગરામની પાછળ રહેલા સિપાઇઓને હોંશીઆર રહેવાનું કહી પાછો સગરામની આગળ આવ્યો અને પેલા ટોળા તરફ નજર કરીને લાલખાંને કહ્યુંઃ "અરે મીયાં, સાલે બ્હોત હૈ. સારી જમાત એકઠી હુઇ હૈ."

પીરખાં કરીને એક સિપાઈ હતો, તે બહાદુર હોવાનો ડોળ ઘાલતો. તે આગળ આવ્યો અને બોલ્યોઃ "અરે ચલો મીયાં, ઉસકા કયા ભાર હૈ !"

એટલામાં સર્વે બ્હારવટીયાઓએ હાથમાં હથિયાર લીધાં અને તૈયાર થઇને સગરામ આવતું હતું તેની સામે આવ્યા. તે પાસે આવ્યું કે તરત બધા તેની આસપાસ વીંટળાઇ વળ્યા. એ જોઇને પ્રિયંવદા તથા મૃણાલિનિના જીવ ઉડી ગયા.

સિપાઇઓ થોડા હતા અને બ્હારવટીયાઓ ઘણા હતા, તેથી તેઓ ગભરાયા. એક બ્હારવટીયાએ આગળ આવીને પીરખાંને ધોલ મારીને તેની તલવાર ખુંચાવી લીધી. "ઓ તેરા નખોદ જાય" કહીને મીયાં આઘા જઇને ઉભા રહ્યા.

કેટલાક નિમકહલાલ સિપાઇઓ તથા ઘોડેસ્વારો ઘણા જોરથી લડયા અને ઘણી કાપાકાપી થઇ, પણ દુશ્મનો વધારે હોવાથી તે ફાવી શકયા નહી. આખરે બ્હારવટીયાઓએ સિપાઇઓને પકડયા અને તેમને બેડીઓ પહેરાવી દીધી. એક બ્હારવટીયાએ આવીને પ્રિયંવદાને સગરામમાંથી ઉતરવાનું કહ્યું. તેણે આનાકાની કરી. એક

જુવાન બ્હારવટીયો આગળ આવ્યો અને તેણે તેને ઉતરવાની ધમકી આપી. પ્રિયંવદાની આંખો લાલચોળ થઇ ગઇ. એ જોઇને પેલો બ્હારવટીઓ તેની પાસે આવી શકયો નહીં.

એટલામાં એક વૃદ્ધ આગળ આવ્યો અને બોલ્યોઃ "બ્હેન, તમે ગભરાશો નહીં. અમારે તમારૂં કામ નથી. બિપિનચંદ્રનું કામ છે."

એ સાંભળીને પ્રિયંવદા ઉભી થઇ. "એમને બદલે મને મારો," એમ તે બોલી. પતિવ્રતાની કાયા ધ્રુજવા લાગી. મૃણાલિનિ થરથર કંપી અને રડી પડી. "ઓ મારા બિપિનભાઇ!" એમ તે બૂમ પાડી ઉઠી.

પણ આપત્તિમાં ધૈર્ય ધરતી અને હરિને સંભારતી પ્રિયંવદા ત્યાં ને ત્યાંજ ઉભી રહી; તે એકે ડગલું આગળ ખસી નહીં. આઘે ઉભેલા એક જુવાને જરા ઉદ્ધતાઇ કરીને કહ્યું: "હેંડ, આગળ થા, નહીં તો કાંડું પકડીને ઉતારવી પડશે."

પ્રિયંવદા ગળગળી થઇ ગઇ અને ઉંડો નિસાસો મુકીને બોલીઃ "ઓ પ્રભુ! તેં આ વખત કયાં આણી! મેં તારો એવો શો અપરાધ કર્યો છે કે તેં મને એકલી છોડી દીધી?"

પેલા વૃદ્ધ બ્હારવટીયાએ પાછું કહ્યુંઃ "તમે નિર્ભય થાવ. તમને કંઇ થશે નહીં. પણ તમારે અમારી જોડે આવવું પડશે."

"કયાં?"

"અમારા રહેઠાણમાં."

"તમારે અમને મારવાં હોય તો અહીંજ મારી નાંખો."

"હેં! આ વળી બહુ ડાહ્યલી છે. ઉતરતી હઉં તો ઉતર, નહીં તો હમણાં કાંડું પકડીને ઉતારીશ." પેલા આઘે ઉભેલા જુવાન બ્હારવટીયાએ કહ્યું.

પ્રિયંવદા બ્હાવરી બની અને આમ તેમ જોતી બોલીઃ "હે પ્રભુ! હે પ્રભુ! હે ધરતી મા! તું મને માગ દે! હું સમાઇ જઉં." તેની આંખોમાંથી ચોધાર આંસુ ચાલ્યાં.

"બાઈ, તમે શામાટે હઠ કરો છો?"

"તમારા રહેઠાણમાં તો હું નહીં આવું. ભલે મારો દેહ અહીં પડે. સ્ત્રીને કાયાનો ભય છે."

"તમારી કાયા નિર્ભય છે. તેની ખાત્રી રાખજો. લ્યો આ વચન."

પ્રિયંવદાને વિશ્વાસ પડયો નહીં. તે સગરામમાં લપ્પાઇને બેસી

રહી. તે ગભરાઇ ગઈ અને બ્હેબાકળી બની આમ તેમ જોતી ઉંડા નિસાસા નાંખવા લાગી.

એટલામાં બે બ્હારવટીયાઓએ આવીને તેનું ગાંડું પકડીને તેને નીચે ઉતારી. પ્રિયંવદા તથા મૃણાલિનિ ચોધાર આંસુએ રોયાં. પણ જંગલમાં તેમનું રૂદન કોણ સાંભળે !

"ચાલો આગળ થાવ, નહીં તો આ ડાંગ પડશે."

"ભાઇ, મારે કંઇ લેવું છે તે મને લઇ લેવા દો." રોતી રોતી પ્રિયંવદા બોલી.

"હા, લઈ લ્યો."

પ્રિયંવદાએ પેટીમાંથી ભાગવત કહાડયું અને તેને એક હાથમાં લઇ બીજે હાથે મૃણાલિનિનો હાથ પકડી રોતી રોતી આગળ ચાલી. એ બંનેને તથા સિપાઇઓને આગળ કરીને બ્હારવટીયાઓ પોતાના રહેઠાણ તરફ ચાલ્યા. સતીને દુઃખ દેવાથી જાણે આસપાસની કુદરત રીસાતી હોય તેમ પવન ઘણો સુસવાટ કરતો વાયો અને બ્હારવટીયાઓની આંખો ધૂળથી પુરાઇ ગઇ અને ઝાડ ઉપરનાં પક્ષીઓએ જાણે રૂદન કરતાં હોય તેમ કોલાહલ કરી મુકયો.

થોડી વારમાં ચારે પાસ કોટની મોટી દિવાલવાળું એક સ્થાન આવ્યું. બ્હારવટીયાઓનું તે રહેઠાણ હતું. એક જણે આગળ જઇને દરવાનને બૂમ પાડી એટલે તેણે મોટો ભારે દરવાજો ઉઘાડયો અને સૌને અંદર દાખલ કરી પછી પાછાં તાળાં વાસી દીધાં. પેલા સિપાઇઓને કેદીઓની ઓરડીઓમાં પુરવામાં આવ્યા, અને પ્રિયંવદા તથા મૃણાલિનિને એક ખુણામાં આવેલી ઝુંપડીમાં રાખ્યાં.

કોટના ઘણા એકાંત ભાગમાં તે ઝુંપડી હતી. તેની આસપાસ ઝાડોની ઘટા હતી અને તેના છાપરા ઉપર કેટલાક વેલા ચ્હડાવેલા હતાં. તેના પાછલા ભાગમાં નાની વાડી હતી. તેમાં સુંદર સુગંધીદાર ફુલ થતાં હતાં. આગલા ભાગમાં મોટું સ્વચ્છ આંગણું હતું અને તેની વચમાં થોડે થોડે અંતરે ઘટાદાર વૃક્ષો રોપેલાં હતાં તેથી આંગણાનો ઘણો ભાગ છાયાવાળો થઇ રહ્યો હતો. એ છાયામાં બેશીને પ્રિયંવદા બપોરના સમયમાં કંઇ કંઇ વાંચતી, અને સંધ્યાકાળના સમયમાં ભજન બોલીને સર્વ સ્થાનને ગજાવી મુકતી.

તેનો મિલનસાર સ્વભાવ, દયાળુ હૃદય, અને હેતાળ મીઠી નજર સર્વને આકર્ષતાં અને બ્હારવટીયાઓનાં બૈરાં છોકરાં ભિન્નભાવને છોડી તેની પાસે આવીને બેસતાં, તેનું ભજન સાંભળતાં,

તેનું કામકાજ કરતાં અને તે કરવામાં પોતાની જાતને ધન્ય ગણતાં. બ્હારવટીયાઓ દુશ્મન હતા પણ દાના હતા. તેથી તેઓ તેની બરદાશ રાખતા અને તેને કોઇ વાતે દુઃખ દેતા નહીં. પણ કેદખાનું તે કેદખાનું ! સ્વતંત્રતાનો ભોગી પરતંત્રતામાં સુખ શી રીતે મેળવી શકે !

પ્રભુ એનાં વ્હાલાંનેજ વિતાડે છે. તે ભક્તોની કસોટિ કર્યા પછી તેમને અક્ષય્ય સુખ આપે છે. ભક્ત પીડા પામતો જગતની દૃષ્ટિએ પડે છે, પણ ખરૂં જોતાં તે સ્વર્ગની સીડીએ ચ્હડે છે. અંતે ધર્મે જય અને પાપે ક્ષય, એ પ્રભુનો ન્યાય આખરે પ્રવર્તે છે અને તેનો સાચો ભક્ત આ સંસારને તરી તેના પવિત્ર પદને પામે છે અને શાશ્વત સુખને ભોગવે છે. પ્રિયંવદા એ કસોટિએ ચ્હડી. વિપત્તિમાં પણ તેણે પ્રભુને ત્યજ્યો નહીં અને એ બંધિવાસમાં પણ પ્રભુના નામનું રટણ કરી, ધૈર્ય ધરી, શિયળવ્રતને તે સાચવી રહી: એ બંધિવાસમાં તેને એકાંત મળ્યો. પ્રભુને ગમ્યું તે ખરૂં એમ કહીને તેણે તે એકાંતને વધાવી લીધો. એ એકાંતમાં તેણે સઘળો સમય પ્રભુભક્તિમાં અને સારા વાંચનમાં ગાળ્યો, અને દુઃખમાં પણ સુખ માનતી તે પોતાના દિવસો પસાર કરવા લાગી. પણ પતિવિરહથી તેનું શરીર કૃશ થયું અને તેની સઘળી કાયા તથા મુખ ઉપર ફીકાશ વ્યાપી રહી. તે એક વાર ખાતી અને જમીન ઉપર સુતી અને એ તપોમય જીવનને પ્રભુના નામસ્મરણથી વ્યતીત કરતી.

તેના તપોમય જીવનને લીધે કેટલાક બ્હારવટીયાઓ તેનાથી ડરતા, અને તેનાથી દૂર ને દૂર રહેતા. કેટલાક તેને દેવી સમાન ગણી અંતરમાં પૂજ્ય ભાવ રાખતા. તેના મનને કોઇ વાતે દુભવવું એ દેવીનો કોપ વ્હોરવા જેવું છે એમ તે દૃઢપણે માનતા અને તેની આગતા સ્વાગતા કરતા. આમ જગતનો નિયંતા નાથ તેના ભક્તની કસોટિ કરતો, પણ તેને આંચ ન આવે તેની સંભાળ લેતો.

એ તપોમય જીવનની પરાકાષ્ઠા આવી રહી ત્યારે પ્રભુએ પ્રિયંવદાની મુક્તિનો માર્ગ ખુલ્લો કર્યો.

પ્રિયંવદાની સાથેના કેટલાક ઘોડેસ્વારો ન્હાસી ગયા હતા. તે કનકપુર પાછા ગયા અને તેમણે તેની કેદ થયાની હકીકત બિપિનચંદ્રને કહી. એણે એ હકીકત વર્તમાન પત્રોમાં છપાવી અને તેની શોધ કરી લાવનારને ભારે ઇનામ આપવાનું જાહેર કર્યું. એ વાતની જાણ ગામે ગામ થઇ રહી. વળી બીજા ઘોડેસ્વારોને બિપિનચંદ્રે ચારે દિશામાં મોકલ્યા અને તે બધે તપાસ કરવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૯ મું.

પ્રિયંવદાની શોધમાં.

વાંચનાર ! ઉપર આપણે જોયું છે કે એક દિવસ જમતે જમતે ધીરેન્દ્રે પ્રિયંવદા પકડાયાની વાત હૃષીકેશચંદ્રને કહી હતી. તે દિવસથી એનું ચિત્ત એ વાતમાં પરોવાઇ રહ્યું હતું. ઘણા દિવસ થયેલા હોવાથી હવે હૃષીકેશચંદ્રે વીરપુર છોડવાનો વિચાર કર્યો અને તેણે તે ચંદુલાલને જણાવ્યો. તે ઉંચો નીચો થઇ રહ્યો, અને આખરે તેણે રજા લીધી; ગાડી વગેરે સાધન કરી આપવાની ચંદુલાલે મરજી જણાવી પણ હૃષીકેશચંદ્રે કહ્યું: "હું ક્યાં જઇશ તે હજી નક્કી નથી; મારે પ્રિયંવદા વગેરેનો તપાસ કરવાનો છે, તેથી હું મારો રસ્તો કરી લઇશ."

બીજે દિવસે હૃષીકેશચંદ્ર ભાગોળે ગયો અને એકાદ ગાડું મળે તો ભાડે કરવાને ત્યાં થોડી વાર ઉભો રહ્યો. વીરપુરની ભાગોળે ઘણાખરા ગાડાવાળાઓ ગાડાં લઇને આવતા અને ભાડું કરી માણસોને બેસાડીને પરગામ લઇ જતા. કેટલાક ગાડાવાળાઓને ત્યાં ભેગા થયેલા તેણે જોયા પણ તેમાંનો એકે હૃષીકેશચંદ્રને ભાડું કરીને લઇ જવાની હા પાડે નહીં. કારણ કે તેને વીરપુર, કનકપુર, અને શાંતિપુરના સીમાડા જ્યાં એકઠા થતા હતા ત્યાં જવું હતું અને તે તરફ એકે ગાડું જવાનું નહોતું. હૃષીકેશચંદ્ર વિચારમાં ને વિચારમાં ત્યાં ઉભો રહ્યો એટલામાં એક ગાડાવાળાએ તેને કહ્યું:

"આવો ભાઇ, તમારે ગાડું ભાડે કરવું છે?"

"હા, ભાઇ, કરવું છે."

"તમારે ક્યાં જવું છે?"

"વીરપુર, કનકપુર, અને શાંતિપુરના સીમાડા એકઠા થાય છે ત્યાં."

ગાડાવાળો વિચારમાં પડ્યો અને ક્ષણવાર પછી બોલ્યો: "પણ તેનું કંઇ ઠામ ઠેકાણું તો હોય કે નહીં? તમારે કયે ગામ જવું છે?"

"તું મને બેસાડીને લઇ જા, હું મારે ઉતરવું હશે ત્યાં ઉતરી પડીશ."

"ત્યારે હું પણ મારે ફાવશે ત્યાં હાંકી જઇશ."

"ઠીક."

"અને ફાવશે તેટલા ભાડાના પૈસા લઇશ."

"અલ્યા એમ કેમ ?"

"એમ કેમ તે તમારે ક્યાં જવું છે તે તમે નક્કી કહેતા નથી તેમ."

"ઠીક ભાઇ, તારે જે લેવું હોય તે લેજે."

હૃષીકેશચંદ્ર ગાડામાં બેઠો. વીરપુરથી એક ધોરી રસ્તો જતો હતો તે રસ્તે ગાડું ચાલ્યું. આગળ જતાં એક મોટું મેદાન આવ્યું, ત્યાં આગળ થઇને ત્રણ મોટા રસ્તા જતા હતા. પુછવાથી માલમ પડયું કે એક રસ્તો કનકપુર તરફ જતો હતો અને બીજો શાંતિપુર તરફ વળતો હતો. ત્રીજો રસ્તો પાસેના બીજા એક ગામ પાસે જતો હતો. હૃષીકેશચંદ્ર અહીં ઉતરી પડયો અને શાંતિપુરને રસ્તે ચાલ્યો. રસ્તામાં કેટલાક માણસો તેને મળ્યા, તેમને તેણે પુછ્યું: "ભાઇ, અહીંથી કોઈ ઘોડેસ્વારોને જતા તમે જોયા છે ?"

એક જણે જવાબ આપ્યો: "હા, આજ તો નહીં, પણ બે દિવસ ઉપર કેટલાક ઘોડેસ્વારો અને બ્હારવટીઆઓ વચ્ચે અહીં ઝપાઝપી થઇ હતી."

એ સાંભળીને હૃષીકેશચંદ્ર વિચારમાં પડયો: "કંઇ પત્તો મળશે એમ લાગે છે ખરો."

તેણે ફરીથી પુછ્યું: "તે કેણીપાસ ગયા તેની તમને ખબર છે ?"

"હા, આ રસ્તે જ તે ગયા છે."

"આ રસ્તો ક્યાં જાય છે ?"

"થોડે સુધી આ રસ્તો આમ ને આમ જાય છે, પછી એક મોટું જંગલ આવે છે તેમાં એ સમાઇ જાય છે."

"જંગલ પછી શું આવે છે ?"

"જંગલ મુકીને જશો એટલે શાંતિપુરનો સિમાડો આવશે."

"ઠીક."

"તમારે શાંતિપુર જવું છે?"

"હા."

"તમે એકલા છો ?"

"હા."

"ત્યારે અમે તમને જવાની સલાહ આપતા નથી."

એ સાંભળીને હૃષીકેશચંદ્ર જરા હસ્યો. ભય શી વસ્તુ છે તે એ સમજતો નહોતો, અને જગતમાં તે કશાથી ડરતો નહીં. પોતાના બાહુબળમાં તેને વિશ્વાસ હતો અને સંપૂર્ણ આત્મશ્રદ્ધાએ તેના હૃદયમાં વાસ કરેલો હતો. થોડીવાર પછી તે બોલ્યો: "તમે મ્હને એકલા જવાની કેમ ના કહો છો ?"

"કેમ તે એ જંગલમાં ઘણા બ્હારવટીઆઓ રહે છે અને તે કોઇને સુખે જવા દેતા નથી."

"ત્યારે તો હું પહેલો જઇશ."

પેલા બધા માણસો આશ્ચર્યથી જોઇ રહ્યા. પછી જરા વિચાર કરીને તે પાછા બોલ્યા: "ભાઇ, ભલભલા હિંમત હારીને પાછા આવ્યા છે. તમે ન જશો, પસ્તાશો."

એટલું કહીને પેલા માણસો પોતાને માર્ગે ચાલતા થયા. હૃષીકેશચંદ્રે વિચાર કર્યો કે નક્કી એ જંગલમાં જ બ્હારવટીયાઓનું રહેઠાણ છે. તે એકદમ ત્યાંથી ઉપડયો અને એ ગાઢ જંગલના મધ્ય ભાગમાં આવીને ઉભો રહ્યો. અહીં અનેક ડુંગરો અહીં તહીં નજરે પડતા હતા અને વૃક્ષોની ઘટાઓ જંગલની ભૂમિને અંધકારમય બનાવતી હતી તેથી તેમાં થઇને જનારને માર્ગ શોધી કહાડવો મુશ્કેલ થઇ પડતો હતો. રસ્તામાં નદી, નાળાં, ખીણો વગેરે આવતાં હતાં અને તે માર્ગની મુશ્કેલીમાં ઉમેરો કરતાં હતાં. ઘણાં ક્રૂર પ્રાણીઓના સાદ અહીં સંભળાતા હતા અને વાઘ જેવાં હિંસક પ્રાણીઓનાં પગલાં પડેલાં અહીં તહીં નજરે આવતાં હતાં. આવા ભયંકર વનની મધ્યમાં થઇને હૃષીકેશચંદ્ર ચાલ્યો જતો હતો. થોડે દૂર તે ગયો એટલે એક વિકરાળ મુખવાળો મનુષ્ય હાથમાં ભાલો લઇને સ્હામો આવતો દેખાયો. હૃષીકેશચંદ્રની પાસે આવીને તેણે પુછયું: "તું કોણ છે? કોની રજાથી અહીં આવ્યો છે ?"

"અહીં આવવું તેમાં વળી રજા કોની જોઇએ ?"

" અમારા સરદારની રજા સિવાય જંગલમાં કોઈ પેશી શકતું નથી."

" એમ કે ?"

" હા, એમ. તારી પાસે પરવાનો છે ?"

" આ રહ્યો મારો પરવાનો." એમ કહીને હૃષીકેશચંદ્રે પોતાની બે મજબૂત ભુજાઓ બતાવી.

એટલામાં રસ્તામાં એક ગાડું લુંટાયાની બૂમ પડી. પેલો બ્હારવટીયો નાઠો. હૃષીકેશચંદ્ર નિર્ભયપણે તેની પાછળ ગયો. ગાડામાંનાં માણસોને બચાવવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો, અને લુંટની જગ્યાએ જઇને ઉભો રહ્યો. ગાડામાં એક ડોશી, એક બ્રાહ્મણ અને એક વાણીઓ બેઠેલાં હતાં. બ્હારવટીયાઓએ પ્રથમ બળદને એકેકી ડાંગ મારી, અને એક ડાંગ મારીને ગાડીવાનને નીચે પાડયો.

" ઓ મારા બાપ રે" કહીને ગાડાવાળો નીચે ઉતર્યો અને એક બાજુએ જઇને ઉભો રહ્યો. બ્હારવટીયાઓએ તેને એક ઝાડ સાથે બાંધ્યો અને પછી ગાડામાં બેઠેલાં બધાં માણસોને માર મારીને એક પછી એક સૌને નીચે ઉતાર્યાં.

પેલી ડોશીએ પોતાની કોટમાંની કંઠી ધૂળમાં નાંખી અને તેના ઉપર ઉભી રહી. એક બ્હારવટીયાએ તેને એક લાકડી મારી અને કહ્યું: " બતાવ તારી પાસે જે હોય તે."

" ઓ બાપરે," કહીને ડોશી બેશી પડી અને તેણે ધૂળમાં કંઠીને દાટી દીધી.

બીજો બ્હારવટીયો આગળ આવ્યો અને બોલ્યો: " તારી કંઠી આલ."

" હાં, ભાઇ, આલું છું."

" અ્યમ, મફત આલે છે કે ?"

" ના, ભાંઇ, ના."

જરા પાછું જોઇને ડોશી ધીમેથી બોલી: " મારો રોયો કમાવા-ગયો તો તો !"

બીજા બે બ્હારવટીયાઓ પેલા બ્રાહ્મણ પાસે ગયા અને તેને મારની ધમકી આપીને બોલ્યા: " તારી પાસે જે હોય તે લાવ."

બ્રાહ્મણે ચાલાકી વાપરી અને કહ્યું: "ભાઇસાબ, હું તો પેલા શેઠનો રસોઇઓ છું." એમ કહીને પેલા વાણીયા તરફ તેણે આંગળી કરી અને પોતાનું જનોઇ બતાવ્યું.

પોતે મોટો શેઠ હોવાનો ડોળ કરીને વાણીયાએ સુંદર પાઘડી પહેરી હતી અને રેશમી કોરવાળો સરસ દુપટો ખભે નાંખ્યો હતો. તેને શેઠ ધારી બ્રાહ્મણની વાત ખરી માની સર્વે પેલા વાણીયા તરફ વળ્યા. બ્રાહ્મણ પોતાની ચાલાકીથી બચ્યો પણ પેલો વાણીયો કુટાઇ ગયો.

બ્રાહ્મણની યુક્તિ વાણીયો સમજી ગયો અને મનમાં બડબડયો: "ઓ તારૂં સત્યાનાશ જાય બામણા! તેં તો નખોદ વાળ્યું."

એટલામાં બે ચાર જણા ડાંગો ઉગામીને વાણીયાની આસપાસ ફરી વળ્યા અને બોલ્યા: "પેલી વીંટી કહાડી આપ!"

"હેં, હેં, ભાંઇશાબ, એ વીંટી તમારે કશા કામમાં નહીં આવે, હું તમને રૂપીઆ આપું. હેં, હેં, ભાઇશાબ." વાણીયો ધ્રુજતો ધ્રુજતો બોલ્યો.

એક બ્હારવટીયાએ તેને ડાંગ મારી. "ઓ મારી મા રે" કહીને વાણીયો બેશી ગયો અને વીંટી ધૂળમાં દાટી દીધી.

"ઉઠ, ઉભો થા, લાવ વીંટી લાવ."

"હેં, વીંટી શી, વાટ શી! જુવો મારા હાથ. એ ટો આ ચાંદીનું બટન ચળકતું હતું. લ્યો ભાઇસાબ, આ બધાંએ બટન લઇ જાવ. થયું?"

બ્હારવટીઆઓએ વાણીઆને બહુ ઠોકયો પણ તે એકનો બે થયો નહીં, અને વધારે વધારે બૂમો પાડવા લાગ્યો. એટલામાં હૃષીકેશચંદ્ર ત્યાં આવી પહોંચ્યો.

વાંચનાર, આ સ્થળે જણાવવું જોઇએ કે આ બ્હારવટીયાઓની મોટી ટોળી હતી. તેમને કેદારસિંહનો ટેકો તથા સહાય હતાં. ઠેર ઠેર તેમનાં થાણાં હતાં અને તે થાણાંમાં કેટલાક માણસો રહેતા અને સરદારના હુકમ પ્રમાણે વર્તતા. સર્વત્ર છુપી ખબર ફરી વળતી અને છુપા સંદેશા ચાલતા અને સર્વે તે પ્રમાણે કરવાને તત્પર રહેતા. આ સઘળા બ્હારવટીયાઓ કેદારસિંહના મળતીયા હતા.

અને એ કહે તે પ્રમાણે તે કોઇનું ખૂંન કરતા, કોકને લુંટતા અને કોઇને કેદમાં પુરી રાખતા. એ ટોળીમાંનો માણસ જ બિપિનચંદ્રને બંગલે ગયો હતો અને તેમનામાંના માણસોએ જ પ્રિયંવદા તથા મૃણાલિનિને કેદ કર્યાં હતાં.

બ્હારવટીયાઓ બ્હારવટું કરતા પણ તેમનું બ્હારવટું નીચ પ્રકારનું નહોતું. સ્ત્રીઓને તથા શરણે આવેલાઓને તે કદિ ત્રાસ આપતા નહીં. તેમને તે કેદ કરતા પણ તેમની ઘણી આગતા સ્વાગતા કરતા અને તેમના પ્રત્યે ઘણા પ્રેમ અને ઉદારભાવથી વર્તતા.

પેલા બ્હારવટીયાઓનું લક્ષ હૃષીકેશચંદ્ર તરફ વળ્યું. તેને જોઇને પેલો વાણીયો બેસી ગયો અને પોકે પોક મુકીને રોયો: "ઓ મારા બાપ રે, મારાં હાડકાં ભાંગી ગયાં. મારાથી ઉઠાતું નથી." એમ બોલતો તે પેલી વીંટીને વધારે ને વધારે ધૂળમાં દાટવા લાગ્યો.

જેમ જેમ હૃષીકેશચંદ્ર પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ વાણીયાની બૂમો વધતી ગઇ. આખરે તેણે પોતાનો દુપટો મોંઢે માથે ઓઢયો અને "ઓ મારી મા રે!" એમ મોટેથી પોક પાડી પોતાના શરીર ઉપરના સઘળા દાગીના તેણે ધૂળમાં દાટી દીધા.

વાણીયાની બૂમો, ડોશીનું બ્હીકું મોઢું, અને ગાડાવાળાની માઠી વલે જોઇને હૃષીકેશચંદ્રનું હૃદય પીગળ્યું. પિતામાંથી ઉતરી આવેલી ક્ષાત્રવૃત્તિ તેના હૃદયમાં જાગૃત થઇ. પારકાને દુઃખે દુઃખી થનાર, અને અન્યની વ્હારે ધાવાને તત્પર રહેનારથી હવે જોઇ રહેવાયું નહીં. પિતાની વીરતાએ હૃદયમાં વાસ કર્યો અને તેમાં સંસ્કારી હૃદયની ભાવનાઓ, કેળવણી, અને જનલાગણીએ ઉમેરો કર્યો. હૃષીકેશચંદ્ર સાવધ થયો, ટટાર થયો, અને કર્ત્તવ્ય બજાવવાના ઉદ્દેશથી છાતી કહાડીને આગળ ધસ્યો. પણ પોતે એકલો અને હથિયાર વગરનો હતો અને બ્હારવટીયાઓ ઘણા અને હથિયારવાળા હતા. છતાં પણ તે હિંમત હાર્યો નહીં. કર્ત્તવ્યના ભાને તેને આગળ પ્રેર્યો, અને હૃષીકેશચંદ્ર પોતાના કુરતાની બાંહ્યો ચ્હડાવતો ચ્હડાવતો બ્હારવટીયાની સામે આવીને ઉભો રહ્યો અને બોલ્યો:

"અલ્યા, તમે કોણ છો ?"

સઘળા બ્હારવટીયા એકઠા થઇ ગયા અને એક જણ આગળ આવીને બોલ્યો: "તમારે ચ્યમ છે ?"

"તમે આ મુસાફરોને કેમ પજવો છો ?"

"તેમાં તમારે શું ! તમે તમારે રસ્તે ચાલ્યા જાવ."

એમ બોલતો બોલતો પેલો બ્હારવટીયો હૃષીકેશચંદ્રના સુંદર શરીર અને ભવ્ય તેજસ્વી લલાટ તરફ નજર નાંખી રહ્યો. બીજાઓ પણ તેને બારીકપણે નીહાળવા લાગ્યા.

તેમાંનો એક જણ કામઠું ઉભું કરી તેના છેડા ઉપર હાથ અને દાઢી ટેકવીને જરા આઘે ઉભો હતો તે સ્હેજ આડું જોઇને બોલ્યો: "હં, આ મગતરૂં વળી ચ્યાંથી આવ્યું છે ? હમણાં મસળાઇ જશે."

બીજા બે "એના તે ભાર શા !" એમ માંહ્યમાંહ્ય બોલી એક બીજાને તાળી આપતા હાથમાં હાથ મીલાવીને હસતા ઉભા રહ્યા.

આ પ્રમાણે કંઇક ટોળ કરતા અને એક બીજાની સામે જોતા બ્હારવટીયાઓ ઉભા હતા એટલામાં તેમનો સરદાર ત્યાં આવી પહોંચ્યો. આવતાની સાથમાંજ તેણે એક સીસોટી વગાડી અને એકદમ ત્યાં જોવા જેવો દેખાવ થઇ રહ્યો.

આ સ્થાન જંગલના મધ્ય ભાગમાં હતું. તેની આસપાસ ઝાડી, પહાડ, પર્વતો, નદીઓ અને ખીણો આવી રહેલાં હતાં. પ્રદેશ નિર્જન હતો અને ઘણી ઝાડી હોવાથી ભયંકર લાગતો હતો. એ પહાડ પર્વતોમાં બ્હારવટીયાઓનાં ગુપ્ત સ્થાન હતાં. તે ત્યાં સંતાઇ રહેતા અને સરદાર સીસોટી વગાડે કે તરતજ બહાર નીકળી આવતા. પેલા સરદારે સીસોટી વગાડી કે તરતજ પહાડ, પર્વત, નદીની ભેખડો, અને ખીણોમાંથી હથિયારબંધ માણસો નીકળી નીકળીને બહાર આવવા લાગ્યા. જાણે મેઘની વૃષ્ટિથી દરમાં ભરાઇ રહેલાં જીવજંતુઓ ઉભરાઇ ઉભરાઇને બહાર આવતાં હોય તેમ સઘળી નિર્જીવ સૃષ્ટિ મનુષ્યોથી ઉભરાઇ ગઇ અને સજીવ દેખાવા લાગી. દરેક ઝાડ, ઝાડી, પહાડ, પર્વત, નદી, નાળું, મનુષ્યોથી હાલતું ચાલતું જણાયું. દરમાંથી કીડીઓ જેમ ઉભરાઇ ઉભરાઇને બહાર આવે તેમ દરેક સ્થળમાંથી મનુષ્યો ઉભરાઇને બહાર આવ્યા અને હૃષીકેશચંદ્રની દૃષ્ટિ આગળ તરી રહ્યા.

સર્વેને જોઇને હૃષીકેશચંદ્ર મનમાં કંઇક ગભરાયો પણ હિંમત હાર્યો નહીં. હથિયારની શોધમાં તે આમ તેમ જોવા લાગ્યો. એક

બાજુએ ઝાડ સાથે બાંધેલો ગાડીવાન તેની નજરે પડયો. બંનેની દૃષ્ટિ એક થઈ. ગાડીવાન તેના મનની વાત સમજી ગયો. હૃષીકેશચંદ્રે તેને છોડયો. તે બ્હીતો બ્હીતો ગાડા પાસે ગયો અને બળદને પુળા નાંખવાને બ્હાને તેણે ધ્રુજતે ધ્રુજતે પુળામાં સંતાડેલાં તીરકામઠાને હૃષીકેશચંદ્રની દૃષ્ટિએ પાડયાં. એકદમ હૃષીકેશચંદ્ર દોડયો અને ગાડા પાસે જઇને તીરકામઠાને ઉપાડી લાવ્યો. જમદગ્નિ અને પરશુરામની માફક તેને પણ આ વખતે હથિયાર હાથ ધરવાની જરૂર પડી, અને કૌરવની સેનાની સામે જેમ ધનુષ્ય બાણ ગ્રહી, ભયરહિત થઇ, એકલો અર્જુન ઉભો રહે તેમ હૃષીકેશચંદ્ર એકલો, તીરકામઠાને હાથમાં લઈને, નિર્ભયપણે બ્હારવટીયાઓના માણસો સામે ઉભો રહ્યો.

ભ્રાતૃભાવ, જનદયા અને કર્તવ્યની લાગણીથી પ્રેરાયલો હૃષીકેશચંદ્ર સજ્જ થઇને ઉભો. પિતાની ક્ષાત્રવૃત્તિએ તેના હૃદયમાં વીરતાનું સિંચન કર્યું હતું અને તેને યુદ્ધકળા અને હથિયારનો ઉપયોગ શિખવ્યાં હતાં. માતાએ ક્ષત્રીય વીર વીરાંગનાઓની ભવ્ય કથાઓનો રસ સ્તનપાનમાં પાઇને બાલ્યાવસ્થામાંથીજ તેની વીરતાને પોષી હતી. હૃષીકેશચંદ્ર બાલ્યાવસ્થામાં જમદગ્નિ કે પરશુરામ થવાની હોંસ રાખતો, યુવાવસ્થામાં મહાભારતાદિ ગ્રંથોના અધ્યયન વડે ક્ષાત્રવૃત્તિ અને કર્ત્તવ્યપરાયણતાને કેળવતો અને હમેશ દુઃખીની વ્હારે ધાવાને તત્પર થતો. આમ વિદ્યા અને શારીરિક બળનો સુયોગ તે પોતાના દેહમાં સાધતો. ભારતની પ્રાચીન વિદ્યા, બળ, અને પરાક્રમોને તે માનસિક દૃષ્ટિ આગળ રાખતો અને એ ધ્યેયના રંગથી રંગાઇને દરેક કાર્ય કરતો. ઋષિમુનિઓના વખતના હિંદુસ્તાનને તે હમેશ યાદ કરતો અને કૃષ્ણ, અર્જુન, કે ભીમ જેવા યોદ્ધાઓને આદર્શ તરીકે લઇ પોતાની માનસિક કે શારીરિક નિર્બળતાને દૂર કરતો.

મહાભારતના સમયના પરાક્રમી હિંદનું ચિત્ર તેના મગજમાં ચિતરાઇ રહેતું અને તે તેનામાં રહેલી દીન, દુઃખી, અને નિર્બળની વ્હારે ધાવાની વૃત્તિને જાગ્રત અને સતેજ રાખતું. આવી જનદયાની લાગણીથી પ્રેરાઇને હૃષીકેશચંદ્ર લુંટાયલાં માણસોની વ્હારે ધાયો હતો અને કર્ત્તવ્યના વિચાર આગળ પ્રાણને પણ તુચ્છ ગણી હાથમાં તીરકામઠું લઇને ઉભો હતો.

બ્હારવટીયાઓના સરદારે તેના તરફ નજર કરી. તેના અડગ નિશ્ચયથી તે આશ્ચર્ય પામ્યો. તેના પુષ્પની કળી જેવા કોમળ શરીરને તેણે નિહાળી નિહાળીને જોયું; પછી જરા ગંભીરપણે તે બોલ્યો: "આ કોઇ મોટાનું છોરૂં જણાય છે !"

બીજા એક બ્હારવટીયાએ કહ્યું: "હા, એનું શરીર તો પોયણા જેવું નાજુક છે."

"એ તીરના ઘા શું ખમશે !"

"એ શું જોઇને લઢવા આવ્યું હશે !"

બધા બ્હારવટીયા કંઇક હસ્યા.

"એ આપણે શરણે આવે તો એને રાજી કરીયે !"

"સિંહનાં બચ્ચાં ભૂખે મરે પણ કદિ ઘાસ ખાય ?"

"એ તો લઢયેજ છુટકો."

"કદિ ના ખાય."

"મને એની દયા આવે છે !"

સરદાર બોલ્યો: "અલ્યા ભાઈ, તું તારી હઠ છોડી દે, અને તારે માર્ગે ચાલ્યો જા."

"તમે તમારો બ્હારવટાનો ધંધો છોડી દ્યો તો હું મારી હઠ છોડી દઉં."

"એ–એ–એ–મ." સર્વેએ ડોકું ધુણાવ્યું અને હસ્યા.

"ઠીક, ત્યારે તું પહેલો ઘા કર; તું બાળક ઉપર અમે પહેલો ઘા નહીં કરીયે."

"આ હથિયાર માત્ર સ્વરક્ષણને માટે છે, કોઇને મારવાને માટે નથી. સામો મારે તો જ આ હથિયાર ઉપડે."

સરદારની આંખો લાલચોળ થઈ ગઈ, અને તેણે એકદમ કામઠા ઉપર તીર ચ્હડાવ્યું.

હૃષીકેશચંદ્ર બોલ્યો: "તું એકલોજ મારી સાથે યુદ્ધ કર. આ બધાનો સંહાર મારે કરવો નથી."

"હા, આવી જા."

બંનેનું યુદ્ધ ચાલ્યું. બીજા બ્હારવટીયાઓ જોઇ રહ્યા. બંને એકબીજા તરફ તીર ફેંકવા લાગ્યા; બંને પોતાનાં શરીરને બચાવતા

ગયા. સરદારે ઘણાં તીર હૃષીકેશચંદ્રને માર્યાં, પણ તેણે યુક્તિથી પોતાનું રક્ષણ કર્યું. સરદાર થાકયો અને તેની સામે આશ્ચર્યથી જોઇ રહ્યો. હૃષીકેશચંદ્રનું કોમળ શરીર યુદ્ધથી શિથિલ થયું અને તેના હાથ કંઇક ઢીલા પડયા. થોડીવાર સુધી બંને એકબીજાની સામે જોઇને ઉભા રહ્યા. આખરે પાછું યુદ્ધ ચાલ્યું. કોઇ કોઇથી હઠે નહીં. છેવટે ઘણો કોપ કરીને સરદારે એક તીર બહુ જોરથી ફેંકયું; તે હૃષીકેશચંદ્રની છાતીમાં વાગ્યું અને તે મુર્ચ્છા ખાઇને જમીન ઉપર પડયો.

બધા બ્હારવટીયાઓએ હર્ષનો પોકાર કર્યો અને સર્વે દોડી આવીને તેની આસપાસ વીંટળાઇ વળ્યા. તેનું ગૌર વર્ણ, સુકોમળ વદન, અને ભવ્ય અવયવો જોઇને તે પરસ્પર વાતો કરવા લાગ્યા. એકે કહ્યું: “ છે તો કોઇ મોટાનું બાળ ! ”

બીજો બોલ્યો: “ કોણ જાણે અ્યમ અહીં આવી ચ્હડયું હશે ! ”

બ્હારવટીયાઓ દુશ્મન હતા પણ દાના હતા. પડેલા મનુષ્ય ઉપર તે ફરી પ્રહાર કરતા નહીં પણ તેની ચાકરી કરતા. તેમાંના એકે હૃષીકેશચંદ્રની છાતીમાંથી તીર ખેંચી કહાડયું અને ઘાને પાણીથી ધોઇ તેમાં વનની અલૌકિક ઔષધિ ભરી દીધી. પછી સર્વે અહીં તહીં વેરાઇ ગયા. હૃષીકેશચંદ્ર આખી રાત તેને તે જ સ્થાને પડી રહ્યો.

બ્હારવટીયાઓ યુદ્ધની ગડબડમાં પડેલા છે એ લાગ જોઇને પેલો વાણીઓ તો પોતાનું જે હતું તે લઇને મુઠીઓ વાળીને છાનો માનો ન્હાસી ગયો. કનકપુર, વીરપુર, અને શાંતિપુરના સીમાડાઓ અહીં એકઠા થતા હોવાથી ત્રણે રાજ્યો તે સ્થાન ઉપર દેખરેખ રાખતાં અને ત્રણેની પોલીસનાં માણસો થોડે થોડે દૂર રાખેલી ચોકીઓમાં રહેતાં. પેલો વાણીઓ એક ચોકી આગળ આવી પહોંચ્યો, અને તેમાં ઉભેલા એક ચોકીદારને જોઇને પોકે પોક મુકીને રોયો: “ ઓ મારા બાપ રે, મારૂં સર્વસ્વ લુંટાઈ ગયું. ”

વાણીયાની કસબી તોરાવાળી લાલ ચટક પાઘડી તરફ નજર કરીને પેલો ચોકીદાર હસ્યો અને બોલ્યો: “ બેસ, લુંટાઈ ગયું તો હમણાં પાછું અપાવીશું. ”

“ ભાઈશાબ, વળી ડાંગો ખાધી તે તો જુદી. ”

“ અલ્યા, શી ન્યાતે છે ? ”

" હેં, હેં, ભાઇશાબ, વાણીયા છીએ. "

" બધું લુંટાઇ ગયું ? "

" હા, ભાઇશાબ. "

" ડાહી માના દિકરા તમે ઝટ આપી ઘો એવા ખરા તો !" જરા મોં મલકાવીને ચોકીદારે કહ્યું.

" હેં, હેં, ભાઇશાબ, મહામહેનતે વળી કંઇક બચ્યું. "

" ત્યારે સાચું જ કહી દે ને ! "

" હા, ભાઈશાબ, સાચું જ કહું છું. એક પહેલવાન જેવા સજ્જન પુરૂષ આવી પહોંચ્યા ન હોત તો બધું લુંટાઈ જાત. "

" ત્યારે એમ કેમ કહે છે કે સર્વસ્વ લુંટાઈ ગયું. "

" એ તો ભાઇશાબ, એમ જ કહેવાય. "

" વાણીયા કદિ સાચું બોલે જ નહીં. "

" હા, ભાઇશાબ, સાચું જ કહું છું. અહીંથી બે ત્રણ ખેતરવાને છેટે ભારે જંગ મચ્યો છે. બ્હારવટીયાઓની ટોળીએ એક ગાડામાં બેઠેલાં માણસોને મારીને નીચે ઉતાર્યા છે અને તેમને બચાવવાને આવેલા એક પહેલવાન જેવા સજ્જન પુરૂષ સામે બધા બ્હારવટીયાઓ હથિયાર લઇને ઉભા થયા છે. "

" માર્યા છે પણ લુટયાં નથી, એમ કહેને. "

" લુંટવાના હતા પણ એટલામાં પેલા ભાઇ આવી પહોંચ્યા."

" ત્યારે તારો માલ હોય તે અહીં ચોકી પહેરામાં મુકી દે. વળી કોઇ લુંટી જશે. "

" લડાલડી થઇ પછી માલની શી વાત, ભાઇશાબ ! પેલા ભાઇ તો એકલા છે, અને બ્હારવટીયા તો ઘણા છે. "

વાણીયાને કોઇનો વિશ્વાસ નહોતો તેથી તેણે વાત ઉડાવી દીધી. ચોકીદાર મનમાં સમજ્યો. થોડીવાર પછી તેણે પાછું પુછ્યું: "ત્યારે તું કેમ આવતો રહ્યો ? "

" હું તો તમને ખબર કહેવાને આવ્યો. હેં, હેં, ભાઇશાબ."

ચોકીદાર વળી ફરીથી હસ્યો અને બીજાઓને તેણે ખબર કરી. જમાદારે આસપાસ માણસો દોડાવ્યાં અને બીજી ચોકીઓ

ઉપરથી સિપાઇઓને તેડાવ્યા. એટલામાં હૃષીકેશચંદ્રની શોધમાં નીકળેલા કનકપુરના સ્વારો પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને તે સર્વે લુંટના સ્થળ આગળ જવાને નીકળ્યા.

કાળ રાત્રિ જેવી કાળી અંધારી ઘોર રાત્રિએ હૃષીકેશચંદ્ર, જાણે વનનો અધિષ્ઠાતા દેવ સુતો હોય તેમ, જંગલના મધ્ય ભાગમાં એકલો પડી રહ્યો. વાઘ, વરૂ, રીંછ વગેરે તેના શરીરને શબ ગણી માત્ર સુંઘીને જ પાછાં ફરતાં. સર્પ જેવાં પ્રાણીઓ તેના શરીર ઉપર થઇને જતાં અને ક્ષણવાર તેના શરીરને વીંટળાઇને સમાધિસ્થ શિવજી જેવી તેની આકૃતિ કરી મુકતાં. હરણુ, સાબર વગેરે તેના શરીરને કાષ્ઠ જાણીને પોતાનાં શીંગડાં તેના ઉપર ઘસતાં. જાણે જડ ચક્ષુથી માનવહૃદયની પરીક્ષા કરવાને તેને ખોલતાં હોય તેમ વિદ્યા, વિનય, સંયમ, સ્વદેશપ્રીતિ, અને પવિત્રતાની પેટી સમાન તેની છાતી ઉપર ક્રૂર પ્રાણીઓ નખવડે પ્રહાર કરતાં અને તેમાંથી નીકળતા પવિત્ર રક્તવડે પવિત્ર બની ક્ષણવાર ક્રૂર સ્વભાવ ત્યજી, શરીરને છોડી પાછાં જતાં.

ચારેક વાગ્યાનો સમય થવા આવ્યો ત્યારે હૃષીકેશચંદ્રને મુર્ચ્છા વળી. તે ચારેપાસ દૃષ્ટિ નાંખી રહ્યો. ઉપર આભ અને નીચે ધરતી, બીજું કોઇ ત્યાં મળે નહીં. શરીર શરીરનો ધર્મ બજાવવા લાગ્યું. વિદ્યા વિવેકને વિસરી પામર મનુષ્યની માફક "અરે, ઓ પ્રભુ, ઓ બાપ રે" એમ હૃષીકેશચંદ્ર ખૂમો પાડવા લાગ્યો. જ્ઞાનરૂપી કવચથી સજ્જ થયેલો સબળ હૃદયનો માનવી લાચાર બન્યો અને એ લાચારીની અવસ્થામાં ક્ષણવાર દેશસેવા, લોકસેવા, અને સમાજ-સેવાના વિચારોને તે ત્યજવા લાગ્યો. જેમ કાળાં વાદળાંથી સૂર્યનો પ્રકાશ ઢંકાઈ જાય તેમ એ જ્ઞાનીનો જ્ઞાનપ્રકાશ શરીરની વ્યથાથી દબાઇ ગયો અને હૃષીકેશચંદ્ર દેહની પીડાને થોડી વાર સુધી ભોગવી રહ્યો. કર્ત્તવ્યના માર્ગ વિકટ છે, તેમાં કાંટા પથરાયલા છે, પુષ્પ પથરાયલાં નથી, એમ તેનું હૃદય તેને કહી રહ્યું. અને એ વાતનો સાક્ષાત્ અનુભવ હૃષીકેશચંદ્ર આજે અનુભવી રહ્યો. શરીર વ્યથાથી પ્રકોપ કરવા લાગ્યું. વિદ્યા, વૈરાગ્ય, અને અડગ નિશ્ચય ક્ષણવાર શિથિલ થયાં અને હૃષીકેશચંદ્ર વિવેકને છોડી એક બાળકની પેઠે ચોધાર આંસુએ ક્ષણવાર રડી પડયો.

એટલામાં ચોકી ઉપરના માણસો તથા કનકપુરના સ્વારો ત્યાં આવી પહોંચ્યા. હૃષીકેશચંદ્રે તેમને ઓળખ્યા અને તેને હિંમત આવી. ઘોડેસ્વારોએ તેની બરદાશ કરી. એને જોઇતું કરતું આણી આપ્યું અને એના શરીર ઉપરના ઘાનું દર્દ ઓછું કર્યું. હૃષીકેશચંદ્ર બેઠો થયો. બરાબર જાગૃત થયો. ક્ષણવાર પછી ટટાર થઇને તે ઉભો થયો, અને પાછો ફરીથી ઘોડેસ્વારોને સાથે લઇને બ્હારવટીયાઓની શોધમાં આગળ ધસ્યો.

સીધા ઉભા રહીને યુદ્ધ કરવું એ રિવાજ બ્હારવટીયાઓનો નહોતો. તેમ કરવાની આવડ અને યુક્તિ તેમનામાં નહોતાં. ન્હાસભાગ કરી જંગલમાં ભરાઇ જવું અને લાગ આવે ત્યારે પાછો દુશ્મન ઉપર છાપો મારવો એ તેમનો રિવાજ હતો. ત્રણે રાજ્યોનાં એકઠાં થયેલાં માણસોને જોઇને બ્હારવટીયાના સરદારે પાછી સીસોટી વગાડી અને તેના બધા માણસો એકદમ પાછા જ્યાંથી આવ્યા હતા ત્યાં પહાડ, પર્વત, નદી, નાળાં વગેરેમાં ભરાઇને એક ક્ષણમાં અદ્રશ્ય થઇ ગયા.

કેટલાક બ્હારવટીયાઓ ન્હાસતા હતા. હૃષીકેશચંદ્ર અને કનકપુરના સ્વારો તેમની પાછળ પડયા. પેલા બ્હારવટીયાઓ એક કિલ્લાબંધ સ્થાન આગળ આવીને ઉભા અને આમ તેમ જોઇ દિવાલ ઉપર ચ્હડીને અંદર કુદી પડયા. તે સ્થળ એમનું મુખ્ય રહેઠાણ હતું.

હૃષીકેશચંદ્ર અને ઘોડેસ્વારો તેમની પાછળ આવતા હતા. તેમણે તે સ્થળ જોયું અને મનમાં નક્કી કર્યું કે બ્હારવટીયાઓનું એ મુખ્ય સ્થાન છે. હૃષીકેશચંદ્રનો જીવ આશામાં પડયો, તેને હિંમત આવી, અને પ્રિયંવદા વગેરેની ભાળ મળશે એમ તેની કંઇક ખાત્રી થઇ.

દિવાલની પાસે એક ઘોડેસ્વારને ઉભો રાખી તેના ખભા ઉપર થઇને હૃષીકેશચંદ્ર કોટ ઉપર ચ્હડયો. ત્યાં બેશીને તેણે ચારે પાસ નજર ફેરવી. અંદરની બાજુએ બ્હારવટીયાઓનું એક નાનું સરખું ગામ વસેલું જણાયું. એક બાજુએ તેમને રહેવાની ઝુંપડીઓ હતી અને બીજી બાજુએ તેમણે કેદ કરેલા માણસોને રાખવાની ઓરડીઓ હતી. તેમાં ઘણા માણસો પુરેલા હતા. તેમને દિવસે કોટની ચાર દિવાલોની અંદર ફરવા હરવાની છુટ હતી અને સંધ્યાકાળ થતો

એટલે સૌને ઓરડીઓમાં ઘાલી તાળાં વાસી દેવામાં આવતાં હતાં. બ્હારવટીયાઓ તેમની પાસે કામ લેતા અને તેમને સહેજસાજ ખાવાનું આપતા. પણ પુરૂં ખાવાનું નહીં મળવાથી અને રહેવાની જગ્યા ઘણી સાંકડી હોવાથી કેદીઓમાંના ઘણા માંદા પડી જતા અને ઘરબાર વગરના હોવાથી સગાં વ્હાલાંઓના વિરહથી આકુળ-વ્યાકુળ બની ઘણીવાર કોલાહલ અને આક્રંદ કરી મુકતા.

આ કેદીઓનું ઝીણું આક્રંદ હૃષીકેશચંદ્રને કાને પડયું. દિવાલ ઉપર બેઠે બેઠે તે આમ તેમ જોવા લાગ્યો. જનદયાની લાગણીથી તેનું હૃદય ઉભરાઈ રહ્યું, પણ શું કરે! શી રીતે નીચે ઉતરવું અને શી રીતે કેદીઓને છુટા કરવા! તેના શરીરની કે પ્રાણની તેને દરકાર નહોતી, પણ મૃણાલિનિ અને પ્રિયંવદાનું શું થયું હશે, એ વિચારથી તે અટક્યો અને દિવાલ ઉપર બેઠે બેઠે આમ તેમ નજર ફેરવતો હૃષીકેશચંદ્ર વિચારમાં ડુબી ગયો: "અહીં કોઇ સ્ત્રીઓ તો જણાતી નથી. પ્રિયંવદા અને મૃણાલિનિ ક્યાં હશે?"

બીજી દિશામાં તેણે નજર કરી. એ બાજુએ એક ખુણામાં નાનીસરખી વાડીમાં ફુલઝાડ અને વેલાઓથી છવાયલી એક સ્વચ્છ ઝુંપડી તેની દૃષ્ટિએ પડી. હૃષીકેશચંદ્ર નિહાળી નિહાળીને જોવા લાગ્યો. ત્યાં એક કૃશાંગી બાળા નજરે પડી. યુવાવસ્થાના મળસ્કામાં તે પ્રવેશ કરતી હતી. તેના શરીરના અવયવો મૃણાલ જેવા મૃદુ હતા. અર્ધ ઉઘડેલી કમળની કળી સમાન રક્ત હોઠની વચમાં રહેલી દાડમના બીયા જેવી સુશોભિત દંતપક્તિ તેના મુખને વધારે મોહક બનાવતી હતી. તેનાં નેત્રો વિશાળ હતાં અને તેમના ઉપર પડેલાં વાળનાં કોઈ કોઇ ગુંછળાં મુખને કમળ ધારીને જાણે ભમરાઓ તેના ઉપર બેસવાને આવ્યા હોય તેનો ભાસ કરાવતાં હતાં.

તેને જોઇને હૃષીકેશચંદ્રની વિચારપરંપરા ચાલી રહી:

"એ મૃણાલિનિ હોય?"

"હા, વિશાળ નેત્રો અને ભવ્ય લલાટ તેવું જ લાગે છે."

"પણ મોંની કળા—?"

"હા, તેની તે જ, પ્રિયંવદા જેવી જ છે."

"પણ પવિત્રતા, સદ્‌ગુણ, અને સજ્જનતાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ એ હોય!"

"એનું હૃદય શી રીતે ખોલી જોવાય?"

“ તેની આસપાસ ઉડી રહેલા ભમરાઓને પુછું ? ”

મૃણાલિનિના વિચારમાં હૃષીકેશચંદ્ર ક્ષણવાર પોતાનું ભાન ભૂલ્યો. તેની પવિત્રતા જોઇને તે ગાંડોઘેલો બની જતો અને જગતમાં એના જેવી પવિત્ર બાળા બીજી કોઇ ભાગ્યે જ હશે એમ તે ધારતો અને એ વિચાર તેના હૃદયને ગર્વીષ્ટ બનાવી મુકતો. મૃણાલિનિના સદ્‍ગુણોથી તે આકર્ષાતો અને કમળની આસપાસ જેમ ભ્રમર ફર્યા કરે તેમ તેનું ચિત્ત મૃણાલિનિની પવિત્રતાના વિચાર પાછળ ભમતું અને તે તેના મસ્તકને ડોલાવી મુકતો.

હૃષીકેશચંદ્ર જરા બારીકીથી જોઇ રહ્યો. તે બાળાના મુખ ઉપર છવાઇ રહેલી પવિત્રતાની શુદ્ધ સાત્વિક પ્રભા તેની નજરે પડી. તે એકદમ બોલી ઉઠયોઃ “ અહાહા ! એનું એ જ રૂપ; એની એ જ પવિત્ર શાંત પ્રભા. ”

એટલામાં તે બાળા વાંકી વળી અને જુઇના વેલા જેવો તેનો કોમળ હાથ હૃષીકેશચંદ્રની દૃષ્ટિએ પડયો. વાંકી વળીને જમીન ઉપરથી દડાને લેતી મૃણાલિનિને તેણે બિપિનચંદ્રની લાયબ્રેરીમાં બેઠે બેઠે ઘણીવાર જોઇ હતી. તે વખતનો ચિતાર તેના મનમાં ખડો થયો અને તે બાળાના હસ્ત તરફ નજર કરીને એ બોલ્યોઃ “ કમળના દાંડા જેવો તેનો નાજુક હાથ હજી તેવો ને તેવો જ છે.”

એટલામાં તે બાળાએ તેનું મુખ કંઇક ફેરવ્યું. હૃષીકેશચંદ્ર તેને સ્પષ્ટ જોઇ શકયો અને ઘણા ઉલ્લાસથી બોલ્યોઃ “ નક્કી એ મૃણાલિનિ જ છે. ”

એકદમ હૃષીકેશચંદ્ર કુદકો મારીને અંદર કુદી પડયો, અને ધીમે ધીમે મૃણાલિનિ તરફ ચાલ્યો. તે ફુલ વીણતી હતી. ફુલ વીણવામાં તેનું ચિત્ત મશગુલ હતું. તે આસપાસનું ભાન ભૂલી ગઇ હતી. તેના માથાના વાળ છુટા હતા અને તેનાં ગુંછળાં વિપત્તિથી કૃશ થયેલા મુખારવિંદ ઉપર આમ તેમ ફરી વળ્યાં હતાં. હૃષીકેશચંદ્ર તેની પાછળ જઇને ઉભો રહ્યો. મૃણાલિનિને માણસનો ઘસારો લાગ્યો અને તે ચમકી. તેણે મોં પાછું ફેરવ્યું અને ખુમ પાડીઃ “ ઓ બાપ રે, કોણ છે ? ”

“ બ્હીશો નહીં. ”

“ તમે કોણ છો ? ”

“ કેમ ભૂલી ગયાં ? ”

હૃષીકેશચંદ્રના ભવ્ય લલાટ તરફ તે તાકીને જોઇ રહી. ઘણા તર્કવિતર્ક તેના મનમાં ખડા થયા. અનેક ભાંજગડો તેના હૃદયમાં ચાલી રહી. અંતઃકરણમાં ઉંડી લાગણીઓએ વાસ કર્યો અને તેનો આત્મા ઉર્મિઓથી ઉછાળા મારી રહ્યો.

"મને ના ઓળખ્યો ?"

મૃણાલિનિ વિચારમાં પડી.

"પ્રિયંવદા ક્યાં છે ?"

કંઇ ઉત્તર મળ્યો નહીં. મૃણાલિનિ નીચું જ જોઈ રહી.

"મૃણાલિનિ ! તમારી પવિત્રતા અને સદ્‌ગુણોથી આકર્ષાઇને હું તમને શોધવા આવ્યો છું. તમારા જેવું સુંદર સુવાસિત પુષ્પ રાનમાં છુંદાઇ જાય તો ઈશ્વરની સૃષ્ટિમાં મોટો અન્યાય થાય."

મૃણાલિનિ તેની સામે જોઈ રહી, અને ક્ષણવાર પછી બોલીઃ "તમને અહીં કોણે મોકલ્યા ? તમારૂં નામ શું ?"

હૃષીકેશચંદ્રે એક નાનું ધોતીયું પહેર્યું હતું અને તેનો કચ્છ માર્યો હતો. તેના શરીર ઉપર માત્ર એક કુરતું હતું અને તે પણ યુદ્ધમાં સહેજસાજ ફાટયું હતું. બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવથી તેના શરીરના અવયવો, વિશાળ વક્ષઃસ્થળ, અને દીર્ઘબાહુ, વધારે વિકાસને પામ્યા હતા અને તેથી તે મજબૂત બાંધાના સાધારણ જાડા શરીરવાળા પહેલવાન જેવો જણાતો હતો. તેણે ડાબા ખભા ઉપર તીરનો ભાથો લટકાવ્યો હતો અને જમણા હાથમાં કામઠું પકડયું હતું. ઘણા દિવસથી તેણે હજામત કરાવી નહોતી, તેથી તેના માથાના, મુછના, અને દાઢીના વાળ ઘણા લાંબા વધી ગયા હતા અને તેનાં ગુંછળાં તેના મુખ ઉપર વારેઘડીએ આવી જતાં હતાં. મૃણાલિનિ તેને ઓળખી શકી નહીં.

"તમે હજી પણ મને ઓળખ્યો નહીં ! મૃણાલિનિ ! તમે કવિ મિલ્ટનનાં કાવ્યો તો વાંચ્યાં હશે ! તેણે કહેલું વાક્ય તમને સાંભરતું હશે ! 'Virtue may be assaulted but never hurt.' તમારા ઉપર હુમલો થયો પણ તમને બચાવવાને પ્રભુએ મને મોકલ્યો છે." કિરાતના વેશમાં ઉભેલા અર્જુન સમાન ભાસતો, મૃણાલિનિના હૃદયમાં અનેક ઉથલપાથલો ઉપજાવતો, તેને દિલાસો આપતો, શાંત કરતો, અને ધીમે ધીમે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરતો હૃષીકેશચંદ્ર બોલ્યો.

"કોણ, હૃષીકશચંદ્ર!" મૃણાલિનિએ તેને હવે ઓળખ્યો.

"હા."

"તમે અહીં ક્યાંથી?"

"તમારી શોધમાં."

"તમને કોણે મોકલ્યા?"

"મારા કર્ત્તવ્યે અને તમારા સદ્ગુણોએ!"

મૃણાલિનિ આશ્ચર્યથી તેની સામે જોઇ રહી.

"તમને ખબર શાથી પડી?"

"તમારા સમાચાર મને વખતોવખત મળતા હતા."

"તમે અત્યાર સુધી ક્યાં હતા?"

"વીરપુરમાં."

"અમે તો જાણીએ છીએ કે તમે ખોવાયા છો".

"હું જાણું છું કે તમે લુંટાયાં છો."

બંને એકબીજાની સામે જોઇને હસ્યાં.

"હૃષીકેશચંદ્ર! તમે તમારી મેળે દેખા દીધી એ ઠીક થયું."

"સુવાસિત કમળને છોડીને ભમરો બીજે ક્યાં જવાનો હતો!"

મૃણાલિનિ જરા શરમાઇ અને તેણે મોં મલકાવ્યું. હૃષીકેશચંદ્ર પાછો બોલ્યો: "મૃણાલિનિ! પવિત્રતા અને સદ્ગુણની સેવામાં આ જીવ સદાએ હાજર જ છે."

મૃણાલિનિ વધારે શરમાઇ ગઇ અને બોલી: "એ સેવા નથી પણ ઉપકાર છે."

"જેમ કહેવું હોય તેમ કહો. સેવાવ્રત મેં લીધેલું છે અને એ વ્રતના પાલનમાં આ દેહની પણ હું દરકાર કરતો નથી."

એક વાર ફરીથી હૃષીકેશચંદ્રની ઉંચી ભાવનાઓ મૃણાલિનિના સ્મૃતિપટ ઉપર તરી આવી અને તે તેના તેજસ્વી લલાટ તરફ ઉલ્લાસથી જોઇ રહી.

"પણ તમે અત્યાર સુધી ક્યાં હતા તે તો કહો?" મૃણાલિનિએ ધીમેથી કહ્યું.

હૃષીકેશચંદ્રે પોતાની સઘળી હકીકત કહી સંભળાવી, અને આખરે તેણે પુછ્યું: "પ્રિયંવદા ક્યાં છે?"

"ચાલો, હું તમને તેડી જઉં."

બંને આનંદના ઓઘમાં ન્હાવા લાગ્યાં. મૃણાલિનિ આગળ થઇ અને કંઇ કંઇ વાત કહેવાને બ્હાને વારંવાર પાછું વાળી પોતાના ઉદ્ધારક તરફ ઘણા સ્નેહથી દૃષ્ટિ નાંખતી અને તેના તરફ પ્રેમથી નિહાળતી તે હૃષીકેશચંદ્રને પ્રિયંવદા પાસે તેડી ગઇ.

થોડેક સુધી બંને આવ્યાં એટલે મૃણાલિનિએ આંગળી કરીને બતાવી: "જુવો, પેલાં બેઠાં પ્રિયંવદા. હવે તમે એકલા જાવ. મારે કામ છે તેથી હું જઈશ."

મૃણાલિનિ ચાલી ગઇ અને હૃષીકેશચંદ્ર એકલો ધીમે ધીમે પ્રિયંવદા તરફ ચાલ્યો. થોડે દૂરથી તેણે તેના તરફ દૃષ્ટિ કરી.

અશોક વાટિકામાં રામનામની માળા જપતી જાનકીને જેમ હનુમાને જોઇ તેમ પ્રીતમની જપમાળ જપતી, મુખેથી હરિ, હરિ, ઉચ્ચારતી, દીર્ઘ શ્વાસ નાંખતી, શુદ્ધ આર્યા પ્રિયંવદા આઘેથી તેની દૃષ્ટિએ પડી. સરોવરમાં જળ વગર કમળનો દાંડો જેમ સુકાઇને કૃશ બની જાય તેમ પતિના વિરહથી તેનું શરીર સુકાઇને કૃશ થયું હતું. તેનું વદન કરમાઇને ફીકું પડયું હતું. તેનાં વિશાળ નેત્રો અને ભવ્ય લલાટ જળથી ભરેલા સરોવરની સપાટી આગળ જાણે બે શ્વેત કમળ આવી રહ્યાં હોય તેવાં ભાસતાં હતાં.

પ્રિયંવદા એક વૃક્ષ નીચે બેઠી હતી. તેનાં વિશાળ નેત્રો નીચાં નમેલાં હતાં. તેમના ઉપર ગાંભીર્યની છાયા છવાઈ રહી હતી. તેના હાથમાં ભાગવત હતું. પ્રિયંવદા એકાગ્ર વૃત્તિથી તે વાંચતી હતી, અને વચમાં વચમાં હરિ, હરિ, કહી દીર્ઘ નિશ્વાસ મુકતી હતી. પવિત્રતાની પેટી જેવું તેનું હૃદય વારે ઘડીએ ઉછળતું હતું અને તેમાંથી નીકળતો નિશ્વાસ જાણે આસપાસ પવિત્ર શાંતિને પસારતો હોય તેમ ત્યાં ચારે પાસ શાંતિ પથરાઇ રહેલી જણાતી હતી. પવિત્રતાના તેજમાં જાણે અંજાઇ ગયાં હોય તેમ આસપાસના ઝાડ ઉપરનાં પક્ષીઓ કોલાહલ કર્યા વગર ગુપચુપ લપાઇને બેશી રહેલાં દેખાતાં હતાં. જાણે વનદેવીનો આવાસ હોય તેમ પ્રિયંવદાના નિવાસસ્થાનનું વાતાવરણ અતિ પવિત્ર અને શાંત બની રહ્યું હતું. બ્હારવટીયાનું કોઇ માણસ ત્યાં આવી શકતું નહીં, રે, તેના તરફ દૃષ્ટિપાત પણ કરી શકતું નહીં. એ જોઇને હૃષીકેશચંદ્ર આશ્ચર્ય પામ્યો અને મનમાં બોલ્યો: "અહો, પવિત્રતાનો પ્રભાવ કેવો છે!"

હૃષીકેશચંદ્ર જરા વધારે પાસે ગયો. પ્રિયંવદા વાંચવાના ધ્યાનમાં લીન હતી. શ્વેત જળથી ભરેલા સરોવરની સપાટી ઉપર જેમ રક્ત કમળ શોભી રહ્યું હોય તેમ પ્રિયંવદાના ગૌર અને વિશાળ લલાટ ઉપર સૌભાગ્યસૂચક કુંકુમનો મોટો ચાંલ્લો શોભી રહેલો તેની દૃષ્ટિએ પડયો.

હૃષીકેશચંદ્ર જરા વધારે પાસે ગયો. હજી પણ પ્રિયંવદા વાંચવામાં તલ્લીન હતી. હૃષીકેશચંદ્રે ધાર્યું કે પ્રિયંવદા તેને ઓળખી શકશે નહીં, અને તેના પલટાયલા વેશથી તે બ્હીશે. તે પાસેના એક ઝાડ તળે જઇને ઉભો. પોતાના હાથમાંનું કામઠું તેણે નીચે મુક્યું. ઝાડ નીચે સુકાં પાંદડાં પડેલાં હતાં તેના ઉપર કામઠું પડ-વાથી કંઇક અવાજ થયો. સર્વત્ર પ્રસરી રહેલી શાંતિનો ભંગ થયો એટલે પ્રિયંવદા વાંચવાના ધ્યાનમાંથી જાગી અને આસપાસ જોવા લાગી. તેની દૃષ્ટિ હૃષીકેશચંદ્ર ઉપર પડી. તે બ્હીની!

"ગભરાશો નહીં, હું હૃષીકેશચંદ્ર છું." હૃષીકેશચંદ્રે ધીમેથી કહ્યું.

"ન્હોય!" હજી પણ ગભરાતી અને મનમાં શંકા કરતી પ્રિયંવદા થર થર ધ્રુજી ઉઠી અને ધીમે ધીમે ઘરમાં ચાલી ગઇ.

એટલામાં મૃણાલિનિ આવી પહોંચી, અને એણે એના મનનું સમાધાન કર્યું. હૃષીકેશચંદ્ર ઘરમાં આવ્યો અને તેણે પુછ્યું:

"તમે અહીં કયારનાં છો?"

"થોડાક દિવસથી."

"તમને ઘણું દુઃખ પડયું હશે!"

"બ્હારવટીયાઓ દુશ્મન છે, પણ દાના છે. તે સ્ત્રીઓને કદિ હેરાન કરતા નથી. અમારી તેમણે સારી બરદાશ રાખી છે. પણ–અ–અ–આ પેલાં મકાનો દેખાય છે તેમાં પુરાયલા પુરૂષોને તે ઘણું દુઃખ દે છે." કેટલાક મકાનો તરફ આગળી કરીને મૃણાલિનિ બોલી.

"તેમનો પણ છુટકારો કરવો એ મારૂં કર્તવ્ય છે."

"તેમ કરવામાં તમારા જીવતું જોખમ છે."

"કેમ?"

"બ્હારવટીયાઓ તમને જીવતા નહીં મુકે."

"મૃણાલિનિ, મરવું છે તો એક જ વાર. આ દેહ જનસેવામાં પડશે, તો એના જેવું બીજું ઉત્તમ શું છે ?"

મૃણાલિનિ હૃષીકેશચંદ્રના ભવ્ય અને વિશાળ લલાટ તરફ જોઇ રહી. કનકપુરના દિવસો તેને યાદ આવ્યા અને તેમાં સ્વદેશાભિમાનના જુસ્સાથી ઉછળતું આ યુવાનનું હૃદય તેની માનસિક દૃષ્ટિ આગળ ખડુ થઇ રહ્યું. પારધિની જાળમાં જેમ હરિણી સપડાઈ જાય તેમ એકવાર ફરીથી મૃણાલિનિ હૃષીકેશચંદ્રના વિચારોમાં ગુંથાઇ ગઇ, ક્ષણવાર પોતાનું ભાન ભૂલી ગઈ, અને આ સંકટમાંથી તારનાર પણ તે જ છે એમ વારંવાર મનમાં વિચારતી તે પોતાના ઉદ્ધારકને હર્ષ અને પ્રેમથી નિરખી રહી !

ક્ષણવાર પછી તે બોલી: "પેલાં મકાનોમાં અનેક મનુષ્યોને પુરેલા છે. તેમાંના કેટલાક લુંટાયલા, કેટલાક પકડાયલા, અને કેટલાકને પૈસા કહડાવવાને કેદ કરેલા છે. બ્હારવટીયાઓ સ્ત્રીઓને દુઃખ દેતા નથી પણ પુરૂષોને તે ઘણો ત્રાસ આપે છે."

"એ સર્વેને હું છોડાવીશ."

"ત્યારે તો તમારૂં ઘણું કલ્યાણ થશે. પતિ વગરની સ્ત્રીઓ અને પુત્ર વગરની માતાઓ તમને અનેક આશિર્વાદ દેશે."

એ સાંભળીને હૃષીકેશચંદ્ર એકદમ પેલાં મકાનો ભણી ગયો અને તેમાં પુરેલા મનુષ્યોને બહાર કહાડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તે મકાનોને તાળાં દીધેલાં હતાં. તેમની કુંચીઓ દરવાનો પાસે હતી. અકેક ધોલ મારીને તેણે કુંચીઓ પડાવી લીધી, અને તેમાં પુરેલા ઘણા મનુષ્યોને તેણે છુટા કર્યા. કોટના દરવાજાને તાળાં હતાં અને તેની કુંચીઓ બ્હારવટીયાના સરદાર પાસે હતી. હૃષીકેશચંદ્રે એક કુહાડાથી તાળાં તોડયાં અને દરવાજાનાં બારણાં ચીરી નાંખ્યાં, અને કનકપુરના ઘોડેસ્વારો તથા વીરપુર અને શાંતિપુરના સિપાઇઓને તેણે કોટની અંદર દાખલ કર્યા. કેટલાક બ્હારવટીયાઓ કોટના રક્ષણને માટે ત્યાંના ત્યાં જ રહેતા. તે સર્વે હવે સામા થયા. દરવાનો તેમની મદદે આવ્યા. આ સઘળાઓ જોડે હૃષીકેશચંદ્રને ભારે ઝપાઝપી થઇ પણ ઘોડેસ્વારો અને સિપાઇઓની મદદથી તથા પોતાના બાહુબળથી તેણે સર્વેને હંફાવ્યા અને બ્હારવટીયાઓ તથા તેમના દરવાનોને પેલી કેદીઓની ઓરડીઓમાં પુરી દીધા.

કેદમાંથી છુટા થયેલા લોકો અનેક આશિર્વાદ આપતા આપતા ચાલ્યા ગયા. કનકપુર જઇને તેમણે ખબર કહી, અને રાજા, કારભારી, તથા આખી પ્રજાના હર્ષનો પાર રહ્યો નહીં.

તરત જ તેમની પાછળ પ્રિયંવદા તથા મૃણાલિનિને લઇ સ્વારોને સાથે રાખીને હૃષીકેશચંદ્ર કનકપુર આવ્યો. નગરજનોએ તેને ભારે આવકાર આપ્યો અને રાણા પ્રતાપસિંહે તેને દરબાર ભરીને ઘણું માન આપ્યું. બિપિનચંદ્રના બંગલાના દ્વારમાં પેસતાં ડોસા ગૌરીશંકર તેને મળ્યા; તેમણે તેની પીઠ થાબડી અને કહ્યું: " શાબાશ ! શાબાશ ! "

આમ કેટલાકની શાબાશી, કેટલાકનું માન, અને કેટલાકનાં આશિર્વાદ મેળવતો હૃષીકેશચંદ્ર કનકપુરમાં થોડા દિવસ રહ્યો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

પતિપત્ની.

હૃષીકેશચંદ્ર થોડા દિવસ કનકપુરમાં રહ્યો પણ આ વખત તેનું શરીર સારૂં રહ્યું નહીં. ગાડાની મુસાફરીની અથડામણ, રસ્તામાં ઉડતો દડ, બ્હારવટીયાએ કરેલા ઘા, અને પાણીફેર થવાથી હૃષીકેશચંદ્રની સુકોમળ કાયામાં મોટો વિકાર થઇ રહ્યો હતો. તેના પરિણામે તેને એક દિવસ તાવ આવ્યો અને તે તાવ ઘણા દિવસ સુધી રહ્યો. તેણે તેને પથારી વશ કર્યો અને તેના શરીરને દુબળું કરી મુક્યું. મોટાનાં ઘરોમાં ગમે તેટલી સુવ્યવસ્થા હોય પણ નોકર હસ્તે ઘણુંખરૂં કામ લેવાનું હોવાથી, અને નોકરો બીન કેળવાયલા બેદરકાર હોવાથી અતિથિઓને ઘણીવાર સોસવું પડે છે. બિપિનચંદ્રના ઘરમાં હૃષીકેશચંદ્રને પણ તેમ સોસવું પડયું.

છેલ્લા દિવસોમાં હૃષીકેશચંદ્રને તાવ વધારે આવવા માંડયો. કોઇ કોઇ વાર તે પોતાનું ભાન પણ લગભગ ભૂલી જતો. એક પ્રસિદ્ધ દાક્તરની દવા તેને ચાલતી હતી. ઘરનાં સૌ માણસો તેની દેખરેખ બરાબર રાખતાં પણ બિપિનચંદ્ર પોતાને કામે ગયો હોય, પ્રિયંવદા ઘરકામમાં ગુંથાયલી હોય, ફોઇબા પોતાના ઠાકોરજીને ભોગ ધરાવવામાંથી નવરાં ન હોય અને વળી રહ્યાં મરજાદી. આમ સૌ

સૌના કામમાં રોકાયું હોય, એટલે કેટલીક વખત નોકરોને હાથે જ કામ લેવાતું અને તે કેટલીક વાર ઓળનું ડોળ જ કરી મુકતાં.

એક વખત હૃષીકેશચંદ્રને તાવ બહુ જ ચ્હડયો અને તે ગભરાવા લાગ્યો. બિપિનચંદ્ર ઑફીસમાં ગયો હતો ત્યાંથી તેને બોલાવવામાં આવ્યો. દાકતર સાહેબને બોલાવવાને તેણે સ્વારને દોડાવ્યો. દાક્તર સાહેબ આવ્યા અને દવા કેટલીકવાર પાઇ હતી તેની પુછપરછ કરવા લાગ્યા. દવાની શીશી મંગાવીને તેમણે દવાનું પ્રમાણ જોયું. જોતાં જોતાં તે બોલી ઉઠયાઃ "આ દવા કેટલી વાર પાઇ છે?"

પ્રિયંવદા—કોણ જાણે! આ ક્હાનાએ તે પાઇ હતી.

દાક્તર—અલ્યા ક્હાના, તેં કેટલી દવા પાઇ હતી?

ક્હાનો—સાહેબ, આ આંકા સુધી દવા ભરેલી હતી, તે હવે આટલે આવી છે, એટલી દવા મેં પાઈ છે.

દાકતર—એ તો તેં બમણી પાઇ દીધી!

ક્હાનો–હા સાહેબ; મેં જાણ્યું કે વધારે દવા પાઇએ તો ઝટ લઇને મટી જાય. તેથી મેં બમણી પાઇ.

સૌ જરા જરા મનમાં હસ્યાં.

"ત્યારે આખી શીશી એમના મોંમાં ઢાલવી દેવીતી ને!" દાક્તર જરા મસ્કરી કરીને હસતે હસતે બોલ્યા.

દાક્તરની મસ્કરી નહીં સમજનાર ક્હાનાએ જવાબ આપ્યોઃ 'હા સાહેબ, હજી સાંજે પાવાની બાકી છે ને! સાંજે તેમજ કરીશ."

દાક્તર સાહેબ જરા ગુસ્સે થયા. આ બમણી દવા પાવાથી તાવ વધારે ચ્હડી વાગ્યો છે એમ તે બોલ્યા. તેમણે શીશીમાંની દવા ઢોળી નંખાવી અને બીજી દવા લખી આપી, અને ચાકરોને ભરોંસે નહીં રહેવાનો ઉપદેશ આપી દાક્તર સાહેબ પોતાને ઘેર પાછા ગયા.

તે દિવસથી પ્રિયંવદાએ મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે ગમે તેમ કરીને હૃષીકેશચંદ્રની દવાનો વખત તો તેણે સાચવવો અને તેની પ્રકૃતિ વધારે ખરાબ થઇ ગયેલી હોવાથી તેની માવજત કરવામાં તેણે જ ઘણુંખરૂં હાજર રહેવું. એથી કરીને પ્રિયંવદા પોતાનું કામ કરતે કરતે પણ માંદા અતિથિની સારવાર કરવામાં પોતાનો જીવ

રાખતી, વખતો વખત તેની પાસે જઈ આવતી, તેને દવા પાતી, કપડાં બદલાવતી, પથારી ઝટકાવતી, અને તેને રૂચે અને માફક હોય તે પ્રમાણે તેને લીલો કે સુકો મેવો દાક્તરની સલાહ લઈને આપતી. વખતોવખત તેને જે ખાવાનું મન થાય તે પોતે જાતે કરીને લાવતી અને દરદીની પાસે બેસીને તેને ખવરાવતી.

હૃષીકેશચંદ્રની માંદગી લગભગ પાંચ સાત અઠવાડીયાં પહોંચી અને પછી પણ અશક્તિને લીધે દસ પંદર દિવસ સુધી તેનાથી બહાર જઈ શકાયું નહીં. પ્રિયંવદા તેને ઓછું આવે નહીં, તેના મનનું સમાધાન થાય, અને તેને ઝટ લઈને આરામ થાય એવા વિચારથી તેની સારવાર કરતી, તેની પાસે બેશી તેના મનનું વલણ સમજતી, અને તેને ઠીક પડે તેમ વર્તતી.

મૃણાલિનિ એ સઘળું જોતી. કોઈવાર તે પોતાની માની પાછળ પાછળ આવતી, અને કંઈક શરમાતી પ્રિયંવદાની સોડમાં ભરાઈને બેસતી. પ્રિયંવદા સારવાર કરતી તે સઘળું એ નિહાળતી, વખતે તેમાં તેને મદદ કરતી, અને આડી નજરે હૃષીકેશચંદ્ર તરફ જોતી. તેનું ભવ્ય લલાટવાળું તેજસ્વી મુખારવિંદ તે જોઇ રહેતી, તેની વાતો, પ્રૌઢ વિચારો, ઉંચા આશયો, અને ભાવનાઓને સ્મરણમાં લાવતી, અને જાણે કે હૃષીકેશચંદ્રના ચહેરા ઉપર તેના સઘળા વિચારો લખેલા હોય અને મૃણાલિનિ તેને વાંચતી હોય તેમ તે મુંગે મોંઢે તેના ચહેરા તરફ નિર્દોષપણે એક ટહશે ને ટહશે જોયા કરતી.

મૃણાલિનિ હજી મુગ્ધ બાળા જ હતી. વિદ્યામાં, વાંચવામાં, લખવામાં, અને ઘરકામમાં જ હજી તેનું મન પરોવાયલું હતું. તેનું યુવાન પણ નિર્દોષ હૃદય ઉંચા અને પ્રૌઢ વિચારોથી આકર્ષાતું. પ્રિયંવદાએ તેને એવી રીતે કેળવી હતી અને તેની આસપાસની પરિસ્થિતિ એવી રીતે ગોઠવી હતી કે મૃણાલિનિનું મન દુનિયાદારીના તોફાની વાતાવરણમાં હજી કદિ પેસતું જ નહીં. નિર્દોષ ભાવનાઓમાં જ હજી તે ભમતું, રમતું, કુદતું, નાચતું, અને અનેક વેશ બદલતું.

પ્રિયંવદા મૃણાલિનિ પાસે રામાયણ અને મહાભારત વાંચતી અને તેની પાસે વંચાવતી. બપોરના સમયમાં ઘરનાં સૌ બૈરાં એકઠાં થતાં અને તેમની આગળ મા અથવા દિકરી રામાયણ વગેરે વાંચતાં અને સૌ સાંભળતાં. મૃણાલિનિ કદિ પોતાની વિદ્વતા દર્શાવવાને આ કામ કરતી, પણ તેનું પરિણામ સારૂં જ આવતું.

પ્રિયંવદા અનેક આર્યલલનાઓ, સતીઓ, ભક્તાણીઓ અને તપસ્વિનીઓની કથાઓ કહેતી અને મૃણાલિનિના હૃદયપટ ઉપર તેમનાં ચારિત્ર્યો કોતરાઇ રહેતાં. વિદુષી સરસ્વતી કે લીલાવતીની વાતો તે કરતી, અખંડ બ્રહ્મચારિણી ગાર્ગીએ યાજ્ઞવલ્કય જોડે કરેલા સંવાદનું અથથી તે ઇતિ સુધી તે વર્ણન આપતી, અને નિર્દોષ મૃણાલિનિ ઘડીકમાં મીરાંબાઇ, ઘડીકમાં ગાગી, કે ઘડીકમાં સરસ્વતી થવાનો મનમાં નિશ્ચય કરતી, ઘડીકમાં દ્રૌપદીની શ્રીકૃષ્ણભક્તિ સંભારીને તે ગળગળી થતી, અને ઘડીકમાં સીતાનું પવિત્ર પણ કષ્ટમય જીવન મનમાં યાદ કરી, શ્રીરામની પત્ની જેવાંને પણ સંસારમાં દુઃખ છે એમ ધારી, સંસારી નહીં થવાનો મનમાં ઠરાવ કરતી.

આમ પ્રિયંવદા અનેક રસપૂર્ણ કથાઓથી ચીતરેલા પડદા એક પછી એક મૃણાલિનિ પાસે ધરતી. મૃણાલિનિ તેમના રંગે રંગાતી, પોતાના વિચારોને દૃઢ કરતી, અને તે જાણ્યે અજાણ્યે પણ પ્રિયંવદાની ધારણા પ્રમાણે જ પોતાનું ચારિત્ર્ય ઘડતી. એનું પરિણામ એક માઠું—જો એને માઠું કહીએ તો—એવું આવ્યું કે મૃણાલિનિ “ હું તો મીરાંબાઇ થઇશ !” એવા નિશ્ચય ઉપર ધીમે ધીમે આવવા લાગી. આધુનિક જગતની દૃષ્ટિએ તો તે માઠું જ લાગશે, પણ પ્રિયંવદાની દીર્ઘદૃષ્ટિમાં તે માઠું નહોતું. માનવજાતિના ઉચ્ચ જીવનના વિચારમાં, અને મનુષ્યનું ચારિત્ર્ય ઘડવામાં, માનસિક વૈરાગ્ય અને ભક્તિ ઘણાં સબળ અને જયવંત સાધન નિવડે છે. વૈરાગ્ય અને ભક્તિના વિચારોથી ઘડાયલું અને કેળવાયલું માનવહૃદય, ગૃહસ્થાશ્રમમાં પડયા પછી પણ સંસારની વાસનાઓનો સ્વાદ અમુક મર્યાદામાં રહીને જ ચાખે છે. ઇંદ્રિયોને તે વશ થતું નથી; પણ ઇંદ્રિયો તેને જ વશ થઈ રહે છે. નાનપણથી જ જેના હૃદયપટ ઉપર વૈરાગ્ય અને ભક્તિ કોતરાઈ રહેલાં છે તેવાં મનુષ્યો સંસારમાં પડતાં નથી એમ નથી, તેઓ સંસારી બને છે, પણ સંસારના પ્રપંચથી વિરક્ત રહે છે. તે ખાય છે, પીએ છે, આહારવિહાર કરે છે, અને ભોગવિલાસ ભોગવે છે, પણ તેમનું વૈરાગ્યશીલ હૃદય સંસારની વાસનાઓથી બંધાતું નથી, કારણ કે તેમનો જીવનહેતુ પારમાર્થિક જ હોય છે. આવાં બંધનરહિત મનુષ્યો જ ચારિત્ર્યશીલ બની સંસારમાં પણ જગતને ચોંકાવે એવાં અદ્‌ભૂત કાર્યો

કરવાને સમર્થ થયેલાં નજરે પડે છે. અન્ય મનુષ્યો તો માત્ર મિથ્યા ડોળ જ કરી રહ્યાં છે.

આવી રીતે વૈરાગ્ય અને ભક્તિથી પરોવાયલા અનેક આશયોથી ભરેલું મૃણાલિનિનું કુમળુ મન દુનિયાની વાસનાઓ અને લાલસાઓથી ભરેલા સંસારરૂપી સરોવરની સપાટી ઉપર, કિંચિત્ ખીલેલા, ક્વચિત્ પવનથી નીચે નમી જળને સ્પર્શ કરતા, ક્વચિત્ પાણીમાં ઝબકોળાતા પણ સપાટી ઉપર ને ઉપર ડોકું રાખી, નિર્લેપ રહી, તરતા રહેતા કમળ જેવું આચરણ કરી રહ્યું હતું. આધુનિક સમયનું કૃત્રિમ જીવન, ભોગવિલાસ, મોજશોખ અને હરવું ફરવું, પ્રિયંવદાને ગમતાં નહીં અને તેની પુત્રીમાં તે કૃત્રિમતા પેસે નહીં માટે નાનપણથી જ તેના મનમાં તે સાદાઇની મહત્તા, સાદાઈ અને જ્ઞાનનો સંબંધ, પ્રાચીન સમયના આશ્રમોની પવિત્રતા, જ્ઞાનપિપાસા, ગુરૂશિષ્યના પવિત્ર સંબંધો, પ્રાચીન પાઠશાળાઓની ભાવનાઓ અને આવશ્યકતા, અને જીવનપર્યંત વિદ્યાર્થીજીવન ગાળવાની જરૂરીયાત, વગેરે બાબતોને ખૂબ ઠસાવતી અને તેના ચારિત્ર્યને ઘડતી.

આમ કેટલાક દિવસ ચાલ્યા ગયા. હૃષીકેશચંદ્રનો મંદવાડ હજી પણ કેટલાક દિવસ પહોંચ્યો. પણ તે પથારીમાં બેસતો ઉઠતો થયો હતો અને ઘરમાં આમતેમ ફરી પણ શકતો હતો. નોકરો, ચાકરો, પ્રિયંવદા, સર્વે તેની બરદાશ રાખતાં અને વખતે મૃણાલિનિ પણ તેને દુધ કે રાબડી પાઈ આવતી. મૃણાલિનિ તે કામ કરતી પણ તે ઘણી શરમાતી અને ઉતાવળી ઉતાવળી પાછને પાછી ફરી જતી. એક વાર તે દુધ પાવાને ગઈ. આ વખતે તેનો નિર્દોષ રમતીયાળ સ્વભાવ તેને રમતમાં ભેળવવા લાગ્યો, પણ તેનો અંતરાત્મા હૃષીકેશચંદ્રની વિદ્યા, પ્રતિષ્ઠા, અને ભવ્ય પ્રતિમા તરફ તેનું ચિત્ત વાળી રહ્યો. તેના મનમાં દયા; અને અનુકમ્પાની લાગણી ઉત્પન્ન થઇ. તેનું સ્ત્રીહૃદય જાગ્યું: "અહો, આવી સુજનતા, વિદ્યા, અને ભવ્યતા, વ્યાધિના પાશમાં રિબાય છે! તે એકલા છે! તેમને પણ બીજા હાથની-મદદની-જરૂર છે! મનુષ્ય ગમે તેવું હો, વિદ્વાન હો, સત્તાવાળું હો, ગુણનો ભંડાર હો, પણ તે પરાધીન જ છે! કુદરતમાં એવો નિયમ જ છે! મનુષ્યને મનુષ્યની જરૂર જ છે! પણ એ જરૂર આ નોકર ચાકરોથી પુરી પાડી શકાય નહીં!

એ તો ભાકુતી તે ભાકુતી જ ! પુરૂષને સ્ત્રીની જરૂર છે ! ત્યારે સ્ત્રીને પુરૂષની કેમ નહીં ?—"

વિચાર કરતી કરતી મૃણાલિનિ એકદમ અટકી ગઇ. તેને કંઇ સુઝ પડી નહીં. તેનો અંતરાત્મા બોલતાં બોલી ગયો પણ આ બાળા–નિર્દોષ કુમારિકા–તેનો ઉંડો મર્મ સમજી નહીં. કંઇક સમજી, કંઇક ના સમજી, એમ કરી જ્યારે એની બીનઅનુભવી બુદ્ધિ કંઇ કળી શકી નહીં ત્યારે "બળ્યું જે હશે તે !" એમ બોલતી તે પાછી વળી.

પણ હૃષીકેશચંદ્રની તેજસ્વી મુખમુદ્રાથી આકર્ષાયલું તેનું ચિત્ત ત્યાંથી ખસ્યું નહીં. તે તેને કહેવા લાગ્યું: "અહો, કેવી તેજસ્વીતા!'

વળી પોતે ને પોતે જ ઉત્તર આપ્યો: "હશે, તેમાં આપણે શું !" એમ હૃદયને સમજાવતી મૃણાલિનિ બે ચાર ડગલાં પાછળ ખશી, પણ પાછો એને વિચાર આવ્યો: " પણ આવી વિદ્યા !"

તે જરા અટકી. "હોય, પુરૂષ હોય તે ભણે. ના ભણે તેની નવાઇ!" એમ મનને મનવતી તે પાછી પાછી જવા લાગી.

વળી તેની માનસિક દૃષ્ટિ આગળ વિચાર તરી આવ્યો: "પણ વિદ્યા અને સદ્‌ગુણ ! સોનું અને સુગંધ !" મૃણાલિનિને તેની લજ્જાએ વારી અને તે પરાણે પરાણે ડગલાં ભરતી પોતાના હૃદયને કહેવા લાગી: "હોય, તેમાં આપણે શું ?"

બે ચાર ડગલાં આગળ જઇ, મનને મારતી, કાયાને બરાબર ઢાંકતી, નાકની દાંડી સામે જ જોતી મૃણાલિનિ ત્યાંથી બહાર ચાલી ગઇ.

હૃષીકેશચંદ્ર પોતાની ઓરડીમાં આમ તેમ ફરવા લાગ્યો. ફરતે ફરતે તેણે નીચે વાડામાં નજર કરી. પ્રિયંવદા રસોઈ કરી બંગલાની પાછળ આવેલા વાડામાં એક ચંપાના ઝાડની નીચે પોતાના માથાના ભીના વાળ છુટા કરીને બિપિનચંદ્રની રાહ જોતી બેઠી હતી, અને ભાગવત વાંચતી હતી. ચંપાના ઝાડ ઉપર પુષ્પ ખીલી રહ્યાં હતાં અને તેની મધુર સુવાસ ચારે બાજુએ પ્રસરતી હતી. પ્રિયંવદા છાંયડામાં બેઠી હતી અને તેના પુસ્તક ઉપર સૂર્યનું કોઇ કોઇ કિરણ પાંદડાંની ઘટાને ભેદીને પડતું હતું. એટલામાં મૃણાલિનિ ફરતી ફરતી ત્યાં આવી અને પાછળથી પ્રિયંવદાના માથા ઉપર ઉંચે ડોકું રાખીને પોતાનો પડછાયો પુસ્તક ઉપર પડે તેમ આવીને ઉભી રહી.

"કોણ છે આ ?" પ્રિયંવદા બોલી ઉઠી.

પણ મૃણાલિનિ ત્યાંથી ખશી નહીં. પ્રિયંવદાએ ફરીથી ધાંટો કહાડયો અને ઉંચે જોયું, એટલે ઝટ બે હાથ વડે તાળી પાડીને મૃણાલિનિ સામે આવીને હા, હા, કરીને હસતી ઉભી રહી. તે બોલીઃ “ મને એમ થાય છે કે હું આ ચંપાનું એક મોટું ફુલ થઉં અને તમે ભાગવત વાંચવા બેસો ત્યારે ઉંચે રહે રહે આધેથી તમને અંધારૂં પાડું. તમે મને દેખો નહીં અને કોણ છે, કોણ છે, કહો! કેવી મઝા પડે! હેં!”

“ આવડી મોટી થઇ તોયે હજી તું મઝામાં ને મઝામાં જ રહી. જા, હવે, બહુ થયું.” પ્રિયંવદા બોલી ઉઠી.

હૃષીકેશચંદ્ર ઉપરથી જોયા કરતો હતો.

પ્રિયંવદા હજી ભાગવત વાંચ્યા જ કરતી હતી. તેના વાળ છુટા હતા. તેના વિશાળ અને તેજસ્વી કપાળની મધ્યમાં, જાણે કે કોઇ સરોવરના સ્વચ્છ અને નિર્મળ જળની સપાટી ઉપર એક રક્ત કમળ આવી રહ્યું હોય તેમ, ઉષાના કિરણ જેવા લાલ કુંકુમનો મોટો ચાંલ્લો તેના મુખની શોભામાં વધારો કરતો હતો. ચંપાના વૃક્ષનાં આછાં ડાળાં પાંખડાં અને પાંદડાંમાંથી ભગવાન સૂર્યનારાયણ પોતાનાં પીત–રક્ત કિરણો સહેજ આછાં આછાં કંઇક કંઇક તેની કાયા ઉપર નાંખી રહ્યા હતા. ભારતવર્ષના સૌભાગ્યની સાક્ષાત્ સુંદર દેવી હોય તેમ પ્રિયંવદા આ સમયે શોભતી હતી.

હૃષીકેશચંદ્રની દૃષ્ટિ તેના ઉપર ઠરી રહી. પ્રાચીન ભારતની શુદ્ધ આર્ય સતીઓનું ગૌરવ પ્રિયંવદામાં તેને જણાવા લાગ્યું. હિંદની ઉદ્ધારક શુદ્ધ હિંદુ આદર્શવાળી આર્ય પતિવ્રતાની પ્રતિમા તે તેનામાં નિહાળવા લાગ્યો. ઘણા હર્ષથી તે મનમાં બોલી ઉઠયોઃ “ અહાહા, દુનિયામાં સ્ત્રી એ એક કેવું સુંદર અને કિંમતી રત્ન પ્રભુએ પેદા કર્યું છે! How gloriously divine a woman can be? તે કેવી એક ખરેખરી દેવી બની શકે છે? તેનામાં કેવા કેવા દૈવી ગુણો, ક્ષમા, ધૈર્ય, પવિત્રતા, દયા, સત્ય, પ્રેમ વગેરે વાસ કરી રહેલા છે! તે ઇશ્વરની મહામાયા શક્તિ છે! દેવી છે! શ્રી. રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને તેમના શિષ્ય વિવેકાનંદે સ્ત્રીનું દેવીસ્વરૂપ જાણીને જ લગ્ન ન કર્યું. તેની કાયા અભડાવી નહીં. દરેક સ્ત્રીમાં તેમણે દેવી મહાકાળીને જ જોઇ! તેનો પ્રભાવ, મહિમા, ગુણ, અને ઉપયોગિતા, તેઓ જ સમજ્યા. પશ્ચિમ સ્ત્રીના સ્વરૂપને અને તેની

આવડને પુજે છે પણ સ્ત્રીને સ્ત્રી તરીકે જ, તેના સદ્‌ગુણોને જ પૂજનાર તો ભારતવર્ષ જ છે."

આમ વિચાર કરતો કરતો હૃષીકેશચંદ્ર પ્રિયંવદા તરફ જોઇ જ રહ્યો. કવિ વડઝવર્થના શબ્દો તેની સ્મૃતિમાં તરવા લાગ્યાઃ

"A woman divine, how nobly planned, born to command and to rule."

તે પાછો મનમાં બોલી ઉઠ્યોઃ "સ્ત્રીનું સ્થાન ક્યાં છે? ભવભૂતિ, ભવભૂતિ, તેં પણ ખરૂં જ કહ્યું છે. સુવાસિત પુષ્પને તો મસ્તક ઉપર જ ધરાય, તેને પગ તળે ચગદી ન નંખાય!

नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा
मुर्ध्नि स्थितिर्न चरणैरवताडनानि ।

સ્ત્રી સાક્ષાત્ દેવી સ્વરૂપ જ છે! માતા તરીકે તે પાલન કરે છે. ગુરૂ તરીકે તે બોધ અને આશિર્વાદ આપે છે. પત્ની તરીકે તે પાષાણ હૃદયમાં પણ પ્રેમના ફુવારા ઉડાવે છે. અનુરક્તા બનીને તે સર્વસ્વ સમર્પણ કરે છે. કાર્યમાં મંત્રી તરીકે સલાહ આપે છે. દુઃખમાં દાસી થઇને સેવા કરે છે; અને ભયમાં ધૈર્ય ધરી એક સિંહણ સમાન તે ગર્જના કરે છે; અને અહો તેનો પ્રેમ! **भद्रं प्रेम सुमानुषस्य कथमपि एकं हि तत् प्राप्यते** ॥ ધન્ય છે એ પુરૂષને કે જે એવી પત્નીનો પવિત્ર પ્રેમ મેળવવાને ભાગ્યશાળી થાય છે."

પ્રિયંવદા ભાગવત વાંચી રહી અને વખત ઘણો થયેલો હોવાથી પુસ્તક બંધ કરીને ઘરમાં ગઈ. બિપિનચંદ્ર ન્હાઇને પાઠ કરતો હતો તેની પાસે તે ઉભી રહી અને હસતે હસતે બોલીઃ "આજે તો પાઠ કરતાં કંઇ બહુ વાર થઇને!"

"હા, વિષ્ણુસહસ્રનામનો પાઠ કરી રહ્યો અને પછી દેવીનો પાઠ કરવા મંડ્યો. આજે તો એકને બદલે બેના વિચાર આવ્યા અને બેના ગુણ ગાયા." બિપિનચંદ્રે હસીને જવાબ આપ્યો.

"પાઠ કરતે કરતે એમ બીજામાં જીવ ભટકે તો પછી પાઠ કર્યાનું ફળ શું?

"વિષ્ણુ ભગવાનને સંભાર્યા ત્યારે સાથે લક્ષ્મીજીને પણ સંભારવાં પડે ને?"

"તમારા મનમાં કંઇ બીજી વાત છે અને તમે આડું આડું બોલો છો."

" ના, ખરૂં કહું છું. દેવીના વિચારમાં જ મગ્ન થઇ રહ્યો હતો. પછી દેવી કે સ્ત્રી ! એકનું એક જ !" એમ બોલતો બોલતો બિપિનચંદ્ર તેની સામે જોઇ રહ્યો અને હસ્યો.

બિપિનચંદ્ર પાઠ કરતો હતો ત્યાંથી તેની નજર વાડામાં પ્રિયંવદા ઉપર પડી શકતી હતી. પોતાની પવિત્ર પત્નીની સૌમ્ય મૂર્તિને નિહાળીને બિપિનચંદ્રના મનમાં અનેક વિચારો ઉત્પન્ન થતા હતા. પ્રિયંવદાની પવિત્રતા જોઇને તેને અરૂંધતી યાદ આવી અને મહા તેજ અને તપના ભંડાર રૂપ વશિષ્ઠ મુનિ પણ જેના સ્પર્શથી પોતાને વધારે પવિત્ર ગણતા હતા એવી સાક્ષાત્ દેવી સમાન અરૂંધતી સાથે પ્રિયંવદાને સરખાવતો બિપિનચંદ્ર મનમાં બોલ્યો:

" यया पूतंमन्यो निधिरपि पवित्रस्य महसो

જેમ તપના સાગર વશિષ્ઠ મુનિ અરૂંધતીના સ્પર્શથી પોતાની જાતને વધારે પવિત્ર થયેલી માનતા હતા તેમ તારા સ્પર્શથી હું પણ મારી જાતને પવિત્ર થયેલી માનું છું. ધન્ય છે તને !"

એટલામાં પાછી પ્રિયંવદા બોલી ઉઠી: " એવી તે કોણ સ્ત્રી છે કે જેના ગુણ તમે પણ ગાવ."

" જેને રાત દહાડો પાસે ને પાસે જોઇએ તે સ્તો ! અને અત્યારે પણ નજર આગળ હોય તે સ્તો !" બિપિનચંદ્ર હશી પડયો.

પ્રિયંવદા સમજી ગઇ અને શરમાઇ ગઇ અને બીજી વાત કહાડવાને તે બોલી: " લ્યો, ચાલો હવે, રસોઇ તો બધીયે ટાઢી ટપ થઈ ગઇ હશે."

બંને પતિ અને પત્ની આનંદના ઓઘમાં ન્હાતાં અને તરબોળાતાં પ્રસન્ન ચિત્તથી સાથે સાથે રસોડામાં ગયાં. એ વખતે તેમનાં મન, હૃદય, અને આત્મા એક જ વિચારમાં ઉડતાં હતાં; એક એક ડગલું તે સાથે સાથે જ ભરતાં હતાં; એક જ વાત તેમના મનમાં, હૃદયમાં, અને આત્મામાં ઘોળાતી હતી; બંનેના મુખ ઉપર એક જ પ્રકારના હાસ્યની પ્રભા રમી રહી હતી; બંનેની છટા એક જ દેખાતી હતી; અને બંનેનો આત્મા એક જ બની રહ્યો હતો.

નોકર ચાકર છતાં પણ રસોડાનું કેટલુંક કામ પ્રિયંવદા પોતે જાતે જ કરતી. ભાડુતી નોકર તે ભાડુતી જ એમ તે કહેતી અને પતિસેવાના કાર્યમાં તે જાતે જ સદા તત્પર રહેતી. સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરી બિપિનચંદ્રને જમવા બેસાડી પ્રિયંવદા તેની સામે બેશી

અનેક મીઠી અને રસભરી વાતોથી પતિદેવને રીઝવવા લાગી. આનંદ-થી ઉભરાતો બિપિનચંદ્ર શાંત ચિત્તથી જમ્યો અને જમતે જમતે સંસારની ઉપાધિઓને વિસરી જઈ સ્વર્ગસમાન સુખને અનુભવી રહ્યો.

જમી પરવારીને બિપિનચંદ્ર પોતાના દિવાનખાનામાં જઇને બેઠો. રાજ્યની ચિંતાઓ હવે એક પછી એક તેની માનસિક દૃષ્ટિ આગળ ખડી થવા લાગી અને તે સર્વેનું મનન કરતો બિપિનચંદ્ર વિચાર પરંપરામાં ડુબી ગયો. કેદારસિંહનો વિચાર તેના મનમાં આવ્યો. તેનું કાવતરૂં તેના મનમાં તરી રહ્યું, અને એ કાવતરાના વિચારથી બિપિનચંદ્રનું મગજ ફરી ગયું, અને જ્યાં સુધી કેદાર-સિંહ પકડાય નહીં ત્યાંસુધી સુખે કારભાર થાય નહીં કે સુખે સુવાય નહીં એમ બિપિનચંદ્ર મનમાં માનવા લાગ્યો. કેદારસિહને મારી નાંખવો એવી એની ઇચ્છા ન હતી કારણ કે તે ઇશ્વરથી ડરતો, પણ ગુન્હેગારને શિક્ષા તો થવી જોઇએ એમ તે કહેતો અને તેથી તેને પકડવાને અનેક યોજનાઓ તે રચતો હતો. કેદાર-સિંહે બ્હારવટું લીધું છે એવી વાત તેને કાને આવી હતી અને ઘરબાર વગરનો, સંન્યાસી જેવો થઈ રહેલો શત્રુ વધારે ભયંકર છે એમ તે ગણુતો. કેદારસિંહને પકડવાની છાની યોજના ચાલી રહી હતી. કેદારસિંહની સામે થવાનો અને તેની સાથે ઉઘાડા મેદાન-માં પડવાનો વારો હવે આવ્યો છે એ બિપિનચંદ્રની નજર બહાર નહોતું. રાજેન્દ્રલાલ રાજ્યના સલાહકાર છે એટલે એમને બહુ ભય નથી પણ કારભારીને માથે રાજ્યકાજનો જુમ્મો હોય તેથી તેને માથે શત્રુ ઘણા હોય, અને માથે મોત ભમતું જ હોય, એવા અનેક વિચારો બિપિનચંદ્ર મનમાં કરતો અને ભયગ્રસ્ત થતો કેદારસિંહ પણ એ કાર્યમાં કારભારીને જ કર્તાહર્તા અને જુમ્મેદાર ગણુતો અને એનું જ પ્રથમ નિકંદન કહાડવાને મથતો. પછીથી રાણાજી, અમલદારો, રૈયતવર્ગ વગેરેનો ઘાણ વાળવાનો તેનો વિચાર હતો. રાજ્ય ઉપર આવી રહેલા આવા કંટકને દૂર કરવાની ફરજ પોતાની છે એમ બિપિનચંદ્ર માનતો અને એ કર્ત્તવ્યનિષ્ઠાના ભાનથી તેની વૈરબુદ્ધિમાં વધારો થતો.

સાચાનો બેલી પ્રભુ છે, સાચને આંચ નથી, એવા વિચારોથી તેનું હૃદય આશ્વાસન અને ધૈર્ય ધરવા લાગ્યું. સાધુઓનો જય અને પાપીઓને થતી શિક્ષાનો જવલંત ચિતાર તેના મગજમાં ખડો

થવા લાગ્યો. પ્રભુના દરબારમાં ગુન્હેગારોને રિબાતા, બળતા, ઝળતા, બિપિનચંદ્ર જોઇ રહ્યો અને તેમાં કેદારસિંહને અગ્નિમાં ભરમાયલો નિહાળી, પોતાને કનકપુરમાં નિષ્કંટક અમલ ચલાવતો જોવા લાગ્યો. તે શાંત થયો, સાવધ થયો; તેના હૃદયમાં ધૈર્ય અને હિંમતે વાસ કર્યો; કેદારસિંહની સામે થવાને નિશ્ચય કરી, ખોંખારો કરી, તે ઉભો થયો, અને મુછ ઉપર હાથ નાંખી કંઇક ગર્વથી આમ તેમ આંટા મારવા લાગ્યો, અને ભ્રૂકુટિ ચ્હડાવી મનમાં બોલ્યો: "ઠીક છે બચ્ચા કેદારસિંહ, મને ઇશ્વરનો ડર છે તેથી તને જીવતો રાખું છું, પણ તારા પાપ કૃત્યને માટે તો તને સખત શિક્ષાએ પહોંચાડું ત્યારે જ હું ખરો!"

બિપિનચંદ્ર સ્વભાવે શાંત અને નરમ હતો, પણ વખત આવ્યે વિપત્તિમાં તે સિંહનું બળ ધરતો અને જો શત્રુ સામ, દામ, અને ભેદથી વશ ન થાય તો આખરે તેને દંડ દેવાનો વિચાર કરતો અને તેમાં તે ઇશ્વરની આજ્ઞા અને સહાય છે એમ માની લેતો. તેનું સાત્વિક હૃદય રાજ્યકાજમાં છળ, પ્રપંચ અને ખટપટને જોતું અને તેનાથી કંટાળી કારભારને પણ લાત મારવાને તૈયાર થતું. પણ એક વાર માથે ઉપાડી લીધેલા કાર્યને **प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति** એમ ગણીને તે ત્યજતો નહોતો. તેમાં વળી રાણાજીનો એના ઉપર ભાવ અને પક્ષપાત હતો. તેથી તેમના મનને સારૂં લગાડવાને પણ તે કારભારને હાથ ધરી રહ્યો હતો, અને એક વાર કારભારમાં પડયા પછી એને પણ કંઇક સહુ પડયા જેવું થઇ રહ્યું હતું. છતાં પણ એ ઇશ્વરથી બ્હીતો અને બીજા કારભારીઓની પેઠે છળકપટમાં ભાગ લેતો નહીં. પોતાના પ્રમાણિકપણાથી તે બીજા કારભારીઓ અને રાજદરબારીઓમાં ભાત પાડતો અને પ્રમાણિકપણે પણ રાજ્યકારભાર ચલાવા શકાય એવો દાખલો બેસાડવાને પ્રયત્ન કરતો.

દેશી રાજ્યોમાં પેશી ગયેલો સડો હું કહાડું અને કારભારને ઉત્તમ ગણાવરાવું એવું તેને અભિમાન હતું. પણ દેશીરાજ્યો મુવેલા મુડદાં જેવાં નિઃસત્વ અને નિમાલ્ય તેને જણાતાં અને તેમાં નોકરી કરવા આવનારની બુદ્ધિ પથ્થર સામે પછાડવામાં આવતી છરીની બુઠી થતી ધારની માફક કુણ્ઠિત થતી તેને દેખાતી. તેમને સુધારવાનો ઉપાય મુવેલા મુડદાને ઓસડ પાવા જેવો તેને લાગતો અને સુધાર-

ણાની ધુનમાં નિખાલસ હૃદયનો કારભારી કોઇ કોઈ વાર અજાણ્યે પ્રપંચ જાળને રચી જતો અને કોઈ વાર બીજાની જાળમાં ફસાઇ જતો.

આવી વખતે તેની આંખ ઉઘડતી અને રાજ્યકારભાર છળ કપટ, કે ખટપટ વગર થાય નહીં એમ તેનું હૃદય તેને કહેતું. પણ કારભારના રંગે રંગાયલી તેની બુદ્ધિ સ્વકૃત્યને છાવરતી અને બિપિનચંદ્ર દરેક કાર્યને નિષ્કલંક ગણી તેમાં ઇશ્વરની મદદની આશા રાખતો. કેદારસિંહની બાબતમાં પણ હવે તે પોતે પોતાને સમજાવવા લાગ્યો: "હવે મારો વાંક નથી. મેં એનું બગાડ્યું નથી. સ્વરક્ષણની સલાહ તો કાયદો પણ આપે છે, અને પાપીઓને પ્રભુ પણ છોડતો નથી. હે પ્રભુ, હું ખોટું કરતો નથી. માથે આવી પડેલી વિપત્તિને દૂર કરૂં છું. માટે મને સહાય કરજે, અને બળ આપજે. એમાં પણ મારી બુદ્ધિ શુદ્ધ જ છે."

બિપિનચંદ્ર પોતાનો બચાવ કરવા લાગ્યો: "દ્રોણાચાર્યે શસ્ત્ર ધર્યાં! જમદગ્નિએ શસ્ત્ર ધર્યાં! ભીષ્મપિતામહે શસ્ત્ર ધર્યાં!

"અર્જુને પોતાના પિત્રાઇ ભાઇઓ કૌરવોને મારવાને શસ્ત્ર ધર્યાં!" એમ તેણે પોતાના મનને મનવ્યું.

"કારભારને અંગે આ કરવું પડે છે." એમ કહીને નિવૃત્તિપરાયણ બિપિનચંદ્ર પ્રવૃત્તિપરાયણ થયો.

"રાવણનો અહંકાર ઉતારવાને શ્રી રામચંદ્રજીએ સંગ્રામ કર્યો; ઝેનોફોન, અલેકઝાન્ડર, સીઝર, અને માર્કસ ઑરેલીયસ જેવા વિદ્યાવિલાસી રાજાઓએ પણ સમયને અનુકૂળ વર્તી શસ્ત્ર ધર્યાં છે." એમ કહી બિપિનચંદ્રે પોતાના નિશ્ચયનો બચાવ કરવા માંડયો.

વિદ્યાવિલાસી બિપિનચંદ્ર સંગ્રામવિલાસી થયો અને કેદારસિંહ સામે મેદાનમાં પડવાના કાર્યને સ્વરક્ષણ અને પ્રજારક્ષણને બ્હાને કર્તવ્ય સમજવા લાગ્યો.

વાંચનાર! રાજ્યકારભારનાં કામ એવાં જ હોય! કાજળની કોટડીમાં પુરાયલો ભાગ્યે જ કોરો રહે.

આ પ્રમાણે બિપિનચંદ્ર વિચાર પરંપરામાં ગોથાં ખાતો, અનેક નિશ્ચયો કરતો, અનેક વાર તેમને બદલતો, અને અનેક વાર નવી યોજનાઓ ઘડતો. તેનું મસ્તક ચગડોળે ચ્હડયું હતું.

બીજે દિવસે સવારમાં વ્હેલો બિપિનચંદ્ર ઉઠયો, ન્હાયો, ધોયો, અને સ્નાન સંધ્યા પરવારી પરસાળમાં આવીને એક બીછાના ઉપર

બેઠો, અને તકીયા ઉપર જરા આડો થયો. એટલામાં પ્રિયંવદા ત્યાં આવી અને પોતાના સ્મિતભર્યા વદનકમળની સુવાસિત પરાગથી જાણે તેને નવરાવતી હોય તેમ હાસ્ય અહીં તહીં પ્રસરાવવા લાગી. તેના માથાના વાળ છુટા હતા. સરોવર જેવા શ્વેત અને ભવ્ય કપાળની વચમાં રક્તકમળ સરીખડો કુંકુમનો ચાંલ્લો શોભી રહ્યો હતો. તેના મુખારવિંદ ઉપર અલૌકિક પ્રભા છવાઈ રહી હતી. તેનું રૂપ, સૌંદર્ય, ગૌરવર્ણ, અને હંસ જેવી ઠમક ઠમક ચાલવાની ગતિ, એ સર્વેથી બિપિનચંદ્ર આકર્ષાઈ રહ્યો અને તેનાં કોમળ અંગોને નિહાળતો ક્ષણવાર તેના ગુણોનો વિચાર કરી રહ્યો. તે મનમાં બોલ્યો: " મારે ઘેર તું આવી પણ હજી તું નિષ્કંટકપણે સુખી થઇને બેઠી નહીં. એક વિપત્તિ ગઇ અને બીજી આવીને ઉભી રહી. મારો વ્હાલ શા કામનો? એ તો લુખે લુખોસ્તો! આ વિપત્તિ દૂર થાય નહીં ત્યાં સુધી તેવું સ્તો!"

એમ વિચાર કરતો બિપિનચંદ્ર યૌવનાવસ્થામાંથી પસાર થતી પ્રિયંવદાના રક્ત કમળ જેવા લાલ ગાલ તરફ જોઇ રહ્યો. તેના ઉપર કોઇ કોઇ કરચલી દેખાતી હતી; તે જોઈ, "હવે તુ ઘરડી થઇ," એમ બોલીને તે હસ્યો, અને ચિત્તને હાસ્યવિનોદમાં પરોવવા લાગ્યો. પ્રિયંવદાએ તેના મુખ ઉપર ચિંતાનાં ચિન્હ જોયાં હતાં તેથી તે બોલી ઉઠી: " આમ વાતને તમે ફેરવી નાંખો છો, પણ હું કંઇ નથી સમજતી? તમારા મનમાં કંઇક છે અને બહાર બોલો છો કંઈક!"

" ત્યારે કહે જોઇએ, મારા મનમાં શું છે?"

" હું તો ઘરના કામમાં ગુંથાયલી હોઉં એટલે બધું શી રીતે જાણું? અને તમે પુરૂષો મીંઢા ઘો જેવા. અમને કશું કહોયે નહીં. પણ અમે સ્ત્રીઓ તમારી વાતનો કંઇક મર્મ તો સમજી લઇએ!"

" ત્યારે કહે, તું શું સમજી છે?"

" હું તો એટલું જાણું છું કે આજ મારા "ચંદ્ર" કંઈ ચિંતામાં છે."

" તું બહાર જીવ રાખું તો બધુંયે જાણું!" બિપિનચંદ્રે મશ્કરીમાં કહ્યું.

" અમે સ્ત્રીઓ બહાર જીવ રાખીશું અને બહાર ફરીશું તો તમારા ઘરનું નાવ કોણ ચલાવશે? તે અટકી પડશે."

" અમે નોકર, રસોઇઆ રાખીશું!" બિપિનચંદ્રે પાછું હસતે હસતે કહ્યું.

" ભાડુતી નોકરો ભાડુતી જેવું જ કામ કરશે."

" ત્યારે તને ઘરમાં ભરાઈ રહેવું ગમે છે, એમ જ કહે ને?"

" અમે ઘરનો ધંધો કરીએ અને નવરાશ કહાડીને કંઇ સારૂં વાંચીએ અને પ્રભુનું નામ દઈએ, એ અમારૂં કામ. તમારા ઘરને સંભાળીને ચલાવીએ, તમારા દ્રવ્યનો બરાબર ઉપયોગ કરીએ, અને તમારાં છોકરાંને તમારા જેવાં કરીએ તો પછી અમારે બીજું શું જોઇએ? મારા 'ચંદ્ર,' અમે બહાર ફરીશું તો તમારૂં ઘર સ્મશાન જેવું થઇ રહેશે."

" તું તો ભલી બધું સમજી ગઇ છે!"

" સમજી કે ના સમજી. મારા 'ચંદ્ર', અમારે પંડિતાઇ જોઇતી નથી. અમારે સભાજીત થવું નથી. અમે તમારા સંસારને દીપાવીએ તો પછી અમારે બીજું શું કરવાનું રહે?"

" તું તો વગર કૉલેજે બધું શિખી ગઇ છે, હો!"

" કૉલેજમાં જાવ કે ન જાવ, પણ સ્ત્રીથી જો ઘરનું નાવ બરાબર ઠેલાય નહીં તો એનું કૉલેજમાં ગયું અને ના ગયું સરખું જ છે."

" તમારે જાહેર કામોમાં ભાગ ન લેવો જોઇએ?"

" હા, તમારૂં ઘર સંભાળ્યા પછી. ઘરને છોડીને અમે તે કરીશું તો તમારા ઘરને કોણ સુધારશે? અને તમારૂં ઘર બગડેલું હશે તો તમે ગમે એટલા આગળ જશો પણ પાછા જ પડશો."

" ઘરનું નાવ અમે ગમે તેમ કરીને ચલાવી લઇશું." બિપિનચંદ્ર હસતે હસતે મશ્કરીમાં બોલ્યો.

પ્રિયંવદાએ ગંભીરપણે જવાબ આપ્યો: " તમારાથી તે નહીં બને. સ્ત્રીનું કામ સ્ત્રી જ કરી શકે."

બિપિનચંદ્ર હસતો હસતો પ્રિયંવદા સામે ક્ષણ વાર જોઇ રહ્યો. પ્રિયંવદા પાછી બોલી: " સ્ત્રી અને પુરૂષનો દરજ્જો સરખો છે, પણ બંને એક નથી. બંને એક બીજા વગર અપૂર્ણ છે, પણ બંનેનાં કાર્યો જુદાં છે. બંનેનાં ક્ષેત્રો-સ્થાન નિરાળાં છે એમાંથી એક પણ કાર્યભ્રષ્ટ કે સ્થાનભ્રષ્ટ થાય તો સંસારની મીઠાશ જતી રહે.

" મારા 'ચંદ્ર'! અમારે મંડળો સ્થાપવાં નથી કે સમાજ-સેવા કરવા અહીં તહીં આથડવું નથી. એ બધું સોંપ્યું તમને પુરૂષોને! ગૃહસેવા એ જ સમાજ સેવાનો પાયો છે. એ જ દેશસેવા છે. અમે તમારાં વિશાળ જ્ઞાન, બહોળો અનુભવ, અને પુષ્કળ માહિતીનાં ભાગીદાર

થઇએ, તમને સમજીએ, તમારાં બાળકોને નમુનેદાર બનાવીએ અને વીર તથા વિદ્વાન પુરૂષો ઉત્પન્ન કરીએ તો પછી બીજું શું જોઇએ! દેવકીજીએ શ્રીકૃષ્ણને જન્મ આપી, જીજાબાઇએ શિવાજીને ઉત્પન્ન કરી દેશહિત ઓછું કર્યું છે? ભુવનેશ્વરીએ એક વિવેકાનંદ પેદા કરીને અખિલ વિશ્વની સેવા કરી છે. આર્યલલનાઓએ વીર પુરૂષોને ઉત્પન્ન કરી સ્વદેશકાર્યમાં પોતાનો ફાળો આપ્યો છે. પ્રાચીન ઇતિહાસ તેનો પુરાવો છે. તેથી ઉલટું અમારે ચાલવું નથી. અમને તેવી વીર વિદુષી શુદ્ધ આર્ય માતાઓ બનાવો અને અમે વીર પુરૂષો દેશને પુરા પાડીએ, એજ અમારૂં મુખ્ય કર્ત્તવ્ય છે!"

"મારૂં ચાલે તો હજી હું તને કૉલેજમાં મોકલું. કૉલેજમાં ગયા વગર જ્ઞાન મળતું નથી." બિપિનચંદ્રે હસવું ખાળી રાખી મોં ઠાવકું કરીને મશ્કરીમાં કહ્યું. તેની આંખોમાં અને મુખ ઉપર હાસ્ય રમી રહ્યું.

પ્રિયંવદાએ ગંભીરપણે જવાબ આપ્યો: "મારે એવું ખાલી ખોખા જેવું પોપટીયું અક્ષરજ્ઞાન જોઇતું નથી. અમારામાં સંસ્કાર નાંખો અને અમને ઉંડાં સંસ્કારી બનાવો. અમારે પરીક્ષાઓ પાસ કરવી નથી. યુનવર્સીટિની ડીગ્રીઓ લેવી નથી. અમારે પુરૂષોનું સ્થાન લેવું નથી. ઇશ્વરે આપણા ઘાટ જુદા ઘડયા છે એટલે આપણી કેળવણી અને કાર્યો પણ જુદાં જ હોય. અમારા સદ્‌ગુણોને ખીલવે અને અમારા હૃદયને હલાવે એવું સંગીન જ્ઞાન અમને આપો."

"ઘરમાં રહ્યે રહ્યે તું શું શું કરીશ?" બિપિનચંદ્રે પુછ્યું.

પ્રિયંવદાએ ફરી જવાબ આપ્યો; "અમે આત્મશ્રદ્ધા, ખંત, અને નિશ્ચયવાળાં થઈ, નિયમીત અને ઉદ્યમી બની, છોકરાંને તેવાં બનાવીશું. બહાર સમાજોમાં ફરી શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓને ખાલી કરવા કરતાં ઘેર રહ્યે રહ્યે છોકરાંને આત્મબળ, શ્રદ્ધા, અને વીરતાના પાઠ શિખવીશું. અમે ઇજનેર, ડાકટર અને હિસાબ કિતાબ રાખનાર થઈશું, અને—"

બિપિનચંદ્ર હસતો હસતો વચમાં બોલી ઉઠયો: "ત્યારે તો મારે નોકરી કરવી નહીં પડે!"

પ્રિયંવદા પણ હસી પડી અને બોલી: "મારા ચંદ્ર! ઇજનેર એટલે તમારા ઘરની વ્યવસ્થા રાખનારા ઇજનેર. દાકતર એટલે સાધારણ ઘરગથુ દવા જાણનાર દાકતર અમે તે થઇશું. વળી ઘરમાં પૈસાની આવક જાવકનો હિસાબ રાખીશું. અમે પવિત્ર થઇશું, બીજાને

પવિત્ર બનાવીશું, અને અમારી આસપાસ પવિત્રતા અને પ્રેમનું વાતાવરણ ફેલાવીશું. તમારાં છોકરાંને બળવાન અને ચારિત્ર્યવાન કરીશું અને તમારાં જાહેર કાર્યોમાં ઉત્તેજન અને મદદ આપીશું. આટલું શું ઓછું છે?"

ફરી પાછું બિપિનચંદ્રે હસતે હસતે કહ્યું: "ઘણું છે!"

પ્રિયંવદા જરા વધારે ગંભીર બની ઠાવકુ મોં રાખીને બોલી: "મારા ચંદ્ર! તમે હસો કે ના હસો. જગતને સુધારવું એ અમારાં હાથમાં છે. અમે ધારીએ તો તમને પુરૂષોને ખરાબ કામ કરતા ઝટ અટકાવી શકીએ. જગતમાંથી અપવિત્રતા અને દુષ્ટતા અમે ઝટ ટાળી શકીએ, અને અખિલ વિશ્વને સમાન બનાવી મુકીએ."

બિપિનચંદ્ર પ્રિયંવદાના મુખ સામે જોઇ રહ્યો અને મનમાં બોલ્યો:

"ખરૂં છે, તમે ધારો તો સામાને ખરાબ કામ કરતા અટકાવી શકો ખરાં."

વ્હાલનો ઉમળકો આવવાથી બિપિનચંદ્ર હસતો હસતો પ્રિયંવદાને ભેટી પડયો. બન્નેનાં હૃદય અને આત્મા એક જ વિચાર અને એક જ સૃષ્ટિમાં ઉડી રહ્યાં અને બિપિનચંદ્ર પ્રસન્ન ચિત્તથી એક કાવ્યની કડી મનમાં ગાવા લાગ્યા:

"ધન્ય ધન્ય અવતાર જગતમાં, ગુણવંતી જ્યાં નાર."

એટલામાં પાછી પ્રિયંવદા બોલી ઉઠી: "પણ તમે પુરૂષો સ્વાર્થી તો ખરા! મોટા મોટા સ્મૃતિકારો પણ એ કોટિના સ્તો: તમે સદાએ સ્ત્રીઓનો જ વાંક અને દોષ દર્શાવ્યા કર્યો છે. કોઇએ ભલભલા તમારા સ્મૃતિકારોએ પણ કોઇ પુરૂષનો દોશ દર્શાવ્યો? દોષ તો અમારા જ કહાડવાના! પુરૂષો તો બધા ડાહ્યા ડમરા અને સદ્‌ગુણી!"

એ સાંભળીને બિપિનચંદ્ર ખડખડ હસ્યો અને જરા મશ્કરીમાં બોલ્યો: "હવે તું તારા ખરા સ્વરૂપમાં આવી. હવે તું સમજી. અત્યાર સુધી હું એમ ધારતો હતો કે તું બહુ ભલી છે, પણ--અ-અ-અ---"

પ્રિયંવદાએ ધીમે રહીને જવાબ આપ્યો: "ભલાં તો થઇએ, પણ એવાં ભલાં શું થઇએ કે મૂર્ખમાં ગણાઇએ? અમે સામાની પક્કાશને સમજીએ તો ખરાં, બોલીએ નહીં."

"તું એટલું સમજતી થઇ, તો હવે વધારે સમજીશ." બિપિનચંદ્રે પાછું હસતે હસતે કહ્યું.

"હું તો બધુંએ સમજું છું."

"ત્યારે કહે બીજું શું સમજે છે?"

"બીજું એ કે તમે પુરૂષોએ અમને જોઇએ તેટલી સ્વતંત્રતા ઇંદિ આપી નથી."

"તારે સ્વતંત્રતા નથી?"

"મારી વાત તો જુદી છે. મારા 'ચંદ્ર' મારે તો તમારે પડખે રહેવામાં સ્વતંત્રતાએ છે, અને બધું છે."

"ત્યારે એમ જ કહે ને કે પુરૂષોને તાબે રહેવું કેટલાકને પરવડતું નથી?"

"તમે પારકા ઉપરીઓને તાબે રહો છો, તો પછી અમે અમારા પતિઓને તાબે રહીએ તો તેમાં શું ખોટું?"

"ત્યારે તારા જેવાં બધાંને કર અને તેમને સ્વતંત્રતા આવ્યા વગર જો રહે તો મને કહેજે."

"બધા પુરૂષો એવા ઉદાર દીલના હોતા નથી."

"તારે ગમે તેમ કરીને પુરૂષોને માથે દોષ ઢોળી પાડવો છે એમ જ કહે ને!" પણ એટલું યાદ રાખજે કે 'આપ સમાન બળ નહીં ને મેઘ સમાન જળ નહીં.' સ્વતંત્રતાને થયું એ સ્ત્રીઓના જ હાથમાં છે."

બિપિનચંદ્ર પ્રિયંવદાના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો. પત્નીની પવિત્રતા, ધાર્મિકતા. અને હૃદયશુદ્ધિ તેની નજર આગળ તરી રહ્યાં. એક પછી એક વિચાર તેના મનમાં ઉદ્‌ભવ્યા. આર્યલલનાઓ કેવી ભલી છે તેનો વિચાર કરતો તે મનમાં બોલ્યો; "તમે બૈરાંઓ જ ધર્મને જાળવી રાખો છો. મોક્ષ તો તમારો છે. અમારો નથી. તમારી ધાર્મિકતા સાચી છે. અમારી પીતળ ઉપર ચ્હડાવેલા સોનાના ઢોળ જેવી છે. તે ઢોળ જ છે. મનુષ્ય ઇશ્વર અને રાજ્ય કારભાર બંનેને જોડે ભજી શકતો નથી, તેમ કરનારા વિરલા છે, અમે પુરૂષો ધાર્મિકતાનો ગમે તેટલો ડોળ કરીએ પણ અમે અમારા રાજ્ય કાજના રંગે રંગાવાના અને તેના ઓપે ઓપાવાના."

આમ પતિપત્ની વાત કરતાં હતાં એટલામાં દરબારમાંથી એક સ્વાર આવ્યો અને તેણે બિપિનચંદ્રને કહ્યું: "સાહેબ, રાણાજી આપને હાલ બોલાવે છે."

બિપિનચંદ્ર તરત જ ઉઠ્યો અને દરબારમાં ગયો. વાંચનાર, ચાલો આપણે હવે જોઇએ કે રાણાજીના દરબારમાં શું બની રહ્યું હતું.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

યુદ્ધની તૈયારી.

કેદારસિંહ જેલ તોડીને નાઠો છે એ વિચારથી રાણા પ્રતાપ-સિંહનું મસ્તક હવે ભમી ગયું. તે ઘણો કોપાયમાન થયો અને તેના કોપનાં ચિન્હ તેના વિસ્તૃત વક્ષસ્થળ અને કમળ જેવાં વિશાળ નેત્રોમાં જણાઇ આવ્યાં. પ્રલયકાળ વખતે જેમ સમુદ્રનું પાણી પોતાની મર્યાદા મુકીને જગતને ડુબાવવાને સર્વત્ર ફરી વળે તેમ તેનું લોહી હૃદયમાંથી ઉછળી આખા શરીરમાં ફરી વળ્યું અને તેનું અસ્તિત્વ આંખો અને મુખના લાલ થવાથી સૌને પ્રત્યક્ષ થયું.

રાણો રાતોપીળો થઇને પાસે બેઠેલા માનસિંહને કહેવા લાગ્યો:

"માનસિંહ, કેદારસિંહનાં ઘરબાર જપ્ત કર્યા વગર છુટકો નથી. મારૂં અન્ન ખાધું અને મને જ દગો દીધો."

"જી મહારાજ, સાપને ગમે તેટલું દુધ પાવ પણ તે કોઇ દવસ કરડયા વગર રહે જ નહીં."

"હા, તું ખરૂં કહે છે. એમ જ થયું. મેં એને ધન દોલત આપી, ઉછેરીને મોટો કર્યો, પણ આખરે એ કૃતઘ્ની નીવડયો. એણે ક્ષત્રીયોનું નામ બોળ્યું."

"મહારાજ, એના ભાઇ ગુમાનસિંહ અને જમાઈ ઇંદ્રસિંહથી હજી ચેતતા રહેજો."

માનસિંહે રાણાને જરા ઉશ્કેર્યો અને પ્રતાપસિંહ જરા કરડી નજર કરીને બોલ્યો: "હું એક વાર છેતરાયો. હવે છેતરાવાનો નથી. એ બંનેની હવે ખબર લઉં છું." રાણો દાંત પીશીને બોલ્યો અને તલવારની મુઠ ઉપર એણે હાથ મુકયો. તેની આંખોમાં ઉંડુ ઝેર વ્યાપી રહેલું જણાયું.

તેને વધારે ઉશ્કેરવાના ઇરાદાથી માનસિંહે પાછું કહ્યું: "એમનાં ખોટાં કામોની વાત આપને કાને આવી હતી પણ આપે દયા ખાધી. પણ, મહારાજ, દયા તો ડાકણને ખાય."

ગુમાનસિંહનાં કુકર્મો રાણાને સાંભરી આવ્યાં અને તેની ભ્રૃકુટિ ચ્હડી; તેના મુખ ઉપર ક્રોધની છાયા છવાઇ રહી; અને પોતે કરેલી દયાને માટે મનમાં પસ્તાતો રાણો બોલ્યો; "આવા નીચ માણસો મારા રાજ્યમાં ન જોઇએ."

" મહારાજ, એમનાં કુકર્મોના પુરાવા અહીં હાજર જ છે. " એમ કહીને માનસિંહે હાજર રાખેલા માણસોને અંદર બોલાવ્યા અને એક પછી એકની જુબાની રાણાની સમક્ષ અપાવી. કોઈની પાસેથી લાંચ લીધાની અને કોઇના ઘરમાં પેશીને જાર કર્મ કર્યાની હકીકત તે માણસોએ રજુ કરી. રાણાના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહીં. તે બોલ્યોઃ " માનસિંહ, અમલદાર વર્ગ અન્યાય કરે કે જાર કર્મ કરે પણ તેનું પાપ તો રાજાને જ ભોગવવું પડે. એ બધાને માટે રાજા પોતેજ જવાબદાર છે. વળી પ્રજાની સાથે પિતાપુત્ર ભાવ રાખવો અને તેનું રક્ષણ કરવું એ અમારા સૂર્યવંશનો શ્રી રામચંદ્રજીના વખતથી ચાલતો આવતો કુળધર્મ છે. એટલે અમલદારો અન્યાય કરે તો અમારા કુળધર્મનો ભંગ થાય અને ઇશ્વરને ત્યાં હું ગુન્હેગાર થઉં તે તો જુદુ. આમ રાજાને માથે બેવડું પાપ આવે. એ પાપમાંથી હું ક્યારે મુક્ત થઇશ ! "

રાણો વિચારમાં પડયો. શું કરવું તે એને સુઝયું નહીં. એકદમ તેણે હુકમ કર્યોઃ " માનસિંહ, આજથી હું ગુમાનસિંહ અને ઇંદ્રસિંહને દેશનિકાલની સજા કરૂં છું. "

" મહારાજ, તેમને દેશનિકાલ કરશો તો તેઓ બ્હારવટું લેશે. "

" ત્યારે બીજો શો રસ્તો ? "

" તેમનાં ઘરબાર જપ્ત કરવાં એ પણ તેમને વધારે ભયંકર કરવા જેવું છે. "

ફરી પાછો રાણો વિચારમાં પડયો. પાનની લાલાશથી રક્ત થયેલા નીચલા હોઠને દાંતથી દબાવતો રાણો એક હાથ મુછ ઉપર મુકતો બીજા હાથ વડે હુક્કાની નળી હાથમાં પકડવા લાગ્યો.

એટલામાં પાછો માનસિંહ બોલ્યોઃ " આપે દર્શાવેલી દયા જ તેમનો નાશ કરશે. "

" તે કેવી રીતે ? "

" શિવજીએ ભસ્માસુરને વરદાન આપ્યું, પણ તે વરદાનથી તે પોતે જાતે જ મર્યો. તેવી રીતે. "

" ત્યારે એમજ કહોને કે પાપી પોતાના પાપે જ હણાશે. "

" હા, તેમજ. "

" પણ એવો ન્યાય રાજાઓને છાજતો નથી. "

"સામ, દામ, ભેદ, અને દંડ, એ નીતિ રાજાઓએ ગ્રહણ કરવી જોઇએ. હું આપને એમાંનાં દામ અને ભેદ બંનેનો અંગીકાર કરવાનું કહું છું. છેવટે દંડ તો છે જ, મહારાજ."

"ઠીક." રાણો જરા તકીયા ઉપર આડો પડયો અને હુક્કો પીતો પીતો ધુમાડાના ગોટે ગોટ મોંમાંથી બહાર કહાડવા લાગ્યો. તેના મનમાં કેદારસિંહના વિચાર ઘોળાઇ રહ્યા અને જેમ જેમ તેની વિચારપરંપરા આગળ વધવા લાગી તેમ તેમ તેના મુખમાંથી વધારે ને વધારે ધુમાડાના ગોટા બહાર નીકળી રહ્યા. આખરે તે આકું જોઇને બડબડયો:

"મેં દુધ પાંઇને સાંપ જ ઉછેર્યો."

માનસિંહે તે સાંભળ્યું અને તરત બોલ્યો: "મહારાજ, શાસ્ત્રોએ અપાત્રે દાન કરવાનું ના કહ્યું છે તે એટલા જ માટે."

"મને શી ખબર કે કેદારસિંહ આવું અપાત્ર હશે!"

"આપનું નીખાલસ હૃદય કપટીની કપટજાળને સમજી શકયું નહીં."

માનસિંહના એ શબ્દોથી રાણો વધારે ઉશ્કેરાયો; તે હુક્કાની નળીને વેગળી કરી હાથમાં તલવારની મુઠ પકડીને બોલ્યો: "કયાં છે એ દુષ્ટ, આ તલવારથી એનો શિરચ્છેદ કરૂં."

"ખમા, મહારાજ, ખમા; આપ તસ્દી લેશો તો પછી અમે શું કરવાના? આપના સેવકને હુકમ કરો, સેવક હાજર છે."

"માનસિંહ, હવે એને પકડવાને શો ઉપાય કરવો? તારી સલાહ શી છે?"

"જે આપનો મત તે મારો મત."

રાણો બારીક દૃષ્ટિ કરીને માનસિંહ સામે તાકીને જોઇ અને પછી બોલ્યો: "માનસિંહ, હાએ હા, કરવાનો વખત કોપાયમાન થયેલો પુરૂષ ગમે તે કરી બેસે. માટે સાચી સલાહ

"મહારાજ, આપના સેવકને રજા આપો, હું આ ભાયાતો એને આમ પકડી લાવું."

રાણાએ કેદારસિંહને પ
પોલીસ કમિશનર પાસેથી જે
મોટું ઇનામ વર્તમાનપત્રોમાં

માનસિંહ રજા લઇને ઉઠવા લાગ્યો. રાણાએ તેને કહ્યું: "કેદારસિંહની જે જે બાતમી મળે તે મને વખતો વખત કહેતો રહેજે."

આમ કેટલાક દિવસ ચાલ્યા ગયા. કેદારસિંહ ન્હાશી ગયાની વાત જુની થવા આવી. રાણો પ્રતાપસિંહ કંઇક ઉદ્યોગ અને કંઈક શાંતિમાં દિવસ ગાળવા લાગ્યો. પોલીસ તરફથી તપાસ ચાલી રહી. માનસિંહ પણ જે બાતમી મળે તે મેળવવા લાગ્યો.

એવામાં સમાચાર મળ્યા કે કેદારસિંહ બ્હારવટે નીકળી પડયો છે. કેદારસિંહ પોતે અને પોતે રાખેલા ખુનીઓ કનકપુરની આસપાસનાં ગામડાંને લુંટતા, મારફાડ કરતા, અને રૈયતને બહુ ત્રાસ આપતા. આખરે તેણે કનકપુરની આસપાસના રાજાઓને એકઠા કરી કનકપુર ઉપર ચઢાઇ કરાવવાનો ઇરાદો રાખ્યો હતો. તેમ કરવાને પ્રથમ તેના સાહુ રાજા રણમલસિંહને તે મળ્યો અને તેણે તે બીડું ઝડપ્યું. બીજા રાજાઓને કેદારસિંહે એ વાતની જાણ કરી પણ કેટલાકે તેમાં ભળવાની હા પાડી અને કેટલાકે રાણા પ્રતાપસિંહની સહોબતને લીધે કનકપુરના પક્ષમાં રહેવાનો પક્કો નિશ્ચય જણાવ્યો. શાંતિપુરના ઠાકોર અજબસિંહને એ વાતની ખબર પડી અને એણે રાણા પ્રતાપસિંહને પત્ર લખી સઘળી બીના જાહેર કરી.

ઉપર આપણે જોઇ ગયા છીએ કે ઠાકોર અજબસિંહ શુદ્ધ ક્ષત્રી વીર પુરૂષ હતો. સાચા ક્ષત્રીને મદદ કરવી એ પોતાનો ધર્મ છે એમ એ સમજતો અને રાણા પ્રતાપસિંહને સાચા ક્ષત્રી શાની સર્વદા એમની ઓથ લેતો. બંને શુદ્ધ ક્ષત્રીઓ હોવાથી એક બીજાની સાથે સ્નેહ રાખતા અને વિપત્તિ સમયે એક બીજાને સહાય કરતા. બંનેના સ્વભાવ મળતા હોવાથી બંને વચ્ચે સ્નેહ અને મૈત્રી બંધાઇ રહ્યાં હતાં. પ્રતાપસિંહ ઉપર આ અણધારેલી આફત આવી પડેલી છે એમ ધારી તેણે તેને આ ખબર મોકલી હતી અને પોતાની મદદની ખાત્રી આપી હતી.

અજબસિંહનો પત્ર આવ્યો એટલે રાણાએ માનસિંહ તથા બિપિનચંદ્રને બોલાવ્યા અને પત્ર વંચાવવા માંડયો:

" રાણાજી, કેદારસિંહે બ્હારવટું લીધાની ખબર મળતાં મને મનમાં ઘણો ખેદ થયો. શું રજપુતાઇ હવે રંડાઇ છે ? શું રજપુતો હવે આવા નબળા અધમ અને નીચ પાકયા કે એમને નસીબે હવે બ્હારવટું આવ્યું ? રાણાજી જમાનો હવે બદલાયો છે, તેની સાથે રીવટ પણ બદલાયો છે.

કેદારસિંહથી ચેતતા રહેજો અને મારા સરખું કામ મને સોંપશો. હું સદાએ તમારા પક્ષમાં જ છું એમ માનજો.”

પત્ર વંચાતો હતો તેની વચમાં માનસિંહ બોલી ઉઠયોઃ “વાહ, ધન્ય છે, આવી વખતે જ ખરા મિત્રનું મિત્રપણું જણાઇ આવે છે.”

એટલામાં એક દૂતે આવીને એક કાગળ માનસિંહના હાથમાં આપ્યો. માનસિંહે દૂતને પુછ્યું: “ કયાંથી આવ્યો છે ? ”

“ વિસલગઢથી.”

“ કોણે મોકલ્યો છે ?”

“ રાણા રણમલ્લસિંહે મોકલ્યો છે. ”

રાણાજીની આજ્ઞા થવાથી માનસિંહે પત્ર વાંચ્યો. તેમાં લખ્યું હતું:

“ કેદારસિંહ ગાદીનો વારસ છે તેથી ગાદી એને આપો, નહી તો યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થાવ. ”

રાણો પ્રતાપસિંહ ચમકયો. તેનું ક્ષાત્રબળ ઉછળી રહ્યું. તેની ક્ષાત્રવૃત્તિ જાગ્રત થઇ, તેણે તલવાર હાથમાં લીધી, અને મુછ ઉપર હાથ ફેરવતો રાણો દઢતા અને શૌર્ય દાખવતો બોલ્યોઃ “ માનસિંહ, હમણાં ને હમણાં એને ઉત્તર આપ કે પ્રતાપસિંહ લઢવાને તૈયાર છે. ક્ષત્રિયોએ કદિ નમ્યું આપ્યું જાણ્યું છે ? ”

માનસિંહ વચમાં બોલ્યોઃ “ ધન્ય છે મહારાજ. ”

“ માનસિંહ, ધર્મયુદ્ધ કરી જય પામવો અથવા તો રણમાં મૃત્યુને વશ થઇ સ્વર્ગે જવું એ બેમાંના એક માર્ગ વગર ક્ષત્રીયોને માટે બીજો માગ નથી. ”

માનસિંહે ઉત્તર લખીને દૂતને આપ્યો અને તે ચાલ્યો ગયો. એટલામાં આસપાસનાં ગામડાંમાંથી એક જાસુસે આવીને ખબર કહીઃ

“ મહારાજ, કેદારસિંહ અને રણમલ્લસિંહ મુસલમાનો અને યવનોને મળી ગયા છે અને તેમણે આસપાસનાં ગામડાંને લુંટવા માંડયાં છે. તે લોકોને ત્રાસ ઉપજાવે છે. ”

એ સાંભળીને રાણા પ્રતાપસિંહના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહીં. પ્રલય સમયે સર્વને ભસ્મ કરવાને જાણે પ્રચંડ અગ્નિ પ્રજ્વલિત થઇ રહ્યો હોય તેમ રાણાનાં ચક્ષુમાંથી ક્રોધાગ્નિ ખરવા લાગ્યો અને તેના તાપની અસર મુખ, હાથ, અને આખા શરીર ઉપર પ્રત્યક્ષ જણાવા લાગી. રાણો ગાદી ઉપર આડો પડયો હતો તે બેઠો થયો અને છાતી કહાડી, એક હાથથી તલવાર ઝાલી બીજે હાથે મુછને આમળા દેતો

બોલ્યો: "હેં, બાયલાઓ, તમે બીજું શું કરવાના છો? હેં, નામર્દ! સામા આવી જાવ. નિર્દોષ પ્રજાને પજવવી એ તો બાયલાઓનાં કામ છે."

"મહારાજ, પાડે પાડા લ્હડે અને ઝાડનો ખોડો નીકળે, એ ન્યાય આપણા કનકપુરના રાજ્યમાં કદિ પ્રવર્ત્યો નથી." બિપિનચંદ્રે ધીમેથી કહ્યું.

"અને જ્યાંસુધી દાદો સૂરજ તપશે ત્યાંસુધી અમે સૂર્યવંશીઓ એ ન્યાયને કદિ પ્રવર્તવા દેવાના નથી." રાણો મુછ ઉપર હાથ મુકી કંઇક ગર્વથી બોલ્યો.

"મહારાજ, આપ બેઠે તો એવું કદિ બને જ નહીં." માનસિંહે કહ્યું.

"ત્યારે શું મારા મરણ પછી એમ બનશે? શું મારો વનરાજ એના પિતાને પગલે પગલે નહીં ચાલે? ચાલશે જ. માનસિંહ, ખાત્રી રાખજે, સિંહનાં બચ્ચાં સિંહ જ હોય."

માનસિંહે કંઇક મોં મલકાવ્યું. રાણાએ તે જોયું અને તેણે પ્રશ્ન કર્યો:

"માનસિંહ, તું કેમ હસ્યો? શું મારૂં કહેવું તને ખોટું લાગે છે?"

"મહારાજ, આપના જેવા સર્વ ક્ષત્રીઓ હોય તો તો આપનું કહેવું સત્ય છે. પણ યુગ બદલાયો છે, અને હવે સિંહનાં બચ્ચાં સિંહ પાકતાં નથી."

"ત્યારે શું મારા વનરાજ વિષે તને શંકા થાય છે?" કંઇક આવેશમાં આવીને રાણો બોલ્યો.

"મહારાજ, ભુંડા કૌરવોમાં જેમ એક સારા ભીષ્મપિતામહ હતા તેમ સર્વ ક્ષત્રીયોમાં આપ એકલા જ શુદ્ધ ક્ષત્રી વિરાજો છો એટલે આપ જેવા સિંહનું બચ્ચુ સિંહ જ પાકશે એની તો મને શંકા જ નથી."

રાણા પ્રતાપસિંહનો આવેશ કંઇક શમ્યો, પણ તેના મનનો ઉભરો હજી બરાબર બહાર નીકળ્યો નહોતો તેથી તે આગળ બોલ્યો: "મારી પ્રજા મારૂં અંગ છે, હું જીવું છું ત્યાં સુધી એનો એક વાળ પણ વાંકો થવા દેનાર નથી. થાય તો પછી આપણ ક્ષત્રીયો ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ શેના?"

" ખમા, મહારાજ, ઘણી ખમા. ક્ષાત્રતેજથી આપ અધિક શોભો છો." બિપિનચંદ્રે વચમાં કહ્યું.

" માનસિંહ, સ્વાર્થબુદ્ધિથી તો સૌએ પ્રજાનું રક્ષણ કરે પણ નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિથી તેનું રક્ષણ કરવું એમાં જ સૂર્યવંશીઓની શુદ્ધિ, પ્રજાવત્સલતાથી અને કુળધર્મ જળવાઇ રહેલાં છે." રાણો પોતાના કુળનો ગર્વ ધરતો બોલ્યો અને તેના મુખ, લલાટ, અને શરીર ઉપર એ ગર્વની પ્રકાશિત પ્રભા પથરાઇ રહી. સર્વે ઉત્સાહમાં આવ્યા. એટલામાં રાણાએ વાત ફેરવી અને કહ્યું: " માનસિંહ, રણમલસિંહનો દુત પાછો આવ્યો નહીં તેથી હું ધારૂં છું કે યુદ્ધ નક્કી થશે, માટે હવે યુદ્ધની તૈયારી કરવી એ તારા હાથમાં છે."

માનસિંહ કંઇક વિચારમાં પડયો. રાણાએ તેની સામે જોયું અને પુછ્યું:

"કેમ વિચારમાં પડયો ?"

" મહારાજ, દુશ્મન એકલા બળથી જ જીતાય તેમ નથી. એમાં દામનું પણ કામ પડે છે."

" હું તારૂં કહેવું સમજ્યો નહીં."

" ચોખ્ખું કહેતાં મારી જીભ ઉપડતી નથી."

" કહી દે, જે કહેવું હોય તે. તું નિર્ભય છે."

" મહારાજ, દુસ્મનોને કંઇક દ્રવ્ય આપીને પાછા વિદાય કર્યા હોય તો ?"

" જા, જા, માનસિંહ, નામર્દ! એવી બાયલી વાત શું કરે છે? શત્રુઓને યમને દ્વાર મોકલવા એજ ક્ષત્રીયોનો ધર્મ."

" મહારાજ, આપને એ વાત ગમશે નહીં એમ ધારીને જ એ કહેતાં હું બ્હીતો હતો."

" પણ માનસિંહ, એ વિચાર તારા મનમાં ઉઠયો એટલાથી જ મને ખેદ થાય છે. શું રજપૂતાઇ હવે રંડાઇ છે? શું ક્ષત્રીયો ચુડીઓ પહેરીને બેઠા છે? હા, હા, એમજ. તારા મનમાં એ વિચાર એથી જ આવ્યો. હવે યુગ બદલાયો છે. ક્ષત્રીયો મોજ શોખમાં પડી આળસુ, વ્યસની અને યુદ્ધના કાયર બન્યા છે. ક્ષત્રીયોની પવિત્ર બુદ્ધિને ત્યજી તમે અધમ મતિને પામ્યા છો. તમારામાંથી સત્ય અને ન્યાય ગયાં, પ્રમાણિકતા ગઇ, અને તેને સ્થાને નીચ બુદ્ધિ આવી છે. લોભ અને ઇર્ષ્યાએ તમારા હૃદયમાં વાસ કર્યો છે. તમે સ્વાર્થને

પોષી, સ્વદેશપ્રીતિને મનમાંથી ખસેડી નાંખી છે. તમે રજપૂતોમાં કુસંપ, દુરાચાર, અને અધમ સ્વાર્થ પેઠા છે. તે તમારૂં નખોદ વાળશે. તે તમારૂં નિકંદન કહાડશે. એથી જ હું કહું છું કે રજપુતાઈ હવે રંડાઇ છે.”

“મહારાજ, કોઇ વખત કળ પણ વાપરવી પડે. દુસ્મન એકલા બળથી જ જીતાય નહીં.”

“માનસિંહ, આજ તમે કોઇને લાંચ આપશો તો આવતી કાલે તમે લાંચ લેતા થશો. જે આપે તે લેજ.”

“તેથી શું થયું? એ પણ રજવાડાના ખેલ છે.”

“તું એને ખેલ કહે, પણ હું તો એને બાયલાપણું જ કહું છું. હું જાણું છું કે કળજુગના નામર્દ રાજાઓ એવા ખેલ રમશે અને પોતાની કાયા અને માયાને પરદેશીઓને સ્વાધીન કરશે. પણ એવા ખેલ મારે મારા રાજ્યમાં નથી જોઇતા. મારા રાજ્યમાં તો હજી સત્યયુગ જ પ્રવર્તે છે. જ્યારે રાજાઓ લાંચ આપશે અને લેશે ત્યારે ખરેખરો કળીયુગ પ્રવર્ત્યો એમ સમજજે. ત્યારે રાજાઓ પ્રજાને વ્હેતી મુકી મોજશોખ મારશે, અન્ય સ્થળે રખડશે, અને અન્યાયી અને ભ્રષ્ટ થશે. તે વખતે રજપૂતાઈ પુરેપુરી રંડાશે અને પરાધીનતાને ભોગવશે.”

“તો મહારાજ, મારી એક બીજી નમ્ર વિનંતિ છે, તે આપ કૃપા કરીને સાંભળશો.”

“હા, તે ખુશીથી કહે.”

“મહારાજ, આપણી આસપાસ આવલાં રાજ્યોના રાજાઓને કહેણ મોકલી તેમની મદદ માગીએ તો શું ખોટું?”

“ખોટું તો કંઇ નહીં, પણ આપણી નિર્બળતા જણાય.”

“મહારાજ, ન્યાય અને અન્યાય-વચ્ચે આ યુદ્ધ છે, એટલે આખરે સત્યનો જય તો છે જ.” બિપિનચંદ્ર વચમાં બોલ્યો. રાણાએ ગંભીર દેખાવ કરીને જવાબ આપ્યો: “સત્ય આખરે તરવાનું જ. મને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. પણ માનસિંહની ઇચ્છા છે તો તેમ કરીશ.”

“ત્યારે આ સેવકને આજ્ઞા કરો.” માનસિંહે કહ્યું.

“માનસિંહ, વનરાજને હું તે કામ સોંપીશ. એ પણ જરા ભોમીયો થાય. તું એની જોડે જજે. આપણા રાજ્યવહીવટ અને રીતરિવાજો એને સમજાવજે. જા, વનરાજને બોલાવ.”

માનસિંહ ગયો અને વનરાજને તેડીને આવ્યો. ક્ષાત્રતેજના ભંડારમાંથી જાણે એક અત્યંત તેજસ્વી કિરણ છુટું પડી, વિકાસને પામી, અન્ય શરીરને ધારણ કરી રહ્યું હોય તેમ વનરાજનું શરીર રાણા પ્રતાપસિંહના જેવું જ તેજસ્વી, ભવ્ય, અને પ્રતિભાશાળી દેખાતું હતું. તેના મુખ ઉપર ક્ષાત્ર ધર્મની દિવ્ય પ્રભા પથરાઇ રહેલી હતી. પિતાનું વિશાળ વક્ષસ્થળ અને દીર્ઘ ભુજાઓ, માતાનો ગૌર વર્ણ, અને ક્ષાત્રતેજ સાથે મળીને કંઇક કર્કશ થયેલી મૃદુ કાન્તિ તેનામાં જણાઇ આવતાં હતાં. સિંહનું બચ્ચું સિંહ જ હોય તેમ વનરાજ પ્રતાપસિંહ જેવો લાંબો પહોળો અને જુસ્સાદાર જણાતો હતો. તેની આંખોમાં પિતામાંથી ઉતરી આવેલી લાલ ખુમારી વ્યાપી રહેલી હતી અને તે ક્ષત્રીયોનાં બળ, પરાક્રમ, અને નિડરતાનું ભાન કરાવતી હતી. તેના ભવ્ય લલાટમાં કુંકુમનું તિલક હતું. તે એની ધાર્મિકતા અને પ્રભુપરાયણતાનું સુચન કરતું હતું. રાણો પ્રતાપસિંહ સૂર્યવંશી હતો, તેથી તે રવિકુળ ભૂષણ શ્રી રામને પોતાના પૂર્વજ તથા પ્રભુ તરીકે પૂજતો. તેમની ભક્તિથી તેનું હૃદય નિર્મળ બનતું, તેની ક્ષાત્રતેજ વધતું, અને રાણો પ્રભુભક્તિ અને ક્ષાત્ર બળના મિશ્રણથી તે સમયના ક્ષત્રીયોમાં વધારે શોભી નીકળતો. પિતાનો ભક્તિભાવ પુત્રમાં આવ્યો હતો અને તેમાં જુવાનીનો જુસ્સો ભળવાથી વનરાજ સૌ ક્ષત્રીય કુંમારોમાં ભાત પાડતો, અધિક શોભતો, અને પિતાથી સવાયું કરતો.

વનરાજને જોઇને રાણો બોલ્યો: " કુંવર, ક્ષત્રીપણાનું અભિમાન રાખનારા સઘળા રાજાઓને મળીને કહેજે કે પરસ્પર ઇર્ષ્યાથી આપણી હાનિ થવા બેઠી છે. ઇર્ષ્યાના બળ્યા આપણે એક બીજાના ઉપર તરાપ મારવાને માટે તૈયાર થઇએ છીએ, દ્વેષ અને વેર ઉભાં કરીએ છીએ, અન્યોઅન્ય વિશ્વાસ અને પ્રીતિના પાયા નબળા કરીએ છીએ, અને વ્હાલાને વેરી કરીએ છીએ. એ ઇર્ષ્યા મારો, તમારો, અને સર્વેનો નાશ કરશે. આજ મારો વારો તો કાલ તમારો. એવા ઇર્ષ્યાળુ મનુષ્યોને શિક્ષા કરવાને સર્વેએ ભેગા થવું. તમે જો એકઠા થઇને ન્યાય નહીં કરો તો બેની લડાઇમાં ત્રીજો ભળશે અને તે બંનેનું ખાઇ જશે. "

" મહારાજ, હા, પ્રથમ ક્ષત્રીયો પંચ થઇને નિકાલ કરે; નહીં તો પછી લડાઇ તો છે જ. "

" હા, જો પંચ મારફત કામ સરતું હોય તો પછી નકામી કાપાકાપી શા માટે કરવી."

" હા, ખરૂં કહો છો, મહારાજ."

" લડાઈ કરવી પડે તો પણ હું તો એકલો જ કેદારસિંહ સાથે યુદ્ધ કરૂં અને હારૂં તો આ ગાદી સોંપી દઉં. સેનાઓનો નકામો ધાણ થતો અટકાવું."

વનરાજ અને માનસિંહ ગયા અને સઘળા રાજાઓને મળી આ તકરારનો ન્યાય કરવાનું કહેવા લાગ્યા, પણ મોજશોખ અને મદમાં ગરક થઈ ગયેલા રાજાઓએ બરાબર ઉત્તર આપ્યો નહીં અને વનરાજ તથા માનસિંહ નિરાશ થઇને પાછા આવ્યા. રાણાને હવે લડાઇ કર્યા વગર બીજો ઉપાય રહ્યો નહીં.

સર્વ ભાયાતોને તેડાવવાનો નિશ્ચય કરીને રાણો એક વિશાળ ખંડમાં ગાદી તકીયે બેઠો અને એક હાથમાં હુક્કાની નળી રાખી, બીજા હાથમાં તલવારની મુઠને પકડીને ઉંડા વિચારમાં ગરક થઇ ગયો. લડાઇના વિચાર તેને આવ્યા અને તે વિચારની પરંપરામાં રાણો અનેક સુખ અને દુઃખના અનુભવો અનુભવવા લાગ્યો. પવનના આવવાથી સમુદ્રની સપાટી ઉપર જેમ ક્ષણ ક્ષણમાં વિવિધ પ્રકારના ફેરફારો થઇ રહે તેમ રાણાની મુખમુદ્રા ઉપર ક્ષણમાં ચિંતાની અને ક્ષણમાં ભાવી જયના આનંદની ઝાયાઓ છવાઇ રહેવા લાગી અને જાણે વિચાર કરવાથી ઘણો શ્રમ પહોંચ્યો હોય તેમ પરસેવાનાં ટીપાં તેના ભવ્ય લલાટ ઉપર બાઝી રહ્યાં. રાણો ઉંડા વિચારમાં પડયો.

એટલામાં એક જાસુસે આવીને રાણાના હાથમાં પત્ર આપ્યો. તે પત્ર તેના એક વિશ્વાસુ સરદારનો હતો. તેમાં લખ્યું હતુંઃ " કેટલાક રાજાઓએ કેદારસિંહને મદદ કરવાનું વચન આપ્યું છે, અને તે આવીને કેદારસિંહને મળ્યા છે."

રાણાના કોપનો પાર રહ્યો નહીં. તે બોલ્યોઃ " ચોરનો ભાઇ ઘંટીચોર ! કેદારસિંહને રાજ્ય મળે તો તેમાંથી એ રાજાઓને પણ કંઇ ભાગ મળે એ આશાથી તેમણે મદદ કરવાનું વચન આપ્યું હશે ! પણ—

" મહારાજ, એ તો સાપને ઘેર સાપ પરોણો. રાજ્યનો લોભી કેદારસિંહ તેમ કરે ખરો ! જો શત્રુઓનો જય થાય તો રાજ્ય માટે તેમનામાં પરસ્પર યુદ્ધ જાગે." બિપિનચંદ્ર વચમાં બોલી ઉઠયો.

" ત્યારે તો કપટનું ખરેખરૂં બેસે ચપટ. " માનસિંહે કહ્યું.

" પણ, માનસિંહ, એ બાયલાઓ તે શું જીતવાના હતા ? ક્ષત્રીયો આવા સ્વાર્થી અને અન્યાયી પાકયા છે ! ન્યાય કરવો તેમને ન ગમ્યો અને અન્યાયું રાજ્ય તેમને લેવું ગમે છે. ધિક્, ધિક્. " રાણાએ દાંત પીશીને ઉત્તર આપ્યો. આ વખતે રાણાની ભ્રકુટિ ચ્હડી અને અત્યંત ક્રોધમાં આવીને તે પાછો બોલ્યોઃ " માનસિંહ, તું હવે બીજી બધી વાત મુકી દે અને આપણા ભાયાતોને એકઠા કર."

માનસિંહ એકદમ બધે ફરી વળ્યો અને સઘળા ભાયાતોને તેડી લાવ્યો. જે વિશાળ ખંડમાં પ્રતાપસિંહ બેઠો હતો ત્યાં ભાયાતો એક પછી એક આવવા લાગ્યા. કનકપુરની રાજ્યશ્રીના તેજપુંજનાં કિરણોથી આખો ખંડ ઉભરાતો હોય તેમ ભાયાતોના આગમનથી આખો ખંડ ઉભરાવા લાગ્યો અને તે સર્વની વચમાં બેશી અધિક પ્રતાપ અને તેજથી શોભતો સૂર્યવંશી રાણો પ્રતાપસિંહ મધ્યાન્હ સમયે સર્વ કિરણોને પ્રસારી પ્રતાપી સૂર્ય ઝળકતો હોય તેમ અધિક તેજસ્વી દેખાવા લાગ્યો. ભાયાતોને જોઇને રાણાને શૂર ચ્હડયું અને તે બોલ્યોઃ " મારા વીરાઓ, ક્ષત્રીયો સત્ય અને ન્યાયના રક્ષક છે. ગૌ, બ્રાહ્મણ, સ્ત્રી, સત્ય, અને ધર્મનું રક્ષણ કરતા તમે આવ્યા છો અને હજી પણ કરશો એમ મને ખાત્રી છે. જતું જતું પણ ક્ષાત્ર-વીર્ય હજી તમારા જેવાઓમાં ટકી રહ્યું છે. મારા શૂરાઓ, ઉઠો, તૈયાર થાવ, અને દુષ્ટોનો સંહાર કરો. "

રાણો સર્વને પાણી ચ્હડાવવા લાગ્યો.

" મારા શૂરાઓ, તમે રાજ્યના સ્તંભો છો. આ કનકપુરને માથે જ્યારે જ્યારે આફત આવી છે ત્યારે ત્યારે તમે તમારૂં શૂરાતન દાખવ્યું છે. આ રાજ્યને તમે પ્રાણ કરતાંયે અધિક ગણ્યું છે. મારા વીરાઓ, તમારાં બળ અને પરાક્રમ દશે દિશામાં ગાજી રહ્યાં છે. આ કનકપુરના તમે કોટ અને કિલ્લા છો. મારા વીરાઓ ઉઠો, તૈયાર થાવ, અને તમારા બાપદાદાની કીર્તિને અધિક ઉજ્જવલ કરો."

રાણો આમ બોલતો હતો એટલામાં એક દૂત આવ્યો અને તેણે સમાચાર કહ્યાઃ " મહારાજ, દુશ્મનો મોટું લશ્કર લઇને આવી પહોંચ્યા છે. તે છેક પાસે આવ્યા છે. કનકપુરથી લગભગ બે ગાઉને છેટે તેમણે મુકામ કર્યો છે. અનાજ, ઘાસ, વગેરેને માટે તેઓ રૈયતને ત્રાસ આપે છે. "

એ સાંભળીને રાણો બોલ્યો: " ધિક્, ધિક્, બાયલાઓ ! રજપુતોનું શૂરાતન શું રૈયતને પીડવામાંજ હવે આવી રહ્યું ? એમ કરવાથી આ પ્રતાપસિંહ કંઇ નમ્યું આપવાનો નથી. સૂર્યવંશના તેજસ્વી રાજાઓએ કદિ નમ્યું આપ્યું નથી. તેમણે કદિ ટેક છોડયો નથી, અને કદિ છોડશે પણ નહીં. શ્રીરામ, ભરત, અને હરિશ્ચંદ્રનો આ વંશજ તેમનાં નામને કલંક લગાડશે નહીં. રાજ્ય જાય, કુટુંબનાં માણસો રણમાં રોળાય, તેથી પણ હું ડગવાનો નથી. ક્ષત્રીઓ એટલા માટેજ જન્મ ધારણ કરે છે. ક્ષત્રીઓને નેક, ટેક, અને કીર્તિ પ્રાણથી પણ વધારે વ્હાલાં છે. "

" હા મહારાજ; ક્ષત્રીઓનો ટેક ગયો તો પછી બાકી શું રહ્યું ? રાજ્યપાટ, લક્ષ્મી, સૌ એની આગળ તુચ્છ છે. ટેક વગરના મનુષ્યની મનુષ્યમાં ગણના નથી. " બિપિનચંદ્રે કહ્યું.

" અને રૈયતને પીડનારા રજપુતોની રજપુતોમાં ગણના નથી." માનસિંહે કહ્યું.

" પણ માનસિંહ, હવે વાર કરવી ઠીક નથી. રૈયત રીબાય અને રાજા જોઇ કેમ રહે ? ક્ષત્રીયોને પ્રજા પ્રાણથી પણ અધિક વ્હાલી હોય. પ્રજા વડે રાજા અને રાજા વડે પ્રજા. બંનેનો સંબંધ પ્રાણ અને શરીર જેવો છે. પ્રજાનું રક્ષણ કરવું એ મારો પ્રથમ ધર્મ છે. "

" આપના રાજ્યમાં રૈયતનો કદિ વાંકો વાળ પણ થયો નથી. આપે પ્રજાને અનેક લાડ લડાવ્યાં છે. "

" માનસિંહ, એ તો મેં મારો ધર્મ બજાવ્યો છે. પ્રજાનું પાલન ન કરે તે રાજા શેનો ! "

" મહારાજ, વખત બદલાયો છે, અને હવે એવા પ્રાચીન સમયના પ્રજાપાલક રાજાઓ ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. " બિપિનચંદ્રે ગંભીરપણે કહ્યું.

" ત્યારે, કારભારી, નક્કી સમજજો કે હવે ક્ષત્રીયોનો સૂર્ય અસ્ત થવા બેઠો છે. તેમના પાસા હવે સવળા પડનાર નથી, અને ક્ષત્રીયો સ્વતંત્રતાને ત્યજી ગુલામીની બેડી પહેરશે. "

" હા મહારાજ, આપ ખરૂં કહો છો. "

એટલામાં પાછો રાણો વચમાં બોલી ઉઠયો: " માનસિંહ, હવે વાતો કરવાનો સમય નથી. મારી રૈયત પીડાય છે તેથી મને ચેન પડતું નથી. ઝટ કર. તું સઘળા સરદારોને લઇને આગળ થા."

એટલામાં એક દૂતે અંદર આવવાની વરધી કહાવી. એ દૂત રણમલસિંહ તરફથી વિષ્ટિ કરવાને આવ્યો હતો. રાણાએ કહ્યું: "એને સુખેથી અંદર આવવા દ્યો. વિષ્ટિ કરવા આવનાર સર્વદા નિર્ભય છે."

દૂતે અંદર આવીને કહ્યું: "મહારાજ રણમલસિંહે કહાવ્યું છે કે અડધું રાજ્ય આપશો તો પણ અમે સંતોષ પામીશું."

રાણો ગાદીયે પડયો હતો તે બેઠો થયો. તેની ક્ષાત્રવૃત્તિ જાગૃત થઈ, ચંચળ થઇ, અને સતેજ થઇ. એક હાથે તલવારની મુઠ પકડી મહા ક્રોધ કરીને તે બોલ્યો: "એક તસુ પણ જમીન નહીં મળે; આ તલવારથી એ મેળવેલી છે."

"હા, મહારાજ, અને એ તલવારથી એનું રક્ષણ કરીશું." એક વૃદ્ધ સરદાર બોલી ઉઠયો.

રાણો તેના તરફ જોઈ રહ્યો અને તેના બોલને અનુમોદન આપતો હોય તેવો દેખાવ કરીને બોલ્યો:"શાબાશ,મારા વીરાઓ, જ્યાં સુધી આપણામાં શૌર્ય અને સંપ છે ત્યાં સુધી દુશ્મન ફાવી શકનાર નથી. હિંદુસ્તાનના ક્ષત્રીય રાજાઓ જ્યારે પરસ્પર સંપીને રહેતા હતા ત્યારે કોઇ પરદેશી હિંદ ઉપર નજર પણ કરી શકતો નહોતો. જ્યારે તેઓ પરસ્પર દ્વેષ અને કલહથી નબળા પડયા ત્યારે જ મહમદ ગીજની અને શાહબુદીન ઘોરી જેવા પરદેશીઓએ હિંદ ઉપર ચઢાઇઓ કરી."

દૂતે જવાબ આપ્યો: "એ દ્વેષ અને કલહને દૂર કરવાને માટે તો મને વિષ્ટિ કરવાને મોકલ્યો છે."

રાણો જરા આગળ આવીને ક્રોધ કરીને બોલ્યો: ": પણ જે વાતનું મૂળ જ નથી તેની વિષ્ટિ શી !"

"હા, મહારાજ, **नास्ति मूलं कुतः शाखा.**"

એટલામાં બીજો જાસુસ આવ્યો અને તેણે કહ્યું: "મહારાજ, દુશ્મનો આસપાસનાં ગામડાંને ખૂબ ત્રાસ આપે છે. હવે બેશી રહેવાનો વખત નથી."

એ સાંભળીને બીજો એક વૃદ્ધ સરદાર આગળ આવ્યો અને રાણાના પગ આગળ તલવાર મુકી મસ્તક નમાવી સર્વની વતી બોલ્યો: "મહારાજ, દેશની ખાતર અમે અમારાં શસ્ત્રો અને મસ્તક આપને અર્પણ કરીએ છીએ. રાજ્યને માથે આફત તે અમારે માથે જ આફત. મહારાજ, અમારૂં સર્વસ્વ તમને સોંપી દઇએ છીએ. રાજ્યના રક્ષણને માટે આપ તેને ગમે તેમ વાપરો."

રાણો ક્ષણવાર એ સરદાર સામે ટગર ટગર જોઇ રહ્યો અને પછી ઉલ્લાસમાં આવીને સૌને પાણી ચ્હડાવતો હોય તેમ બોલ્યોઃ

"મારા શૂરા સામંતો ! તમારા બાપદાદાઓએ રાજ્યના રક્ષણને માટે અનેક ભોગ આપ્યા છે. અનેક ત્યાગ તેમણે કર્યા છે. એક વાર આ કનકપુરના રાજ્યના અનેક ભાગ પડી રહેલા હતા. અનેક ઠાકોર ઠકરાઓ, માંડલીકો, અને ખંડીયા રાજાઓ વચ્ચે આ મુલક વહેંચાઇ રહેલો હતો. પરદેશીઓનાં હુમલા તેના ઉપર થતા હતા. તમારા બાપદાદાઓએ કનકપુરની ભાવી પડતી જોઇ. પોતાની ભાવી અવદશાનું સ્વરૂપ તેમણે જાણે જોયું હોય તેમ તે ડાહ્યા ડમરા થઇને ચેતી ગયા. તે જાગૃત થયા. કનકપુરમાં અનેક મુખી રાજ્ય હતું. પરદેશીઓનું દર્શન થતાં જ સઘળી પ્રજા સાવધ થઇ ગઇ. ઐક્ય, એક સત્તા, અને બંધુત્વથી રાજ્યની અને પ્રજાની આબાદી છે એમ તેમના મગજમાં ઠસવાથી એકતા સ્થાપવામાં જ મંથન આરંભાયું. તેઓએ રાજ્યનીતિ અને રાજનીતિ બંને હાથમાં લીધાં. અમે કંઇ કરવાને માટે સરજાયલા છીએ એમ તે માનવા લાગ્યા. અણહદ સ્વાત્મભોગ તેમણે આપ્યો. તેમણે વિચાર્યું કે સમગ્ર પ્રજાના કલ્યાણાર્થે સ્વાર્થનો પહેલો ભોગ તેમણે આપવો જોઇએ. દેશોદયના જુદા જુદા યજ્ઞોમાં સ્વાર્થભોગ રૂપી બલિદાનમાં તે ઉભા રહ્યા. એ યજ્ઞના કુંડમાં નાના નાના પ્રકારના સઘળા સ્વાર્થ તેમણે હોમી દીધા.અપ્રતિમ સ્વદેશાભિમાન તેમણે દર્શાવ્યું.વર્ષોનાં વર્ષો થયાં વંશપરંપરાથી ભોગવતા આવેલા હક્ક તેમણે છોડી દીધા. પરદેશીઓના આવવાથી પોતાનો માનમરતબો ખંડીત થયેલો તેમણે જોયો. દેશોન્નતિને માટે એકજ રાજાના હાથ નીચે સર્વેએ રહેવું એમ તેમને વાસ્તવિક લાગ્યું. તે રાજસત્તા અમારા બાપદાદાઓને સોંપાઇ. તે દિવસથી કનકપુરનો સૂર્ય પૂર્ણ પ્રકાશમાં તપવા લાગ્યો. તમે તે વીરપુરૂષોના વંશજ છો. મને તમારામાં વિશ્વાસ છે."

એ સાંભળીને ભાયાતોને કંઇક પાણી ચ્હડયું અને તેઓ પોતાના બાપદાદાની ઉજ્વળ કીર્તિને સંભારતા બોલી ઉઠયાઃ "અમે અમારા બાપદાદાઓનું નામ બોળીશું નહીં.

રાણો રાજી થઇને સાંભળી રહ્યો અને મુખ ગંભીર કરી વિચાર કરતો કરતો મુછને આમળા દેવા લાગ્યો. પાસે પડેલા હુક્કાની નળી તેણે પાછી હાથમાં લીધી અને વિચારમાં ને વિચારમાં ધુમાડાના ગોટેગોટ મુખમાંથી કહાડવા લાગ્યો. થોડીવાર થઇ એટલે તેને વિચાર

આવ્યો અને તે બોલ્યો: " માનસિંહ, તું લશ્કરની તૈયારી કરજે અને હું જરા અંતઃપૂરમાં જઇ રાણી તથા સગાંસ્નેહીઓને મળી યુદ્ધસંબંધી વાતચિત કરી, તેમના વિચાર જાણી, તેમની સંમતિ તથા શુભ આશિષ લઇને પાછો આવું છું."

સઘળા ક્ષત્રીયો બેઠા હતા તેમાંથી જાણે ક્ષાત્રતેજનું પુંજ છુટું પડીને બહાર જતું હોય તેમ તેજસ્વી રાણો પ્રતાપસિંહ દિવાનખાનામાંથી બહાર નીકળ્યો અને અંતઃપુરમાં ગયો. તેના ગયા પછી દિવાનખાનામાં સઘળું શાંત અને નિસ્તેજ થઇ રહ્યું. જાણે તેમનાં શરીરમાંથી આત્મા બહાર નીકળી ગયો હોય તેમ સર્વે ભાયાતો શાંત, નિસ્તેજ અને જડ બનીને એક બીજાની સામે જોઇ રહ્યા અને રાણાને પાછા આવવાની રાહ જોવા લાગ્યા.

અંતઃપુરમાં રાણી સત્યવતી, કુમાર વનરાજ, અને પુત્રવધૂ રંભા વગેરે ભરાઇને બેઠાં હતાં અને રાજ્ય સંબંધી વાતો કરતાં હતાં, એટલામાં છડીદારનો અવાજ સંભળાયો: " આસ્તે કદમ, આસ્તે કદમ, ઘણી ખમા મહારાજાધિરાજને !"

રાણી સત્યવતી એકદમ ચમકી અને દાસીને કહેવા લાગી: " જોને, મહારાજ અત્યારે ઓચીંતા ક્યાં પધારે છે ?"

દાસી બહાર આવી અને છડીદારને પુછવા લાગી: " મહારાજ, અત્યારે ક્યાં પધારે છે ?"

" મહારાજ અત્યારે અંતઃપુરમાં આવે છે."

" કેમ અત્યારે ઓચીંતા ?"

" તે તો મહારાજ જાણે."

દાસી ઉતાવળી ઉતાવળી પાછી ગઇ અને તેણે રાણીને કહ્યું: " બા સાહેબ, મહારાજ અહીં પધારે છે."

એટલામાં તો આગળ છડીદાર અને પાછળ મહારાણો પ્રતાપસિંહ એમ બંને જનાનખાનામાં આવી પહોંચ્યા. હમેશની માફક પતિવ્રતા રાણી સત્યવતીએ પોતાને હાથે જ રાણાને બેસવાની ગાદી પાથરી અને તેની પાછળ એક સુંદર તકીઓ મુકયો અને રાણાને તેના ઉપર બેસાડયો. પછી બહુ નમ્ર થઇને જરા હસતે વદને રાણીએ પુછયું: " આજ અત્યારે ઓચીંતું જ કેમ પધારવું થયું ?"

"રાણી, રાજકાજનાં કામ જ એવાં છે. મસ્તક તેમનાં ક્ષત્રીયોનાં ધડ ઉપર છે પણ નથી જ સમજવાં. ગૌ, બ્રાહ્મણ, સ્ત્રી અને પ્રજાને માટે જ

આ શરીર છે. કઇ વખતે આ મસ્તક આપવું પડશે એ કહી શકાતું નથી. ક્ષત્રીયોનાં મસ્તક બીજાને માટે જ છે."

"એમ બોલીને આપ શું કહેવા માગો છો તે સમજાતું નથી. કૃપા કરીને કહો કે ઓચીંતું કેમ આવવું થયું?" રાણી અધીરી થઈને વચમાં બોલી ઉઠી.

"રાણી, કેદારસિંહે બ્હારવટું લીધું છે અને તે બીજા રાજાઓને લઇને કનકપુર ઉપર ચઢી આવ્યો છે. આપણી રૈયતને તે ત્રાસ આપે છે, તેથી હવે મારાથી એક ક્ષણવાર પણ ઢીલ ન કરાય."

"ખમા, બાપુ, ખમા. રૈયતને માટે તો બાપુએ ઘણાએ તલવારના ઝખમ સહ્યા છે; એ કોનાથી અજાણ્યું છે!" દાસી વચમાં બોલી ઉઠી અને સર્વે તેની તરફ જોઇ રહ્યાં.

રાણો ક્રોધથી લાલચોળ આંખો કરીને બોલી ઉઠયો: "એ નામર્દ, એ બાયલો, રૈયતને પીડે છે. લડવું હોય તો આવી જાય મારી સ્હામે!" રાણો ગાંજી ઉઠયો: "ઓ નામર્દ! સેંકડો વર્ષથી નિષ્કલંક રહેલા ક્ષત્રીયોના નામ ઉપર તેં ધૂળ ફેરવી છે. તેમનું પવિત્ર લોહી તેં આજ ભ્રષ્ટ કર્યું છે. સૂર્યવંશી રજપૂતોનાં મોં હમેશને માટે તેં કાળાં કર્યાં છે. કોઇ ક્ષત્રીય વીરો હવે પોતાને ગૌબ્રાહ્મણપ્રતિપાળ કહેવડાવવાને પોતાનું માથું ઉંચું કરી શકવાના નથી. આવા કલંકનો બદલો ક્ષત્રીયોની પડતીમાં અને ગુલામગીરીમાં જ આવવાનો!"

રાણો બોલતો બંધ થયો અને ક્ષત્રીયોનાં કપટ અને નામર્દાઇનો ચિતાર મનમાં ખડો કરવા લાગ્યો અને તે ચિતાર જોયો નહીં જવાથી તેણે પોતાના બે હાથમાં મુખ છુપાવી દીધું. રાણી સત્યવતી વગેરે હજી પણ રાણાના આગમનનું કારણ નહીં સમજવાથી ગુપચુપ થઇને તેની સામે જોઇ રહ્યાં.

એટલામાં પાછો રાણો બોલ્યો: "રાણી, હવે હું શા માટે આવ્યો છું તે તમને કહું છું. કેદારસિંહે ચઢાઇ કરી છે, અને તેની સાથે ઘણા ક્ષત્રી રાજાઓ પણ આવ્યા છે. તે સર્વે આપણને હરાવી આપણી પાસેથી રાજ્ય છીનવી લેવાનો ઇરાદો રાખે છે."

"અને પછી આખું રાજ્ય માંહ્યમાંહ્ય વહેંચી લેવાનો." રાણીએ હસતે હસતે કહ્યું.

" હા, વાટમાં જ પડ્યું છે તો ! " લાલચોળ આંખો કરી, તલવાર ઉપર હાથ મુકી, સિંહની માફક ગર્જના કરતો વનરાજ વચમાં બોલી ઉઠ્યો.

" ત્યારે સર્વે લઢવાને માટે તૈયાર થાવ. હું લઢવાને જાઉં છું. મને શુભ આશિષ આપીને વિદાય કરો. રાજાએ યુદ્ધને પ્રસંગે રાણીની રજા લેવી એવી શાસ્ત્રની:આજ્ઞા અને ક્ષત્રીયોની રૂઢિ છે. તે રૂઢિ પ્રમાણે હું અહીં આવ્યો છું, મને રજા આપો, આશિષ આપો, અને આપણો સૌનો જય ઇચ્છો. "

શુદ્ધ ક્ષત્રીયાણી સત્યવતીએ જવાબ આપ્યો: " હા, સુખેથી પરવરો. દુસ્મનો ઉપર જય મેળવીને પાછા ફરો. ક્ષત્રીયાણી કદિ યુદ્ધની આડે આવતી નથી. દેશને માટે લઢવું એ આપણો ક્ષત્રીયોનો ધર્મ છે. એ કાર્યથી આઘા ખશીને જે મોં છુપાવે છે તે નામર્દ છે, બાયલા છે. રાણાજી સુખેથી પરવરો, અને આ દાસીને આજ્ઞા કરો કે બખતર પહેરીને આપની સાથે આવે. "

ક્ષત્રીયાણી પુરેપુરૂં શૂરાતન દાખવીને બોલી અને ક્ષાત્રબળ તેની આંખો, શરીર અને રૂવે રૂવે વ્યાપી રહ્યું. સિંહણની સામે સિંહ જોઇ રહે તેમ રાણો વિચાર કરતો કરતો રાણીની સામે જોઇ રહ્યો. ક્ષણવાર પછી પાછી રાણી રાણાને કહેવા લાગી: " રાણાજી, કહો તો બખતર પહેરીને આવું અને દુસ્મનને હરાવું. "

એ સાંભળીને રાણો કંઇક હસ્યો, અને રાણીના શૂરાતનનો વિચાર કરતો આમ તેમ જોવા લાગ્યો. એટલામાં એક જાસુસે આવીને બહારથી સમાચાર કહાવ્યા: " મહારાજ, દુસ્મનો બહુ પાસે આવી પહોંચ્યા છે; માનસિંહ યુદ્ધમાં જવાની ઉતાવળ કરે છે. "

એ સાંભળીને રાણી બોલી ઉઠી: " રાણાજી, ટોળ કરવાનો આ વખત નથી. હું ખરૂં કહું છું. મને આજ્ઞા આપો. "

" રાણી, તમે સુખેથી અહીં રહો. હું રણમાં જઉં ત્યારે તમે રાજ્યનો કારભાર ચલાવજો. યુદ્ધમાંથી પાછો આવું તો તો ઠીક છે, નહીં તો આ કનકપુરનો વહીવટ તમારા હાથમાં સોંપું છું, તેને આપણા સૂર્યવંશના કુળધર્મ અને સંપ્રદાય પ્રમાણે બરાબર ચલાવજો અને વનરાજને એ ધર્મોથી વાકેફ કરજો. તમે સિંહણ છો, તમારા સ્તનનું દુધ એની નસોમાં વહી રહ્યું છે. બાળપણમાં સ્તનનું પાન કરાવીને તમે તેનામાં જેમ ક્ષાત્રબળને રેડ્યું છે તેમ જ

તેની યુવાવસ્થામાં કુળધર્મ અને ક્ષાત્રધર્મ બંનેને તમારા શિક્ષણદ્વારા તેના હૃદયમાં રેડજો અને એને શુદ્ધ સૂર્યવંશી ક્ષત્રીય બનાવજો, અને આપણા પૂર્વજ શ્રી રામની કીર્તિને ઉજ્જ્વલ કરજો. રાણી, આપણી પ્રજાને પુત્રવત્ પાળજો; એ કુળધર્મને સૂર્યવંશીઓએ કદિ છોડયો નથી અને એ ધર્મના પાલનમાં જ તેમનું ગૌરવ, તેજ, અને કલ્યાણ જળવાઇ રહેલાં છે.”

“રાણાજી, એવા અશુભ અવસરની વાત ન કરો. જય આપણો જ છે. સુખેથી યુદ્ધમાં જાવ અને જય મેળવીને પાછા આવો. ક્ષત્રીના મુખમાંથી કદિ કાયરતાનું વચન નીકળવું ન જોઇએ.” વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલી પણ શુદ્ધ ક્ષત્રીયાણી સત્યવતીએ સિંહણ જેવું શુરાતન દાખવી પૂર્વના રજપૂતોની વટ અને આબરૂ સાચવવાનો વિચાર કરીને રાણાને ઉશ્કેર્યો અને તેને હિંમત આપી.

પાસેના ઓરડામાં વનરાજની વધુ રંભા બેઠી હતી: શૂરવીર રાજાની પુત્રી રાજારાણીની વાતો સાંભળતી હતી, અને તેનું સિંહણ જેવું હૃદય યુદ્ધની વાતોથી ઉછળતું હતું. રંભા અને રાજારાણી વચ્ચે એક પડદો હતો. એ પડદામાં રહ્યે રહ્યે રંભા સત્યવતીનાં વચનોને સાંભળીને બોલી ઉઠી: “માતાજી, આપણા દેશનું રક્ષણ કરવાને અને ક્ષત્રીયોનો વટ અને આબરૂ જાળવવાને હું લડાઈમાં જવાને તૈયાર છું. એ માટે મારા પ્રાણની પણ મને દરકાર નથી.”

એ સાંભળીને રાજા અને રાણી બંને આશ્ચર્ય પામ્યાં અને પડદા તરફ આનંદથી જોઇ રહ્યાં. રાણો ઘણો હર્ષ પામતો પામતો બોલી ઉઠયો: “શાબાશ, બેટા, શાબાશ.”

રાણીએ જવાબ આપ્યો: “બેટા, તમે બાળક છો, સુકુમાર પુષ્પની કળી છો; સંગ્રામના સપાટા તે તમારાથી શી રીતે ખમાય બાપુ ?”

રંભાએ કહ્યું: “બા, શુદ્ધ ક્ષત્રીયાણીએ આવું બોલવું એ શરમાવા જેવું છે. માતા, તમારા જેવી શૂરવીર પિતાની શૂરવીર પુત્રી, દેશની ખાતર પોતાનું લોહી રેડનાર મારા સસરાજીના ઘરમાં રહીને મને આવો બોધ કરે તો મારા શૂરવીર સસરાજીની સાતે પેઢીઓ કલંકિત થાય; અને આપણી કીર્તિને ડાઘ લાગે.” રંભાએ ભ્રકુટિ ચ્હડાવી અને રાણીના મહેલની બારીમાંથી દેખાતાં આઘે આવેલાં વૃક્ષોની ઘટાઓ અને આકાશ તરફ પોતાની દૃષ્ટિને ચોંટાડી:

સત્યવતીએ ધીમે રહીને જવાબ આપ્યો: "બેટા, હું એ બધું સમજું છું. શૂરવીર તાતની હું શૂરવીર પુત્રી છું; વિરાઙ્ગના છું; ક્ષત્રીયાણીનું શૂરાતન મારી નસે નસમાં વ્યાપેલું છે; અને આ મારો હાથ દુશ્મન સામે હથિઆર ચલાવવા સળવળી રહ્યો છે. પણ, બેટા, તમે બાળક છો, તમારા જેવું કુમળું પુષ્પ સંગ્રામમાં કચડાઇ જાય એ મારાથી સહેવાતું નથી. મારૂં હૃદય એ વાતને વેઠી શકતું નથી."

રાણી સત્યવતીનો મહેલ ગામની ભાગોળે, જ્યાં ગામનો અને સીમનો લગભગ ભેટો થતો હતો, ત્યાં આગળ બંધાવેલો હતો. તેની આગળ પાસે જ એક ભવ્ય સરોવર બાંધેલું હતું. તેના કિનારા ઉપર આ મહેલ વસંતવિલાસની ભવ્ય મૂર્તિ જાણે ઉભી ઉભી સરોવરના જળમાં ડોકીયાં કરતી હોય તેમ જણાતી હતી. મહેલની ડાબી, જમણી, અને પાછલી બાજુએ અરધાક માઇલ સુધી ખુલ્લું, અને કંઇ કંઇ રમણીય વૃક્ષોની ઘટાવાળું મેદાન રાખવામાં આવ્યું હતું. તે મેદાનની પાછળ સરીઆમ રસ્તાઓ, પછી ખેતરોની લાંબી લાંબી હારો અને તેની પછી આઘે રળીયામણા ડુંગરોના સુંદર સમૂહો અહીં તહીં નજરે પડતા હતા. મહેલની છેક નજદીકની બાજુ શિવાય સરોવરની બીજી ત્રણે બાજુઓએ છાયાવાળાં વૃક્ષો ઉગાડેલાં હતાં. સરોવરની આસપાસ ફરવાનો સરીયામ રસ્તો હતો. સરોવરનું નિર્મળ પાણી કમળપુષ્પ, અને કમળપત્રથી લગભગ સઘળું આચ્છાદિત થઇ રહેલું હતું.

વસંતવિલાસની એક પાછલી અટારીએ રાજવધૂ રંભા ઉભી ઉભી વિચાર કરવા લાગી: વધુવત્સલ સાસુજીએ કહેલા શબ્દો મનમાં ને મનમાં તે ઉથલાવી રહી. સમય સૂર્યાસ્તનો થયો. ભગવાન સૂર્યનારાયણ પોતાનાં કિરણોને સમેટી લઇ અસ્તાચળ પર્વતની પાછળ સંતાઇ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. જાણે કે એક લોહી જેવો રક્ત અને તેજસ્વી ગોળો આઘે આવેલા પર્વતોની હારો પરથી ધીમે ધીમે નીચે ગરબડી જતો હોય તેમ તે ધીરે ધીરે નીચે ઉતરતા દેખાતા હતા. તેમનાં છુટાં છવાયાં કિરણો ડુંગરોનાં શિખરોને પોતાના રંગે રંગી રહ્યાં હતાં. આકાશમાં પક્ષીઓ કિલકિલાટ કરતાં પોતાના માળાઓ તરફ પાછાં ફરતાં જણાતાં હતાં. સરોવરમાં સૂર્યકમળ બીડાતાં હતાં અને ચંદ્રકમળ ખીલવાની તૈયારી કરતાં હતાં. રસ્તા

ઉપર ગોવાળીયાઓ ગાયો ભેંસોને લઇને પાછા ફરતા દેખાતા હતા. પાસે ગામમાંથી આવતો લોકોનો કલબલાટ રંભાના કાનમાં અથડાતો હતો.

શ્રીસૂર્યનારાયણના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થયેલાં આઘે આવેલા પર્વતોનાં શિખરો, શિલાઓ, વૃક્ષો, નદીઓ, અને મેદાનો ઉપર આર્યભૂમિના ગત ગૌરવનો અને વીરત્વનો ઇતિહાસ જાણે વાંચતી હોય તેમ રાજવધૂ રંભા ઘડીકમાં ડુંગરો તરફ, ઘડીકમાં આગળ આવી સરોવરનાં કમળ તરફ, ઘડીકમાં પાછી પાછલી અટારીએ જઇ આઘેનાં નદી, નાળાં, અને ખીણો તરફ પોતાની દૃષ્ટિ નાંખતી હતી. કવચિત્ ક્ષણવાર અસ્ત થતા રવિરાજ તરફ તે પોતાનાં હરિણી સરખાં ચપળ નેત્રો ચોંટાડતી અને તેના કુંકુમ સરીખા રક્ત બિમ્બમાંથી છુટતા અનેક ભભકાદાર અને વિવિધ રંગનું જાણે કે તે પૃથક્કરણ કરતી હોય તેમ એકાગ્રતાને ધારણ કરતી. સમય સાયંકાળનો થયો, ડુંગરો ઉપરથી રવિતેજ ખસવા લાગ્યું, અને રાજવધૂ રંભા આગળની અટારીએ આવી સરોવર ઉપર દૃષ્ટિપાત કરતી વિચારમાં ગોથાં ખાવા લાગી. આ વખતે તેના મુખ ઉપર છવાઇ રહેલી કુંકુમ સરીખી લાલ સુરખી જાણે સરોવરનાં કમળને પોતાના ભભકાભર્યા રક્ત વર્ણથી શરમાવતી હોય તેમ સરોવરનાં સઘળાં કમળ સંધ્યા સમયના અંધકારનો સ્યામ વર્ણ ધારણ કરતાં જણાતાં હતાં.

પરદેશી રાજાની ચઢાઇ, તેનું સૈન્યદળ, સંગ્રામની યોજના, સમરાઙ્ગણભૂમિ, વીર પુરૂષોનાં પરાક્રમ, અશ્વ, હસ્તી, પદાતિ, વગેરેનું ચલનવલન, યોદ્ધાઓની દોડાદોડ, શૂરવીર સસરાજીનું શૂરાતન, અને હસ્તમાં ખડગ, ભાલાનું ગ્રહણ, આ સર્વ ચિતાર રંભાના મનમાં એક પછી એક આવવા લાગ્યા. તેનું શુદ્ધ ક્ષત્રીયાણીનું હૃદય ઉછળવા લાગ્યું. સંગ્રામમાં જવું જ એમ નિશ્ચય થયો. મારા દેશની ખાતર, મારી જન્મભૂમિની ખાતર, અને મારા સસરાજીની ખાતર, મારૂં શરીર રણભૂમિમાં રોળાશે તો તેના જેવું બીજું યશસ્વી અને તેજસ્વી કાર્ય કયું છે, એમ તેનું હૃદય તેને કહેવા લાગ્યું.

આ પ્રમાણે જાણે નાટકના પડદા એક પછી એક ઉપડતા હોય અને નવા નવા ચિતારો તેની દૃષ્ટિ આગળ થઇને પસાર થતા હોય તેમ રાજવધૂના માનસિક પટ ઉપર થઇને વિચારરૂપી અનેક

વાદળાં પસાર થતાં હતાં. કોઇ ક્ષણવાર રહેતાં, કોઇ પોતાનો ભાવ પુરેપુરો ભજવતાં, અને તેને ચિંતાગ્રસ્ત કરતાં. કોઇ તેને જાગૃત કરી આવેશમાં આણી દેતાં, તેના યુવાન લોહીને ઉછાળતાં, અને તેને રૂવે રૂવે શૂરાતનને જગવતાં. આ સર્વ ચિંતા, માનસિક વ્યથા, આશા અને નિરાશા રૂપી વંટોળીયામાં લપટાતું, વળી આઘે ખશી જતું, વળી તેમાં ઝપટાતું રંભારાણીનું ચિત્ત વિવિધ વિચારોમાં ઉડી રહ્યું હતું એટલામાં દેશ ઉપર આવી પડેલી આફતથી આકુળ વ્યાકુળ થઇ રહેલી સત્યવતીએ આવીને રંભાના વિચારોમાં ભંગ કર્યો.

"બેટા, ચાલો, વખત બહુ થયો, તમારે શુભ હસ્તે રાણાજીને તિલક કરો અને તેમને વિદાયગીરી આપો. મારે દિકરી નથી; તમે મારાં દિકરી છો; ચાલો બેટા." રાણી સત્યવતીએ બહુ ગંભીર-તાથી કહ્યું.

કેડે કટાર બાંધી, હાથમાં તલવાર લઇને સજ્જ થઇ રહેલી રંભાએ જવાબ આપ્યો: "પિતાજી વૃદ્ધ છે, મને રજા આપો. હું જવાને તૈયાર છું."

"બેટા, હજી ક્ષત્રીયોનો સૂર્ય અસ્ત થયો નથી. ઘરડા ઘરડા પણ ક્ષત્રીયો પોતાનું પાણી ખુવે એવા નથી. ક્ષત્રીય પુરૂષો એવા કમ-તાકાત થયા નથી કે આપણે સ્ત્રીઓને યુદ્ધમાં જવું પડે."

"પુરૂષોને યુદ્ધમાં સહાય કરવી એ શુદ્ધ ક્ષત્રીયાણીઓનું કર્તવ્ય છે."

"બેટા, ક્ષત્રીયો નામર્દ કે બાયલા થઇ ગયા હોય એવો વખત હજી આવ્યો નથી. એવો વખત આવે ત્યારે જ આપણી સહાયની જરૂર પડે; અને એવો વખત આવશે ત્યારે રજપુતાઇ રંડાઇ છે એમ પણ નક્કી સમજજો."

"પણ, બા, આ એક વાર કેડે બાંધેલી કટારને પાછી છોડવી મને ગમતી નથી. મને યુદ્ધમાં જવા દો."

"બાંધેલી છે તો રહેવા દો, ક્ષત્રીયાણીઓના શીયળનું એ રક્ષણ છે. શીયળ આપણો શણગાર છે અને તેને જાળવવાને કટારીની જરૂર છે."

"ઠીક, ત્યારે બા ચાલો, પિતાજી ખોટી થતા હશે."

"હા, ચાલો.

રાણી સત્યવતી અને રંભા નીચે આવ્યાં. એક ચાંદીની

થાળમાં દાસીએ કેસર, કુંકુમ, શ્રીફળ, સોપારી વગેરે આણ્યાં અને રાણી સત્યવતીએ રંભાને કહ્યું: "બેટા, તમારા સસરાજીને આ કેસરનું તિલક કરો અને આ શ્રીફળ અને સોપારી તેમના હાથમાં આપો."

રંભા રાણાજીને તિલક કરી શ્રીફળ વગેરે આપવા લાગી. રાણી સત્યવતી પાસે ઉભી ઉભી ક્ષત્રીયાણીને છાજે તેવું શરાતન દાખવીને ઉત્સાહથી ગાવા લાગી:—

(માઢ)

કેસરનો કરાવું ચાંદલો, કંથ જાઓ રણમોઝાર;
શુભ શકુન જોઇ સંચરો, કરવા શત્રુ તણો સંહાર.—કેસર૦

સંદેહ કોઇ નવ રાખશો, રહે નિશ્ચયમાં ઘણું બળ,
ડગમગતો નહીં જીતશે, કહે શાસ્ત્ર નિશ્ચયનું ફળ—કંથ૦

સુખે સંચરો પતિ માહરા, દેવા શત્રુદળને માર,
શીયળભંગનો વ્હેમ હોય તો, શીર્ષ લીઓ આ વાર—કંથ૦

આમ કહીને રાણી સત્યવતીએ પોતાનું માથું આગળ ધર્યું અને રાણાની તલવાર લઇ ડોકા ઉપર મુકી. રાણાએ તે એકદમ પાછી ખેંચી લીધી. રાણી સત્યવતી પાછી આગળ બોલી:

"કેસરભીંના પતિ માહરા, જાઓ સુખથી રણ મોઝાર,
પાછે પગે જો આવશો તો, કરૂં ભસ્મ અંગ તે વાર—કંથ૦

કાયરનું મુખ જોઉં નહીં, ભલે હોય મમ ભરથાર,
કાષ્ઠ શૈયામાં જઇ પડું, કરૂં દેહ તણો ઓધાર—કંથ૦

ભીંને હસ્તે કંથજી, લઉં દુઃખડાંનો ઓવાર,
શુદ્ધ ક્ષત્રાણી હોઉં તો, હરિ ચઢશે તમારી વાર—કંથ૦

સિધાવો મારા નાથજી, ન કરશો વાર લગાર,
શીયળ મારૂં સાચું હશે, તો હરિ કરશે જયજયકાર—કંથ૦

"રાણાજી, હવે વિદાય થાવ, ચોઘડીયું સારૂં છે, શુકન સારા થાય છે. પેલી ચાર પાંચ કુંવારિકાઓ સામેથી આવતી જણાય છે. પણ ધ્યાનમાં રાખજો કે રણમાં પાછી પાની કરનારનું મુખ હું જોતી નથી."

રાણો સાંભળી રહ્યો. તેની આંખો લાલચોળ થઇ ગઇ. તેના મગજમાં ખુન્નસ વ્યાપી રહ્યું. એના એજ વિચારો તેના મનમાં

ઘોળાયા કર્યા, અને રાતે પણ એના એજ વિચાર કરતો રાણો ઘડીક વાર સુતો. પણ ઉંઘમાં પણ એ એનું એ જ લવ્યોઃ "કેદારસિંહને તો ઠાર મારૂં."

લશ્કરને તૈયાર થવાનો હુકમ રાણાએ રાતથીજ છોડયો હતો તેથી સવારના ચાર વાગતાં આખું લશ્કર રાજમહેલ આગળ એકઠું થવા લાગ્યું. સેનાપતિઓ, સરદારો, દરકદારો, બંદુકવાળાઓ, ભાલાવાળાઓ, ઘોડેસ્વારો, તોપચીઓ વગેરે પણ ત્યાં હાજર થયા.

પ્હો ફાટતાં રાણો સંગ્રામે ચ્હડયો. રણશીંગાં, ઢોલ, શરણાઇઓ, વગેરેનો સાદ ગગનને ભેદી રહ્યો. આખું લશ્કર સ્વારીના રૂપમાં ગોઠવાઇને ચાલ્યું. તેની પાછળ એક હાથી ઉપર રાણો અને બીજા ઉપર વનરાજ બેશીને નીકળ્યા.

કનકપુરના રાજમાર્ગની બંને બાજુઓ લોકોથી ભરાઇ ગઇ. ઠેર ઠેર લોકોની ઠઠ બાઝી. પોતાના લોકપ્રિય રાજાને શુકન કરાવવાને ઉત્સાહિત નગરજનો ઠામ ઠામ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. રસ્તાની બંને બાજુએથી ઘરની બારીઓ અને ઓટલા ઉપરથી સૌભાગ્યવંતી યુવતિઓ અને કુંવારિકાઓએ કુંકુમ અને અક્ષત છાંટયાં. કનકપુરનો આખો રાજ માર્ગ કુંકુમ, પુષ્પ, અને અક્ષતથી સોહાઇ રહ્યો.

ભાટ, ચારણો, અને કવિઓ કવિત ગાતા ગાતા રાણાનો જય ઇચ્છવા લાગ્યા. બ્રાહ્મણોએ આશિર્વાદ આપ્યો, અને વૃદ્ધ નારીઓએ તેનાં ઓવારણાં લીધાં.

રસ્તામાં જતે જતે રાણાએ બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યાં. ગરીબોને માટે તેણે પૈસા, પાવલીઓ, અડધા, રૂપીઆ વગેરે ઉછાળ્યા, અને કોઇને વસ્ત્રદાન પણ કર્યું.

રસ્તામાં એક સ્થળે વીસ પચીસ કુંવારિકાઓ હાથમાં કુંકુમ અને શ્રીફળ લઇને ઉભી હતી. તેમણે તેનો માર્ગ રોકયો. તેમની લાગણીઓ અને ભાવને માન આપીને રાણો હાથીએથી નીચે ઉતર્યો. કુંવારિકાઓએ તેને કુંકુમનું તિલક કર્યું અને હાથમાં શ્રીફળ આપ્યાં. રાણાએ દરેકના હાથમાં અકેકી સોના મહોર મુકી. રાણો પાછો હાથી ઉપર બેઠો અને સ્વારી આગળ ચાલી.

આગળ જતાં કેટલાક શેઠીઆઓ રાજમાગ ઉપર ઉભેલા રાણાની દષ્ટિએ પડયા. તેમના હાથમાં એક ચાંદીની પેટી હતી. તે પેટી સુવર્ણમહોરોથી ભરેલા હતી. શેઠાયાઓની અરજથી રાણાએ

થાળમાં દાસીએ કેસર, કુંકુમ, શ્રીફળ, સોપારી વગેરે આણ્યાં અને રાણી સત્યવતીએ રંભાને કહ્યું: "બેટા, તમારા સસરાજીને આ કેસરનું તિલક કરો અને આ શ્રીફળ અને સોપારી તેમના હાથમાં આપો."

રંભા રાણાજીને તિલક કરી શ્રીફળ વગેરે આપવા લાગી. રાણી સત્યવતી પાસે ઉભી ઉભી ક્ષત્રીયાણીને છાજે તેવું શૂરાતન દાખવીને ઉત્સાહથી ગાવા લાગી:–

(સાઢ)

કેસરનો કરાવું ચાંદલો, કંથ જાઓ રણમોઝાર;
શુભ શકુન જોઇ સંચરો, કરવા શત્રુ તણો સંહાર.—કેસર૦

સંદેહ કોઇ નવ રાખશો, રહે નિશ્ચયમાં ઘણું બળ,
ડગમગતો નહીં જીતશે, કહે શાસ્ત્ર નિશ્ચયનું ફળ—કંથ૦

સુખે સંચરો પતિ માહરા, દેવા શત્રુદળને માર,
શીયળભંગનો વ્હેમ હોય તો, શીર્ષ લીઓ આ વાર—કંથ૦

આમ કહીને રાણી સત્યવતીએ પોતાનું માથું આગળ ધર્યું અને રાણાની તલવાર લઇ ડોકા ઉપર મુકી. રાણાએ તે એકદમ પાછી ખેંચી લીધી. રાણી સત્યવતી પાછી આગળ બોલી:

"કેસરભીના પતિ માહરા, જાઓ સુખથી રણ મોઝાર,
પાછે પગે જો આવશો તો, કરૂં ભસ્મ અંગ તે વાર—કંથ૦

કાયરનું મુખ જોઉં નહીં, ભલે હોય મમ ભરથાર,
કાષ્ઠ શૈયામાં જઇ પડું, કરૂં દેહ તણો ઓધાર—કંથ૦

ભીને હસ્તે કંથજી, લઉં દુ:ખડાંનો ઓવાર,
શુદ્ધ ક્ષત્રાણી હોઉં તો, હરિ ચઢશે તમારી વાર—કંથ૦

સિધાવો મારા નાથજી, ન કરશો વાર લગાર,
શીયળ મારૂં સાચું હશે, તો હરિ કરશે જયજયકાર—કંથ૦

"રાણાજી, હવે વિદાય થાવ, ચોઘડીયું સારૂં છે, શુકન સારા થાય છે. પેલી ચાર પાંચ કુંવારિકાઓ સામેથી આવતી જણાય છે. પણ ધ્યાનમાં રાખજો કે રણમાં પાછી પાની કરનારનું મુખ હું જોતી નથી."

રાણો સાંભળી રહ્યો. તેની આંખો લાલચોળ થઇ ગઇ. તેના મગજમાં ખુન્નસ વ્યાપી રહ્યું. એના એજ વિચારો તેના મનમાં

ઘોળાયા કર્યા, અને રાતે પણ એના એજ વિચાર કરતો રાણો ઘડીક વાર સુતો. પણ ઉંઘમાં પણ એ એનું એ જ લવ્યો: "કેદારસિંહને તો ઠાર મારૂં."

લશ્કરને તૈયાર થવાનો હુકમ રાણાએ રાતથીજ છોડયો હતો તેથી સવારના ચાર વાગતાં આખું લશ્કર રાજમહેલ આગળ એકઠું થવા લાગ્યું. સેનાપતિઓ, સરદારો, દરકદારો, બંદુકવાળાઓ, ભાલા-વાળાઓ, ઘોડેસ્વારો, તોપચીઓ વગેરે પણ ત્યાં હાજર થયા.

પ્હો ફાટતાં રાણો સંગ્રામે ચ્હડયો. રણશીંગાં, ઢોલ, શરણાઇઓ, વગેરેનો સાદ ગગનને ભેદી રહ્યો. આખું લશ્કર સ્વારીના રૂપમાં ગોઠવાઇને ચાલ્યું. તેની પાછળ એક હાથી ઉપર રાણો અને બીજા ઉપર વનરાજ બેશીને નીકળ્યા.

કનકપુરના રાજમાર્ગની બંને બાજુઓ લોકોથી ભરાઇ ગઇ. ઠેર ઠેર લોકોની ઠઠ બાઝી. પોતાના લોકપ્રિય રાજાને શુકન કરાવવાને ઉત્સાહિત નગરજનો ઠામ ઠામ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. રસ્તાની બંને બાજુએથી ઘરની બારીઓ અને ઓટલા ઉપરથી સૌભાગ્ય-વંતી યુવતિઓ અને કુંવારિકાઓએ કુંકુમ અને અક્ષત છાંટયાં. કનકપુરનો આખો રાજ માર્ગ કુંકુમ, પુષ્પ, અને અક્ષતથી સોહાઇ રહ્યો.

ભાટ, ચારણો, અને કવિઓ કવિત ગાતા ગાતા રાણાનો જય ઇચ્છવા લાગ્યા. બ્રાહ્મણોએ આશિર્વાદ આપ્યો, અને વૃદ્ધ નારીઓએ તેનાં ઓવારણાં લીધાં.

રસ્તામાં જતે જતે રાણાએ બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યાં. ગરીબોને માટે તેણે પૈસા, પાવલીઓ, અડધા, રૂપીઆ વગેરે ઉછાળ્યા, અને કોઇને વસ્ત્રદાન પણ કર્યું.

રસ્તામાં એક સ્થળે વીસ પચીસ કુંવારિકાઓ હાથમાં કુંકુમ અને શ્રીફળ લઇને ઉભી હતી. તેમણે તેનો માર્ગ રોકયો. તેમની લાગણીઓ અને ભાવને માન આપીને રાણો હાથીએથી નીચે ઉતર્યો. કુંવારિકાઓએ તેને કુંકુમનું તિલક કર્યું અને હાથમાં શ્રીફળ આપ્યાં. રાણાએ દરેકના હાથમાં અકકેકી સોના મહોર મુકી. રાણો પાછો હાથી ઉપર બેઠો અને સ્વારી આગળ ચાલી.

આગળ જતાં કેટલાક શેઠીઆઓ રાજમાગ ઉપર ઉભેલા રાણાની દૃષ્ટિએ પડયા. તેમના હાથમાં એક ચાંદીની પેટી હતી. તે પેટી સુવર્ણમહોરોથી ભરેલા હતી. શેઠીયાઓની અરજથી રાણાએ

થાળમાં દાસીએ કેસર, કુંકુમ, શ્રીફળ, સોપારી વગેરે આણ્યાં અને રાણી સત્યવતીએ રંભાને કહ્યું: "બેટા, તમારા સસરાજીને આ કેસરનું તિલક કરો અને આ શ્રીફળ અને સોપારી તેમના હાથમાં આપો."

રંભા રાણાજીને તિલક કરી શ્રીફળ વગેરે આપવા લાગી. રાણી સત્યવતી પાસે ઉભી ઉભી ક્ષત્રીયાણીને છાજે તેવું શૂરાતન દાખવીને ઉત્સાહથી ગાવા લાગી:–

(સાઢ)

કેસરનો કરાવું ચાંદલો, કંથ જાઓ રણમોઝાર;
શુભ શકુન જોઇ સંચરો, કરવા શત્રુ તણો સંહાર.—કેસર૦

સંદેહ કોઇ નવ રાખશો, રહે નિશ્ચયમાં ઘણું બળ,
ડગમગતો નહીં જીતશે, કહે શાસ્ત્ર નિશ્ચયનું ફળ—કંથ૦

સુખે સંચરો પતિ માહરા, દેવા શત્રુદળને માર,
શીયળભંગનો વ્હેમ હોય તો, શીર્ષ લીઓ આ વાર—કંથ૦

આમ કહીને રાણી સત્યવતીએ પોતાનું માથું આગળ ધર્યું અને રાણાની તલવાર લઇ ડોકા ઉપર મુકી. રાણાએ તે એકદમ પાછી ખેંચી લીધી. રાણી સત્યવતી પાછી આગળ બોલી:

"કેસરભીના પતિ માહરા, જાઓ સુખથી રણ મોઝાર,
પાછે પગે જો આવશો તો, કરૂં ભસ્મ અંગ તે વાર—કંથ૦

કાયરનું મુખ જોઉં નહીં, ભલે હોય મમ ભરથાર,
કાષ્ઠ શૈયામાં જઇ પડું, કરૂં દેહ તણો ઓધાર—કંથ૦

ભીંને હસ્તે કંથજી, લઉં દુઃખડાંનો ઓવાર,
શુદ્ધ ક્ષત્રાણી હોઉં તો, હરિ ચઢશે તમારી વાર—કંથ૦

સિધાવો મારા નાથજી, ન કરશો વાર લગાર,
શીયળ મારૂં સાચું હશે, તો હરિ કરશે જયજયકાર—કંથ૦

"રાણાજી, હવે વિદાય થાવ, ચોઘડીયું સારૂં છે, શુકન સારા થાય છે. પેલી ચાર પાંચ કુંવારિકાઓ સામેથી આવતી જણાય છે. પણ ધ્યાનમાં રાખજો કે રણમાં પાછી પાની કરનારનું મુખ હું જોતી નથી."

રાણો સાંભળી રહ્યો. તેની આંખો લાલચોળ થઇ ગઇ. તેના મગજમાં ખુન્નસ વ્યાપી રહ્યું. એનાં એજ વિચારો તેના મનમાં

ઘોળાયા કર્યા, અને રાતે પણ એના એજ વિચાર કરતો રાણો ઘડીક વાર સુતો. પણ ઉંઘમાં પણ એ એનું એ જ લવ્યો: "કેદારસિંહને તો ઠાર મારૂં."

લશ્કરને તૈયાર થવાનો હુકમ રાણાએ રાતથીજ છોડયો હતો તેથી સવારના ચાર વાગતાં આખું લશ્કર રાજમહેલ આગળ એકઠું થવા લાગ્યું. સેનાપતિઓ, સરદારો, દરકદારો, બંદુકવાળાઓ, ભાલાવાળાઓ,-ઘોડેસ્વારો, તોપચીઓ વગેરે પણ ત્યાં હાજર થયા.

પ્હો ફાટતાં રાણો સંગ્રામે ચ્હડયો. રણશીંગાં, ઢોલ, શરણાઇઓ, વગેરેનો સાદ ગગનને ભેદી રહ્યો. આખું લશ્કર સ્વારીના રૂપમાં ગોઠવાઇને ચાલ્યું. તેની પાછળ એક હાથી ઉપર રાણો અને બીજા ઉપર વનરાજ બેશીને નીકળ્યા.

કનકપુરના રાજમાર્ગની બંને બાજુએ લોકોથી ભરાઇ ગઇ. ઠેર ઠેર લોકોની ઠઠ બાઝી. પોતાના લોકપ્રિય રાજાને શુકન કરાવવાને ઉત્સાહિત નગરજનો ઠામ ઠામ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. રસ્તાની બંને બાજુએથી ઘરની બારીઓ અને ઓટલા ઉપરથી સૌભાગ્યવંતી યુવતિઓ અને કુંવારિકાઓએ કુંકુમ અને અક્ષત છાંટયાં. કનકપુરનો આખો રાજ માર્ગ કુંકુમ, પુષ્પ, અને અક્ષતથી સોહાઇ રહ્યો.

ભાટ, ચારણો, અને કવિઓ કવિત ગાતા ગાતા રાણાનો જય ઇચ્છવા લાગ્યા. બ્રાહ્મણોએ આશિર્વાદ આપ્યો, અને વૃદ્ધ નારીઓએ તેનાં ઓવારણાં લીધાં.

રસ્તામાં જતે જતે રાણાએ બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યાં. ગરીબોને માટે તેણે પૈસા, પાવલીઓ, અડધા, રૂપીઆ વગેરે ઉછાળ્યા, અને કોઇને વસ્ત્રદાન પણ કર્યું.

રસ્તામાં એક સ્થળે વીસ પચીસ કુંવારિકાઓ હાથમાં કુંકુમ અને શ્રીફળ લઇને ઉભી હતી. તેમણે તેનો માર્ગ રોકયો. તેમની લાગણીઓ અને ભાવને માન આપીને રાણો હાથીએથી નીચે ઉતર્યો. કુંવારિકાઓએ તેને કુંકુમનું તિલક કર્યું અને હાથમાં શ્રીફળ આપ્યાં. રાણાએ દરેકના હાથમાં અકેકી સોનાની મહોર મુકી. રાણો પાછો હાથી ઉપર બેઠો અને સ્વારી આગળ ચાલી.

આગળ જતાં કેટલાક શેઠીઆઓ રાજમાગ ઉપર ઉભેલા રાણાની દષ્ટિએ પડયા. તેમના હાથમાં એક ચાંદીની પેટી હતી. તે પેટી સુવર્ણમહોરોથી ભરેલી હતી. શેઠીયાઓની અરજથી રાણાએ

હાથીને ઉભો રખાવ્યો. નગરશેઠ હાથી ઉપર ચ્હડયો અને હાથમાં રાખેલી ચાંદીની પેટી રાણાની પાસે મુકીને બોલ્યોઃ "રાણાજી, આ અમારી નજીવી ભેટનો સ્વીકાર કરો."

પ્રસન્ન થઈને રાણાએ હસતે વદને જવાબ આપ્યોઃ "ક્ષત્રી કોઈ દિવસ હાથ ધરતો નથી."

નગરશેઠે હાથ જોડીને કહ્યુંઃ "આ કંઈ દાન નથી, એ તો અમે નગરજનો તરફથી તમારી સેવા છે. સંગ્રામે જતાં તમને અમે અમારાં તન, મન, અને ધન અર્પણ કરીએ છીએ. રાણાજી, હથિયાર કેમ ધરવાં એ તો અમને વાણીયાઓને આવડતું નથી, એટલે અમારી પાસે જે કંઈ છે તે આપને અર્પીએ છીએ. માટે આનો સ્વીકાર કરો."

રાણો વધારે પ્રસન્ન થઇને બોલ્યોઃ "મારે તમને આપવાનો આ વખત છે. લેવાનો નથી."

"આપે ઘણુંએ આપ્યું છે, ને હજી આપશો. આપના પ્રતાપે જ અમે ધનસંપત્તિ ભોગવીએ છીએ."

"ત્યારે આ પણ ભોગવો." રાણાએ પેટી હાથમાં લીધી અને તેને નગરશેઠના હાથમાં પાછી મુકવા માંડી.

"મહારાજ, સંગ્રામને વખતે અમે તમને શી સહાય કરીએ! આ ફુલ નહીં ને ફુલની પાંખડી લાવ્યા છીએ. સ્વીકારો!"

"શેઠજી, તમારો સૌનો ભાવ છે એ મારે લાખો રૂપિયા છે. આપ્યું લીધું કોઇનું પહોંચતું નથી."

"ત્યારે શુકનની પાંચ મહોરો લઇને આપ વિદાય થાવ. મારો હાથ આપ પાછો ઠેલશો નહીં. પ્રભુ આપને જય આપે! અમારી આપને આશિષ છે."

બોલતે બોલતે નગરશેઠના અંતરની લાગણીઓ અને ભાવ ઉભરાઇ રહ્યાં. રાણો તેનો હાથ પાછો ઠેલી શક્યો નહીં. ક્ષત્રી છતાં પણ રાણાએ પાંચ મહોરોનો સ્વીકાર કર્યો.

"મહારાજ, ન કરે નારાયણ, પણ જરૂર પડે તો આ સેવકોને સંભારજો. અમે તમારા છીએ. અમારૂં સર્વસ્વ તમારૂંજ છે." એમ કહી નગરશેઠ નીચે ઉતર્યો. સ્વારી આગળ જવા લાગી, અને તે બિપિનચંદ્રના બંગલા આગળ આવી પહોંચી.

બંગલાના છજામાં પ્રિયંવદા, બિપિનચંદ્ર, હૃષીકેશચંદ્ર વગેરે બેઠાં હતાં. તેમણે રાણાને પ્રણામ કર્યા અને પુષ્પથી વધાવ્યો.

નીચે બંગલાના ઓટલા ઉપર હાથમાં મોતીની થાળ, કુંકુમ, અને રાખડી લઈને ગુલાબની કળી સરીખડી મૃણાલિનિ ઉભી હતી. તેણે ફુલગુલાબી રંગનો સાળુ પહેર્યો હતો. તેનું સુશોભિત લાલાશથી ભરેલું અને જરા ઉઘડેલું મુખારવિંદ પ્રભાત સમયના આછા પ્રકાશમાં કિંચિત્ ખીલેલા રક્ત કમળ જેવું દીસતું હતું. મોતીની બંગડીઓથી અલંકૃત થયેલા તેના હાથ પુષ્પવાળા જુઇના વેલા સમાન શોભતા હતા.

રાણાએ અને વનરાજે પોતાના હાથી ત્યાં ઉભા રખાવ્યા. મૃણાલિનિએ મોતીની થાળથી તેમને વધાવ્યા. પછી વનરાજ હાથી ઉપરથી નીચે ઉતર્યો. મૃણાલિનિએ તેને તિલક કર્યું અને હાથે રાખડી બાંધીને ઓવારણાં લીધાં. વનરાજે પચાસ મહોરો પસલીમાં આપી. પછી સ્વારી આગળ ચાલી. આમ કનકપુરની સઘળી વસ્તીની શુભ આશિષ લેતો લેતો રાણો રણસંગ્રામને માર્ગે પરવર્યો.

જતે જતે રાણાએ હુકમ કર્યો કે રાજ્યના સઘળા કેદીઓને છોડી મુકવા, ગરીબોને ભોજન આપવું, મંદિરોમાં ગાયોનાં દાન કરવાં, અને સાધુ સંતોને સંતોષવા.

તે આખો દિવસ કનકપુરમાં ઉત્સવ તરીકે પળાયો. ઘેર ઘેર ભજન કીર્તન થયાં, ગરીબોને દાન અપાયાં, અને રાણાનો જય ઇચ્છી પ્રજાજનોએ પોતાની ફરજ અદા કરી. તે દિવસે કનકપુરની ભૂમિએ આર્યપ્રજાની રાજ્યભક્તિની પરિસીમા નિહાળી.

સઘળું લશ્કર રણસંગ્રામ ઉપર જઇ પહોંચ્યું. રાણો અને વનરાજ એક તંબુમાં બેઠા અને ત્યાંથી એક જાસુસને મોકલી રણમલસિંહ તથા કેદારસિંહને કહાવ્યું કે કાલે સવારે પ્હો ફાટતાં લઢવાને તૈયાર થવું. ન્હાસતાં ભાગતાં લઢવું એ તો બાયલાઓનાં કામ છે. શૂરાઓએ તો સામસામા આવી જવું.

બીજે દિવસે પ્હો ફાટતાં બંને બાજુનાં લશ્કર સામસામે ગોઠવાઇ ગયાં. નોબતો ગડગડી; ઢોલ અને રણશીંગાંનો અવાજ ગગનમાં પહોંચ્યો. મસ્તક જાય પણ પાછી પાની ન કરવી એવો રાણાનો સંકલ્પ હતો તેથી તે સૌને મોખરે ધસ્યો અને દુશ્મનોની છાવણી આગળ આવી પહોંચ્યો. હાથી, ઘોડા, પાયદળ, ડંકા, નિશાન, સૌ તેની પાછળ ચાલ્યું.

વનરાજ અને રાણો પ્રતાપસિંહ હાથમાં તલવારો લઇને લશ્કરને મોખરે ઉભા હતા, પણ રણમલસિંહ અને કેદારસિંહ લશ્કરને આગળ કરી તેનો આશ્રય લેતા હતા.

રાણા પ્રતાપસિંહે તેમને બહુ શોધ્યા પણ તે જડયા નહીં. આખરે તેણે કહાવ્યું કે આમ લશ્કરનો ઘાણ કઢાવવો એ તો બાયલા ઓનાં કામ છે. આગળ આવી જાવ અને જાતે યુદ્ધ કરો. પણ તેને કંઇ જવાબ મળ્યો નહીં.

રાણાની આંખ હવે વિફરી. હાથમાં તલવાર લઇને તે એકલો રણમાં ઘુમ્યો. તેને એકલો આગળ આવતો જોઇને દુશ્મનનું લશ્કર કંઇક તિરસ્કારથી હસવા લાગ્યું. પણ જ્યારે તેણે એક પછી એક દુશ્મનોનાં માથાં ઉડાવવા માંડયાં ત્યારે કેદારસિંહના લશ્કરમાં હાહાકાર થઇ રહ્યો. કનકપુરના લશ્કરે ખુશાલીનો પોકાર કર્યો અને દુશ્મનો પણ તેને મનમાંથી શાબાશી આપ્યા વગર રહ્યા નહીં.

આમ બે ચાર દિવસ યુદ્ધ ચાલ્યું. લશ્કરનો ઘાણ વળવા માંડયો.

રાણા પ્રતાપસિંહે હવે વધારે ગુસ્સે થઇને કેદારસિંહને શોધી કહાડવાનો યત્ન કર્યો. તે આગળ ધસ્યો. તેની પાછળ વનરાજ ગયો. બાપ દિકરાએ મળીને કેદારસિંહ તથા રણમલસિંહને શોધી કહાડયા. રાણાએ તલવારથી કેદારસિંહનું મસ્તક ઉડાવી દીધું: "હે બાયલા !" કનકપુરના લશ્કરમાં મોટો જયઘોષ પ્રસરી રહ્યો.

રણમલસિંહ ન્હાસી ગયો. દુશ્મનના લશ્કરમાં ફરી હાહાકાર થઈ રહ્યો. તેમાં ભંગાણ પડયું અને જેમ ન્હસાય તેમ સર્વે નાઠા.

કેદારસિંહનું મસ્તક લઇને રાણો પાછો ફર્યો, છાવણીમાં આવ્યો, અને લશ્કરને શાબાશી આપવા લાગ્યો. પછી બપોરે તેણે કોઇને શાલ, કોઇને પાઘડી, કોઇને સુવર્ણ મહોરો, અને કોઇને ગામ ગરાસ બક્ષિસ આપી સૌના શુરાતનની કદર કરી.

કનકપુરમાં જયની વધામણી ફેલાઇ રહી. લોકોના હર્ષનો પાર રહ્યો નહીં. બમણા પ્રેમથી તેઓ પાછા રાણાને વધાવવાની રાહ જોવા લાગ્યા.

કેદારસિંહની સ્ત્રી કુંવરબા એના મૃત્યુની વાત જાણી રણમાં આવી. તેણે શબને ખોળી કહાડયું. જુવે છે તો મસ્તક મળે નહીં. ધડને ખોળામાં લઇને તે ચોધાર આસુંએ રોવા લાગી અને બોલી:

" મારા નાથ ! તમને આ શું સુઝયું ? બળીયા સાથે બાથ ભીડવી એમાં મૃત્યુ જ હોય. મેં તમને પહેલેથી જ કહ્યું હતું."

કુંવરબાએ માથાના વાળ છુટા કર્યા. તેની આંખો રોઇ રોઈને રાતી થઇ ગઇ હતી. હવે તે દુઃખ અને ડરની મારી ફાટી ગઇ. સતી પતિનું મસ્તક ખોળવાને આમ તેમ જોવા લાગી. મુખથી તે બોલી: " ઓ મારા પતિ ! મારાથી આમ શું રીસાયા ! છેવટની ઘડીએ પણ મુખ જોવાનો મને અધિકાર નહીં ? "

એક જાસુસને તેણે પ્રતાપસિંહ પાસે મોકલ્યો અને કહેવરાવ્યું: " સાચા ક્ષત્રી થઇને મસ્તક આપી દ્યો. મારે સતી થવું છે. "

રાણાએ છાવણીમાં બેઠે બેઠે કહાવી મોકલ્યું: " મસ્તકની ચિંતા કરશો નહીં. કાલે તે તમારે ત્યાં પહોંચાડવામાં આવશે. "

એટલામાં રાણાના હુકમથી છાવણીમાં રણશીંગાં, શરણાઇઓ વગેરેનો ઘોષ થઇ રહ્યો. થોડા લશ્કરને પાછા ફરવાનો હુકમ મળ્યો. રણમલસિંહને જીવતો પકડવાનું કામ રાણાએ વનરાજને સોંપ્યું. તેણે કહ્યું: " રણમલસિંહ પકડાય નહીં ત્યાંસુધી જય અધુરો છે."

રાણો પ્રતાપસિંહ આગળથી કનકપુરમાં આવ્યો. વનરાજ લશ્કર સાથે છાવણીમાં રહ્યો.

રાણો ઘેર આવીને એકદમ જનાનામાં ગયો અને રાણી સત્યવતીને કહેવા લાગ્યો: " લ્યો આ કેદારસિંહનું મસ્તક ! હવે થયું ? "

" હવે હું તમારૂં મુખ જોઈશ. "

" પણ રાણી, દુશ્મન થવું, પણ દાના થવું.

" એમ કેમ ? "

" કેમ તે હવે આ મસ્તકને કુંવરબાને પહોંચાડવું એ ખરા ક્ષત્રીનું કર્તવ્ય છે. "

" હા, ત્યારે તેમ કરો. "

" તે તમારે કરવાનું છે. "

" હા, હું તે કરીશ. "

" પણ દુશ્મનને ઘેર જવાશે ? હલકું તો નહીં લાગે ? "

" ક્ષત્રીવટ સાચવવી એમાં હલકું શું ? "

" ક્ષત્રી કદિ પડયા ઉપર પાટુ દેતો નથી. "

" હા, મહારાજ, અને ક્ષત્રાણી કદિ ટેક છોડતી નથી."

" ઠીક ત્યારે, લ્યો. "

" થોડીવાર તો એને રાજમહેલને દરવાજે મુકાવો કે લોકો એને જુવે. "

" રાણી, દુસ્મન ગમે તેવો હોય પણ તેના મસ્તક કે શબની અવગણના કરવી એ ખરા ક્ષત્રીને છાજતું નથી. "

" ત્યારે જેમ મહારાજની આજ્ઞા. "

" આજ્ઞા તો એજ કે એને કુંવરબાને આપી આવો. "

" માણસ સાથે મોકલું તો !"

" એ તો એનું અપમાન થાય."

" ત્યારે ?"

" તમે જાતે જઇને માનથી આપી આવો. સાથે રંભાને લઇ જજો. "

" ઠીક, તેમ કરીશ. "

" કાલે કુંવરબા એની માગણી કરશે."

" માગતા પહેલું પહોંચાડવું એમાં જ આપણી ક્ષત્રીયોની શોભા."

" ત્યારે એ કામ તમને જ સોંપું છું. "

" મહારાજ, હવે એ બાબતમાં નિશ્ચિંત રહેજો. ક્ષત્રાણી પોતાનો ધર્મ નહીં ચુકે. "

બીજે દિવસે રાણી સત્યવતી અને રંભા મસ્તક લઇને કુંવરબા પાસે ગયાં. એક અંધારા ઓરડામાં કુંવરબા બેઠી હતી. તેના માથાના વાળ છુટા હતા. રોઇ રોઇને તેની આંખોમાં અશ્રુ ખુટયાં હતાં. નિસાસા નાંખતી અને સામે પડેલા ધડ સામે જોતી તે વારંવાર બોલતી હતીઃ " મારા નાથ ! "

સત્યવતી અને રંભા ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. એક દાસી તેમને કુંવરબા પાસે લઇ ગઇ. કોઇ પુરૂષનો સંચાર થયો એમ જાણી કુંવરબાએ ઘુંમટો ખેંચ્યો અને એક આંખને જરા ઉઘાડી કરીને જોયું.

સત્યવતી બોલીઃ "બીજું કોઈ નથી. એ તો હું સત્યવતી છું."

કુંવરબાએ તેમને ઓળખ્યાં અને તેની આંખમાં રોષ ભરાઇ આવ્યો. દુશ્મનની સ્ત્રીને જોઇને તેનાં વિશાળ નેત્રો લાલચોળ થયાં. તેણે મુખ ખુલ્લું કર્યું. સભ્યતાની ખાતર પોતાના વેરીની પણ સ્ત્રીને માન આપવાને તે તૈયાર થઇ. સત્યવતી અને રંભા તેની પાસે ગયાં અને સતીને પગે લાગ્યાં.

કુંવરબા કંઇક આશ્ચર્ય અને કંઇક શંકાથી તેમની સામે

જોઇ રહી; તેના મનમાં વિચાર થયો: "કોઇ દિવસ નહીં અને આજ કેમ આવ્યાં હશે !"

"માતાજી તમારૂં કલ્યાણ કરો." એમ કહીને તેણે દુશ્મનની સ્ત્રીને પણ આશિર્વાદ આપ્યો.

પછી ધડ સામે જોઇને તે પાછી બોલી: "મારા નાથ !"

તેની આંખો ફાટી ગઇ. ધડમાંથી લોહી ટપકતું હતું તે તેણે પોતાના લુગડામાં ઝીલી લીધું. તેનું લુગડું લોહીથી ભીંજાઇ ગયું. તેને વારેવારે જોઈને કુંવરબા ચોધાર આંસુએ રોવા લાગી.

સત્યવતી અને રંભાથી રોવું ખાળી શકાયું નહીં. તેમની આંખોમાંથી પણ અશ્રુ ટપકવા લાગ્યાં.

થોડીવારે કુંવરબા છાની રહી. તેણે ચિત્તને કંઇક સ્વસ્થ કર્યું અને પતિના ધડને અગ્નિદાહ કરવાના વિચારમાં તે પડી.

એટલામાં સત્યવતીએ હાથ લાંબો કર્યો અને લુગડામાં વીંટાળેલા બાળકને આપતી હોય તેમ મસ્તકને તેના ખોળામાં મુકયું અને બોલી:

"આ લ્યો."

કુંવરબાએ લુંગડું ખસેડયું અને પતિના મસ્તકને ખોળામાં રાખી તેના તરફ એક ટહશે જોઇ રહી અને "મારા નાથ" એમ બોલતી બોલતી ચોધાર આંસુએ રોઇ પડી.

સત્યવતી અને રંભા હજી સામે ઉભાં જ હતાં. તેમને કુંવરબાએ બેસો પણ કહ્યું નહીં. તેની આંખો દુઃખ અને ગભરાટથી છળી ગઇ હતી. તે પોતાનું ભાન ભૂલી ગઇ હતી. થોડી વાર પછી તેની આંખોમાં અશ્રુ સુકાયાં. તેને કંઇક ભાન આવ્યું. તેણે ઉંચું જોયું. સત્યવતી તરફ જોઇને તે બોલી: "આ ઉપકારનો બદલો હું કયે ભવે વાળીશ ?"

"બ્હેન, એમાં ઉપકાર શો ? સ્ત્રી જ સ્ત્રીના હૃદયને સમજે." સત્યવતીએ ધીમેથી જવાબ આપ્યો.

"પણ દુશ્મન હજો પણ દાના હજો." એમ બોલીને કુંવરબાએ સત્યવતીને માન આપી પોતાની પાસે બેસાડી.

"પોતાનો ધર્મ ન બજાવે તે ક્ષત્રાણી નથી."

"શાબાશ, વીર રાણાની વીરાંગના તને શાબાશ છે."

"પડેલાને પાળવું એ ક્ષત્રીયોનો વટ છે."

"એવા ક્ષત્રીયો તો હવે વિરલા જ છે."

"એટલાયે છે ત્યાંસુધી રજપુતાઇ રંડાઇ નથી."

" તમારો હું શો બદલો વાળું !"

" બદલો હવે એ જ કે અમારા લાયક કંઇ સેવા અમને સોંપો."

" ધન્ય છે, ધન્ય છે !"

" મહારાજની આજ્ઞા છે કે સતી માતાની સેવામાં હાજર રહેવું, માટે કંઇ આજ્ઞા કરો."

" અંબે મા તમારૂં સારૂં કરો."

" પણ સતી માની આજ્ઞા સાંભળવાને અમે આવ્યાં છીએ."

" કાલે સવારે હું સતી થઇશ. તે વખતે કંઇ મદદ કરજો."

" બહુ સારૂં." કહીને સત્યવતી અને રંભા ગયાં.

કુંવરબા આખી રાત ત્યાંની ત્યાંજ બેશી રહી. સવારના ચાર વાગ્યા કે આખા કનકપુરમાં શોર બકોર થઇ રહ્યો કે કુંવરબા સતી થાય છે.

લોકો હાથમાં કુંકુમ, શ્રીફળ, પુષ્પ વગેરે લઇને બહાર નીકળ્યા. રાણાએ ડંકા, નિશાન, રણશીંગાં, વાદ્ય વગેરે મોકલ્યાં અને કુંવરબા મસ્તક લઇને વાજતે ગાજતે સ્મશાન તરફ ચાલી. મુખથી તે "જય અંબે, જય અંબે" બોલતી જતી હતી.

રસ્તામાં લોકો તેનો આશિર્વાદ લેવાને પગે પડતા. સતી તેમને માથે હાથ મુકતી. રસ્તાની બંને બાજુએ લોકોની ઠઠ બાઝી રહી. જય અંબેના પોકાર આખા ગામમાં ગાજી રહ્યા. લોકોએ સતીને પુષ્પ, કંકુ અને ચોખાથી વધાવી. કેટલાકે શ્રીફળ વધેર્યાં. કેટલાકે બાધા લીધી. આખા કનકપુરનો રાજમાર્ગ પુષ્પ, કંકુ અને ચોખાથી છવાઇ રહ્યો.

ગામની બહાર રાણાએ સુખડના કાષ્ઠની ચિતા કરાવી. મસ્તક લઇને સતી તેના ઉપર ચઢી. મસ્તક તેણે ખોળામાં મુકયું. રાજગોરે તેને તિલક અર્ચા કર્યાં. બ્રાહ્મણો મંત્રો બોલવા લાગ્યા; ડંકા અને ઢોલ ગડગડયાં; શરણાઇ અને રણશીંગાં ફુંકાયાં; અને સૌનો એકઠો મળેલો નાદ ગગનને ગજાવી રહ્યો.

ગુમાનસિંહે અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. અગ્નિની જ્વાળા ચારે બાજુએ પ્રસરી. ચારે પાસ ફુલ અને કંકુની વૃષ્ટિ થઇ. કુંવરબાનો દેહ બળવા લાગ્યો. બળીને ભસ્મ થયો. લોકો પાછા ફર્યા અને પાછા જતે જતે બોલ્યા: " ધન્ય છે કુંવરબાને ! આ તો ઉકરડામાં રત્ન પાકયું ! કયાં કેદારસિંહ અને કયાં કુંવરબા !"

પ્રકરણ ૧૨ મું.

વિજયી વનરાજ.

બીજે દિવસે સવારમાં પ્હો ફાટતાં જ પાછી લડાઇ શરૂ થઇ.

વનરાજ હવે એકલો છે એમ ધારીને રણમલસિંહ સઘળી સેનાને એકઠી કરી મોખરે આવ્યો. મધ્યાન્હ થતા સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું. લશ્કરનો ઘાણ વળવા માંડયો. આખરે વનરાજ એકલો હાથમાં તલવાર લઇને આગળ ધસ્યો. રણમલસિંહ તેની સામે આવ્યો. બંનેનું પરસ્પર યુદ્ધ ચાલ્યું. રણમલસિંહે આખરે કુદીને ઘણા જોરથી એક ઘા વનરાજ ઉપર કર્યો. તેણે તે ઢાલ ઉપર ઝીલી લીધો. રણમલસિંહના તલવારના કકડા થયા.

પછી વનરાજે એકદમ કુદીને તેના ઉપર એવો તો સખત ઘા કર્યો કે તેની તલવાર રણમલસિંહના મસ્તકને છેદીને આરપાર એક વેંત નીકળી ગઇ. રણમલસિંહ નીચે પડયો. કનકપુરની સેનાએ ખુશાલીનો પોકાર કર્યો. વનરાજે તેને જીવતો બંધાવ્યો અને છાવણીમાં આણ્યો.

બીજે દિવસે સવારમાં લશ્કરને પાછા ફરવાનો હુકમ મળ્યો; વનરાજ જય પ્રાપ્ત કરીને પાછો આવે છે એવા સમાચાર આખા કનકપુરમાં ફેલાઈ રહ્યા. કુંવરને ઘણી ધામધુમથી નગરમાં લાવવો એવો રાણાનો વિચાર હતો તેથી તે ભાયાતો સરદારો વગેરેને લઇને નગરથી ત્રણ ગાઉ દૂર સુધી સામે લેવાને ગયો. નગરજનો પણ આ તકનો લાભ લઇને તેની સાથે ગયા. ત્યાં રાણાએ એક બે કલાકનો મુકામ કર્યો. આસપાસના રાજા રજવાડાઓએ પણ તેને માન આપવાને પોતાના કારભારીઓને મોકલ્યા હતા. કેટલાક તો જાતે જ આવ્યા હતા. સર્વેની આગતા સ્વાગતા કરતો રાણો એક મોટા ભવ્ય મંડપમાં બેઠો હતો. એટલામાં વનરાજની સ્વારી આવી પહોંચી. રાણાને જોઇને વનરાજ હાથી ઉપરથી નીચે ઉતર્યો અને પિતાને પગે પડયો. રાણાએ તેને આશિર્વાદ આપ્યો.

પછી બધાએ ભેગા મળીને કનકપુર જવાને નીકળ્યા. સર્વેને સ્વારીના રૂપમાં ગોઠવવામાં આવ્યા અને ઘણી ધામધુમ સાથે વનરાજ નગર પાસે આવી પહોંચ્યો.

દરવાજામાં પેસતાં લોકોની નજરે પહેલાં તો ઘોડા ઉપર ડંકા વાગતા

માલમ પડયા. ડંકાની પાછળ જરીપટકાના વાવટાઓ ઉડી રહ્યા હતા. તેમની પાછળ લશ્કરી દબદબા સાથે પાયદળ ચાલી રહ્યું હતું. પાયદળ પાછળ પાંચેક હજાર ઘોડેસ્વારો જરીના પોશાક પહેરી રંગબેરંગી ઘોડાઓ નચાવતા ચાલતા હતા. તેઓની પાછળ કનકપુરના ભાયાતો ડોલતા હાથી ઉપર બિરાજમાન થઈ મુછો ઉપર તાલ દેતા પ્રેક્ષકોને પોતાનો ભપકો બતાવતા હતા.

તેમની પાછળ એક બ્રહ્મદેશથી મંગવેલો ધોળા રંગનો મોટો હાથી, રંગબેરંગથી રંગેલો, હીરા મોતીથી જડીત ઝુલો સાથે પોતાની સુશોભિત સુંઢ આમતેમ હલાવતો અને વખત બેવખત ઉંચી કરતો લોકોના જોવામાં આવ્યો. તે હાથી ઉપર ગોઠવેલી સોનાની અંબાડીમાં વિજયી વનરાજ બેઠો હતો. તે પચીસેક વર્ષની ઉમરે પહોંચેલો હતો. લશ્કરી પોશાકમાં જાણે દસેરાની સ્વારીમાં ચ્હડયો હોય એવી ઢબથી બિરાજમાન થએલો તે દેખાતો હતો. તેનો પોશાક ઘણોજ સુશોભિત હતો. તેણે માથે જે મંદીલ બાંધેલું હતું, તેનો રંગ ગુલાબના ફુલને ઝાંખું પાડી નાંખે એવો હતો. તે મંદીલમાં એક હીરો બાંધેલો હતો તે તેના ભવ્ય લલાટ ઉપર મધ્ય ભાગમાં આવી તેની શોભામાં વધારો કરતો હતો, અને તેના ઉપર પડતા સૂર્યના પ્રકાશને પાછો ફેંકીને લોકોની આંખોને આંજી નાંખતો હતો. ઉંચા લીલા રંગના મખમલનો ઝભ્ભો તેણે પહેર્યો હતો. એ ઝભ્ભામાં જડેલા હીરા મોતી પન્નાં વગેરે જવાહીરથી તેના મ્હોંનો ચ્હેરો ઘણો સુશોભિત દેખાતો હતો અને એક બહાદુર રજપુતનું શૂરાતન તેની આંખ અને મુખ ઉપર ઉભરાઈ જતું માલમ પડતું હતું.

વનરાજના હાથીની પાછળ બીજા કેટલાએક હાથીઓ ચાલી રહ્યા હતા. તે ઉપર રાણો પ્રતાપસિંહ, અન્ય રાજાઓ, તથા જુદાં જુદાં રાજ્યોનાં કારભારીમંડળ બેઠેલાં નજરે આવતાં હતાં. પાછળ પણ ઘણા ઘોડેસ્વારો તથા પાયદળ ચાલતું હતું, તેમજ નગરના શેઠ શાહુકારોનાં વાહનોની હાર જોવામાં આવતી હતી.

ગામની ભાગોળે એક બાગમાં થોડીવાર મુકામ કરવાનો હતો. ત્યાં જુદાં જુદાં રાજ્યો તરફથી નજરાણા અને ભેટ થવાનાં હતાં. બાગના દરવાજામાં પેસતાં જ, વનરાજનો હાથી આવ્યો કે તરતજ લોકોએ તેના ઉપર પુષ્પ, ગુલાલ, અને ચોખાની વૃષ્ટિ કરી.

બાગની પાસે જ એક મહાદેવનું મોટું દેવળ હતું. રાણાની

આજ્ઞાથી કુંવર ત્યાં દર્શન કરવાને ગયો. તેના હાથી પછવાડે હજારો માણસોનાં ટોળાં ગયાં અને તેના ઉપર પાછો ફુલ અને ગુલાલનો વરસાદ વરસાવ્યો. કેટલાએક મુખેથી મોટો ઘોષ કરી મુકયો: "હર હર મહાદેવ ! શ્રી રામચંદ્રકી જય ! પ્રતાપસિંહ ઘણું જીવો ! વનરાજ ઘણું જીવો !"

મહાદેવનું દેવાલય આવ્યું એટલે મ્હાવતે હાથીને બેસાડી વનરાજને હાથી ઉપરથી ઉતરવાને એક સોનાની સીડી મુકી દીધી. વનરાજ શિવાલયમાં દાખલ થયો. ઉમાપતિ શ્રી શંકરને તે હૃદયપૂર્વક નમ્યો. બ્રાહ્મણોએ વેદોચ્ચાર કર્યો, અને મહાદેવને ચ્હડાવેલાં પુષ્પ, બીલીપત્ર તથા નમણુ તેની આગળ ધર્યાં. વનરાજે પુષ્પ અને બીલીપત્ર લઇને મસ્તક ઉપર ધર્યાં અને નમણથી આંખનાં પોપચાં ભીનાં કર્યાં.

દર્શન કરીને કુંવર પાછો ફર્યો અને બાગમાં ઉભા કરેલા એક ભવ્ય અને વિશાળ મંડપમાં દાખલ થયો. નગરજનોને પણ તેમાં પ્રવેશ કરવાની છુટ રાણાએ આપી હતી તેથી ઘણાખરા મંડપની શોભા જોવા, ઘણાખરા ખાસ વનરાજને જોવા, અને કેટલાક ખાસ રાજ્યભક્તિ દર્શાવવાને આવજાવ કરતા હતા. એ મંડપમાં જે જતું તેના ઉપર કેસરીઆ રંગનો તથા ગુલાબજળનો વરસાદ વરસતો હતો. નગરમાં પણ આજરોજ દરેક જગ્યાએ રંગ ગુલાલ વરસી રહ્યાં હતાં અને જ્યાં ત્યાં ગાનતાન ચાલી રહ્યું હતું.

સાંજના ચાર વાગ્યે સ્વારી નગરમાં પ્રવેશ કરવાની હતી. લોકોએ રાજાના મહેલથી તે ઠેઠ ગામના દરવાજા સુધી સઘળો રસ્તો શણગારી મુકયો. આખા નગરમાં આનંદ વર્તી રહ્યો. રસ્તાની બંને બાજુએ લોકોની ઠઠ સ્વારી જોવાને ભરાઈ ગઇ. ત્યાં આવેલાં મકાનોના ઝરૂખા અને બારીઓમાં અગણિત માણસો આ શુભ પ્રસંગનો દેખાવ જોવાને બેઠાં.

ચાર વાગ્યે સ્વારી નીકળી અને તે રાજમાર્ગે થઇને રાજમહેલ તરફ આવવા લાગી. રસ્તે તેમજ ત્યાં આવેલાં મકાનોમાંથી વનરાજ ઉપર પુષ્પ, કંકુ, અને ચોખાની વૃષ્ટિ તથા ગુલાબજળની રેલમછેલ થઇ રહી. કનકપુરનો આખો રાજમાર્ગ પુષ્પ અને કુંકુમથી ફરી સોહાઇ રહ્યો.

ચાલતાં ચાલતાં શહેરના નગરશેઠનું ઘર આવ્યું ત્યાં હાથીને ઉભો

રાખવો પડયો. નગરશેઠ તથા તેની સ્ત્રી સારાં આભૂષણ પહેરી સોનાની થાળ લઇને ઘરમાંથી આવ્યાં અને બંનેએ વનરાજને મોતીથી વધાવ્યો. પછી ફુલનો હાર તેને પહેરાવ્યો અને એક અમૂલ્ય હીરાના કંઠાનો નજરાણો કર્યો.

આ પ્રમાણે કોઇના મુજરા, કોઇના નજરાણા, કોઇના માત્ર આશિર્વાદ લેતો લેતો વનરાજ રાજમહેલ આગળ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં મોટો દરબાર ભરવાની તૈયારી થઇ રહી હતી. શહેરના આબરૂદાર ગૃહસ્થો તથા સરકારી અમલદારો ત્યાં હાજર હતા. વનરાજ જેવો હાથી ઉપરથી નીચે ઉતર્યો તેવો જ તેને સોના રૂપાંના ફુલોથી સર્વેએ વધાવ્યો. કેટલાકોએ ફુલોના હાર તેના ગળામાં પહેરાવી દીધા, તથા તેના ઉપર ફુલનો વરસાદ વરસાવ્યો. પછી વનરાજ ભાયાતોને ભેટયો તથા જે હાજર હતા તેમનાં નમન લઇ દરબારમાં જઇને એક સિંહાસન ઉપર બેઠો.

એટલામાં રાણો પ્રતાપસિંહ અને બીજા રાજાઓ આવી પહોંચ્યા. વનરાજ ઉભો થયો અને સર્વેને પ્રણામ કરીને બાજુ ઉપર આવેલા એક બીજા સિંહાસન ઉપર રાણાની જોડે બેઠો.

થોડીવાર વારાંગનાઓએ નૃત્ય કર્યું તથા ગવૈયાઓએ ગાયન કર્યું. ભાટ, ચારણો અને કવિઓએ કવિત બોલીને રાણાનાં યશોગાન ગાયાં. પછી પાનસોપારી, અત્તરગુલાબ થયાં અને દરબાર બરખાસ્ત થયો. ત્યાંથી વનરાજ જનાનામાં ગયો અને રાણી સત્યવતીને પગે લાગ્યો. તેણે તેને હૃદયપૂર્વક આશિર્વાદ આપ્યો.

બીજે દિવસે રાણાએ પાછો દરબાર ભર્યો, અને તેમાં રાજ્યના સર્વે ભાયાતો, સરદારો, અમલદારો તથા મુખ્ય નગરજનોને બોલાવ્યા. હૃષીકેશચંદ્રને પણ તેણે આમંત્રણ મોકલ્યું. દરબાર ભરાયા પછી રાણાએ જાહેર કર્યું: “ કેદારસિંહે જેના જાનમાલનું નુકશાન કર્યું હશે તેને રાજ્ય ભરી આપશે.”

નગરશેઠ આગળ આવીને બોલ્યો: “ મહારાજ, આપની કૃપાનો પાર નથી. ”

રાણાએ ઉત્તર આપ્યો: “ મારા રાજ્યમાં એક કુતરૂં પણ ભુખ્યું હશે ત્યાં સુધી હું અન્ન લઇશ નહીં. ”

બિપિનચંદ્ર વચમાં બોલી ઉઠયો: “ ખમા મહારાજ, ખમા ! આવી ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા ન લેશો. ”

"કારભારી, પ્રજાનું પોષણ અને રક્ષણ કરવું એ જ સૂર્યવંશીઓનો ધર્મ છે."

"મહારાજ, શસ્ત્રથી તો આપે રક્ષણ કર્યું છે, અને હવે–"

"અને હવે અન્નવસ્ત્રથી પોષણ કરવું."

કેટલાક નગરજનો બોલી ઉઠયા: "ઘણું જીવો મહારાજ!"

"રાજા પ્રજાનો સંબંધ પિતાપુત્રનો છે." રાણાએ ગંભીરપણે કહ્યું.

"આપે અમને આજ સુધી પુત્રવત્ પાળ્યા છે."

"એમાં કંઈ નવાઇ કરી નથી. આ દેહ છે ત્યાંસુધી રવિકુળનો એ જ ધર્મ થઇ રહે છે."

"ખમા મહારાજ, ખમા. ઘણું જીવો." નગરજનો પાછા વચમાં બોલી ઉઠયા.

"માટે કહો કે તમારૂં શું શું નુકશાન થયું છે?"

કેટલાકે જવાબ આપ્યો: "મહારાજ, આખા રાજ્યને માથે આફત આવે ત્યારે સૌનેએ કંઇ કંઇ નુકશાન વેઠવું પડે."

રાણો મુછને આમળતો આમળતો બોલ્યો: "રાજ્ય ઉપર આફત આવે તો તે રાજાએ ભોગવવી, પણ રૈયતને બચાવવી."

હૃષીકેશચંદ્ર ઘણા ઉલ્લાસથી વચમાં બોલ્યો: "હા મહારાજ, સૂર્યવંશીઓ તેમજ કરતા આવ્યા છે. આખો રઘુવંશ તેનો પુરાવો છે."

રાણો સિંહાસન ઉપરથી જરા ઉભો થયો અને મનમાં ગર્વ આણી લાંબો હાથ કરીને બોલ્યો:

"ત્યારે હું પણ શ્રી રામચંદ્રજીનો વંશજ ખરો કયારે કે તેમનાથી પણ કંઇક અધિક કરૂં ત્યારે!"

નગરજનો સામટા બોલી ઉઠયા: "શાબાશ, શાબાશ, રાજપિતા શાબાશ."

રાણો આગળ બોલ્યો: "પ્રજા ગાય છે; ગાય ઉપર ઘા પડતો હોય તો ધણીએ તેને ઝીલી લેવો જ જોઇએ."

બિપિનચંદ્રે વચમાં કહ્યું: "આપે એવા ઘા બહુ ઝીલ્યા છે."

રાણો કંઇક કુલાભિમાનથી બોલ્યો: "સૂર્યવંશીઓનો તો એ ધર્મ જ છે."

રાણાએ હૃષીકેશચંદ્રને પાસે બોલાવ્યો અને તેને તથા બિપિનચંદ્રને કહ્યું: "હવે હું વૃદ્ધ થયો છું. થોડા વખતમાં હું રાજપાટ

વનરાજને સોંપી વાનપ્રસ્થાશ્રમને ગ્રહણ કરીશ. તમે રાજ્યની પુનર્ઘટના કરો. યુદ્ધથી તેમાં ઘણી અવ્યવસ્થા થઇ રહી છે. જેનું જે ગયું હોય તે તેને રાજ્યના ખજાનામાંથી ભરી આપજો. કેદારસિંહના છોકરાંને પણ ભૂલશો નહીં. તેમની મિલકત પાછી આપજો. કારભારી યાદ રાખજો કે સાચો ક્ષત્રી પડેલા દુશ્મનને પણ પાળે છે, તેના ઉપર પાટુ દેતો નથી.

એટલું બોલીને રાણો ઉઠયો. દરબાર બરખાસ્ત થયો. બિપિનચંદ્ર અને હૃષીકેશચંદ્ર ઘેર આવ્યા. બંને પોતપોતાને કામે વળગ્યા. હૃષીકેશચંદ્રે પોતાની ઓરડીમાં બેઠે બેઠે વર્તમાનપત્રમાં મોકલવાને કેટલાક 'આર્ટિકલો' લખવા માંડયા; એટલામાં એક માણસે આવીને વરધી આપી: "મનહરપુરથી કોઇ આવ્યું છે. તે તમને મળવાને ઇચ્છે છે."

"હા, તેને અંદર આવવા દો."

હૃષીકશચંદ્રનો મુનિમ મનહરપુરથી આવ્યો હતો. તે અંદર આવ્યો. તેને જોઇને હૃષીકેશચંદ્ર બોલી ઉઠયો: "અહો મુનીમજી તમે એકાએક અહીં ક્યાંથી?"

"ભાઇ, કંઇ કામને માટે આવ્યો હતો."

"શું કામ છે?"

"ભાઇ, કંઇ કહેવાની વાત નથી."

"એમ કેમ બોલો છો?"

"કહેતાં મારી જીભ ઉપડતી નથી."

"માતા પિતા તો ખુશીમાં છે ને?"

"હા, તે તો ખુશીમાં છે."

"ત્યારે જે હોય તે કહી દો."

"આપણી પેઢીએ દેવાળું કહાડયું છે, અને આપણાં ઘરબાર જપ્ત થવાની તૈયારીમાં છે. પિતાજી ઘણા ગભરાય છે, પણ મેં તેમને શાંત કર્યા છે, અને તમને બધી ખબર કહેવાને આવ્યો છું."

"મુનીમજી, શું કહું, પિતાજી ભોળા છે; મેં એમને કહ્યું હતું કે હવે પેઢી બેઢીની ઉપાધિ જવા દો. પણ એમણે માન્યું નહીં."

"હા ભાઇ, એ તો અમારા જેવા વાણીયાનાં કામ. પિતાજી તો બિચારા સાદા ભોળા છે."

"મેં એમને કહ્યું હતું કે એ શેઠીયાઓ જોડે ધંધો ન કરશો. પણ એમણે માન્યું નહીં."

"ભાઇ, તમારે ભાગે પંદર હજાર આપવાના આવે છે. તેને માટે વારંટ નીકળશે, અને પિતાજીને વખતે કેદમાં જવું પડશે."

"તેને માટે આપણાં ખેતરાં પાતરાં વેચી નાંખો અને લહેણુ-દારોને પાઇએ પાઇ ચુકવી આપો. મુનીમજી, કોઈની પાઇ પણ રાખવી એ મારે તો હરામ છે."

"ખેતરાં પાતરાં લેવાને તો તમારા પિત્રાઇ કાકાઓએ ક્યારનોએ દાવો માંડયો છે."

"હેં, શું કહો છો!"

હૃષીકેશચંદ્ર આશ્ચર્ય પામ્યો, જરા હસ્યો, અને મનમાં કંઇક ખેદ કરવા લાગ્યો. પણ પાછો ધીરજ ધરીને તે બોલી ઉઠયો: "ખેર, મનુષ્યને માથે આફત આવે છે, કંઇ ઢોરને માથે આવતી નથી. એમાં પણ પ્રભુનો હાથ હશે. પ્રભુ જે કરતો હશે તે સારૂં જ કરતો હશે."

હૃષીકેશચંદ્ર ખડખડ હસ્યો અને પાછો બોલ્યો: "મુનીમજી,

'ભલું થયું ભાગી જંજાળ, સુખે ભજીશું શ્રીગોપાળ.'

સંસારની જંજાળથી છુટો થવાને હું ઇચ્છતો હતો અને પ્રભુએ મને છુટો કર્યો."

આમ બોલતે બોલતે હૃષીકેશચંદ્ર પાછો ખડખડ હસ્યો.

"પણ માતાપિતાનો કંઇ વિચાર કર્યો?" મુનીમે પુછ્યું.

"હા, તેમના ભરણપોષણ જેટલું ગમે ત્યાંથી લાવી આપીશ, અથવા, તેમને ખાંધે લઇને ફરીશ. મારા પેટની મને ફીકર નથી." હૃષીકેશચંદ્રે જવાબ આપ્યો.

"ભાઇ, આવા બોલ શું બોલો છો? તમે હજી નાના બાળક છો. તમારે અત્યારથી આ સંસારત્યાગ શો!"

"મુનીમજી, બીજા શા સમાચાર છે? માતાપિતા ખુશીમાં છે ને?" હૃષીકેશચંદ્રે વાત ફેરવીને પુછ્યું.

"હા, ખુશીમાં છે, પણ ભાઇ હવે લગ્ન કરો તો ઠીક. વૃદ્ધ માતાપિતા કંઇક લ્હાવો લે."

"મુનીમજી, શી ઉતાવળ છે?"

"તમે ભણેલાઓ એકલપેટા તો ખરા. તમે તમારા સુખનો જ વિચાર કરો. તમને બીજાના સુખની દરકાર ન હોય."

"મુનીમજી, એમ કેમ બોલો છો ?"

"ભાઈ, માતાપિતા વૃદ્ધ થયાં. હવે તમારૂં લગ્ન કરી, તમારો સંસાર જોઇ, તે સ્વર્ગવાસ કરે તો ઠીક. એમને મન તો એ મોટો લ્હાવા છે."

"એમાં તે મોટો શો લ્હાવો ?"

"નાનકડી વહુ ઘરમાં હરેફરે એ એમને મન તો મોટો લ્હાવો."

એ સાંભળીને હૃષીકેશચંદ્ર વિચારમાં પડયો. એક બાજુએ વૃદ્ધ માતાપિતાની ઇચ્છા સંતોષવાની ફરજ અને બીજી બાજુએ સ્વદેશ-કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવાની ઉત્કટ જીજ્ઞાસા, એ બંને વચ્ચે હૃષીકેશચંદ્રનું ચિત્ત અથડાવા લાગ્યું. એટલામાં મુનીમ પાછો બોલી ઉઠયો: "માતા-પિતાની ઇચ્છા પુરી પાડવી એ શું તમારી ફરજ નથી ?"

"ફરજ તો પહેલી." હૃષીકેશચંદ્રે જવાબ આપ્યો.

"ત્યારે શું તેમના મરી ગયા પછી લગ્ન કરશો ?"

શો જવાબ આપવો તે હૃષીકેશચંદ્રને સુઝયું નહીં.

મુનીમ પાછો બોલ્યો: "તમે તત્ત્વજ્ઞાન અને સ્વદેશભક્તિની મોટી મોટી વાતો કરો છો, પણ માબાપનો કંઇ વિચાર કર્યો ?"

"શું મારા લગ્નમાંજ એમનું સઘળું સુખ આવી રહ્યું છે ?"

"એમની છેલ્લી ઇચ્છા હવે એટલી જ છે."

હૃષીકેશચંદ્ર ફરીથી વિચારમાં પડયો. શો જવાબ આપવો તે એમેં સુઝયું નહીં.

મુનીમ પાછો બોલ્યો: "આટલે વર્ષે હવે લગ્ન કરશો તો તે તમારા કાર્યમાં અંતરાયરૂપ નહીં થાય."

"મુનીમજી, હવે પિતાજી શું કરે છે ?" હૃષીકેશચંદ્ર વચમાં બોલી ઉઠયો.

મુનીમ સમજી ગયો અને તેણે જવાબ આપ્યો: "એમ પુછીને તમે લગ્નની વાત ઉડાવી દ્યો છો."

હૃષીકેશચંદ્રે ધીમેથી કહ્યું: "મુનીમજી, બાળલગ્નથી આપણી અધોગતિ થઇ છે."

"ખરૂં, પણ તમે હવે નાના નથી." મુનીમે જવાબ આપ્યો.

"જયાંસુધી કંઇ કમાતા નથી ત્યાંસુધી નાના જ."

"ત્યારે કમાવ અને પરણો."

"મુનીમજી, દેશને બ્રહ્મચારીઓની જરૂર છે."

મુનીમ વિચારમાં પડયો અને હૃષીકેશચંદ્ર સામે જોઈ રહ્યો. તેનું હૃદય તેને પુછી રહ્યું: "શું આવું અમૂલ્ય રત્ન સંસારને ત્યાગશે ?"

એટલામાં પાછો હૃષીકેશચંદ્ર બોલ્યોઃ " મુનીમજી, સ્વદેશકાર્ય કર્યા પછી લગ્નનો વિચાર."

" ત્યારે હું તો આજે પાછો મનહરપુર જઇશ, અને પિતાજીને તમારી હકીકત કહીશ."

" એક બે દિવસ રહી જાવ, આપણે જોડે જ જઇશું."

" એટલામાં તમે લગ્ન વિષે ઉંડો વિચાર કરજો."

" મુનીમજી, મને જલદી પરણાવીને તમે શું કરશો ? મારો ભવ બગાડશો."

" આ અમે નાનપણથી પરણ્યા છીએ, શું અમારો ભવ બગડ્યો ? "

" તમારો જમાનો જુદો હતો, હવે વખત બદલાયો છે. "

" એમ કેમ ? "

" પરભાષામાં અપાતી કેળવણીના અસહ્ય બોજાથી બાળકોનાં શરીર શોષાય છે. બાળલગ્ન તેમાં ઉમેરો કરે છે, અને પ્રજાનાં હાડમાંસ આમ બે બાજુએથી ચુસાય છે. "

મુનીમ સાંભળી રહ્યો અને ક્ષણવાર ઉંડા વિચારમાં પડ્યો; એટલામાં પાછો હૃષીકેશચંદ્ર બોલ્યોઃ "મુનીમજી, જે પ્રજાનું સત્ત્વ આમ હણાયું છે, હિર બળી ગયું છે, નૂર ઉડી ગયું છે, તે ગમે તેટલા દ્રવ્યને પ્રાપ્ત કરે કે ગમે તેટલી સત્તાની ટોચે ચઢે, પણ આખરે તેની પાયમાલી જ છે. દ્રવ્ય એ કંઈ પ્રજાનું ખરૂં દ્રવ્ય નથી. શારીરિક બળ, નૈતિક બળ, અધ્યાત્મિક બળ–એ જ પ્રજાનું ખરૂં દ્રવ્ય છે."

મુનીમ પાછો સાંભળી રહ્યો અને વિચાર કરતો કરતો હૃષીકેશચંદ્રની સામે જોઇ રહ્યો. હૃષીકેશચંદ્રના કથનમાં તેને સત્ય લાગ્યું અને વણિકજનનું હૃદય ક્ષણવાર સ્વાર્થમય વિચારોને ત્યજી સ્વદેશની ભાવનાઓના લાંબા વિસ્તારમાં આમતેમ ઉડી રહ્યું.

જરા વિચાર કરીને પાછું મુનીમે કહ્યું: " ભાઇ, હવે વાર ન કરો. જલદી મનહરપુર ચાલો, નહીં તો સઘળી બાજી બગડી જશે. પિતાજી ઘણા ગભરાટમાં છે અને તે વરસાદની રેલાની માફક તમારી વાટ જોયા કરે છે. "

પિતાની વૃદ્ધાવસ્થા અને તેમાં આવી પડેલી આફત એ સઘળાના વિચારથી હૃષીકેશચંદ્રનું હૃદય ચિરાયું, અને તે એકદમ બોલી ઉઠ્યોઃ "મુનીમજી, ચાલો, હું હમણાં જ આવું છું. સો કામ પડતાં મુકીને હું પહેલો પિતાજીની સેવામાં હાજર થઇશ. "

સાયંકાળનો સમય થયો એટલે બંને મનહરપુર જવાને નીકળ્યા.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

વિપત્તિનું દર્શન.

હૃષીકેશચંદ્ર મનહરપુર પાછો આવ્યો અને તેનાં માતાપિતાને મળ્યો. ચારૂચંદ્રે કુટુંબ ઉપર આવી પડેલી મહા આફત વિષે તેને વાત કરી. ચારૂચંદ્રને કેટલાંક વીઘાં જમીન હતી તેને તે દાણે આપતા અને તે દાણમાંથી કુટુંબનો નિર્વાહ ચલાવતા. તે નાના સરખા વતનદાર હતા અને જમાનો સારો એટલે તે પોતાનો મોભો બરાબર જાળવી શકતા. વતનદારોને સરકાર દરબારમાં માન હતું અને લોકોમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા હતી. વળી ચારૂચંદ્રના બાપદાદાઓએ સારૂં નામ મેળવ્યું હતું અને કુટુંબને સારે નાનું સરખું વતન પેદા કરી રાખ્યું હતું. ચારૂચંદ્ર નોકરી કરતા અને પોતાનો પગાર તથા વતનની આવક વડે ઘર ચલાવતા અને તે બંનેથી કુટુંબનો નિર્વાહ થઈ રહેતો. એટલી આવકથી તે એક સારા આબરૂદાર ગૃહસ્થ તરીકે પોતાનું જીવન ગાળતા, નોકર-ચાકર રાખતા, અને વંશપરંપરાથી ચાલતાં આવતાં માન પ્રતિષ્ઠાને સાચવી રાખતા. સરકાર દરબારમાંથી નોકરો, અમલદારો, સિપાઇ સપરાઓ વગેરે તેમને ઘેર આવતા જતા અને ચારૂચંદ્ર પોતાના મોભા અને શક્તિ પ્રમાણે તે સર્વેને સંતોષતા, તેમની આગતા-સ્વાગતા કરતા અને સિપાઇઓને દિવાળી દસેરાએ સલામીનું કંઇ કંઇ આપતા. એથી ચારૂચંદ્રની પ્રતિષ્ઠા વધતી પણ આવકનો થોડો ભાગ તેમાં ખરચાઇ જતો.

ચારૂચંદ્ર ઘણા શ્રીમંત નહોતા પણ મધ્યમ વર્ગનો ગૃહસ્થ હતા. ન્યાતજાતમાં, ગામમાં, અને દેશપરદેશમાં પ્રમાણિક-પણું, મિલનસાર સ્વભાવ, અને ઉદારતા માટે પ્રખ્યાતિ પામેલા અને સરકારદરબારમાં વગવસીલો ધરાવનારા મધ્યમ વર્ગના વતનદાર ગૃહસ્થોમાંના તે એક હતા. તેમને ઘેર આવેલું મનુષ્ય પ્રોસાતું અને ઉમદા આતિથ્ય સત્કારને પામતું. ન્યાતના ઘણા માણસોને ચારૂચંદ્ર યથાશક્તિ દ્રવ્યની મદદ કરીને ઉત્તેજન આપતા અને રાંડીરાંડોને છાનોમાનો દાણો પહોંચાડતા. વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાદાન, અનાથને અન્ન વસ્ત્ર અને નિરાશ્રિતને આશ્રય આપવાનું તે કદિ ચુકતા નહીં.

મનને સમજાવે, મનાવે, પણ તેનું મન ક્ષણવાર શાંત થાય અને પાછું ચિંતાતુર બની રહે. પુસ્તકપંડિત અનુભવની કસોટિએ ચ્હડયો. વિપત્તિનું દર્શન થયું. મોટા મોટા વિચારો કંઇક શિથિલ થવા લાગ્યા. ઉચ્ચ આદર્શો ગળી જવા લાગ્યા. તેનું મન તેને કહેવા લાગ્યું:

"એ જ્ઞાન મુજને ગમતું નથી રૂપિરાયજીરે, બાળક માગે અન્ન જો."

દેશનાયકો, લોકનાયકો, વગેરેને પગલે પગલે ચાલવાના તેના અડગ નિશ્ચયો ડગવા લાગ્યા. બુદ્ધની માફક જગતનું કલ્યાણ કરવાના મનોરથો અસ્તવ્યસ્ત થવા લાગ્યા. વિપત્તિએ તેનું મસ્તક ચગડોળે ચઢાવ્યું. ઘોર અંધકારથી ભરેલી કાળી રાત્રિરૂપી વિપત્તિ તેની આસપાસ ચારે બાજુએ ફરી વળી. ઘરનો સુખી સદ્‌ગૃહસ્થ તે પોતાની જાતને ગરીબ ગણવા લાગ્યો અને પોતાને દીન, દુઃખી ધારવા લાગ્યો. હૃષીકેશચંદ્ર મનમાં બોલ્યો: "ખરૂં છે, ખરૂં છે; સમય બળવાન છે:

સમય સમયનો વારોફેરો, સમય નાચ નચાવે રે.
સમય હરાવે, સમય જીતાવે, સમય લાજ લુંટાવેરે—સમય.
સમય થકી દ્રૌપદી તણી જો, દુષ્ટે લાજ લુંટાણીરે;
સમયે તે સૈરંધ્રી બનાવી, કીચક દૃષ્ટિએ આણી રે—સમય.
સમય થકી નેપોલિયન જીત્યો, સમયે હાથ બંધાવ્યા રે;
એ અર્જુન એજ બાણ ધનુષ પણ, સમયે તે છોડાવ્યાં રે—સમય.

"શિવ! શિવ! પ્રભુ! પ્રભુ! મોટા મોટા ઋષિમુનિઓ પણ તારી માયાનો પાર પામ્યા નથી તો મારા જેવા પામરનો શો હિસાબ! શિવ! શિવ! મનુષ્ય ધારે છે કંઇક અને પ્રભુ કરે છે કંઈક! ખરૂં છે ભક્તકવિ! તમે પણ ખરૂં જ કહ્યું છે;

"હું કરૂં હું કરૂં એજ અજ્ઞાનતા, શકટનો ભાર જયમ શ્વાન તાણે."

હૃષીકેશચંદ્રે ઉંડો નિઃશ્વાસ મુકયો. શું કરવું તે તેને સુઝયું નહીં. "પ્રભુ કરે તે ખરૂં!" એમ કહીને તે મનને કંઈક આશ્વાસન આપવા લાગ્યો.

વિપત્તિ એક મહાન શિક્ષક છે. જેણે વિપત્તિનું દર્શન કર્યું નથી તે ભાગ્યહીન છે. વિપત્તિ વગર ચારિત્ર્ય ઘડાતું નથી અને મનુષ્યના સદ્‌ગુણો ખીલતા નથી. મનુષ્યમાં અનેક શક્તિઓ ગુપ્તપણે વાસ કરીને રહેલી છે. તે શક્તિઓને બહાર લાવવાને વિપત્તિ જરૂરની

મનને સમજાવે, મનાવે, પણ તેનું મન ક્ષણવાર શાંત થાય અને પાછું ચિંતાતુર બની રહે. પુસ્તકપંડિત અનુભવની કસોટિએ ચ્હડયો. વિપત્તિનું દર્શન થયું. મોટા મોટા વિચારો કંઇક શિથિલ થવા લાગ્યા. ઉચ્ચ આદર્શો ગળી જવા લાગ્યા. તેનું મન તેને કહેવા લાગ્યું:

"એ જ્ઞાન મુજને ગમતું નથી રૂષિરાયજીરે, બાળક માગે અન્ન જો."

દેશનાયકો, લોકનાયકો, વગેરેને પગલે પગલે ચાલવાના તેના અડગ નિશ્ચયો ડગવા લાગ્યા. બુદ્ધની માફક જગતનું કલ્યાણ કરવાના મનોરથો અસ્તવ્યસ્ત થવા લાગ્યા. વિપત્તિએ તેનું મસ્તક ચગડોળે ચઢાવ્યું. ઘોર અંધકારથી ભરેલી કાળી રાત્રિરૂપી વિપત્તિ તેની આસપાસ ચારે બાજુએ ફરી વળી. ઘરનો સુખી સદ્દગૃહસ્થ તે પોતાની જાતને ગરીબ ગણવા લાગ્યો અને પોતાને દીન, દુઃખી ધારવા લાગ્યો. હૃષીકેશચંદ્ર મનમાં બોલ્યો: " ખરૂં છે, ખરૂં છે; સમય બળવાન છે:

સમય સમયનો વારોફેરો, સમય નાચ નચાવે રે.
સમય હરાવે, સમય જીતાવે, સમય લાજ લુંટાવેરે—સમય.
સમય થકી દ્રૌપદી તણી જો, દુષ્ટે લાજ લુંટાણીરે;
સમયે તે સૈરંધ્રી બનાવી, કીચક દૃષ્ટિએ આણી રે—સમય.
સમય થકી નેપોલિયન જીત્યો, સમયે હાથ બંધાવ્યા રે;
એ અર્જુન એજ બાણ ધનુષ પણ, સમયે તે છોડાવ્યાં રે—સમય.

" શિવ ! શિવ ! પ્રભુ ! પ્રભુ ! મોટા મોટા ઋષિમુનિઓ પણ તારી માયાનો પાર પામ્યા નથી તો મારા જેવા પામરનો શો હિસાબ ! શિવ ! શિવ ! મનુષ્ય ધારે છે કંઇક અને પ્રભુ કરે છે કંઈક ! ખરૂં છે ભક્તકવિ ! તમે પણ ખરૂં જ કહ્યું છે;

"હું કરૂં હું કરૂં એજ અજ્ઞાનતા, શકટનો ભાર જ્યમ શ્વાન તાણે."

હૃષીકેશચંદ્રે ઉંડો નિઃશ્વાસ મુકયો. શું કરવું તે તેને સુઝ્યું નહીં. " પ્રભુ કરે તે ખરૂં !" એમ કહીને તે મનને કંઈક આશ્વાસન આપવા લાગ્યો.

વિપત્તિ એક મહાન શિક્ષક છે. જેણે વિપત્તિનું દર્શન કર્યું નથી તે ભાગ્યહીન છે. વિપત્તિ વગર ચારિત્ર્ય ઘડાતું નથી અને મનુષ્યના સદ્દગુણો ખીલતા નથી. મનુષ્યમાં અનેક શક્તિઓ ગુપ્તપણે વાસ કરીને રહેલી છે. તે શકિતઓને બહાર લાવવાને વિપત્તિ જરૂરની

તેથી જેમ તેમ કરીને તેમને નિર્ધન અને બેઆબરૂ કરવાનો તેમણે ઇરાદો રાખ્યો હતો.

સામાન્ય રીતે એવું બને છે કે પરતંત્ર પુરૂષોમાં નવું પેદા કરવાની કે કમાવાની શક્તિ હોતી નથી અને તેથી તેઓ અદેખાઇથી બીજાઓને હલકા પાડી પોતાની પાયરીએ લાવવાનો પ્રયત્ન આદરે છે. તેઓ અનેક યુક્તિઓ રચે છે અને સારાસારનો વિચાર કર્યા વગર સામાને ખરાબ કરવાનો ઇરાદો મનમાં ધરે છે. ચારૂચંદ્રના પિત્રાઇઓએ પણ તેમજ કર્યું હતું. કેટલાક પ્રયાસોમાં તેઓ નિષ્ફળ થયા હતા અને તેથી આખરે તેઓએ જુઠો દસ્તાવેજ ઉભો કરી ચારૂચંદ્ર ઉપર દાવો માંડીને સઘળી જમીન પડાવી લેવાનો વિચાર કર્યો હતો. હિંદના કમનસીબે જમીનદારો, વતનદારો, સરદારો, દરકદારો, આસામદારો વગેરે આ પ્રમાણે પરસ્પર દાવાઓ લઢે છે; વકીલો, બારીસ્ટરો વગેરેનાં ગજવાં ભરે છે; અને પોતે ખુવાર થઇ બીજાઓને ખુવાર કરે છે. દાવો લઢવામાં કેટલો ખરચ થાય છે તેનો તેઓ વિચાર કરતા નથી; તકરારનો ઘરમેળે નિકાલ કરતા નથી; કંઇપણ ઘરછોડ કરવાનું મોટું મન તેમનામાં હોતું નથી. પરિણામ એ આવે છે કે મમતના માર્યા તેઓ દાવો લઢે છે અને આખરે દાવાખર્ચનાં દેવાં ભર્યા કરે છે.

ચારૂચંદ્રના પિત્રાઇઓએ તેમના ઉપર દાવો કર્યો તેમાં તે હાર્યા અને તેમને માથે દાવાખર્ચનું મોટું દેવું થઇ ગયું. કુટુંબને માથે આ મોટી આફત આવી પડી હતી. હૃષીકેશચંદ્રે માતાપિતાને ધીરજ આપી. વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે શારદાદેવી અને ચારૂચંદ્ર હરબડી ગયાં, પણ તેમના પુત્રે તેમને દિલાસો આપી તેમનાં ચિત્તને શાંત કર્યાં. પણ ઘરમાં પૈસાની તાણ પડવા લાગી. અત્યારસુધી સુખમાં ઉછરેલા કુટુંબને દ્રવ્યની ઘણી ખોટ પડી. ઘરમાં સર્વે શોકાતુર બની ગયાં. શારદાદેવી અને ચારૂચંદ્ર હૃષીકેશચંદ્ર તરફ જોવા લાગ્યાં. તેની કમાણીની તેમણે હવે આશા રાખી. કુટુંબના નિર્વાહનો ભાર હૃષીકેશચંદ્રને માથે પડ્યો. પણ હૃષીકેશચંદ્ર હિંમતવાન હતો. વિપત્તિથી તે ડરે તેવો ન હતો. તે વિપત્તિની સામે થયો. પોતાના મનોબળને તેણે આફતની સામે ધર્યું, અને જ્ઞાનથી તેણે ચિત્તને શાંત કર્યું.

હૃષીકેશચંદ્રે હૃદયને વજ્ર જેવું કઠણ કર્યું પણ સિંહણ જેવી વિકરાળ વિપત્તિ તેની સામે આવીને ઉભી હતી. તે ઘણુંએ તેના

મનને સમજાવે, મનાવે, પણ તેનું મન ક્ષણવાર શાંત થાય અને પાછું ચિંતાતુર બની રહે. પુસ્તકપંડિત અનુભવની કસોટિએ ચ્હડયો. વિપત્તિનું દર્શન થયું. મોટા મોટા વિચારો કંઇક શિથિલ થવા લાગ્યા. ઉચ્ચ આદર્શો ગળી જવા લાગ્યા. તેનું મન તેને કહેવા લાગ્યું:

"એ જ્ઞાન મુજને ગમતું નથી રૂષિરાયજીરે, બાળક માગે અન્ન જો."

દેશનાયકો, લોકનાયકો, વગેરેને પગલે પગલે ચાલવાના તેના અડગ નિશ્ચયો ડગવા લાગ્યા. બુદ્ધની માફક જગતનું કલ્યાણ કરવાના મનોરથો અસ્તવ્યસ્ત થવા લાગ્યા. વિપત્તિએ તેનું મસ્તક ચગડોળે ચઢાવ્યું. ઘોર અંધકારથી ભરેલી કાળી રાત્રિરૂપી વિપત્તિ તેની આસપાસ ચારે બાજુએ ફરી વળી. ઘરનો સુખી સદ્‌ગૃહસ્થ તે પોતાની જાતને ગરીબ ગણવા લાગ્યો અને પોતાને દીન, દુઃખી ધારવા લાગ્યો. હૃષીકેશચંદ્ર મનમાં બોલ્યો: " ખરૂં છે, ખરૂં છે; સમય બળવાન છે:

સમય સમયનો વારોફેરો, સમય નાચ નચાવે રે.
સમય હરાવે, સમય જીતાવે, સમય લાજ લુંટાવેરે—સમય.
સમય થકી દ્રૌપદી તણી જો, દુષ્ટે લાજ લુંટાણીરે;
સમયે તે સૈરંધ્રી બનાવી, કીચક દષ્ટિએ આણી રે—સમય.
સમય થકી નેપોલિયન જીત્યો, સમયે હાથ બંધાવ્યા રે;
એ અર્જુન એજ બાણ ધનુષ પણ, સમયે તે છોડાવ્યાં રે—સમય.

" શિવ ! શિવ ! પ્રભુ ! પ્રભુ ! મોટા મોટા ઋષિમુનિઓ પણ તારી માયાનો પાર પામ્યા નથી તો મારા જેવા પામરનો શો હિસાબ ! શિવ ! શિવ ! મનુષ્ય ધારે છે કંઇક અને પ્રભુ કરે છે કંઇક ! ખરૂં છે ભક્તકવિ ! તમે પણ ખરૂં જ કહ્યું છે;

"હું કરૂં હું કરૂં એજ અજ્ઞાનતા, શકટનો ભાર જ્યમ શ્વાન તાણે."

હૃષીકેશચંદ્રે ઉંડો નિઃશ્વાસ મુકયો. શું કરવું તે તેને સુઝયું નહીં. " પ્રભુ કરે તે ખરૂં !" એમ કહીને તે મનને કંઇક આશ્વાસન આપવા લાગ્યો.

વિપત્તિ એક મહાન શિક્ષક છે. જેણે વિપત્તિનું દર્શન કર્યું નથી તે ભાગ્યહીન છે. વિપત્તિ વગર ચારિત્ર્ય ઘડાતું નથી અને મનુષ્યના સદ્‌ગુણો ખીલતા નથી. મનુષ્યમાં અનેક શક્તિઓ ગુપ્તપણે વાસ કરીને રહેલી છે. તે શક્તિઓને બહાર લાવવાને વિપત્તિ જરૂરની

છે. વિપત્તિ ન હોય તો મનુષ્ય મનુષ્ય રૂપે સર્વાંશે ખીલી રહે નહીં, તેની બુદ્ધિ, હૃદય અને આત્માનો સંપૂર્ણ વિકાસ થાય નહીં, અને મનુષ્ય પોતાના ખરા સ્વરૂપમાં પૂર્ણપણે પ્રકાશી રહે નહીં. વિપત્તિ વગર મહત્તા પ્રાપ્ત થતી નથી. મહાપુરૂષોમાં જેમની ગણના થયેલી છે તેમનો હૃદયવિકાસ વિપત્તિએ જ કરેલો છે. વિપત્તિથી જ તેમનાં ચારિત્ર્ય ઘડાયલાં છે. વિપત્તિથી ઘડાઇને જ તેઓ જગતમાં વિજયી નીવડવાને ભાગ્યશાળી થયેલા છે.

દાવામાં હારવાથી કુટુંબને ઘણી હાડમારી વેઠવી પડી. ઘોડાગાડીમાં બેશીને ફરનારાંઓને પગે ચાલીને જવું પડ્યું. જે કુટુંબ પગમાં કિંમતી જોડા પહેરીને ફરતું હતું તેને હવે ઉઘાડે પગે ફરવાનો વખત આવ્યો. સાદાં અને જાડાં કપડાં તેને શરીરે ધારણ કરવાં પડયાં. બે વાર મિષ્ટ ભોજનને બદલે એક વાર સાદું ભોજન તેને મળવા માંડ્યું.

કુટુંબને વેઠવી પડતી હાડમારી જોઇને હૃષીકેશચંદ્રનું હૈયું ભરાઇ આવતું. ઘણીવાર તો તે ભૂખ્યો ને ભૂખ્યો જ બહાર ચાલ્યો જતો. કોઇવાર સગાંસ્નેહીઓ પાસેથી તે કંઇ ઉછીનું લઇ આવતો અને કુટુંબની હાજતો પુરી પાડતો. કોઇવાર નોકરી નહીં લેવાનો તેનો સંકલ્પ શિથિલ થતો, પણ તે મનને રોકી રાખતો, અને બીજે રસ્તે દ્રવ્ય કમાવાની યોજનાઓ ઘડતો. કુટુંબને માટે તે અનેક સ્વાર્થત્યાગ કરતો, કરકસર અને સાદાઇથી પોતાનું જીવન ગાળતો, અને જેમ તેમ કરીને કુટુંબની હાજતો પુરી પાડવાને તે અહીં તહીં ફાંફાં મારતો.

સદ્‌ભાગ્યે હૃષીકેશચંદ્રનું હૃદય ધાર્મિક હતું. માતાએ અર્પેલી ધાર્મિકતા આ વેળાએ તેના હૃદયમાં ખડી થઇ.

દુ:ખમાં ધર્મ મોટો સાથી છે. ધર્મપરાયણ મનુષ્યો દુ:ખથી ડગતાં નથી. પ્રભુના ભકતોને વિપત્તિ કશું કરી શકતી નથી. નિષ્ફળતા, નિરાશા, નિર્ધનતા અને એવાં એવાં ઘણાં સંકટો ભકતોને માથે આવી પડે છે, પણ તેઓ દઢ રહી તેમના ઉપર જય મેળવે છે અને ચારિત્ર્યને ઘડી જીવનપ્રવાહને ઉચ્ચ દિશામાં વહેવરાવે છે. પામર જીવો વિપત્તિથી દબાય છે; પણ મહા પુરૂષો તેનાથી ઘડાય છે.

હૃષીકેશચંદ્ર વિપત્તિથી ક્ષણવાર ડગ્યો પણ પોતાના ધાર્મિક બળને તેની સામે ધરીને તે વધારે સાવધ થયો અને વધારે દઢ થયો. તેનામાં હિંમત આવી. હૃદય બળવાન થયું. પિતાએ અર્પેલી ક્ષાત્ર-

વૃત્તિએ તેને ધૈર્ય આપ્યું. હૃષીકેશચંદ્ર જાગૃત થયો, ટટાર થયો, અને ખરી પવિત્રતામાં રહેલું ચરાતન તે હવે દાખવવા લાગ્યો. પ્રભુનું શરણ ગ્રહીને સંસારના ભયને જીતવાને તે તૈયાર થયો. તે નિર્ભય બન્યો. વિપત્તિમાં પણ પ્રભુનો હાથ છે એમ તેના મનમાં વિચાર થયો. ભકતકવિ નરસિંહ મહેતાની નીચેની લીટીઓ તેને સાંભરી આવીઃ

" સુખદુઃખ મનમાં ન આણીએ ઘટ સાથે રે ઘડીયાં;
ટાળ્યાં તે કોઇનાં નવ ટળે, રઘુનાથનાં જડીયાં.—સુખ."

હૃષીકેશચંદ્રે પ્રભુનું શરણ ગ્રહ્યું અને કુટુંબને માથે આવી પડેલી મોટી આફતને દૂર કરવાને તે સજ્જ થયો.

શારદાદેવીએ પણ સાધ્વી જેવું જીવન ગાળવા માંડયું. વૈરાગ્યવૃત્તિ ધારણ કરીને તે અનેક વ્રત અપવાસાદિ કરવા લાગ્યાં અને માથે આવી પડેલી વિપત્તિને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને પ્રભુની કૃપા સંપાદન કરવાને તેમણે વધારે વધારે ભકિત કરવા માંડી. પોતાના પુત્રના હૃદયમાં તેમણે ધર્ય અને ઉત્સાહ રેડયાં. દુઃખમાં પડેલા એક મહાન ભકતનું અલૌકિક ધૈર્ય તેમણે ધર્યું, ઇશ્વરના શરણમાં આશ્રય લીધો, અને અત્યંત પવિત્રતા, ધાર્મિકતા અને આત્મબળને વિપત્તિની સામે ધરી એ કષ્ટમય દિવસોને પસાર કરવાને શારદાદેવી તૈયાર થઇ રહ્યાં. વિપત્તિમાં પણ પોતાની ઉત્કટ ધાર્મિકતા અને ઉચ્ચ આશયોને ટકાવી, જે કર્તવ્યબુદ્ધિથી તેમણે હૃષીકેશચંદ્રનું ચારિત્ર્ય ઘડયું તે અત્યંત સ્તુતિપાત્ર હતી. ક્ષમા અને ધૈર્યની મૂર્તિ બની, જીવનરૂપી સંગ્રામમાં સંકટ સામે કમ્મર કશી તેમણે જે શૌર્ય દાખવ્યું, વિપત્તિને લાત મારી જે સહનશીલતાથી કષ્ટમય દિવસોને વેઠયા, અને જે ઉદાર બુદ્ધિથી પોતાના પુત્રને સ્વાર્થ ત્યજી પરમાર્થ ખેડવાને પ્રેર્યો, તે સર્વે પ્રશંસનીય હતાં.

આ મોટી આફતથી શારદાદેવી પ્રથમ તો જરા ગભરાયાં પણ જલદીથી તે સાવધ થયાં અને હિંમત ધરી પુત્રને હિંમત આપવા લાગ્યાં.

હૃષીકેશચંદ્રને મન તેની મા તો કંઇક અપૂર્વ માનનું પાત્ર હતી. તેના તરફનો એનો પ્રેમ અવર્ણનીય હતો. તેના શિક્ષણમાં શારદાદેવીએ આપેલો હિસ્સો પણ અપૂર્વ જ હતો. પુત્રને પ્રભાવશાળી બનાવવાને તેનામાં મહત્ત્વાકાંક્ષા, દયાળુતા વગેરેનાં બીજ રોપવામાં, તેને સત્યાગ્રહી કરવાને નીતિ પવિત્રતા અને ધર્મનાં

ઊંડાં તત્ત્વો તેના મન ઉપર ઠસાવવામાં, અને સ્વદેશપ્રેમ સ્વધર્મનિષ્ટા શુદ્ધ આર્યત્વ વગેરે તેનામાં જાગૃત કરવામાં શારદાદેવીએ પોતાના ચારિત્ર્યનો અને બોધનો જે અપ્રતિમ પ્રભાવ દર્શાવ્યો હતો તે થોડીકજ માતાઓએ દર્શાવ્યો હશે. આ વખતે પણ શારદાદેવી હૃષીકેશચંદ્રને કહેવા લાગ્યાં: " બેટા, સુખદુઃખ આવે છે અને જાય છે. દુઃખમાં દ્રઢતા રાખવી, ઉંચા વિચાર કરવા, સત્યને માર્ગે ચાલવું, અને પોતાના નિશ્ચયોમાં અડગ રહેવું. પ્રભુ સાચાં વ્હાલાંની જ કસોટિ કરે છે. વિપત્તિમાં પ્રભુ રાખે તેમ રહેવું અને દુઃખમાં શૂરાતન દાખવવું એમાં જ પુરૂષનું પુરૂષાતન રહેલું છે. "

રામાયણ અને મહાભારતમાંથી અનેક દાખલાઓ શારદાદેવી આપવા લાગ્યાં. હૃષીકેશચંદ્ર પોતાની હિંમતથી અને શારદાદેવીના પ્રોત્સાહનથી વિપત્તિની સામે થવા લાગ્યો. મા અને દિકરો બંને એ દુઃખની સામે બાથ ભીડવાને તૈયાર થયાં. માતાના ચારિત્ર્યને છાજે તેવું જ વર્તન પુત્ર દર્શાવવા લાગ્યો. તે જરાક પણ ડગ્યો નહીં અને આવી પડેલી વિપત્તિમાંથી છુટવાનો માર્ગ શોધી રહ્યો. તેમનું જીવન એક દુઃખમય સંગ્રામ બની રહ્યું.જીવનના એ દિવસો ઘણા ભયંકર હતા પણ ધૈર્યશીલ માતા અને શૂરવીર પુત્રે લાત મારીને તેને વિતાવી દીધા.

ચારૂચંદ્ર દાવામાં હાર્યા પણ તેમની બધી જમીન જતી રહી નહોતી. પણ રહેલી જમીનની આવક કુટુંબના પોષણને માટે પુરતી નહોતી. વળી દાવામાં દેવું થયું હતું તેથી કુટુંબના ભરણપોષણમાં પૈસાની ઘણી તાણ પડવા લાગી. જે જમીન રહેલી હતી તેને હૃષીકેશચંદ્રે ભાગે વવરાવી અને કુટુંબને માટે અન્નનું સાધન કર્યું.

ગમે તેમ થાય પણ નોકરી લેવી જ નહીં એવો તેનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. પ્રભુ સાચાનો ટેક રાખે છે તેમ તેનો પણ ટેક રહેવા લાગ્યો. પરંતુ તે સ્થિતિ પણ સંતોષકારક નહોતી. તેથી કુટુંબને માત્ર સાદો અને હલકો ખોરાક મળ્યો. ખેતરની આવક વધારવાને હૃષીકેશચંદ્રે બહુ પ્રયાસ કર્યા. તે અનેક યોજનાઓ ઘડે, સખત મહેનત કરે, અને ટાઢ કે તડકો વેઠીને અહીં તહીં ફરે. આખરે ઘણી મહેનતથી તેણે જમીનને સુધરાવી અને પ્રભુની ઇચ્છાથી તે જમીનમાં પુષ્કળ અનાજ પાકયું અને કુટુંબને અન્ન તથા જાડાં પાતળાં વસ્ત્ર મળ્યાં. આમ પ્રભુએ તેનો ટેક સાચવ્યો.

આમ કેટલાક દિવસ ચાલ્યા ગયા. પછી પ્રભુની ઇચ્છાથી

ખેતરની આવક દિનપ્રતિદિન વધતી ગઇ અને હૃષીકેશચંદ્રના કુટુંબ-ની સ્થિતિ કંઇક સુધરવા લાગી.

એ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ વહી ગયા પછી એક દિવસ સવારમાં હૃષીકેશચંદ્ર પોતાના ઘરમાં બેઠો હતો, એવામાં ઓચીંતો દીનબંધુ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેને જોઇને હૃષીકેશચંદ્ર ઉભો થયો અને બહુ પ્રેમથી તેને ભેટી પડયો. હૃષીકેશચંદ્ર ઉપર આવી પડેલી વિપત્તિ વિષે સાંભળીને એકદમ દીનબંધુ તેને દિલાસો આપવાને અને કંઇક મદદ કરવાને આવી પહોંચ્યો હતો. થોડીક વાર બંને બેઠા પછી હૃષીકેશચંદ્રે તેને પુછયું: " દીનબંધુ, તું ઓચીંતો કેમ આવ્યો ? કંઇ કાગળ નહીં ને પત્તર નહીં. "

" તમારી સ્થિતિએ મને અહીં ઘસડી આણ્યો. " દીનબંધુએ ધીમેથી જવાબ આપ્યો.

" તું આવ્યો તે તો સારૂં થયું, પણ પ્રભુની ઇચ્છાથી અમારા કષ્ટમય દિવસો ગયા છે અને પ્રભુએ અમને કંઇક સુખની ઘડી દેખાડી છે. " હૃષીકેશચંદ્રે કહ્યું.

" તમને હજી પણ નાણાંની ભીંડ પડતી હશે ! તમે નોકરી કેમ લેતા નથી ? " દીનબંધુએ પુછયું.

હૃષી૦—આ ઉમ્મરે નોકરીનો વિચાર કરવો એ ઘણું વિચિત્ર કહેવાય. જે દેશના જુવાનીઆઓ ભણીને નોકરી લેવાનો જ વિચાર કરે તે દેશ હતભાગ્ય જ ગણાય.

દીન૦—નાણાંની ભીડ હોય તો શું કરે ?

હૃષી૦—ઉદ્યોગ કરે, વેપાર કરે. ભાઇ, સ્વતંત્રતા અને નિસ્પૃહાથી મેળવેલો થોડો પૈસો પણ જે સુખ અને શાંતિ આપે છે તે પરતંત્રતાથી મેળવેલા લાખો રૂપિઆ પણ આપી શકતા નથી.

દીન૦—બધાની પાસે સાધન કયાંથી હોય ?

હૃષી૦ સાધન તો આવી મળે. પણ સ્વતંત્ર ધંધાની તમને કિંમત નથી, અને નોકરી ન જ લેવી એવો તમારો દઢ નિશ્ચય નથી. નિશ્ચય હોય તો પ્રભુ ટેક રાખે જ. પણ એમ કહો કે ભણીને નોકરી કરવી એજ તમારો ઉદ્દેશ છે. તમારે ખુરશીએ ચઢીને બેસવું છે. સર કે સી. આઇ. ઇ. થવું છે. તમને તમારા દેશની, ન્યાત-જાતની કે સમાજની કંઇ પરવા પડી નથી. જે લોકો ઉદયને શિખરે પહોંચ્યા છે તેઓ દેશદેશ ભટકયા છે. નિરાશા, નિષ્ફળતા

અને કષ્ટોની ખીણોમાં તે રખડયા છે ત્યારે જ તેમનો ઉદય થયો છે. તમે તમારૂં કર્ત્તવ્ય સમજો છો ? દેશની આર્થિક સ્થિતિનો અભ્યાસ કરો; તેના ઉદ્યોગોને ખીલવો; અને વધારે જ્ઞાન મેળવો. જ્ઞાનની અનેક શાખાઓ છે, તેના અનેક માર્ગો છે, તેમાંના એકાદને પુરેપુરો ખેડો. પરદેશ જાવ, નવું નવું શિખો અને દેશમાં નવું જ્ઞાન અને નવા ઉદ્યોગને વસાવો.

દીન૦—એ તો શરીરે સબ્ધા હોય તેમનું કામ, અમે તો શરીરે નબળા છીએ.

હૃષી૦—તમને શું થયું છે ? માંદા કે નબળા છો એમ માનવું એ તમારા મનની જ નબળાઇ છે. મોજશોખ મારવાથી અને આહારવિહારના નિયમો બરાબર નહીં પાળવાથી એ નબળાઇ ઉત્પન્ન થયેલી છે. અફસોસ ! હિંદમાં આવી નબળાઇથી અનેક જણ પોતાને નબળા માની બેઠેલા છે. પરદેશીઓએ તમને શિખવ્યું છે કે તમે કંઈ પણ કરવાને લાયક નથી, અને તમે માની બેઠા છો કે તમે કંઇ પણ કરી શકો તેમ નથી. બીજાઓએ તમને સમજાવ્યું છે કે તમારો પ્રાચીન સુધારો મિથ્યા વ્હેમ છે; તમે તે વાતનો પણ સ્વીકાર કરી બેઠા છો. ભાઇઓ જાગો. આપણાં શાસ્ત્રો કહે છે કે તમે દેવો છો, સિંહનાં બાળકો છો, આત્માનાં સ્વરૂપો છો. આપણું વેદાન્ત કહે છે કે આત્મા સર્વશક્તિમાન છે, તમે સર્વ શક્તિમાન છો ! તમારૂં ભાગ્ય તમારા હાથમાં છે; તમે જ તમારા ભાગ્યના સૃષ્ટા છો. જાગો, ઉંઘ આળસને ત્યજો, એટલે કાર્યસિદ્ધિ તમારા હાથમાં છે.

દીન૦—અમારા નિર્વાહને માટે પણ અમારે નોકરી કરવી નહીં ?

હૃષી૦—દીનબંધુ, મારી પાસે આવી બાયલી વાત શું કરે છે? સુખ દુઃખ તો આવે છે ને જાય છે, પણ ખરા પુરૂષો પોતાના સિદ્ધાંતમાંથી ડગતા નથી. તમે ચાર ભેગા મળીને વેપાર કરો; કંપની કહાડો; દેશના ભાગી પડેલા ઉદ્યોગોને સજીવન કરો. પારકી તાબેદારી કરવી તમને કેમ ગમે છે ? નોકરી, નોકરી, શું કરો છો ?

દીન૦—કંપનીઓ ભાગી જાય છે અને વેપારીઓ દેવાળાં કહાડે છે.

હૃષી૦—દીનબંધુ, એમાં વાંક કોનો છે ? એમાં વાંક તમારો છે. તમારામાં ચારિત્ર્યની ખાંમી છે. તમારામાં પ્રમાણિકતા નથી અને તમે ઇર્ષ્યાથી ભરેલા છો. ચારિત્ર્ય વગર તમે હજારો કારખાનાં

કહાડો, હજારો કંપનીઓ ઉભી કરો, હજારો સંસ્થાઓ સ્થાપો, પણ પળવારમાં તે સઘળી નાશ પામશે. આપણામાં ચારિત્ર્યવાન્ પુરૂષોની ખોટ છે. તમે કારખાનાં ઉભાં કરો છો પણ તમારી દાનત માત્ર તમારો સ્વાર્થ સાધવાની જ હોય છે. આવી સ્વાર્થવૃત્તિ જ્યાં ચાલી રહેલી છે ત્યાં ઉદયની આશા જ શી!

આખો દિવસ બંને મિત્રોએ આમ વાતો કરી. પછી રાત પડી એટલે વાળુ કરીને બંને મિત્રો સુઇ ગયા. દીનબંધુએ મનમાં વિચાર કર્યો કે હૃષીકેશચંદ્ર એની પાસેથી એમ ને એમ તો કંઇ પણ લેનાર નથી માટે એક પચાસ રૂપિઆની નોટ તેના ગજવામાં મુકી દેવી. એકદમ તે ઉઠ્યો અને હૃષીકેશચંદ્રને ઉંઘતો જોઈ તેણે એક પચાસ રૂપિઆની નોટ પોતાના ખીસ્સામાંથી કહાડી અને તેને હૃષીકેશચંદ્રના ખીસ્સામાં મુકી દીધી. સવારે હૃષીકેશચંદ્ર ઉઠ્યો અને દાતણપાણી કરીને બહાર જવાને કપડાં પહેરવા લાગ્યો. એકાદ કાગળને માટે તેણે તેનો હાથ ગજવામાં ઘાલ્યો અને કાગળો બહાર કાઢીને જોતાં પચાસ રૂપિઆની નોટ તેની નજરે પડી. હૃષીકેશચંદ્રે જાણ્યું કે એ કામ દીનબંધુનું હશે તેથી તે એને કહેવા લાગ્યો: " દીનબંધુ, ચોરી કરવી એ જેમ ગુન્હો છે, તેમ રોટલી નાંખીને ભિખારીઓ ઉત્પન્ન કરવા એ પણ ગુન્હો છે. "

દીનબંધુ ખડખડ હસ્યો અને પછી બોલ્યો: " ભાઇ, એમ કેમ બોલ્યા ?

" આ નોટ મારા ગજવામાં આવી શી રીતે ? " હૃષીકેશચંદ્રે પુછ્યું.

દીનબંધુ પાછો ખડખડ હસ્યો અને બોલ્યો: "મારા ગજવામાં મુકવાને બદલે તમારા ગજવામાં મુકાઇ ગઇ હશે. મારૂં ને તમારૂં એક જ છે કની ! "

" મારૂં અને તારૂં એમાં કંઇ ભેદ ન હોય તો આ નોટ તારા ગજવામાં રહેવા દે, અને હું માનીશ કે તે મારા ગજવામાં છે. તારૂં ગજવું તે મારૂં જ ગજવું છે. " હૃષીકેશચંદ્રે જવાબ આપ્યો અને નોટ લઇને દીનબંધુના ગજવામાં મુકી.

દીનબંધુ સાંભળી રહ્યો. શું બોલવું તે એને સુઝ્યું નહીં. હૃષીકેશચંદ્રે પાછું એને કહ્યું: " ભાઇ, જાતમહેનત વગરનો એક પૈસો પણ મારે નકામો છે. આવી વિચાર વગરની સખાવતથી જ હિંદમાં ભિખારીઓ વધતા જાય છે. એવી સખાવત કરનારા પ્રજાના શત્રુ

છે. તે તેને આળસુ અને નિરૂદ્યમી બનાવે છે. મારે નિરૂદ્યમી થવું નથી. ”

કામ હોવાથી હૃષીકેશચંદ્રે બહાર જવાની તૈયારી કરી. દીનબંધુ તેની દઢતા અને અડગ નિશ્ચય ઉપર વિચાર કરતો અને આશ્ચર્ય પામતો ત્યાં જ બેશી રહ્યો. દીનબંધુ તેના મિત્રને મદદ કરવાને આવ્યો હતો પણ હૃષીકેશચંદ્રનો નિશ્ચય હતો કે કોઇની મદદનો સ્વીકાર કરવો નહીં અને માત્ર જાતમહેનતથી અને પ્રમાણિકપણાથી જે મળે તે મેળવવું અને તેનાથી ગુજરાન ચલાવવું. વાતચિત ઉપરથી દીનબંધુ એ બધું સમજી ગયો હતો છતાંપણ તેણે હૃષીકેશચંદ્રને કહ્યું: “ તમે આફતમાં આવી પડેલા છો એમ સાંભળીને હું અહીં આવ્યો છું. મારા લાયક કંઇ કામકાજ હોય તો કહેશો. ”

હૃષીકેશચંદ્ર દીનબંધુના કહેવાનો અર્થ સમજી ગયો, અને નિસ્પૃહાથી તેણે જવાબ આપ્યો: “ પ્રભુ વગર કોઇ કોઇને મદદ કરી શકતું નથી. પ્રભુના આપ્યા વગર કોઇનું ભરાતું નથી. જાતમહેનતમાં પ્રભુનો હાથ છે, અને જાતમહેનતનો સુકો રોટલો પણ ઘણો મીઠો લાગે છે. જાતમહેનત કરનારને પ્રભુ કદિ નાગો ભુખ્યો રાખતો નથી. ”

દીનબંધુ મનમાં સમજી ગયો કે હૃષીકેશચંદ્ર તેની એક પાઇનો પણ સ્વીકાર કરનાર નથી. પણ મિત્રને ગમે તે રસ્તે મદદ તો કરવી એવો એનો દઢ નિશ્ચય હતો તેથી તેણે બીજી યુક્તિઓ શોધવા માંડી. હૃષીકેશચંદ્ર બહાર જવાને તૈયાર થયો એટલે દીનબંધુ પણ તેની સાથે ગયો. રસ્તામાં અનેક દુકાનો આવતી હતી તે દુકાનોએથી માલ લેવાનો અને હૃષીકેશચંદ્ર પાસે કોઇ વસ્તુ પસંદ કરાવી તે તેને લઇ આપવાનો દીનબંધુએ મનમાં વિચાર કર્યો. ઘણી દુકાનો ઉપર તે તેને લઇ ગયો પણ હૃષીકેશચંદ્ર એક પણ વસ્તુને પસંદ કરે નહીં. એક દુકાન ઉપર એક સુંદર નકશીદાર ચાંદીનો પ્યાલો બતાવીને દીનબંધુએ હૃષીકેશચંદ્રને કહ્યું: “ આ તો તમને પસંદ પડશે જ ! ” હૃષીકેશચંદ્રે જવાબ આપ્યો: “ એમાં પસંદ પડવા જેવું શું છે ! ”

દીન૦— શું એ સુંદર અને નકશીદાર નથી ?

હૃષી૦— જગતમાં માત્ર કુદરતનાં કાર્યો જ સુંદર છે. તેમની નકશી ઓર છે. મને તેમના જેટલું સુંદર બીજું કંઇ લાગતું નથી.

દીન૦— તમે તો જગતની બહારના માણસ દેખાવ છો. સૌને ગમે તેયે પણ તમને ના ગમે.

હૃષી૦— હા, તેમજ. અને મને ગમે તે જગતને ના ગમે તે પણ કહે ને!

દીન૦— તમને શું ગમે છે તે તો કહો?

હૃષી૦— મને ગમે છે તે તું મને આપીશ?

દીન૦— હા, કહો; આપીશ.

હીરા જેવી અમુલ્ય વસ્તુ હૃષીકેશચંદ્રને ગમશે અને તેનાથી તે લલચાશે એમ જાણીને દીનબંધુએ એક સુંદર હીરાની વીંટી તેને બતાવી અને કહ્યું: "લ્યો, આ તમને ગમશે."

હૃષીકેશચંદ્રે જવાબ આપ્યો: "મારી પાસે એક ઘણો કિંમતી હીરો છે. તે મારા હૃદયમાં બેઠેલો છે. તે મારો આત્મા છે. જગતના લાખો હીરા કરતાં પણ હું તેને વધારે મુલ્યવાન ગણું છું; તેથી જગતના હીરા મને લલચાવી શકે તેમ નથી."

દીનબંધુ આશ્ચર્ય પામ્યો અને હસતો હસતો બોલી ઉઠયો: "ભાઇ તમે જબરા છો, તમારી આગળ નબળા પોચાનું કામ નથી. તમારૂં હૃદય કોણ જાણે શેનું બનેલું છે!"

દીનબંધુ ક્ષણવાર હૃષીકેશચંદ્રની સામે જોઇ રહ્યો અને પછીથી થાકીને તે પાછો ઘર ભણી વળ્યો. હૃષીકેશચંદ્રના ખીસ્સામાં રૂપિઆની નોટો છાનેમાને મુકી દેવાને તેણે ઘણીએ યુક્તિઓ કરી પણ તેમાં તે ફાવી શકયો નહીં. તેની ખાત્રી થઇ કે હૃષીકેશચંદ્ર તદ્દન નિસ્પૃહી છે અને તે તેની મદદનો સ્વીકાર કરનાર નથી. બંને જણ ઘેર પાછા આવ્યા અને જુવે છે તો ચારૂચંદ્રના ઉપર દાવો કરનાર તેમના પિત્રાઈ ભાઇઓ ઘરમાં બેઠેલા તેમની નજરે પડયા.

હૃષીકેશચંદ્રના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહીં. જે પિત્રાઇઓએ બોલવા વહેવાર પણ નહોતો રાખ્યો તે આજે ઘરમાં આવીને બેઠેલા છે તે જોઇને તેને ઘણી નવાઇ લાગી. હૃષીકેશચંદ્રે મનમાં વિચાર કર્યો અને તેમના આવવાનું કારણ શું હશે તે તેણે શોધવા માંડયું. પણ તે કંઈ કળી શકયો નહીં, તેથી તેમના બોલવાની રાહ તે જોઇ રહ્યો.

ભકતોએ ઘણી વાર કહેલું છે: हे प्रभो! कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थोऽसि ॥ સુદામાની જયાં ઝુંપડી હતી ત્યાં મોટો મહેલ

બંધાઈ રહ્યો હતો. માંજારીનાં બચ્ચાં નિમાના અગ્નિમાં પણ એક ખુણે સહીસલામત રહ્યાં હતાં. પ્રભુની ઘટના અજબ છે. સાચને આંચ નથી. પાપીઓ ખાડો ખોદે છે અને પોતે જ તેમાં પડે છે.

ચારૂચંદ્રના પિત્રાઇઓએ લુચ્ચાઇથી તેમની જમીન પડાવી લીધી હતી પણ પ્રભુનું કરવું એવું થયું કે તે જમીનમાં તેમને બીલકુલ પાક થયો નહીં અને જેમ જેમ તેની પાછળ તેઓ પૈસા ખરચતા ગયા તેમ તેમ તે વધારે ને વધારે બગડતી ગઇ. તેઓ અનેક ઉપાયો કરે પણ કુદરત એવી એમની સામે થવા લાગી કે એકે બાબતમાં તેઓ ફાવી શકે નહીં. આખરે તેમને માથે ઘણું દેવું થઇ ગયું. નોકરો પગાર નહીં મળવાથી ન્હાસી ગયા. ખેડુતો જમીનમાં પુરો પાક નહીં ઉતરવાથી પડતી મુકીને ચાલતા થયા. તેથી તેમની સ્થિતિ ઘણી નબળી થઇ ગઈ. પોતાના પાપકર્મને માટે તેઓ પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા. તેઓ જમીનને વેચવાને અહીં તહીં ફર્યા પણ ગામના બધા લોકો ચારૂચંદ્રની તરફેણમાં હતા; તેઓ જાણતા હતા કે તે જમીન જુઠથી પડાવી લેવામાં આવેલી છે; તે ચારૂચંદ્રને પાછી મળે તો સારૂ એવી તેઓ ઇચ્છા રાખતા હતા; તેથી તે જમીન નહીં રાખવાનો બધાએ નિશ્ચય કર્યો હતો. ચારૂચંદ્રના પિત્રાઇઓ બધે ફરીને થાકયા પણ તેમની જમીન કોઇએ રાખી નહીં. આખરે તેઓ થાકીને પાછા ચારૂચંદ્રને ઘેર આવ્યા હતા અને એ જમીન તે રાખે એમ કહેવાના હતા.

હૃષીકેશચંદ્ર અપકારને બદલે પણ ઉપકાર કરે તેવો હતો. તેના પિત્રાઇ કાકાઓને તેણે આદરમાનથી સારે સ્થાને બેસાડયા અને પછી તેમને આવવાનું કારણ પુછ્યું. તેઓ સર્વે બોલી ઉઠયા: "અમારે માથે ઘણું દેવું થઇ ગયું છે. અમારે અમારી જમીન વેચવી છે. તમે તેને રાખો તો અમે તેને આપી દઇએ."

પિત્રાઇ કાકાઓ મનમાં સમજતા હતા કે તે જમીન ચારૂચંદ્રની છે અને તે પાછી તેમને જાય તો સારૂં. પણ શરમથી તેઓ મોંઢે કહેતા નહોતા. પાપકર્મની તેમને શિક્ષા થઇ હતી અને તેમની ખાત્રી થઇ હતી કે જ્યાંસુધી એ જમીન ચારૂચંદ્રને પાછી સોંપવામાં નહીં આવે ત્યાંસુધી તેમનો ઉદય થનાર નથી. 'દાનત તેવી બરકત' એ પ્રભુનો ન્યાય તેમની બાબતમાં બરાબર પ્રવર્તી રહ્યો હતો. પાપીઓ બે ઘડી સુખ દેખે પણ ખરાબ રસ્તે મેળવેલું ધન નાશ

પામ્યા વગર રહેતું નથી. તે ઝાઝો વખત ટકતું નથી અને ઉલટું બીજા ધનને પણ સાથે ઘસડતું જાય છે. ચારૂચંદ્રના પિત્રાઇ ભાઇ-ઓની બાબતમાં પણ તેમજ થયું હતું અને 'ચોરની મા કોઠીમાં મોં ઘાલીને રૂવે' તેમ તે મોં સંતાડીને રોતા હતા.

હૃષીકેશચંદ્ર તેમના કહેવાનો ભાવાર્થ સમજી ગયો. પણ શરણે આવેલા શત્રુને પણ મારવો નહીં એવો તેનો સિદ્ધાંત હતો તેથી તેણે કહ્યું: "હા, તમારી મરજી હશે તો તેની કિંમત ઠરાવીને હું વેચાતી રાખીશ."

"તમારે જે આપવું હોય તે આપજો." પિત્રાઈ કાકાઓએ કહ્યું.

"અધર્મનો એક પૈસો પણ લેવો એ મારે હરામ બરાબર છે." હૃષીકેશચંદ્રે જવાબ આપ્યો.

પિત્રાઇ કાકાઓ મનમાં સમજ્યા કે જમીનની કિંમત લઇશું તો તે પણ પચવાની નથી; એ પણ અધર્મનો જ પૈસો લેખાશે અને તેને માટે તેમને ભોગવવું પડશે. આખરે તેઓ પશ્ચાત્તાપથી ગભરાઇને બોલી ઉઠયા: "ભાઇ, અમારે મોંઢે શું કહેવરાવો છો; એ જમીન તમારી છે. અમે તે જુઠથી લઇને જરાક પણ સુખી થયા નહીં. ઉલટો અમારો પૈસો હતો તે પણ ઘસડાઇ ગયો. માટે અમે તેને પાછી સોંપવા આવ્યા છીએ."

દીનબંધુ આ સઘળું આશ્ચર્યથી જોઇ રહ્યો અને મનમાં ને મનમાં ઘણી નવાઇ પામ્યો. મનમાં તે બોલ્યો: "સત્યનો પૈસો કદિ જતો નથી. હૃષીકેશચંદ્રની શ્રદ્ધાને ધન્ય છે."

"તમે દાવો જીત્યા અને સરકારે તે જમીન તમારી ઠરાવી એટલે એ તમારી છે. હું તે રાખીશ અને બાર મહિને અમુક રૂપિઆ તમને આપતો જઇશ. મારી પાસે તેની કિંમત જેટલા બધા રૂપિઆ હાલમાં નથી." હૃષીકેશચંદ્રે ધીમેથી કાકાઓને કહ્યું.

દીનબંધુ ઘણા હર્ષથી બોલી ઉઠયો: "શાબાશ, હૃષીકેશચંદ્ર તમારી સત્યનિષ્ઠાને ધન્ય છે."

કાકાઓએ નમ્રપણે જવાબ આપ્યો:

"તમારે જેમ કરવું હોય તેમ કરજો. આજથી એ જમીન તમારી છે. તમે તેને ખેડાવજો અને આ તમારા પિત્રાઇ કાકાઓને ભરણ પોષણને માટે કંઇક આપવું હોય તો આપજો. અમે ઘણા ગરીબ થઇ ગયા છીએ. અમે તમારૂં બગાડવા ગયા પણ અમે જ ઘણા દુ:ખી થયા. ભાઇ, તમારા અંત:કરણથી અમને ક્ષમા આપજો"

હૃષીકેશચંદ્રે તેમને આશ્વાસન આપ્યું અને જમીન કબજામાં લઇ તેને ખેડાવવા માંડી. તેમાંથી ઘણો સારો પાક ઉતરવા લાગ્યો અને તેનું કુટુંબ મૂળની સારી સ્થિતિ ઉપર આવવા માંડયું. હૃષીકેશચંદ્ર તેના પિત્રાઇ કાકાઓને ભુલી ગયો નહીં. તેમને ભરણપોષણ જેટલું તેણે આપ્યા કર્યું, અને ચારૂચંદ્ર તથા તેમના પિત્રાઇઓ વચ્ચે પરસ્પર પ્રીતિ બંધાઇ રહી. જે એક વખત અદેખાઇથી તેમનું ભુંડુ કરવાને તત્પર થતા તે હવે ચારૂચંદ્રની વારે ધાવા લાગ્યા, તેમના તરફ પ્રીતિ રાખવા લાગ્યા, અને તેમના કુટુંબ પ્રત્યે ભાવ ધરવા લાગ્યા.

દીનબંધુ થોડાક દિવસ મનહરપુરમાં રહ્યો અને હૃષીકેશચંદ્રની પલટાતી સ્થિતિને નિહાળી રહ્યો. તેના અડગ નિશ્ચયની તેણે પ્રશંસા કરી. તેના પિત્રાઇ કાકાઓની બદલાયલી રીતભાતથી તે આશ્ચર્ય પામ્યો, અને પ્રભુની અદ્દભૂત લીલા ઉપર વિચાર કરીને ચકિત થયો. જગતમાં પ્રવર્તી રહેલા પ્રભુના અવિચળ નિયમોનું અવલોકન કરીને તે એક કવિની નીચેની લીટીઓ વારંવાર શ્રદ્ધાથી ગાઇ રહ્યો:

"સાચને ને જુઠને નથી રે જમાનાની અસર.
માટી માંહી મેળવો પણ હીરો તે હીરો આખર;—સાચને.
કાંદો વાવી કસ્તુરીની આશા નવ રાખીએ રે;
કાંદો તે કાંદો આખર; સાચને ને જુઠને.—"

મનહરપુરમાં થોડા દિવસ રહીને દીનબંધુ પોતાને ગામ ગયો અને હૃષીકેશચંદ્ર ઘરની સ્થિતિ સુધારવાને અને તેને મૂળની સ્થિતિએ લાવવાને અનેક પ્રયાસ કરવા લાગ્યો. પેઢીના લહેણદારોને બોલાવી બોલાવીને તેણે સઘળું દેવું પાઇએ પાઇ ચુકવી આપ્યું. કેટલાક મુદ્દત વીતી ગયેલી હોવાથી આવ્યા નહીં પણ હૃષીકેશચંદ્ર તેમને પણ બોલાવ્યા અને ચોપડામાં પિતાના હાથના અક્ષર જોઇને મુદ્દત વીત્યા છતાં પણ તેમને પુરેપુરા પૈસા વ્યાજ સુદ્ધાં આપી દીધા.

આ પ્રમાણે પ્રભુએ પાપીઓનો પરાજય કર્યો, પવિત્ર અને ભક્ત જનના ટેકને જાળવ્યો, અને સાચને આંચ આવવા દીધી નહીં. પિતા માતા અને પુત્ર એ ત્રણે જણ પ્રભુનો ઉપકાર માનીને તેની ભક્તિ કરવા લાગ્યાં, અને વધારે પ્રભુપરાયણ થયાં. હૃષીકેશચંદ્રને દુઃખનો અનુભવ થયો તેથી તેનામાં દયા ઉત્પન્ન થઇ અને તેનું મન વધારે બળ પામીને પોતાના મૂળના ઉચ્ચ વિચારોને વધારે દઢતાથી ધારણ કરવા લાગ્યું. તે વધારે પવિત્ર થયો, વધારે અનુભવી બન્યો, અને મનના મનોરથોને મનમાં પોષતો થોડા દિવસ મનહરપુરમાં રહ્યો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

કાશીમાં.

"Princes throwing away their kingdoms and turning into monks, men of superior capacities and accomplishments embracing the lives of beggars, a handful of men rushing upon millions to die fighting rather than give up their swords, hundreds of women cheerfully walking into huge flames of fire rather than be polluted by the unholy touch of tyrants–this is India. The effacement of the man-self for the God-self has ever been the key-note of the highest life of India."

જીવનના પાછલા દિવસો કાશીમાં રહીને વિશ્વનાથની પૂજામાં ગાળવા એવો નિશ્ચય શારદાદેવીનો હોવાથી તેમણે હવે એક દિવસ હૃષીકેશચંદ્રને કહ્યું: "બેટા, આ સંસારમાં અમે ઘણા દિવસ ખાધું, પીધું, અને એશઆરામ ભોગવ્યો. પ્રભુની કૃપાથી અમે અમારા દિવસો સુખમાં ગાળ્યા. સંસારમાં સુખ, દુઃખ અમે જોયાં. આ જગતના તુચ્છ પદાર્થોનું સેવન પ્રભુએ કરાવ્યું તેટલું અમે કર્યું. સંસાર હવે મને નિરસ અને તુચ્છ લાગે છે. એ સાંસારિક પદાર્થો મનુષ્યને ખરૂં નિત્ય સુખ આપી શકતા નથી. એમના ભોગથી મનુષ્યને તૃપ્તિ થતી નથી. સાચુ સુખ પ્રભુભક્તિમાં છે. માટે બેટા, હવે મને કાશી મુકી આવ, અને મારી જીંદગીના પાછલા દિવસો વિશ્વનાથની પૂજામાં ગાળવા દે, કે જેથી કરીને હું નિત્ય અને અક્ષય્ય સુખને પ્રાપ્ત કરૂં!"

"માતુશ્રી, આપની જેવી આજ્ઞા. આપની આજ્ઞા હું મસ્તકે ચ્હડાવું છું. માની શુભ ઇચ્છાને પાર પાડવાને પુત્ર બંધાયલોજ છે."

"હૃષીકેશ, મારે નથી જોઇતું ધન, કે નથી જોઇતા ભોગવિલાસ. એ સઘળું ક્ષણિક છે અને તે અંતે મનુષ્યને અધમ અને પામર બનાવી મુકે છે."

"તો માજી, જેથી ઉચ્ચ અને અક્ષય્ય સુખ પ્રાપ્ત થાય માગે જીવનપ્રવાહને વહેવરાવો."

"એવો માર્ગ વિશ્વનાથની ભક્તિ છે. બીજો કોઇ નથી."

"હા, ત્યારે કાશીમાં રહીને વિશ્વનાથની ભક્તિ કરો. તમારે માટે સઘળું સાધન કરી આપવું એ મારી ફરજ છે."

"બેટા, હવે મારી ઇચ્છા એટલી એ જ છે."

"તમારી ઇચ્છા એ જ તમારી આજ્ઞા. એ આજ્ઞાને હું માથે ચ્હડાવું છું. પણ પિતાજી શું કરશે ?

"એમની ઇચ્છા હજી થોડો સમય મનહરપુરમાં રહેવાની છે."

"ત્યારે તમે એકલાં તૈયારી કરો. હું તમને કાશી મુકી આવું."

કાશી હિંદુઓનું પવિત્ર ધામ ગણાય છે માટે ત્યાં જ રહીને આયુષ્ય પુરૂ કરવું એવો નિશ્ચય કરીને શારદાદેવીએ સઘળી તૈયારી કરવા માંડી અને નક્કી કરેલે એક દિવસે હૃષીકેશચંદ્ર અને શારદાદેવી કાશી જવાને નીકળ્યાં, અને કેટલાક દિવસ મુસાફરીમાં ગાળ્યા પછી બંને ગંગા નદીને કિનારે આવી પહોંચ્યાં. બીજા ઘણા યાત્રાળુઓ ત્યાં આવીને ઉતરેલા હતા અને મછવામાં બેસીને નદીની પેલી પાર ઉતરી જવાનો વિચાર કરતા હતા. સાયંકાળનો સમય થઇ ગયો હતો; જુના વિચારની શારદાદેવીએ આગગાડીમાં અન્ન કે જળ કંઇ પણ લીધું નહોતું; તે અપવાસી હતાં. માતૃવત્સલ પુત્ર હૃષીકેશચંદ્રે તેમને માટે કંઇ ખાવાનું આણ્યું, ગંગાજળથી ભરીને એક પાત્ર તેમની પાસે મુક્યું, અને તેમનાં ભૂખ અને તરસ મટાડ્યાં. સર્વે યાત્રાળુઓએ આખી રાત ત્યાં ને ત્યાં જ ગાળી.

બીજે દિવસે અરૂણોદયની રેખાઓથી પૂર્વ દિશાનું આકાશ પ્રકાશિત થયું ત્યાર પહેલાં સઘળા યાત્રાળુઓ ઉઠ્યા, પવિત્ર ગંગાજીમાં સ્નાન કરી આવ્યા, અને કોઈ હાથમાં માળા લઇ, કોઇ મુખેથી બોલી, અને કોઇ પૂજાપાઠ કરીને ઇશ્વરભક્તિમાં એકાદ બે કલાક ગાળવા લાગ્યા. કેટલાક હાથમાં એકતારો લઇ, કેટલાક કરતાલ લઈ, અને કેટલાક માત્ર હાથથી તાલ આપતા ભજન ગાવા લાગ્યા. ભજનની રમઝટ ચાલી રહી. આખરે જયારે એ મહાન, જુની, અને પ્રતાપી કાશીનગરીનાં દેવાલયોની લાંબી હારો, મિનારા, અને ગંગાનદીના ઘાટ ગ્રીષ્મ ઋતુના સૂર્યોદયથી પ્રકાશિત દેખાવા લાગ્યા ત્યારે સર્વે યાત્રાળુઓ મછવામાં બેઠા, અને ભજન ગાતા, ઉમા મહેશ્વરની વાતો કહેતા, શ્રી વિશ્વનાથનું ધ્યાન ધરતા, અત્યંત

ભાવિક બની પ્રભુને ચિત્તમાં સ્થાપિત કરતા, નદીને પેલે કિનારે-જવા લાગ્યા.

ગંગા નદીની બીજી બાજુએથી જોતાં કાશીનગરી જે ભવ્ય દેખાવ આપે છે તેના કરતાં વધારે પ્રૌઢ દેખાવ દુનિયા ઉપરનાં થોડાંક જ શહેર આપતાં હશે. પ્રતાપી ગંગાનદીના પાણીની સપાટી આગળ ઉંચી લાંબી હારોમાં દેવાલયોનાં વર્તુળાકાર શિખરો આકાશ સુધી પહોંચેલાં માલુમ પડે છે. નીચે કિનારા ઉપર આવેલાં પગથીયાં ઉપરથી પવિત્ર અને શ્રદ્ધાળુ યાત્રાળુઓ ઉતરતા જણાય છે. વિશાળ ગંગાનદીનું પાણી તે પ્રતાપી નગરીના ઘાટ અને મકાનોને અથડાઇને જાય છે. અહીં અનેક બ્રાહ્મણો, સંન્યાસીઓ, સાધુઓ વગેરે આ પવિત્ર નદીમાં સ્નાન કરી, ભસ્મ રૂદ્રાક્ષને ધારણ કરી, સંધ્યા-વંદનાદિ કરતા જણાઇ આવે છે. આ દુનિયાનો ત્યાગ કરી પોતાનો અવસાન કાળ આ પવિત્ર નગરીમાં પુરો કરવાને આવેલાં જુદાજુદા દેશનાં વૃદ્ધ સ્ત્રી પુરૂષો ગંગાનદીમાં સ્નાન કરવાને અનેક શ્રમ વેઠતાં અહીં નજરે પડે છે.

આ ભવ્ય દેખાવને નિહાળતા યાત્રાળુઓ કિનારે આવી પહોંચ્યા. એ વખતે ઘણાં દેવાલયોમાંથી આવતો શંખ અને ઘંટનો નાદ તેમના કાનમાં અથડાવા લાગ્યો. ઘાટ ઉપર ફરતાં માણસોની રંગબેરંગી છત્રીઓ તથા શિવાલયોના ધોળા અને ભગવા વાવટા સવારના પ્રકાશ-થી તેજસ્વી બનેલા તેમની દૃષ્ટિએ પડયા. યાત્રાળુઓને મન આ પવિત્ર પુરીનો દેખાવ ઘણો જ રમણીય થઈ પડયો અને તેની ઉંડી છાપ તેમનાં હૃદયમાં સદાને માટે કોતરાઇ રહી.

શારદાદેવીએ આવું પવિત્ર અને ભવ્ય શહેર કદિ જોયું નહોતું તેથી તેમને મન આવો દેખાવ અત્યંત મનોહર અને પ્રિય બની રહ્યો. ભકિત અને પવિત્રતામાં જીંદગીના દિવસો ગાળવાની ઇચ્છા રાખનારી આ હિંદુ સ્ત્રીના અંતઃકરણમાં આ પવિત્ર શહેર કરતાં દુનિયાની બીજી કોઇ પણ વસ્તુ વધારે મોહકારક ન લાગી. તેનું હૃદય સ્વાભાવિક રીતે ગંગાનદી અને તેના ઉપરનાં દેવાલયો તરફ આકર્ષાયું, આંખો એની મેળે જ મીંચાવા લાગી, અને નદીના કિનારા ઉપર પૂર્ણ ધ્યાનમાં ઉભી ઉભી પવિત્ર શારદાદેવી વિશ્વનાથનું મંદિર અને આસપાસનો રમણીય દેખાવ ભકિતભાવથી નિહાળી રહી.

આત્મા તે પવિત્ર અને પૂજ્ય દેખાવમાં તન્મય થઇ ગયો, અને આ મોટામાં મોટી કૃપાને માટે વિશ્વનાથને આભાર માનતાં તેની આંખોમાંથી હર્ષનાં અશ્રુ તેના વૃદ્ધ કાયા ઉપર ટપકી રહ્યાં.

હૃષીકેશચંદ્ર ઇંગ્રેજી વિદ્યાનો અભ્યાસી હતો પણ અર્વાચીન સમયમાં જેમ અનેક તરૂણોના હૃદયમાં ધાર્મિક ભાવનાઓનો અભાવ જોવામાં આવે છે તેમ તેની બાબતમાં ન હતું. સંસ્કૃતનો તેણે ઉંડો અભ્યાસ કર્યો હતો અને એ વિદ્યાએ તેના ધાર્મિક સંસ્કારોને ખીલવીને તેનામાં વૈરાગ્યવૃત્તિ કંઇક અંશે ઉત્પન્ન કરી હતી. માતાપિતામાંથી ઉતરી આવેલા સુસંસ્કારો તેમાં ઉમેરો કરતા અને તેથી હૃષીકેશચંદ્ર શ્રદ્ધાવાન બની આર્યોના પ્રાચીન સિંદ્ધાતોને અનુસરતો પણ કોઇ વાર પાશ્ચાત્ય વિદ્યાની અસરથી તેનું મન ડગમગતું અને મૂર્તિપૂજા જેવા વિષયો તરફ તે ઉદાસીન વૃત્તિ દાખવતો. એ બાબતમાં ઇંગ્રેજી વિદ્યા એના નિશ્ચયોને શિથિલ કરી એનું મન શંકાશીલ બનાવતી. યૌવન અને અપૂર્ણ જ્ઞાન એમાં કંઇક ઉમેરો કરતાં. અનુભવની ખામી અનેક સંશયો ઉત્પન્ન કરતી. કોઇ પણ અમુક આશય વગર સ્વદેશાભિમાનની " સ્મશાન વૈરાગ્ય " જેવી લાગણીથી હજી જીવન ગળાતું હોવાથી તેનું મન ક્વચિત્ ઉત્સાહમાં આવતું અને ક્વચિત્ અશાન્ત બની રહેતું. એવા પુરૂષોને પરમાત્માનું યથાર્થ ભાન કરાવવાને દૃઢ વૈરાગ્યવાળા બ્રહ્મનિષ્ઠ અને શ્રોત્રિય સંન્યાસીના સત્સંગની જરૂર હોય છે. હૃષીકેશચંદ્ર એવા ગુરૂની અપેક્ષા રાખતો અને તેથી હિંદુઓના આ પવિત્ર ધામમાં એવા મહાપુરૂષના સમાગમની આશા રાખીને તે આ જુની પુરાણી પવિત્ર કાશીનગરીને માનની લાગણી અને પૂજ્ય ભાવથી અવલોકી રહ્યો.

પવિત્ર ભાવનાઓથી ભરેલા કાશીનગરીના આ ભવ્ય દેખાવથી હૃષીકેશચંદ્રના મન ઉપર ભારે અસર થઇ. આ પવિત્ર નગરીનો મનહર દેખાવ તેના મગજમાં કંઇ કંઇ કલ્પનાઓ ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યો. તેનું હૃદય શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને પ્રાચીન કાળની મહત્તાના વિચારોમાં અથડાવા લાગ્યું. કાશી કોઇ અલૌકિક શક્તિવાળા દેવતાનું નિવાસસ્થાન છે એવું ભાન તેને થઇ રહ્યું. તેની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ ઉઘડી. હિંદુ કળા, વિદ્યા, અને ધર્મના આ જુના સ્થળ ઉપર ધ્યાન દઇને જોતાં તેને લાગ્યું કે વહી ગયેલાં ત્રણ હજાર વર્ષની સુવર્ણમય પાંખો આ દેવાલયો ઉપર હજી પણ અથડાય છે. હિંદુસ્તાન

એક પુરાણપ્રસિદ્ધ દેશ છે. એક વખત એવો હતો કે જે વેળા સ્વતંત્રતા, પરાક્રમ, અને વૈભવનું સર્વ સુખ હિંદુસ્તાન ભોગવતું હતું. સ્વદેશભક્તિ, વેદાંતવિચાર, તત્વજ્ઞાન, તર્કશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર, યુદ્ધનૈપુણ્ય, રાજનીતિ વગેરે અનેક ઉપયુક્ત શાસ્ત્ર અને કળાનું તે નિવાસસ્થાન હતું. યુરોપમાં જે વખતે લોકો લંગોટી વાળી શરીર રંગીત કરીને અરણ્યમાં જંગલી લોકોની માફક ફરતા હતા તે વખતે હિંદ આર્યસુધારણાની ટોચ ઉપર પોતાની ધ્વજા ફરકાવતું હતું. એ સમયનાં કાવ્યો, નાટકો, અને ઉપનિષદો એનો જ્વલંત પુરાવો છે. ઐશ્વર્ય, બુદ્ધિ, વૈભવ, અને તત્વજ્ઞાનના ઉંચા શિખર ઉપર હિંદ આ પ્રમાણે દોલાયમાન થઇ રહ્યું હતું તેનો આબેહુબ ચિતાર હૃષીકેશચંદ્રની માનસિક દૃષ્ટિમાં ખડો થઇ રહ્યો અને પ્રાચીન સમયની સર્વોપરિતાના ભણકારા તેના મગજમાં વાગી રહ્યા.

આ વેળાએ બિશ્વનાથના દેવળમાં પ્રાતઃપૂજાનો સમય થયો હતો. પવિત્ર અને શ્રદ્ધાળુ લોકોને ખબર આપવાને ઘંટનાદ થયા કરતો હતો. યાત્રાળુઓએ પવિત્ર ગંગા નદીમાં સ્નાન કર્યું અને કંઈ પણ ખાવાની કે પીવાની દરકાર કર્યા વગર સર્વે વિશ્વનાથના મંદિરમાં જવા લાગ્યા. હૃષીકેશચંદ્ર અને શારદાદેવી તેમની સાથે સાથે ગયાં. મંદિરમાં પેસતાં યાત્રાળુઓએ " કાશી વિશ્વનાથ કી જય, " " હર હર મહાદેવ, " જય મહાદેવ," વગેરેના પોકારથી આખું શિવાલય ગજાવી મુક્યું. અંદરની બાજુએ પૂજારીઓ સંસ્કૃત ભાષામાં રોજની સ્તુતિ ભણતા હતા. મહાદેવની સુવર્ણમય જળાધારી આગળ એક ઘીનો મોટો દીવો બળતો હતો. ઉપરથી ઘંટનો નાદ ગણગણાટ કરી રહ્યો હતો. ઘણી જાતના લોકો વિશ્વનાથના લિંગની આસપાસ વિંટળાઇ રહ્યા હતા. ધૂપનો ધુમાડો ધીમે ધીમે ઉંચે ચ્હડીને શિવાલયમાં ચારે પાસ સુગંધ પ્રસારતો હતો અને યાત્રાળુઓનાં શરીરને સ્પર્શ કરી બારણાંમાંથી બહાર નીકળી આકાશ તરફ ચાલ્યો જતો હતો. પૂજા માટે આણેલાં ગુલાબ, જાઇ, જુઇ, અને મોગરાનાં સુગંધીદાર પુષ્પો તથા કુમળાં બીલીપત્રથી ભરેલી સુંદર છાબડીઓ અહીં તહીં મુકેલી નજરે આવતી હતી અને તેમાંથી પ્રસરતી સુવાસ આખા મંદિરને સુવાસિત કરી મુકતી હતી. દરેક યાત્રાળુ પત્ર પુષ્પ કે ફળ લઇને આવતો હતો અને તેને ગંગાજળથી

પવિત્ર કરી શ્રીવિશ્વનાથને અર્પણ કરતો હતો. આખરે પૂજારીઓએ સ્તુતિ પુરી કરી, આરતીનો સમય થયો, ઘંટનાદ તીવ્ર થવા લાગ્યો, મુખ્ય પૂજારી આરતી ઉતારવા લાગ્યો, અને દરેક ભક્ત આ દુનિયાના વિચારોનો તદ્દન ત્યાગ કરી, મનમાં સ્તુતિ કરતો, માથું નીચું નમાવીને વિશ્વના પતિ કાશીવિશ્વેશ્વરને સંપૂર્ણ ભાવથી ભજવા લાગ્યો.

આરતી થયા પછી મંત્રપુષ્પાંજળી અર્પણ કરવાને બ્રાહ્મણોએ હાથમાં બીલીપત્ર અને પુષ્પ લીધાં. સર્વે મંત્રોચ્ચાર કરવા લાગ્યા. વેદમંત્રના ઘોષથી આખું દેવાલય ગાજી રહ્યું. શ્રદ્ધાળુ લોકો લાંબા થઇને શાંત ચિત્તથી સાષ્ટાંગ દંડવત્ નમસ્કાર કરવા લાગ્યા. એ સઘળું જોઇને હૃષીકેશચંદ્રનું અંતઃકરણ પીગળ્યું. શારદાદેવીનું ધર્મિષ્ઠપણું, અને શિવભક્તોની અચળ શ્રદ્ધા તથા ઐહિક સુખની અવગણના જોઈને તેના પાશ્ચાત્ય વિચારો શિથિલ થયા. માતાએ અર્પેલી ધાર્મિક વૃત્તિ તેના હૃદયમાં જાગૃત થઇ, અને તેમની પવિત્રતા તથા દૃઢ વૈરાગ્યવૃત્તિ નિહાળી, દેવાલયમાંના અનેક ભક્તોની ધર્મનિષ્ઠા અનુભવી, “ આ પણ ખોટું કેમ હોય ? હજારો વર્ષથી ચાલતી આવતી હિંદુઓની આ વૃત્તિમાં કંઇક પણ ગૂઢ અર્થ સમાયલો હશે ! ” એમ અનેક વિચારોથી હૃષીકેશચંદ્રનું મસ્તક ચગડોળે ચ્હડયું. તેના મનમાં પ્રાર્થના કરવાની ઇચ્છા થઇ. પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોએ તેના ચિત્તને અવ્યવસ્થિત કર્યું અને મૂર્તિપૂજા તરફ અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી, અને તેની ઇચ્છાને દબાવી. હૃષીકેશચંદ્ર વિહ્વલ બન્યો, આમ તેમ જોવા લાગ્યો, અને તેનું ચિત્ત શ્રદ્ધા અને અશ્રદ્ધાની વચમાં ગોથાં ખાવા લાગ્યું. તે મનમાં બડબડયો: “ નિત્ય સત્ય પક્ષને અને સદસત્ વિવેકબુદ્ધિને જ પકડીને વર્તન કરવું એવો ઉદ્દેશ આર્ય પ્રજાનો છે એમ આ ભક્તો દર્શાવે છે. આ સંસાર અસાર છે, શાશ્વત સુખ કે જેની ખુબી ઓર જ છે તેનો જરાક પણ અંશ આ પૃથ્વી ઉપર નથી અને તેને માટે તેનો રસાસ્વાદ લેવાને આપણે પરલોકનું સાધન કરવું જોઇએ આવા પ્રકારની સમજુતી આપણા આર્ય લોકોની છે. સર્વ સ્થળનું સુખ એકત્ર કરી તેનો જે એક અવર્ણનીય કોઠાર ઈશ્વરે બાંધી મુકેલો છે તે માત્ર ઈશ્વર ભક્તિમાં જ છે, બીજી કોઈ પણ જગ્યાએ નથી, એજ આ શ્રદ્ધાળુ જનોની કલ્પના છે. આ અમૂર્ત સુખાનંદનો અનુભવ કરવા સારૂ અનેક વિપત્તિઓને પણ સહન કરવી,

એવી તેમની ધારણા છે. આ પૃથ્વી ઉપરની સઘળી વસ્તુઓ નાશવંત છે એમ ગણી આ લોકના સુખને તુચ્છ માનવું, કામ ક્રોધાદિ ષડ્રિપુ કેવી રીતે મરાશે એજ આપણું લક્ષ્ય રાખવું, મનુષ્ય કોણ છે એ વિચારની શોધમાં અહંકારનો ત્યાગ કરવો અને સહજ કલ્યાણવૃત્તિને જ પોષવી, એવો આ સાત્વિક જનોનો આશય છે. ઐહિક સુખ તરફ આવો તિરસ્કાર અને પારલૌકિક સુખ તરફ આટલો બધો પ્રેમ દર્શાવનારી પ્રજા અન્ય સ્થળે મળશે નહીં. ધર્મની ભીતિ હિંદમાં જેટલી રખાય છે તેટલી બીજા કોઇ પણ દેશમાં રખાતી નથી. હિંદ કેવળ સાત્વિક ગુણનું જ પુતળું છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. આવી સત્યશીલ વૃત્તિ દુનિયા ઉપર કોઈ પણ દેશે ધારણ કરી નથી, આજ કોઈ ધારણ કરતો નથી, અને હવે પછી કોઇ ધારણ કરનાર નથી. અલબત્ત, આ વૃત્તિમાં કંઈ નિત્ય સુખ સમાયલું હોવું જોઇએ, નહીં તો હજારો વર્ષ ઉપર જેવી હતી તેવી ને તેવી જ અત્યારે પણ તે હિંદમાં દૃશ્યમાન થાય નહીં. એ સાત્વિક વૃત્તિને ઉત્પન્ન કરનારી મૂર્તિપૂજા નિરર્થક છે એમ કેમ કહેવાય ? "

હૃષીકેશચંદ્રનું મસ્તક નમ્યું. વળી વિચાર એક દિશામાંથી બીજી દિશામાં જવા લાગ્યો: " આ પ્રમાણે પ્રજ્વલિત સનાતન ધર્મના ઉદાત્ત તત્વની ટોચ ઉપર જઇ પહોંચેલું હિંદુસ્તાન આજ અધમ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કેમ કરી રહ્યું છે ? " પણ એ વિચાર અહીં ને અહીં જ શારદાદેવીના આગમનથી અટક્યો.

બપોરના બાર વાગવાનો સમય થવા આવ્યો હતો. શારદાદેવીએ મુકામ ઉપર જવાની ઇચ્છા જણાવી. એક ગોરને ત્યાં મુકામ કરવાનો તેમનો વિચાર હતો, તેથી કોઇ પવિત્ર અને વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને શોધી કહાડી તેને ઘેર બંને જણ ગયાં અને ત્યાં ભોજન લઇને થોડોક વખત વિશ્રાંતિ લીધી. ત્રીજા પહોરનો સમય થવા આવ્યો એટલે હૃષીકેશચંદ્ર તેના ગોર વિષ્ણુશંકરને લઇને આ પ્રતાપી નગરીનાં મુખ્ય મુખ્ય સ્થાનો જોવાને નીકળી પડયો. કાશીની સાંકડી ગલીઓમાં થઇને તે જવા લાગ્યા. એ ગલીઓ જાત્રાળુઓનાં ટોળાંથી ભરપુર હતી અને તેની બંને બાજુએ ઉંચી ઇમારતો આવેલી હતી. રસ્તામાં ગાયો તથા આખલા લોકોની ભીંડમાં થઇને કોઇને ઇજા કર્યા વગર પોતાનો માર્ગ કરતાં નજરે આવતાં હતાં. આ પવિત્ર

નગરીમાં રહેવાથી જાણે કે તેઓ પોતાનો પશુસ્વભાવ ભૂલી જઇ કેવળ નમ્ર થઇ ગ ાં હોય તેમ સાત્વિક વૃત્તિને ધારણ કરીને ચાલતાં તેમને જોઇને હૃષીકેશચંદ્રના મનમાં ઘણુંજ આશ્ચર્ય લાગ્યું. સત્વ ગુણનો પ્રભાવ જંગલી પ્રાણીઓ ઉપર પણ કેવી જાદુઇ અસર ઉત્પન્ન કરે છે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ આજ તેને મળ્યો.

આગળ ચાલતાં અનેક દેશનાં સ્ત્રી પુરૂષો તેની નજરે પડવા લાગ્યાં. તેઓ જુદા જુદા પોશાક ધારણ કરી જુદી જુદી ભાષા બોલતાં અહીં તહીં ફરતાં જણાતાં હતાં. મરાઠાઓ, બંગાળીઓ, ગુજરાતીઓ, મારવાડીઓ, તથા ઉત્તર હિંદુસ્તાનના લોકો માત્ર એક વસ્ત્ર પહેરી અને એક ઓઢી, લલાટમાં ભસ્મ કે ચંદન લગાવી, અત્યંત ભક્તિભાવથી એક દેવાલયમાંથી નીકળી બીજા દેવાલયમાં જતા માલમ પડતા હતા. મહેલ્લાઓમાં તથા બહાર વૃક્ષની છાયા નીચે પડેલી અસંખ્ય પ્રતિમાઓ આગળ પુષ્પ, ચંદન, ચોખા, કે પૈસા અર્પણ કરતા કરતા તેઓ આગળ જતા હતા. રસ્તા ઉપર કેટલાક વેરાગીઓ ભસ્મ ધારણ કરીને બેઠા હતા અને કેટલાક ભકતો ચંદનનું તિલક કરીને માળા ફેરવતા દેખાતા હતા. ઉંચા અને મજબૂત બાંધાના યાત્રાળુઓ પોતાનો સામાન પીઠ ઉપર બાંધી દઇ હાથમાં મોટી લાકડીઓ લઇને બિહારમાંથી આવતા જણાતા હતા. છોટા નાગપુરના ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી નાના કદનાં પણ જોરાવર માણસોનાં ટોળાં આ હિંદુઓના પવિત્ર ધામમાં પ્રયાણ કરતાં જણાતાં હતાં. જુદી જુદી જાતનાં માણસોની એક મહાન્ પરિષદ્ ભરાઇ હોય તેમ કાશીનો દેખાવ થઇ રહ્યો હતો.

દરેક સ્થળ જોતો જોતો હૃષીકેશચંદ્ર આગળ ચાલ્યો. દરેક સ્થળના વિષે કહેવાતી દંતકથાઓ વિષ્ણુશંકર તેને કહી સંભળાવતો હતો, તેથી હૃષીકશચંદ્રના મનમાં તે સ્થાનોને માટે અધિક પ્રેમ ઉત્પન્ન થતો હતો. પવિત્ર મૃગબાગ કે જ્યાં બુદ્ધ મહાત્માએ પ્રથમ પોતાનો ઉંચા પ્રકારનો ધર્મ તથા શિક્ષાઓ કહી સંભળાવી હતી ત્યાં આગળ આવતાં હૃષીકેશચંદ્ર તે સ્થાનની રમણીયતા, ભવ્યતા, અને સૃષ્ટિસૌંદર્ય નિહાળી તેનાં વખાણ કરવા લાગ્યો અને તેમાં પ્રવેશ કરવાથી જાણે કે તેનું મન ઉચ્ચતર સ્થાને સ્થિત થયું હોય તેમ તેના ચિત્તમાં અનેક પવિત્ર વાસનાઓ સ્ફુરવા લાગી.

વિષ્ણુશંકર તેને હવે સંન્યાસીઓના મઠ તરફ લઇ ગયો.

અહીં અનેક સાધુ, સંત, સંન્યાસીઓ, અને વેરાગીઓ પોતાના શિષ્યોને બોધ આપતા હતા. એ સર્વ તરફ નજર કરી આંગળી વડે બતાવતો ગંભીરપણે વિષ્ણુશંકર બોલ્યો: "હૃષીકેશભાઈ, આ કાશી એક જુનામાં જુનુ શહેર છે. હજારો હર્ષથી તે આજ સુધી આ નગરી ઘણી પવિત્ર અને આર્ય તત્વજ્ઞાનનું મુખ્ય ધામ લેખાય છે. અહીં જે મહાત્માઓ વસે છે તેવા અન્ય સ્થળે ભાગ્યેજ મળી આવશે. શ્રેષ્ઠ સંન્યાસીઓ, યોગીઓ, અને પંડિતોનો વાસ અહીં જ છે. ભાસ્કરાનંદ જેવા સંન્યાસી, વિશુદ્ધાનંદ જેવા યોગી, અને અમરદાસ જેવા સાધુ અહીંજ વસે છે. તે મહાત્માઓનાં દર્શન થશે ત્યારે જ તમને આર્યધર્મની શ્રેષ્ઠતાનું ભાન થશે. માત્ર આસ-તેમ ફરીને પાછા જનાર આધુનિક સમયના કેળવાયલાઓ આ નગરી-ને વિચિત્ર વ્હેમોનું સ્થાન ગણે છે, પણ વિચારવંત પ્રેક્ષકોને તે આર્ય-ધર્મના ઉંચા શિખર ઉપર ચ્હડેલી ભાસે છે."

સૌથી વધારે નજીક સ્વામી ભાસ્કરાનંદનો મઠ હતો, તેથી બંને જણ તેમાં પેઠા. યતીન્દ્ર પોતાના કેટલાક શિષ્યોને લઇને બેઠા હતા અને તેમને વેદાધ્યયન કરાવતા હતા. તેમને જોઇને વિષ્ણુશંકર બોલ્યો: "હૃષીકેશભાઇ, પૂર્વે આ ભારતવર્ષમાં એવા મહાત્માઓ ઉત્પન્ન થતા હતા કે જેના તપનો પ્રભાવ પ્રત્યક્ષ જોઇને સાધારણ મનુષ્યોના હૃદયમાં આસ્તિકભાવ તેવો ને તેવો સદા જાગૃત રહેતો. પણ આ કળીયુગમાં ઉક્ત ગુણયુક્ત મહાત્માઓનાં દર્શન થવાં ઘણાં દુર્લભ છે. આથી કરીને દેશમાં ફાટાફુટ થઇને લોક નિ:સત્વ, નિર્બળ, અને નાસ્તિક થતા જાય છે. પણ અમારા સદ્‌ભાગ્યે સર્વ ગુણસંપન્ન મહાત્માશ્રી ભાસ્કરાનંદ પોતાનાં ચરણકમળથી કાશીને પવિત્ર કરે છે અને તેમના અલૌકિક તપનો પ્રભાવ જોઇને અમને ઇશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા અને ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. અનેક નાસ્તિકોને તેમણે આસ્તિક કર્યા છે. તેમની ભવ્યાકૃતિ, સૌમ્ય મૂર્તિ, દઢ વૈરાગ્ય, જીવનમુક્ત દશા, અને અપાર પાંડિત્ય જોઇને ઘણા દુરાચારીઓએ દુરાચારને છોડીને તેમનું શરણ ગ્રહણ કર્યું છે. કેટલાંકના જીવનમાં ચેતન અને ઉત્સાહ તેમણે પ્રેર્યા છે. તેમના બોધથી અનેકના હૃદયોમાં ઉચ્ચગ્રાહો જન્મ્યા છે, કેટલાકના ધાર્મિક અભિલાષો ઉત્કટ બન્યા છે, અનેક વિપથગામીઓ ઉન્નત પંથે પરવર્યા છે, અને ઘણાનાં શુષ્ક જીવનો રસભર્યાં બન્યાં છે. આવા મહાત્માએ

જગતને બોધરૂપ છે. તેઓ પૃથ્વી ઉપર ભાગ્યેજ મળી આવે છે."

હૃષીકેશચંદ્ર સઘળું સાંભળી રહ્યો. તેના મનમાં અનેક વિચાર થવા લાગ્યા. આ પવિત્ર નગરીની ભવ્યતાનો વિચાર કરતો કરતો તે હિંદના પ્રાચીન ગૌરવનો ખ્યાલ મનમાં આણવા લાગ્યો અને સાથે સાથે આધુનિક સમયના હિંદની પલટાયલી અતો ભ્રષ્ટ તતો ભ્રષ્ટ જેવી દશાને માનસિક દષ્ટિ આગળ ખડો કરતો કરતો હૃષીકેશચંદ્ર મનમાં બડબડયો:

"અફસોસ ! પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોએ આર્ય વિદ્યાનું સ્થાન છીનવી લઇને તે ઇંગ્રેજી વિદ્યાને આપ્યું. હિંદના પ્રાચીન ગૌરવનો ગર્વ ત્યજાવીને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને માટે તેમણે મોહ ઉત્પન્ન કર્યો; આસ્તિકતાને સ્થાને નાસ્તિકતા સ્થાપિત કરી; આપણામાં જ્ઞાન નથી એમ કહી, આર્યશાસ્ત્રોને નકામાં ઠરાવી પાશ્ચાત્ય જ્ઞાન અને કલાની પૂજા કરાવી; અને સમસ્ત ભારતવર્ષને સ્થાનભ્રષ્ટ કરી વ્યામોહની ગાઢ નિદ્રામાં ઉંઘતું કરી મુકયું."

એક વિચાર ઉપરથી બીજો વિચાર સ્ફુર્યો અને હૃષીકેશચંદ્ર જ્યાં ઉભો હતો ત્યાં ને ત્યાં જ સ્થિર થઇને ઉભો રહ્યો અને વિચાર પરંપરામાં લીન થઇ ગયો. એટલામાં કથાનો સમય થયો. અસંખ્ય સ્ત્રી પુરૂષો ભાસ્કરાનંદના મઠમાં આવવા લાગ્યાં. કથા શરૂ થઇ તે વેળાએ અગણિત મનુષ્યોનો જમાવ ત્યાં થઇ ગયો. વૃદ્ધો, સ્ત્રીઓ, અનેક નિરાશ્રિતો, રંક, અને ધનાઢયો સૌ અહીં એકઠાં થયાં હતાં અને પોતાના બાપદાદાના ઉચ્ચ ધર્મનું ઉંડું જ્ઞાન મેળવી ત્રિવિધ તાપથી પીડાયલી પોતાની કાયાને શાંત કરતાં હતાં. હૃષીકેશચંદ્રનું લક્ષ તે તરફ ખેંચાયું. ભક્તિરસનું પાન કરતાં સર્વને જોઇને તેનું મન ઉત્સાહમાં આવી ગયું અને તે મનમાં બોલ્યો:

"The Hindu Religion and philosophy give great solace and comfort to thousands of my poverty-stricken countrymen. They are their bitter enemies who consider philosophy as non-sense and shake the faith of these old, sh-runken, and half starving millions of India. Religion has been the support of the Hindu society in the past, and it will be in its present tottering condition.

"પાશ્ચાત્ય કળા, વિજ્ઞાન અને સાહિત્ય માનવહૃદયમાં સુખ અને શાંતિનો વાસ કરાવી શકતાં નથી. બળવાનનું વધતું જતું સુખ અને નિર્બળનું વધતું જતું દુઃખ, એ સ્થિતિ યુરોપની હાલમાં થઇ રહી છે. ત્યાંના મહાપુરૂષો તે સમજી ગયા છે. નિરાશ અને લાચાર બની યુરોપીય પંડિતો આ દુર્દશાને અવલોકી રહ્યા છે. એ દુર્દશાનો ઉપાય તેમને જડતો નથી. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃત સૂચવે છે કે ધનવાન વધારે ધન મેળવશે અને નિર્ધનનું હશે તે પણ ઘસડાઇ જશે. હિંદુ સંસ્કૃતિ આવું સૂચન કરતી હોય તો પછી માનવજાતિને સુખની આશા જ ક્યાં?"

આમ મનમાં બોલતો અને કંઇ કંઇ વિચાર કરતો હૃષીકેશચંદ્ર આગળ ગયો અને સ્વામી ભાસ્કરાનંદને નમસ્કાર કરીને તેમનાથી થોડેક દૂર વિષ્ણુશંકર સાથે બેઠો. બંનેના સામું જોઇ હસતે વદને સ્વામીજી બોલ્યા: "વેદોમાં એક પરમાત્મા, નિર્વિકાર, નિર્વિકલ્પ, નિર્ગુણ, નિષ્કલંક, નિરંજન, નિષ્ક્રિય અને સ્વતંત્ર વર્ણવેલો છે. ઉપનિષદો પણ એ જ પ્રમાણે તેના સ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરે છે. બાદરાયણ અને શ્રીશંકર જેવા તત્ત્વવેત્તાઓએ પણ તે જ મત સ્થાપિત કરેલો છે. **सत्, चित्**, અને **आनंद** એ ત્રણમાં જ વાસ્તવિક રીતે તેના સ્વરૂપનો સમાવેશ કરેલો છે. **एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म** એવો સ્વભાવ, **सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म** એ સ્વરૂપ, અને **निष्कलं निष्क्रियं शांतं निरवद्यं निरंजनं** એ તેનું લક્ષણ બતાવેલું છે; કેમ નહીં, હૃષીકેશભાઈ?"

પોતાનું નામ આ મહાત્મા જાણે છે એ જોઇને હૃષીકેશચંદ્રને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને તે સાનંદાશ્ચર્ય તેમની સામે જોઇ રહ્યો.

વિષ્ણુશંકર તેની લાગણીઓને સમજી ગયો અને હૃષીકેશચંદ્રને ધીમેથી કહેવા લાગ્યો:

"અહીં ઘણા ઇંગ્રેજો પણ આવે છે, અને આ મહાત્માની ચમત્કૃતિઓ જોઇને વિસ્મય પામે છે. ઘણા હિંદુ રાજાઓ તેમના શિષ્ય થઇને રહેલા છે અને અનેક પ્રકારે તેમની શુશ્રુષા કરવાને તત્પર રહે છે, છતાં પણ તેમની સેવાનો અંગીકાર અહીં ભાગ્યે જ થાય છે. જ્ઞાનીને ઐહિક પદાર્થ તૃણવત્ છે. તમે તેમના શરીર ઉપર એક કૌપીન શિવાય બીજું કાંઇ જુવો છો? પણ, હૃષીકેશભાઇ, વધારે આશ્ચર્યકારક તો સ્વામીજીનું જ્ઞાન અને ઉત્તમ પ્રકારનું તેમનું

જીવન છે.” ઘણા ભાવથી અને પુર આવેશમાં આવી જઇને વિષ્ણુશંકર બોલ્યો.

હૃષીકેશચંદ્ર વધારે ઉત્સુક બન્યો. તેનું ગાત્ર અનેક વિજાતીય વિચારોથી શિથિલ બન્યું. એક બાજુએ સ્વામીજીની જીવનકથા શ્રવણ કરવાની જીજ્ઞાસા હૃદયમાં તીવ્ર થવા લાગી. બીજી બાજુએથી પાશ્ચાત્ય વિચારોએ તેનું મગજ ભમાવ્યું. તે અસ્વસ્થ બન્યો. તેના મનમાં પ્રશ્ન ઉભો થયો: “Western commercialism or Eastern Universalism? હિંદનો જ્ઞાની અને પવિત્ર સંન્યાસી કે ઇંગ્લાંડનો મદગ્રસ્ત ઉમરાવ? પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન કે આર્ય તત્વજ્ઞાન? શાશ્વત સુખ શેમાં રહેલું છે?”

હૃષીકેશચંદ્રનું મસ્તક ચગડોળે ચ્હડયું અને આમ અનેક તરંગોના પાશમાં સપડાયલો હૃષીકેશચંદ્ર આખરે બોલી ઉઠયો: “વિષ્ણુશંકર, વિષ્ણુશંકર, સ્વામીજી જેવી ચમત્કારિક મૂર્તિ મેં કદિ જોઇ જ નથી. હિંદુ ધર્મની શ્રેષ્ઠતા અને મિષ્ટતાનો તે ઉત્તમ નમુનો છે. હજારો સ્ત્રી પુરૂષો તેમની પાસે આવે છે અને અપૂર્વ આનંદ તથા શાંતિને અનુભવીને પાછાં જાય છે. યુરોપમાં જાવ કે અમેરિકામાં જાવ, પણ આવો આનંદ અને શાંતિ મળવાં મુસ્કેલ છે. શરમની વાત છે કે પાશ્ચાત્ય વિદ્યાથી કલુષિત થયેલાં અમારા જેવા ભારતવાસીઓનાં હૃદય આ આનંદ અને શાંતિને સમજવાને કે અનુભવવાને અશક્ત છે.”

“વિષ્ણુશંકર, વિષ્ણુશંકર, સ્વામીજી કેવા પવિત્ર, નિરભિમાની, નમ્ર, અને કૃપાળુ દીસે છે. તે સૌમ્યદર્શનયુક્ત, શાંત, દાન્ત અને સહજ કલ્યાણવૃત્તિવાળા છે. તે અમૃતમય વાણીથી આત્મ-જ્ઞાન સમજાવે છે, અને ત્રિવિધ તાપથી પિડિત જનોનાં હૃદયમાં અપૂર્વ શાંતિનો વાસ કરાવે છે. આ કાર્યમાં પરોપકાર જ તેમનો હેતુ છે. પવિત્રતાની તે મૂર્તિ છે. તેમના વદનકમળ ઉપર જે આનંદ વ્યાપી રહ્યો છે તેવો આનંદ અમેરિકાના કરોડાધિપતિઓ સ્વપ્નામાં પણ ભોગવતા નહીં હોય. જ્ઞાન, પવિત્રતા, અને દૃઢ વૈરાગ્યનો કેટલો પ્રબળ પ્રભાવ છે! તેમના મુખ ઉપરનું તેજપુંજ એ વૈરાગ્યનું જ પરિણામ છે. પ્રાણી માત્રનું કલ્યાણ કરવું એજ એમના જીવનનું ધ્યેય છે. મનુષ્યના સુધારાની પરાકાષ્ઠા આ ધ્યેય વગર બીજા શેમાં હોય? એ ધ્યેય વગરનો સુધારો નિરર્થક છે.”

વિષ્ણુશંકરે ગંભીરપણે જવાબ આપ્યો: "તમારા ઈંગ્રેજી ભણેલાઓ સ્વદેશાભિમાનને મુખ્ય ગણે છે. આપણા ઋષિમુનિઓએ આત્મજ્ઞાન સર્વ સુધારણાનું મૂળ છે એમ માનેલું છે. આત્મજ્ઞાન ઉપર ઉદાસીનતા વધારવાનો દોષ હાલના હિંદુઓ મુકે છે અને એવો આક્ષેપ કરે છે કે દેશોન્નતિના કાર્યમાં તે કંઇ પણ મદદગાર થઇ પડે તેમ નથી. પણ તેમનું ધારવું ખોટું છે. જેમ અગ્નિને સળગાવતાં ધુમાડો થાય છે તેમ ધર્મની જાગૃતિનો સવાલ ઉપાડતાં પ્રથમ લોકો જરા ઉદાસીન બને છે, પણ જ્યારે અગ્નિ પરિપૂર્ણ પ્રજ્વલિત થાય છે ત્યારે જેમ ધુમાડો જણાતો નથી તેમ ધર્મનું ખરેખરૂં સ્વરૂપ લોકોમાં પ્રગટ થતાં સઘળી ઉદાસીનતાનો એની મેળે જ નાશ થઇ જાય છે. ધર્મજાગૃતિથી સામાજીક, રાજકીય, અને દેશોન્નતિનાં કામો વધારે ચિરસ્થાયી નીવડશે. સારી રીતે સમજાયલું તત્ત્વજ્ઞાન દેશોન્નતિનાં મૂળને પોષી, દેશરૂપી વૃક્ષનાં ડાળાં પાંખડાંને વધારે સારી રીતે ખીલવી શકે છે. આત્મજ્ઞાન વગર વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ નથી અને એ પ્રેમ વગરનું દેશાભિમાન સંકુચિત અને પામર છે."

હૃષીકેશચંદ્રનું હૃદય એ વાતમાં સાક્ષી પુરવા લાગ્યું. તેની સત્યતા એના અંતરાત્મામાં પ્રત્યક્ષ થઇ રહી. આત્મજ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા, પવિત્રતા અને મહત્તાનું ભાન વધારે દૃઢ થયું અને તેના મગજમાં ઉપનિષદ્‌નું વાક્ય તરી આવ્યું: '**ईशावास्यं सर्वमिदं**' અખિલ વિશ્વમાં પ્રભુ વ્યાપી રહેલો છે."

વળી તેના મનમાં વિચાર સ્ફુર્યો: "આત્મજ્ઞાન વિશ્વવ્યાપી પ્રેમને ઉત્પન્ન કરે છે."

હૃષીકેશચંદ્ર વિષ્ણુશંકરને કહેવા લાગ્યો: "ભાઇ, અખિલ વિશ્વમાં પ્રભુ વ્યાપી રહેલો છે, માટે અખિલ વિશ્વ પ્રત્યે પ્રેમ પ્રગટાવવો એજ શ્રેષ્ઠ કર્ત્તવ્ય છે. વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ વગરનું સ્વદેશાભિમાન, ધર્મ, કે નીતિ; ખરી વસ્તુની માત્ર છાયા છે. આત્મજ્ઞાન એ પ્રેમને પ્રગટાવે છે માટે એ પ્રથમ પ્રાપ્તવ્ય છે."

કથા સમાપ્ત થઇ અને વિષ્ણુશંકર તથા હૃષીકેશચંદ્ર ભાસ્કરાનંદના મઠમાંથી નીકળ્યા, અને આગળ જવા લાગ્યા. રસ્તામાં અહીં તહીં મુસલમાનોએ ખંડીત કરેલાં અનેક દેવળો અને પ્રતિમાઓ નજરે પડતાં હતાં. કેટલીક મૂર્તિઓ બહાર વૃક્ષની છાયા નીચે

અથવા તો મહેલ્લાઓમાં પડેલી માલમ પડી આવતી હતી. એ પ્રતિમાઓ ઉપર શ્રદ્ધાવાન લોકો જળ તથા ચોખા ચ્હડાવતા ચાલ્યા જતા હતા. શરીર ઉપર ભસ્મ ધારણ કરીને બેઠેલા યતીઓ, ચંદનનાં તિલક છાપાવાળા વેરાગીઓ અને દંડ તથા કમણ્ડલુ હાથમાં લઇને જતા સંન્યાસીઓ ઠેર ઠેર નજરે પડતા હતા. એ દેખાવથી હૃષીકેશચંદ્રના મન ઉપર ભારે અસર થઇ. હિંદુ કળા, વિદ્યા અને ધર્મનું આ જુનામાં જુનુ નિવાસસ્થાન છે એવી તેની ખાત્રી થવા લાગી. તેના મનમાં આવ્યું કે ત્રણ હજાર વર્ષ ઉપર જ્યારે હિંદુસ્તાન, શૂરવીર ભરત, પંચાલ અને વિદ્વાન કોશલ લોકોનું મુખ્ય સ્થાન હતું ત્યારે કાશી–બનારસના રાજાઓ હિંદુસ્તાનના પંડિત વર્ગમાં મુખ્ય પદે બિરાજતા હતા. બુદ્ધ લોકોનાં શાસ્ત્રો અને આર્ય ધર્મનાં પુરાણો તથા ઐતિહાસિક કથાઓ પણ આ જુના શહેરની મહત્તાનું વર્ણન કરે છે. મુસલમાન લોકોનો છસેં વર્ષનો અમલ આ જુના શહેર ઉપર પોતાની સત્તા ચલાવી ગયો, અરે, તેનાં દેવળો તથા મિનારાઓને જમીનદોસ્ત કરી ગયો, પણ હિંદુ પ્રજાના પવિત્ર ધર્મને તે ચળાવી શકયો નહીં અને તેથી કાશી આજ પણ એની એજ પ્રાચીન સમયની ભવ્યતાને ધારણ કરી રહેલું નજરે આવે છે.

આમ વિચાર કરતો કરતો હૃષીકેશચંદ્ર રસ્તો કાપતો હતો. આખરે તે બંને જણ મહાન્ યોગીશ્વર વિશુદ્ધાનંદના આશ્રમ આગળ આવી પહોંચ્યા. તેમનો આશ્રમ ગંગા નદીના કિનારા ઉપર હતો. તે યોગીશ્વર નદીની ઉની ધીકધીકતી રેતીમાં ઉંધું માથું ઘાલી પડી રહેલા માલમ પડતા હતા. હૃષીકેશચંદ્રના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહીં. જ્યારે સમસ્ત જગત દ્રવ્યના ઉપાર્જનમાં અહર્નિશ ફાંફાં મારી રહ્યું છે ત્યારે આ કાશીના મહાત્માઓ જગતને અસાર ગણી પરમાત્મામાં લીન થઇ કંઇક અલૌકિક પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે એ જોઇને હૃષીકેશચંદ્રને એ સાધુઓનાં તપ, શ્રદ્ધા, દઢતા, અને એક નિશ્ચય ઉપર અત્યંત પ્રેમ ઉપજ્યો અને તે વિસ્મય પામ્યો. વિષ્ણુશંકરે આ યોગીશ્વરનો સઘળો ઇતિહાસ તેને કહી સંભળાવ્યો અને તે બંને ત્યાંથી આગળ ચાલવા લાગ્યા. રસ્તા ઉપર જુદી જુદી જાતના લોકોએ બંધાવેલાં દેવાલયો નજરે પડતાં હતાં તે સઘળાંનો ઇતિહાસ કહેતો કહેતો વિષ્ણુશંકર બોલ્યો: "હૃષીકેશભાઇ, જોયાં

આ ભવ્ય શિવાલયો! હિંદુઓએ પોતાના ધર્મને માટે કરોડો રૂપિઆ ખર્ચ કરી નાંખ્યા છે. તેમાં વળી બંગાળીઓએ તો હદ જ કરી મુકી છે! તેમનું બંધાવેલું આ એકેક શિવાલય જુવો! તેઓ જેવા બુદ્ધિશાળી છે તેવા જ ધર્મીષ્ટ છે. જેવા સ્વદેશાભિમાની છે તેવા જ ઈશ્વરપરાયણ છે. તેમના હૃદયમાં શ્રદ્ધાનો વાસ છે તેથી જ તેમનો જય છે."

શિવાલયોને જોતા જોતા તે બંને આગળ જવા લાગ્યા. રસ્તામાં એક દેવાલય પાસે વૃક્ષ નીચે બેઠેલો એક તેજસ્વી સંન્યાસી તેમની નજરે પડયો. તેને જોઇને વિષ્ણુશંકર પાછો બોલી ઉઠયોઃ "ભાઇ, જુવો પેલો બંગાળી સંન્યાસી! તે પૂર્વાવસ્થામાં 'બેરીસ્ટર' હતો અને હવે સંન્યાસ ગ્રહણ કરી, ધર્મનું ઉંડું તત્વ સમજીને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવાને તે અહીં આવેલો છે. આવા આવા અનેક પદવીધર બંગાળીઓ પોતાનું જીવન આ પવિત્ર નગરીમાં પુરૂં કરવાને રહેલા છે."

વખત ઘણો થઇ જવા આવ્યો હતો તેથી હવે વિષ્ણુશંકરે જલદી જલદી બે ચાર ઠેકાણે ફરી વળી પાછા ઘેર જવાનો વિચાર કર્યો. હાલના રાજાઓ અને રાણીઓએ બંધાવેલાં મંદિરો રસ્તામાં આવતાં હતાં તેમને બતાવતો વિષ્ણુશંકર બોલ્યોઃ "હૃષીકેશભાઇ, જુઓ આ દેવાલયોની ઠઠ! નેપાલના રાજકુંવરોએ તેમને સમરાવીને આવાં સુશોભિત કર્યાં છે. જુવો, આ શિવમંદિરોની સુંદર હાર! ઇંદોરનાં રાણી અહલ્યાબાઇ અને શૂરવીર રણજીતસિંહે તેમની શોભા અને મહત્તામાં વધારો કર્યો છે. તેમની પ્રાચીન કથા અલૌકિક છે. જુવો આ શિલાલેખ! તેમાં અહલ્યાબાઇનું નામ કોતરેલું છે. રણજીતસિંહના નામવાળા શિલાલેખ તમને આગળ બતાવીશ."

આખરે તે બંને ભારતવર્ષમાં મહા વિદ્વાન ગણાતા સ્વામી કૃષ્ણાનંદના મકાન પાસે આવી પહોંચ્યા. સ્વામીજી કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને અધ્યયન કરાવતા હતા તે જોઇને વિષ્ણુશંકરે કહ્યુંઃ "હૃષીકેશભાઇ, ઈંગ્રેજી વિદ્યાએ કર્મ અને ઉપાસના તરફ અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી છે, પણ જેમ જેમ જમાનો બદલાતો જાય છે તેમ તેમ અનેક હિંદુઓ સંપૂર્ણ જ્ઞાનવડે કરીને પૂજાના ખરા સ્વરૂપને સમજી પોતાના બાપદાદાના જુના ધર્મ તરફ વળતા જાય છે. આ સનાતન ધર્મ સામે ગ્રીક, પરશીઅન, મુસલમાન, અને ખ્રિસ્તી

લોકોએ ઘણાએ હુમલા કરેલા છે પણ તે સઘળા ફોગટમાં જ. જુનાં રાજ્યો અને જુની પ્રજાઓ નાશ પામી ગઇ, પણ પ્રાચીન કાળ અને અર્વાચીન કાળનો સંબંધ હજી એવો ને એવો માત્ર હિંદુસ્તાનમાં જ નજરે પડે છે અને પ્રાચીન ધર્મ પોતાની કીર્તિ અને શોભા સહિત હિંદુ પ્રજાના અંતઃકરણમાં અને જીવનમાં વાસ કરી રહેલો અહીં જ દેખાઇ આવે છે. ”

એ સાંભળીને હૃષીકેશચંદ્ર ઘણા ઉલ્લાસથી બોલ્યો: “હિંદુઓને તેમના બાપદાદાના ધર્મમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. એ શ્રદ્ધા તેમના અંતઃકરણમાં ઉંડી વાસ કરીને રહેલી છે. પરદેશીઓના હજારો હુમલા થયા છતાં પણ હિંદુઓનો ધાર્મિક ખજાનો હજી જેવો ને તેવો જળવાઇ રહ્યો છે. એ સત્ય બતાવી આપે છે કે માનવજીવનની પ્રગતિમાં અગત્યનો ભાગ ભજવવાને જ ભારતવર્ષ સરજાયલું છે. જે પ્રજાનો ભૂતકાળ ભવ્ય અને શ્રેષ્ઠ હોય તે પાછી ભવ્ય અને શ્રેષ્ઠ થવાની જ! ”

વિષ્ણુશંકર હવે થાકી ગયો હતો. તેની વૃદ્ધ કાયા હવે વધારે ચાલવાને શક્તિવાન નહોતી. તેણે હવે પાછા ઘરભણી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. હૃષીકેશચંદ્રના શરીરને આ વાત ગમી પણ તેની શોધક વૃત્તિને તે ન ગમી. આ પ્રાચીન નગરીનું પુરેપુરૂં અવલોકન કરવાની તેની ઇચ્છા હતી, પણ શારદાદેવી વાટ જોતાં હશે એ વિચારથી તે પણ પાછા જવાનું કહેવા લાગ્યો. તેણે જે જે જોયું હતું તેનો આબેહુબ ચિતાર હજી તેના મનમાં રમ્યા કરતો હતો અને તેના જ વિચાર હજી તેના મનમાં આવ્યા કરતા હતા. રસ્તે ચાલતે ચાલતે પાછું વિષ્ણુશંકરે કહ્યું: “ હૃષીકેશભાઇ, આધુનિક સમયમાં કેટલાક મુસાફરો અહીં આવે છે અને અહીં તહીં દષ્ટિ નાંખી પાછા ફરે છે. તેમને મન આ કાશીનગરી વિચિત્ર રિવાજવાળું જુનું પુરાણું શહેર ભાસે છે, પણ બારીકીથી અવલોકન કરનારને તે હિંદુઓનો સનાતન ધર્મ, વિદ્યા, અને પ્રાચીન સમયની મહત્તાનો પુરેપુરો ખ્યાલ આપનારૂં ભવ્ય નગર જણાય છે. જરા આગળ આવો અને પેલા દેવાલયની અડાળીમાં વેદમંત્રનો ઘોષ થાય છે તે સાંભળો. ”

બંને જણ આગળ ગયા અને તે દેવાલયની અડાળી આગળ થોડીવાર ઉભા રહ્યા. એટલામાં પાછો વિષ્ણુશંકર બોલ્યો: “ હવે ચાલો આગળ અને પેલા વૃક્ષ નીચે સ્વચ્છ અને સુંદર જગ્યામાં

બેશીને પેલા અદ્વૈતાનંદ મહારાજ વેદાન્તનો બોધ કરે છે તે સાંભળો.”

આનંદમાં ન્હાતો ન્હાતો હૃષીકેશચંદ્ર આગળ ચાલ્યો અને પેલા વૃક્ષ આગળ આવીને ઉભો રહ્યો. વૃક્ષ નીચે એક પર્ણકુટી હતી ત્યાં આગળ સાદડી પાથરીને સ્વામી બેઠા હતા. સ્થળ ઘણું સાદું પણ સ્વચ્છ લાગતું હતું. અલૌકિક શાંતિ ત્યાં પ્રસરી રહી હતી. ઉપર નિર્મળ આકાશ આવી રહ્યું હતું. સામે થોડે દૂર પવિત્ર ગંગાનદીનો જળપ્રવાહ ખળખળ કરીને વહી જતો જણાતો હતો. કેટલાક ભાવિક જનો સ્વામીજીની આસપાસ વીંટળાઇને બેઠા હતા. એ સઘળું જોઇને હૃષીકેશચંદ્ર વધારે રાજી થયો. તેના મનનો ભાવ વિષ્ણુશંકર સમજી ગયો અને તેથી હૃષીકેશચંદ્રની સામે જોઇને બોલ્યો: “ભાઇ, એ તો ખુંણે ખોચરે ફરીએ ત્યારે જ અહીંનું જીવન બરાબર સમજાય!”

હૃષીકેશચંદ્રના મનમાં અનેક તરંગોએ વાસ કર્યો. તેની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ ઉઘડી અને ક્ષણવાર ગ્રીસ દેશના જુના દિવસોનો વિચાર તેના મનમાં ખડો થયો. તે મનમાં બોલ્યો: “નાનાં નાનાં ઝુંપડાં-ઓમાં રહીને પણ મહાત્માઓ હાલના હિંદુઓને વિદ્યા, ધર્મ અને તત્વજ્ઞાનનું દાન કરે છે. આવો બોધ કરવાને સોક્રેટીસ અને પ્લેટો જેવા ગ્રીક તત્વવેત્તાઓ પણ મહદ્‌ભાગ્ય સમજે અને એલસીબાઇ-ડીઝ જેવા યોદ્ધાઓ તેને શ્રવણ કરવાને ઉભા જ રહે.”

બંને જણ પાછા ઘર તરફ જવા લાગ્યા. વિષ્ણુશંકર ઉતાવળો ઉતાવળો ચાલવા લાગ્યો, પણ વિચારપરંપરામાં ગુંથાઇ ગયેલો હૃષીકેશચંદ્ર ધીમે ધીમે ડગલાં ભરતો હતો અને કોઇ કોઇ વાર વિષ્ણુશંકરની પાછળ પડી જતો હતો. તેણે જે જે જોયું હતું તેના ઉપર વિચાર કરતો અને તે સર્વની મનમાં તુલના કરતો હૃષીકેશચંદ્ર પાછળ ચાલતો હતો. સંન્યાસીઓના મઠ ઉપર વિચાર કરતાં તેને લાગ્યું કે:—

“These monasteries are like the great organisations of the great religious orders in the medieval ages that laid the foundations of all the Universities and common schools in Europe. Here heart is more prized than intellect. Formation of character according to the teaching is more worshipped than mere inte-

llectual assent. Here the Guru tries to impart his personality more than mere verbal knowledge. આ સંન્યાસીઓ કેવા સાદા, દયાળુ અને સત્યશીલ છે. તે પોતાના ઉચ્ચ જીવનથી શિષ્યોનાં ચારિત્ર્યને ઘડે છે અને પવિત્રતાને પ્રસારે છે."

વળી વિચાર એક દિશામાંથી બીજી દિશા તરફ વળ્યો. હૃષીકેશચંદ્રની દૃષ્ટિ આગળ આધુનિક કેળવણીનાં પરિણામો રમી રહ્યાં. તે મનમાં બડબડ્યો: "Damn that education that sharpens the intellect but does not broaden the heart."

આધુનિક કેળવણીના વિચારથી હૃષીકેશચંદ્રની સ્વદેશપ્રીતિ જાગૃત થઇ અને હિંદની રાષ્ટ્રીય કેળવણીના વિચારોએ તેના મસ્તકને ડોલાવ્યું. તે મનમાં બોલ્યો: "પ્રાચીન ભારતમાં તેની ઉચ્ચતર અભિલાષાઓના યુગમાં સાચી કેળવણી અઢળક ધન ખર્ચીને બંધાવેલાં ભવ્ય મકાનોમાં બેશીને અપાતી નહોતી, પણ તે અરણ્યોના આશ્રમોમાં, વૃક્ષોની છાયા નીચે બંધાવેલી પર્ણકુટીઓમાં અપાતી હતી. બહારથી જોનારને તે પર્ણકુટીઓ બેડોળ અને દારિદ્રયના એકેએક ચિન્હવાળી લાગતી હતી, પણ તેની અંદર માનવવિચારની સૌથી શ્રેષ્ઠ ભાવનાઓ શિષ્યોનાં હૃદયમાં રેડાતી હતી. અરણ્ય જીવનના શુદ્ધ સાદા ત્યાગ વડે જ ઉપનિષદોનાં સનાતન સત્યો જગતને આપી શકાયાં હતાં. અત્યંત સાદાઇ અને ત્યાગ વડે જ પવિત્ર જ્ઞાનનો દીપ સૌથી વધારે પ્રકાશ પાડી શકતો હતો. ભારત વર્ષને તેની મૂળની સ્થિતિમાં લાવવાને અત્યારે પણ તેની તે જ સાદાઇ, તેનું તે જ સમર્પણ, અને તેના તે જ ત્યાગવાળી ઉંચી રાષ્ટ્રીય કેળવણી ભારતવાસીઓને અપાવી જોઇએ. એવા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં જ ભારતનો ઉદય, કલ્યાણ, અને શ્રેય છે."

એટલામાં વિષ્ણુશંકરે બુમ પાડી: "ભાઇ ચાલો, વખત બહુ થયો," અને તેથી હૃષીકશચંદ્રનો વિચાર અટક્યો અને તે ઉતાવળો ઉતાવળો ચાલવા લાગ્યો.

બંને જણ ઘેર આવી પહોંચ્યા. એ વખતે ત્રીજો પહોર થઇ ગયો હતો. થોડીક વાર થયા પછી શારદાદેવીએ એક વાર ફરીથી ગંગા નદી ઉપર જઇને સ્નાન કરવાનો વિચાર કર્યો. હૃષીકેશચંદ્ર

અને વિષ્ણુશંકર તેમને લઇને લગભગ સાયંકાળનો સમય થયો ત્યારે ઘરમાંથી નીકળ્યા અને ગંગાના કિનારા ઉપર આવી પહોંચ્યા. આ વખત પાણી સુધી પહોંચતી પગથીયાંની હારો, પવિત્ર ગંગામાં સ્નાન કરવાને આવેલાં સ્ત્રીપુરૂષોનાં ટોળાંથી ભરપૂર થઇ ગઈ હતી. પોતાના ધનવાન યજમાનોને લઈને ગોર પવિત્ર ઘાટ ઉપર આવતા દેખાતા હતા. કેડ સમાન પાણીની અંદર ઉભા રહી બ્રાહ્મણો જનોઈ પકડીને મંત્રો બોલતા હતા. સ્નાન, અપવાસ અને ભક્તિ થકી પોતાનાં પાપ ધોવાને આવેલાં હજારો સ્ત્રીપુરૂષોનો કોલાહલ મણિ-કર્ણિકા અને દશાશ્વમેધ ઘાટ ઉપરથી આવતો સંભળાતો હતો.

શારદાદેવીએ સ્નાન કર્યું અને આ શ્રદ્ધાળુ બાઇ પોતાની જાતને અત્યંત સુખી માનવા લાગી. દુનિયાનો ત્યાગ કરી આ પવિત્ર ભૂમિમાં રહીને ઈશ્વરભક્તિમાં પોતાની જીંદગી ગાળવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો અને આ અવસર ઈશ્વિરે તેને વેળાસર આણી આપ્યો તેથી તે તેનો એક ચિત્તથી ઉપકાર માનવા લાગી.

છેક સાંજરે ત્રણે જણ પાછાં પોતાને મુકામે આવ્યાં. હૃષીકેશ-ચંદ્ર ત્રણ ચાર દિવસ કાશીમાં રહ્યો અને પછી તેણે પાછા ફરવાનો વિચાર કર્યો. શારદાદેવીની બરાબર સંભાળ લેવાનું તેણે ગોરને કહ્યું. વિષ્ણુશંકર અત્યાર સુધી તેમની સઘળી જરૂરીઆતો પુરી પાડતો અને તેમના એક મિત્ર, સલાહકાર, અને વખતે ઉપદેશકની ગરજ સારતો. તે જ પ્રમાણે હવે પછી પણ વર્તવાની તેણે ખાત્રી આપી.

આખરે હૃષીકેશચંદ્રને પાછા જવાનો દિવસ આવ્યો. પોતાના પુત્રથી છુટા પડવાનો સમય આવવાથી શારદાદેવીના મનમાં જરા ખેદ થયો. તે દિવસે મા અને દિકરો વિશ્વનાથના દેવળ સુધી સાથે સાથે ગયાં. દેવળના દરવાજા પાસે શારદાદેવી ઉભાં રહ્યાં અને બે હાથ જોડી વિશ્વનાથને અરજ કરવા લાગ્યાં: " હે વિશ્વેશ્વર, જગતની માયામાંથી છુટવું એ ઘણું કઠણ કામ છે. પ્રભુ, મને બળ આપજે અને તારી ભક્તિમાં સદા દૃઢ રાખજે, અને આ મારા એકના એક પુત્ર ઉપર કૃપાનો વરસાદ વરસાવજે."

હૃષીકેશચંદ્રે પોતાનું મસ્તક ઘણું નીચું નમાવીને શારદાદેવીને નમન કર્યું અને તેમણે તેના માથા ઉપર હાથ મુકીને આશિર્વાદ આપ્યો: " જા, મારા દિકરા, તારા પૂજ્ય પિતાને માર્ગે ચાલજે, તારી ગરીબ બહેનની સંભાળ લેજે, સગાંવ્હાલાં સાથે હેતથી વર્તજે,

અને સારાં કામો કરીને દુનિઆમાં કીર્તિ મેળવજે. પ્રભુને કદિ વિસારીશ નહીં અને તેનો અનન્ય દાસ બની તારી માતૃભૂમિની સેવા કરજે અને એ મહાન્ કાર્યમાં મારો આશિર્વાદ તું જ્યાં હઈશ ત્યાં તને પહોંચશે."

આ શબ્દો બોલતે બોલતે શારદાદેવી ગદગદિત બની ગયાં અને તેમની આંખોમાંથી અશ્રુ ટપકવા લાગ્યાં. હૃષીકેશચંદ્રે ફરીથી તેમને નમન કર્યું, અને નમન કરતે કરતે એનું હૃદય લાગણીથી એટલું બધું ઉભરાઇ ગયું કે તેની યુવાન અને મજબુત કાયા થરથર ધ્રુજવા લાગી, તે ગળગળો થઇ ગયો, અને તેનાથી એક પણ શબ્દ બોલી શકાયો નહીં.

વિશ્વનાથના દેવળમાં ઘંટનાદ થયો. ભાવિક ભક્તોનો મંત્રઘોષ પ્રભાતના સમયે આકાશમાં ગાજી રહ્યો. ભગવાન રવિરાજનાં સુંદર રક્ત કિરણો શિવાલયના સોનેરી ઘુંમટને વધારે પ્રકાશિત બનાવી રહ્યાં. દેવળમાં લોકોની ઠઠ જામી રહી. પત્ર, પુષ્પ, જળ અને ફળથી મહાદેવની જળાધારી ભરાઈ ગઇ. વિશ્વનાથનું લિંગ લગભગ સઘળું આચ્છાદિત થઇ રહ્યું અને ભાવિક ભક્તો આરતિની રાહ જોતા ટોળે મળીને ઉભા રહ્યા. એ સમયે શારદાદેવીએ પોતાનાં અશ્રુ લોહી નાંખ્યાં અને ગદગદ કંઠે બોલ્યાં: "મારા દિકરા, હવે વિદાય થા; તારા કામમાં હોંશીઆરી રાખજે, પરોપકારી અને સત્યશીલ બની ગરીબ અને અનાથને સહાય કરજે અને તારી કમાણી તારા એકલા જ માટે નથી એમ જાણી સમસ્ત લોકનું કલ્યાણ કરવામાં તત્પર રહેજે."

શારદાદેવીના ધાર્મિક હૃદયમાંથી આ ઉદ્ગારો સહજ નીકળી ગયા. એથી બાલ્યાવસ્થામાં માતાએ અપલી ધાર્મિક વૃત્તિ હૃષીકેશચંદ્રના મનમાં જાગૃત થઇ. હૃદય ક્ષણવાર સંસ્કારી બન્યું. નાનપણના સંસ્કારબીજને પોષણ મળ્યું. તેની સાથે પિતાની ક્ષાત્રવૃત્તિ અને સ્વદેશપ્રેમશૌર્ય હૃદયમાં તરી રહ્યાં. હૃષીકેશચંદ્ર મનોમય સૃષ્ટિમાં વિચરવા લાગ્યો અને શારદાદેવીને એક વાર ફરીથી મુંગે મોંઢે પ્રણામ કરીને શિવાલય આગળથી નીકળ્યો, અને ગંગાના ઘાટ તરફ ચાલતો થયો.

રસ્તામાં અનેક વિચારો તેના મગજમાં ઉદ્ભવ્યા. અનેક કલ્પનાઓએ તેના મસ્તકને ઘેરી લીધું. ભારતની અનેક આશાઓ

અને નિરાશાઓએ તેના હૃદયમાં વાસ કર્યો. પવિત્ર ગંગા નદીના ઘાટ ઉપર હૃષીકેશચંદ્ર ક્ષણવાર ઉભો રહ્યો અને પ્રાચીન ભારતની ભવ્યતાનો વિચાર કરતો આ ભવ્ય નગરીનાં દેવાલયો અને મિનારાઓ તરફ પાછો વળીને દૃષ્ટિ નાંખી રહ્યો. સ્વદેશપ્રેમીના હૃદયમાં અનેક ઉથલપાથલો થવા લાગી. અનેક આશાઓ ભારતના ઉજ્જવલ ભાવીની ઝાંખી કરાવવા લાગી, અને સાથે સાથે અનેક નિરાશાઓ તેના હૃદયને કંપાવવા લાગી. હૃષીકેશચંદ્ર વિચારપરંપરામાં ડુબી ગયો. ક્ષણવાર તે પોતાનું ભાન ભૂલી ગયો. ભારતના ભાવી સુખથી સુખી થતો અને દુઃખથી દુઃખી થતો હૃષીકેશચંદ્ર ત્યાં ને ત્યાં જ ઉભો રહ્યો. ઘણો વખત ચાલ્યો ગયો પણ તેનું ભાન તેને રહ્યું નહીં. તેની વિચારમાળા આગળ ને આગળ વધી, અને હૃષીકેશચંદ્ર સરસ્વતીના મનોરાજ્યમાં વિચરી રહ્યો. એટલામાં ગંગાના કિનારા ઉપરથી માછીએ તેને મછવામાં બેસવાને બોલાવ્યો. હૃષીકેશચંદ્રની વિચારમાળા અટકી અને તે ઘાટનાં પગથીયાં ઉતરવા લાગ્યો.

મછવો તૈયાર હતો તેમાં તે બેઠો. "વિશ્વનાથકી જય" બોલીને મછવો હંકારવામાં આવ્યો. ગંગા નદીના વિશાળ પટ ઉપર તે આગળ ને આગળ વધ્યો અને પવિત્ર જળપ્રવાહમાંથી પોતાનો માર્ગ કાપવા લાગ્યો. જેમ સપાટ જમીન ઉપરથી પાણીનો રેલો સરરર કરતો ચાલ્યો જાય તેમ મછવો આ જળપ્રવાહ ઉપરથી જવા લાગ્યો અને તેના ચાલવાની સાથે હૃષીકેશચંદ્રના મગજમાં તેની વિચારમાળા પાછી શરૂ થઈ, અને આગળ ને આગળ વધવા લાગી. સ્વદેશપ્રેમીનું હૃદય સ્વદેશપ્રીતિનાં તરંગોમાં ઉછાળા મારી રહ્યું અને હૃષીકેશચંદ્રના મુખમાંથી નીચેની કડીઓ નીકળવા લાગીઃ

તે ભારતનો હું સંતાન
તે ભૂમિનું લાગ્યું તાન
તે ભારતનું ગાવું ગાન

કશ્યપ કણભૂક્ વાલ્મીક મુનિવર, કપિલ કુમારિલ શંકર ગુણીવર;
કાળીદાસ ભવભૂતિ કવિવર, કેરૂં બન્યું નિવાસ સ્થાન.
તે ભારતનો હું સંતાન

\+ + + + +

વશીષ્ઠ વ્યાસાદિક જ્યાં ગુરૂવર, ચંદ્રગુપ્ત જનકાદિ નૃપવર;
સનક સનંદન સનત કુમારા, જ્યાં રહી ધરતા પ્રભુનું ધ્યાન.

તે ભારતનો હું સંતાન

\+ + + + +

દ્રોણ ભીષ્મ અર્જુન શિશુપાલ, જરાસંઘ જયદ્રથ નૃપ બાળ;
દ્રુપદ ભીમ દુર્યોધન શૂરા, દીપવે બળથી ભૂમિ મહાન.
તે ભારતનો હું સંતાન

\+ + + + +

અધિક પ્રતાપી અધિક મનોહર, સૃષ્ટિ લીલા જ્યાં અતીવ સુંદર;
પ્રચંડ ગિરિવર તરૂવર શોભા, દાખવી આપતી ઈશ્વર જ્ઞાન.
તે ભારતનો હું સંતાન

\+ + + + +

બ્રહ્મચર્ય તપ યજ્ઞ સમાધિ, જ્યાં વસતાં જપ દાન દયાદિ;
જ્યાં સઉ મુનિવર રૂષિવર નૃપવર, ત્યાગી બની લે બ્રહ્મજ્ઞાન.
તે ભારતનો હું સંતાન

\+ + + + +

વિચાર એક દિશામાંથી બીજી દિશામાં વળ્યો. પ્રાચીન ભવ્યતાના ભણકારા મગજમાંથી ખસ્યા અને હિંદની આધુનિક શોચનીય દશાનું ચિત્ર હૃષીકેશચંદ્રની માનસિક દૃષ્ટિ આગળ ખડું થઇ રહ્યું. તે ચિત્રને ખેદથી અવલોકતો હૃષીકેશચંદ્ર પાછો ગાવા લાગ્યો:

હિંદ ! ગયું ક્યાં તારૂં ગૌરવ, ક્યાં ગઇ લક્ષ્મી ને રહ્યું રૌરવ;
ક્યાં ગયા તે ઋષિ તે ભૂપ શૂરા, રહ્યું હવે સઉ ખાખ સમાન.
તે ભારતનો હું સંતાન

\+ + + + +

દીવ્ય કર્મ દીવ્યાકૃતિ તારી, ક્યાં ગઇ લક્ષ્મી તારી પધારી;
હાય ! ગયાં ક્યાં તપ ને દાન, ભારતવર્ષ થયું હેરાન.

કોઈ ન પાક્યો એ સંતાન
જે દે ઉજ્જ્વળ કીરતી દાન
તેવો થાઉં હું સંતાન—તે ભારતનો.

સર્પ ગયા સઉ રહ્યા લીસોટા, પાણી ઉપર જ્યમ પરપોટા;
તે કીર્તિ તે ધવલ પ્રકાશ, આર્યભૂમિ ! દઉ તુજને દાન.

તો જ હું તારો થઉં સંતાન
નહીં તો ભૂલ્યો મારૂં ભાન
હાય ! થયું ભારત હેરાન—તે ભારતનો.

પેટભરા સઉ પાકયા સુતુ તવ, ધર્મહીણુ થઇ કરતા ઉપદ્રવ;
ફરતા, હરતા, નહીં કંઇ કરતા, લેશ મળે નહીં દેશનું ભાન.
એવા બનીયા સઉ સંતાન
હાય ! ગયું નિજ કર્મનું જ્ઞાન
તેવો થઇશ નહીં સંતાન—તે ભારતનો.

આમ બોલતે બોલતે હૃષીકેશચંદ્રની આંખમાં ઝળઝળીયાં આવી ગયાં. તેનું હૃદય અનેક લાગણીઓથી ઉભરાઇ રહ્યું. છાતીમાં ડુમો ભરાયો અને અંતે હૃદયને ખાલી કરતો હૃષીકેશચંદ્ર આડુ જોઇને મુક્તકંઠે રોઇ પડયો. તેની આંખોમાંથી અશ્રુ ટપક્યાં અને એ ચાર ગંગાનાં પવિત્ર જળપ્રવાહમાં પડયાં. બીજા ઉતારૂઓ તેમની ધૂનમાં હતા તેથી તે કોઇની નજરે પડયાં નહીં. હૃષીકેશચંદ્ર પાછો સાવધાન થયો અને અશ્રુને લુછી નાંખી હૃદયમાં ધૈર્ય અને ઉત્સાહને ધરતો પાછો મનમાં આગળ ગાવા લાગ્યો:

હિંદ ! પુત્ર હું કહેવાઉં કયારે, ધર્મ કર્મ ધન લાવું ત્યારે;
એ તપ ને એ વિદ્યાદાન, પ્રથમ પદે તુજ આવે સ્થાન.

એ ભારતનો હું સંતાન
એ ભૂમિનું લાગ્યું તાન
એ ભૂમિનું ગાવું ગાન—તે ભારતનો.

મછવો કિનારે આવી પહોંચ્યો. હૃષીકેશચંદ્રનું સ્વદેશગાન અટક્યું અને પોતે મછવામાંથી ઉતરી પોતાની દિવ્ય કાયા અને દિવ્ય વિચારોથી સૌમાં ભાત પાડતો સૌ ઉતારૂ ભેગો ભળી ગયો, અને સૌ સાથે નજીકના સ્ટેશન ઉપર ગયો. સ્ટેશન ઉપર અનેક સ્ત્રીપુરૂષોનો તેને સંગાથ થયો. આ અંધશ્રદ્ધાળુઓની શ્રદ્ધા ઉપર વિચાર કરતાં હૃષીકેશચંદ્રને પૂર્વકાળનાં મહાન્ સ્ત્રીપુરૂષો યાદ આવ્યાં અને તેમની વિદ્યા, તપ, અને બળ તેના મગજમાં રમી રહ્યાં. ક્ષણુવાર પછી એ ચિત્ર ઉપરથી તેનું ચિત્ત ખસ્યું અને બિપિનચંદ્ર, પ્રિયંવદા અને મૃણાલિનિ તરફ વળ્યું. પ્રિયંવદાની અમીદષ્ટિ તેના ઉપર શાંતિનો વરસાદ વરસાવવા લાગી અને મૃણાલિનિની ચંચળ

અને ભવ્ય આકૃતિ તેના હૃદયમાં ઉત્સાહ પૂરવા લાગી. હૃષીકેશચંદ્ર એકદમ બોલી ઉઠયો:

"મૃણાલિનિ, મૃણાલિનિ, સ્વદેશકાર્યરૂપી અંચળો હું મારા અંગે ધરીશ. એ મહાન્ કાર્યમાં તું ઉત્સાહ પ્રેરજે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં નહીં ઘડાયલો પુરૂષ અપૂર્ણ છે. દેશકાર્યમાં મારી સાથે જોડાઇ મને પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરાવજે.

"Sweet angel of peace and purity! soaring high in the heavens above, thou wilt look down with a sympathetic eye, upon this Hrishikesh struggling for the amelioration of his dear country's lot;

"અથવા—એટલામાં આગગાડી આવી પહોંચી. હૃષીકેશચંદ્ર તેમાં બેઠો અને લોકોની ગરદીમાં અન્ય વિચારો તેના મગજને ત્યજવા લાગ્યા.

તૃતીય ભાગ સમાપ્ત.

આ નવલકથાનો ચોથો ભાગ
હવે પછી આપીશું.
ચોથા ભાગમાં આ નવલકથા પુરી થશે.

હૃષીકેશચંદ્ર

ગૃહનું ભૂષણ ! લાયબ્રેરીનો શણગાર !
સ્વદેશપ્રેમની માળા ! ચારિત્ર્યની શાળા !

(સાંસારિક નવલકથા)–ભાગ ૧ લો.

સાંસારિક ધાર્મિક કેળવણી વિષયક વગેરે વિષયોથી ભરપૂર, સંસારમાં સ્વર્ગની ઝાંખી કરાવનાર, વિદ્યાવિલાસી જીવનની ભાવનાઓ દર્શાવનાર, પૂર્વ અને પશ્ચિમના શ્રેષ્ઠ ધ્યેયોનું સંમેલન કરાવનાર, યુવાન અને વૃદ્ધને કર્તવ્યનો માર્ગ બતાવનાર, મનુષ્યને મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરાવનાર, કૉલેજીયનોને યોગ્ય માર્ગ બતાવનાર, પ્રજાઓને ઉન્નત પથે દોરનાર, સંસારમાં સાચું સુખ ભોગવાવનાર, બાળ, યુવાન, વૃદ્ધ પુરૂષ તેમજ સ્ત્રીઓને સરખી રીતે વાંચવા લાયક, વિદ્વાનોએ એકે અવાજે વખાણેલું, ઘેર ઘેર વંચાતું, "મૉડર્નરીવ્યુ" જેવાં ઇંગ્રેજી માસિકો અને "સાહિત્ય" જેવાં ગુજરાતી માસિકોએ જેની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી છે એવું, ઉચ્ચ શૈલી, સરળ છટાદાર અને જુસ્સાવાળી ભાષાથી લખાયલું રસમય નવલકથાનું આ પુસ્તક છે. આજજ ગ્રાહક થાવ, આજ જ મંગાવો. થોડી નકલો બાકી છે. પછી પસ્તાશો. સુંદર છપાઇ, પાકું સોનેરી અક્ષરવાળું પુંઠું. સુંદર પેપર. કિં. રૂ. ૩–૦–૦ પોષ્ટેજ જુદું.

તમારે ચારિત્ર્યવાન બનવું હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !
તમારાં છોકરાંને નીતિમય બનાવવાં હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !
નાસ્તિક મટી આસ્તિક થવું હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !
છોકરાંને ધાર્મિક બનાવવાં હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !
તમારામાં સ્વદેશપ્રીતિ જગવવી હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !
તમારાં છોકરાંને આજ્ઞાંકિત બનાવવાં હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !
આધુનિક કેળવણીનાં માઠાં પરિણામથી દુર રહેવું હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !
નિર્માલ્ય મટી સશક્ત થવું હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !
તમારે ખરા વિદ્વાન થવું હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !
ધાર્મિક બળ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !
જીવનને રસમય અને જ્ઞાનમય બનાવવું હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !

,, ૧૧ પાંચાલી સ્વયંવર ... ૪૭
,, ૧૨ ઇંદ્રપ્રસ્થમાં પાંડવો–
અર્જુનનો વનવાસ ૫૭
,, ૧૩ વસંતવિહાર—સુભદ્રાહરણ ૬૦
,, ૧૪ ખાંડવવનદહન ... ૬૩
૨ સભાપર્વ. ... ... પૃષ્ટાંક ૬૫—૯૨
પ્રકરણ ૧૫ મયસભા અને રાજધર્મો ૬૫
,, ૧૬ રાજસૂય યજ્ઞ-કલહનાં બીજ રોપાયાં ૬૮
,, ૧૭ દ્યૂતનો આરંભ ... ૭૬
,, ૧૮ અનીતિની પરાકાષ્ટા–દ્રૌપદીનાં
વસ્ત્રહરણ–પ્રભુએ તેની લાજ રાખી ૮૧
,, ૧૯ દ્યૂતનું પુનઃમંડાણ–પાંડવોનો પરાજય ૮૯
૩ વનપર્વ. ... ... પૃષ્ટાંક ૯૩–૧૩૭
પ્રકરણ ૨૦ ધૃતરાષ્ટ્રની અસ્વસ્થતા ... ૯૩
,, ૨૧ વનવાસ–સ્નેહીઓનો મેળાપ ૯૫
,, ૨૨ કૌરવો સ્હામે યુદ્ધ કેમ ન કરવું? ૯૯
,, ૨૩ અર્જુનની તપશ્ચર્યા–
દિવ્ય અસ્ત્રોની પ્રાપ્તિ ૧૦૪
,, ૨૪ પાંડવો પ્રવાસે નીકળ્યા—
બદરિકાશ્રમમાં નિવાસ ૧૧૩
,, ૨૫ પ્રવાસમાં ભીમસેનનું સાહસ—
અર્જુનનું આગમન ૧૧૭
,, ૨૬ અવિચારી સાહસનું ફળ—
પતિપરાયણા સતી ૧૨૩
,, ૨૭ ખોદે તે પડે... ... ૧૨૮
,, ૨૮ દાનેશ્વરી કર્ણ ... ૧૩૫
૪ વિરાટપર્વ. ... ... પૃષ્ટાંક ૧૩૮–૧૭૬
પ્રકરણ ૨૯ ગુપ્ત નિવાસ... ... ૧૩૮
,, ૩૦ જીમૂત વધ ૧૪૯
,, ૩૧ સૈરંધ્રીના સતીત્વની કસોટી ૧૫૨
,, ૩૨ પાંડવો ઓળખાયા ... ૧૬૩
,, ૩૩ દુષ્ટ વૃત્તિનું પરિણામ ... ૧૭૧

૫ ઉદ્યોગપર્વ. ... ... પૃષ્ટાંક ૧૭૭–૨૧૦

પ્રકરણ ૩૪ વિષ્ટિની વાટાઘાટ–સૈન્યનો જમાવ ૧૭૭

„ ૩૫ સંધિના નિષ્ફળ પ્રયત્નો—
ધૃતરાષ્ટ્રને થયેલો બોધ ૧૮૫

„ ૩૬ શ્રીકૃષ્ણનો છેલ્લો પ્રયત્ન ૧૯૨

„ ૩૭ શ્રીકૃષ્ણનો નિષ્ફળ પ્રયાસ ૧૯૯

૬ ભીષ્મપર્વ. ... ... પૃષ્ટાંક ૨૧૧–૨૬૧

પ્રકરણ ૩૮ કુરૂક્ષેત્રમાં અર્જુનનો વિષાદ—
શ્રીકૃષ્ણનું પ્રોત્સાહન ૨૧૧

„ ૩૯ શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાસાર ... ૨૧૯

„ ૪૦ „ [ચાલુ] ... ૨૨૯

„ ૪૧ વિજયનો પ્રભાવ ... ૨૩૫

„ ૪૨ સેનાપતિ ભીષ્મ–
દસ દિવસનો ભયંકર સંગ્રામ ૨૪૦

„ ૪૩ ભીષ્મ પડયા... ... ૨૫૩

૭ દ્રોણપર્વ. ... ... પૃષ્ટાંક ૨૬૧–૨૯૪

પ્રકરણ ૪૪ સેનાપતિ દ્રોણ–અભિમન્યુમરાયો ૨૬૧

„ ૪૫ અર્જુનનું પરાક્રમ ... ૨૭૨

„ ૪૬ છળથી દ્રોણ હણાયા ... ૨૮૬

૮ કર્ણપર્વ. ... ... પૃષ્ટાંક ૨૯૫–૩૦૮

પ્રકરણ ૪૭ સેનાપતિ કર્ણ–
કૌરવોનો અસ્ત થતો તારો ૨૯૫

„ ૪૮ દુઃશાસન રૂધિરપાન–કર્ણ પડયો ૩૦૪

૯ શલ્યપર્વ. ... ... પૃષ્ટાંક ૩૦૯–૩૧૭

પ્રકરણ ૪૯ દુર્યોધન પડયો ...

૧૦-૧૧ સૌપ્તિકપર્વ અને સ્ત્રીપર્વ. પૃષ્ટાંક ૩૧૭–૩૨૨

પ્રકરણ ૫૦ ઝળળતા અંગારનો અંતિમ પ્રકાશ

૧૨ શાન્તિપર્વ. ... ... પૃષ્ટાંક ૩૨૩–૩૩૫

પ્રકરણ ૫૧ રાજ્યારોહણ–ભીષ્મનો શાન્તિબોધ.

૧૩ અનુશાસનપર્વ.
૧૪ અશ્વમેધપર્વ.
૧૫ આશ્રમવાસિકપર્વ.
} પ્રકરણ ૫૨ ... પૃષ્ટાંક ૩૩૫–૩૩૮
ભીષ્મનો દેહ વિલય—
અશ્વમેધ યજ્ઞ.

૧૬ મૌષલપર્વ.
૧૭ મહાપ્રસ્થાનિકપર્વ.
૧૮ સ્વર્ગારોહણપર્વ.
} પ્રકરણ ૫૩ ૩૩૮
પાંડવોનું મહાપ્રસ્થાન અને
સ્વર્ગ ગમન.